Herbert Tingsten
Viktoria och viktorianerna

En Aldusbok, pris 15: —

HERBERT TINGSTEN · VIKTORIA OCH VIKTORIANERNA

A 127

VIKTORIA OCH VIKTORIANERNA

EN ALDUSBOK

A 127

HERBERT TINGSTEN

Viktoria och viktorianerna

BOKFÖRLAGET ALDUS / BONNIERS

STOCKHOLM

© *Herbert Tingsten 1965*

Omslagsvinjett av William Nicholson 1899

I Aldusböckerna 1965

Printed in Sweden

Berlingska Boktryckeriet

Lund 1965

INNEHÅLL

TIDEN OCH VIKTORIA

Viktorianism 9

Viktoria

Krönikan 49

Människan 57

Monarken 88

LINJER I IDÉDEBATTEN

Nyttolärans grundval

Benthams doktrin 113

Kritik av Bentham 119

Utilitarismens betydelse 124

Debatten kring statsskicket

Rösträttsreformen 1832 126

Benthams statslära 133

John Stuart Mill om statsskicket 137

Rösträttsreformerna 1867 och 1885 141

Den medborgerliga friheten 146

Frihandelsläran i England 154

Laissez-faire och industrialismen 165

Frihetsbegreppets omvandling och T. H. Green 187

Engelsk kolonialdebatt 195

Naturen, Darwin och politiken 210

GESTALTER OCH HÄNDELSER

Politisk moralist: Gladstone 227
Konservativ idol: Disraeli 237
En äkta konservativ 244
Den okrönte konungens fall 249
Rosebery och Balfour 254
Randolph Churchill 258
Problemet Edvard VII 266
Baccaratskandalen 270

Thomas Carlyles tragik 276
Viktoriansk profet: John Ruskin 281
John Stuart Mills kärlekshistoria 285
Tennyson 291
»Den bäste poeten i mina riken» 297
Försångaren Kipling 302

Fulländad general: Wolseley 309
»En stor kristen soldat» 314
Scoutgeneralen vid Mafeking 320
Kitchener 325

De sex hundrades ritt 333
Det indiska upproret 338
Jamesons Raid 353

Viktorianerna och vi 365

Efterskrift 370
Personregister 372

TIDEN OCH VIKTORIA

Viktorianism

I

Då det talas om viktorianism eller den viktorianska tidsåldern menar man ofta, åtminstone i första rummet, helt enkelt den tid, då drottning Viktoria regerade, alltså juni 1837—januari 1901, på samma sätt som i fråga om det elisabetanska, gustavianska och oskariska skedet. Att viktorianismen blivit ett begrepp av stor betydelse både i historisk forskning och allmän debatt sammanhänger tydligen med att regeringstiden var så lång, längre än någon annan monarks utom Frans Josefs i nyare tid (1848—1916), och att England under denna tid på nästan alla områden: expansion, teknik, makt, rikedom, politiska former, diktning, spelade en huvudroll i världen.

Men man menar också något helt annat än en tidsbestämmelse. Viktorianism förutsättes vara en enhet, ett skede av någorlunda bestämd karaktär i fråga om idéer, attityder, vanor, kultur. Man utgår från att viktorianerna utmärktes av vissa gemensamma drag och inte sällan användes ord som »den viktorianska människan» eller »det viktorianska perspektivet» — viktorianerna blir ett slags genom tiden fixerad ras eller nation, ungefär som negrerna eller svenskarna.

Att denna föreställning är ohållbar, har ibland betonats, någon gång finner man rent av sida vid sida karaktäristiker av viktorianerna och framhävande av att enhetligheten inte existerade, ja, till och med att det utmärkande för viktorianerna är att de var så olika. Det enklaste skälet mot den brukliga schematiseringen är att en period, omfattande 64 år och bestämd genom något så tillfälligt som en drottnings tronbestigning och död, inte rimligen kan bilda en idémässig eller psykologisk enhet. Betecknande är att många författare förklarar att viktorianism inte får ställas i någon ovillkorlig relation till Viktorias regeringstid. G. M. Treve-

lyan understryker att ett studium av viktorianismen måste gå tillbaka till tiden efter napoleonskrigen. G. M. Young behandlar i sitt ryktbara arbete »Victorian England, Portrait of an age» tiden omkring 1845—1860 som den egentliga viktorianska perioden; sedan försvagades och förföll de idéer och den hållning som bör kallas viktorianska. Walter E. Houghton har skrivit ett likaledes lysande arbete om »The Victorian Frame of Mind 1830—1870», den tid som för honom representerar den sanna viktorianismen; ett uttalande från 1896 säges vara »viktorianskt» trots att det fälldes så sent att det inte »formellt» hörde till saken. Maurice B. Reckett anser att den viktorianska tidsåldern slutade mer än ett årtionde före Viktorias död — inte kan Wilde och Shaw kallas viktorianer (för Trevelyan är Shaw däremot »den store gamle viktorianen»). Kitson Clark kallar åren 1850—1875 »viktorianismens blomstringstid». Charles Petrie anser att den viktorianska eran började först vid Krimkriget och fortsatte till första världskriget. Det vore lätt att fortsätta denna uppräkning av reservationer, men det är här tillräckligt att fastställa tendensen: viktorianismen kan förläggas ungefär när som helst från 20 år före drottningens tronbestigning till många år efter hennes död. En annan metod att lägga till rätta för den åtrådda enhetligheten är att särskilja mellan en tidig viktoriansk tid, en mellantid och en senviktoriansk tid och starkt framhäva olikheterna dem emellan — vad som är tidigt, sent och mittemellan blir också en tvistefråga.

Men låt oss förutsätta att det finns en egentlig viktorianism, en kärna av föreställningar och förhållanden, som ger åtminstone en del av de 64 viktorianska åren en särprägel. Hur får man tag i den? En kvantitativt enorm och kvalitativt ofta intelligent och samvetsgrann forskning har bedrivits över Viktorias tidsålder, särskilt under senare år, och många författare har sökt att genom specialstudier komma fram till hållbara generaliseringar. Svårigheterna är likväl så stora och fältet så omfattande, att resultaten blir begränsade. Belysande statistik saknas för, exempelvis, kyrkobesök, omflyttning, prostitution. Man har endast på spridda punkter uppgifter om vad folk läste eller trodde. Materialets väldighet tvingar till inskränkningar och förbehåll. I regel finner

man det nödvändigt att främst eller uteslutande stanna vid idéer och synpunkter, som man möter hos kända författare, förkunnare och politiker: ett antal storheter, såsom Carlyle, J. S. Mill, Ruskin, Spencer och Tennyson, Wilberforce och Newman, Disraeli och Gladstone har med tvivelaktig rätt upphöjts till »representativa» tolkare av viktoriansk åskådning. Den socialgrupp, vars föreställningar man anser sig kunna fånga, är medelklassen — i och för sig ett osäkert och tänjbart begrepp, om man så vill möjligen täckande en tredjedel av Englands befolkning; vilka allmänna tankar, om några, som fanns hos den stora massa, som inte kunde läsa eller i varje fall inte läste, som inte skrev brev eller deltog i »rörelser», är det knappast möjligt att fastställa. Stora luckor finns, såvitt jag vet och enligt vad mera sakkunniga försäkrat mig, i fältforskningen; sålunda har inga mera storstilade försök gjorts att gå igenom skolböcker, predikosamlingar, valtal, tidningar och tidskrifter.

Till detta kommer att de författare, som arbetar på synteser av denna art, är ute för att finna något och »den som söker han finner». Det är slående att generaliseringarna ofta, även i förstklassiga arbeten, bygger på låt oss säga fem eller sex citat, som påstås vara representativa, medan två eller tre citat i annan riktning avföres såsom undantag. Kausalförklaringar och begreppsbestämningar blir gärna i forskning av detta slag på en gång oklara och osäkra; det påstås att den eller den tanken passar för medelklassen eller är betingad av industrialiseringen eller demokratiseringen eller det ekonomiska framsteget; det talas om den viktorianska kompromissen mellan tro och tvivel, om optimism och pessimism som ett slags opersonliga makter, om religionen såsom en drivande faktor men också om religiositeten som ett uttryck för »djupare» motiv (oro för förändringar, önskan att sanktionera moralen); om puritanismen som en realitet eller som ett hyende för lasten. En förtunnad och icke redovisad marxism och freudianism spelar in i tolkningar och förklaringar. Särskilt psykoanalysen är användbar för att vända upp och ned på traditionella resonemang: en auktoritativ ton blir ett tecken på osäkerhet, pryderi ett bevis på stark sexualitet.

Vidare: de författare, som arbetat på att klarlägga viktorianismen över huvud eller under ett begränsat skede eller på ett

speciellt område, kommer ofta till olika resultat, beroende, synes det, mindre på att de använder skilda källor än på att de själva har skilda ideologiska perspektiv. Av en författares skildring, till synes helt vetenskapligt inriktad, kan man i många fall sluta sig till, om han är konservativ eller liberal eller socialist, om han är religiös eller agnostiker. Och för de främsta forskarna står det, såsom redan antytts, klart att idéer och attityder förändrades under Viktorias regeringstid och att under varje skede olika idéer och attityder på viktiga fält stred om makten.

Inför myllret av tolkningar och motsägelser känns det frestande att slå spelet i stycken, att i stället för att söka viktorianismen nöja sig med att angripa sökarna. Det synes mig dock möjligt att på några punkter och för några perioder få fram en tillbörlig enhetlighet hos åtminstone de forskare, som behandlat problemet. Man kan i dessa fall åtminstone tala om godtagna eller gångbara föreställningar om viktorianism, om myter rörande viktorianismens beskaffenhet. Ja, jag tror att man är berättigad att gå ett steg längre, att i dessa se en avspegling av vad Max Weber kallade idealtypiska åsikter och beteenden, alltså extrema, överdrivna men trots detta belysande och realistiskt väsentliga uttryck för drag, som under längre eller kortare tid var förhärskande eller i varje fall starkt framträdande under Viktorias tid. Jag skall i de följande korta notiserna stanna vid sådana företeelser, under strävan att avstå från ohållbara generaliseringar och under betonande av utvecklingstendenser, som småningom förändrade bilden.

En sak av stort intresse, som på grund av materialets knapphet och osäkerhet är utesluten, är en jämförelse mellan England och andra länder. Även på denna punkt är skribenterna i ämnet oense: somliga säger, att viktorianismen präglade alla eller de flesta folk med kristen-västerländsk kultur, andra hävdar att vi har att göra med ett specifikt engelskt fenomen — några allvarliga försök att bevisa vare sig den ena eller den andra tesen har så vitt jag vet inte gjorts. Osystematisk läsning på olika områden lockar mig att göra ett par jämförelser. I Amerika tycks i åtskilligt samma förutsättningar som i England ha varit rådande; kanske företer Sydstaterna före inbördeskriget i mycket, och främst

i fråga om religion, moral och inställning till det sexuella, en stegring av engelsk viktorianism under samma tid. Det förefaller mig också som om den oscariska tiden i Sverige skulle ge tydliga paralleller till sidor av den engelska utvecklingen.

Någon historiografi över uppfattningarna om viktorianism och viktorianer lär inte finnas, även om saken berörs i flera skrifter. En förändring i den engelska inställningen torde vara obestridlig. Lytton Strachey var den förnämsta representanten för en skola, som såg med en blandning av överlägsenhet, ironi och ömhet på den tid, som han med sådant mästerskap skildrade; hans viktorianer blev på en gång löjliga och rörande i sin omedvetenhet, självsäkerhet och av den intellektuella oskulden ursäktade skenhelighet. Sedermera har en reaktion inträtt: många prisar den viktorianska tidens stabilitet och trygghet och säger sig längta tillbaka till den i stil med folk, som romantiskt talar om den gode vilden och om friden och fastheten i en rejäl tro och i en traditionell ordning som godtas av alla. Men jag vill tillägga att allmänna uttryck av kritik eller sympati för viktorianismen ofta är byggda inte bara på skiljaktig åskådning utan på skilda föreställningar om vad viktorianismen var; man utgår från olika myter om hur det verkligen förhöll sig. Strachey ser, för att ta ett exempel, den tid han beskriver snarast som en absurd idyll, andra ser i de konventionella bilderna av denna tid sådant, som de betraktar med kärlek eller avsky, åter andra är avslöjare eller debunkers i helt annan mening än Strachey var det; de finner hemligheter och konstigheter — tjusande eller pinsamma — bakom fasaden.

2

År 1948 ägnade den engelska radion en väldig serie (83 program) av föredrag och debatter åt den viktorianska tiden; inläggen publicerades 1949 under titeln »Ideas and Beliefs of the Victorians». Serien inleddes av två av landets främsta humanister, gamla nog för att ha levt som unga män på Viktorias tid: historikern G. M. Trevelyan och filosofen Bertrand Russell. Båda såg med belåtenhet och stolthet, utan en skymt av sentimentalitet, på det skede de sökte karaktärisera — som ett skede av framsteg,

förbättringar, moralisk och intellektuell utveckling till något högre.

Trevelyan dröjde vid de förändringar och reformer, som omdanade England. Han kallade tiden »järnvägsåldern», mer än något annat hade samfärdselns expansion varit grundvalen för vad som skedde. Järnvägsåldern var »en tid av fred och säkerhet». Krimkriget och de koloniala krigen var intermezzon, som föga berörde massan av befolkningen. Politiska och sociala reformer hade genomförts under stark spänning, men utan barrikader och blodiga konflikter. England präglades av parlamentarism, rösträttsreformer, frihandel, pressfrihet, slaveriets avskaffande, fackföreningar, sociala reformer, en snabbt ökad rikedom, som var alltför ojämnt fördelad men dock ledde till stor höjning av kroppsarbetarnas realinkomster, uppbyggandet av ett imperium, vars ära var de av vita bebodda koloniernas självstyrelse, av en stigande andlig verksamhet, som främst representerades av de stora författarna. Trevelyan slutade med att tala om »det stora framsteget i humanitär känsla och praktik — gentemot gamla och svaga, fattiga och olyckliga, kvinnor och barn. Vår engelska kärlek till frihet, rättvisa och humanitet, som vi just utkämpat två världskrig för, kom till oss direkt från den viktorianska tidsåldern».

Att Trevelyan uttryckte sig så positivt var inte förvånande. Han var en stor historiker — den italienska frihetsrörelsen, tendenserna till parlamentarism i England omkring 1700, det engelska folkets sociala utveckling — men han var ständigt benägen att spåra ljusets seger i händelserna, inte därför att han såg Guds eller Historiens hand i vad som skedde, möjligen därför att han var en sällsynt lycklig och harmonisk människa. Däremot överraskar det att samhällskritikern och radikalen Bertrand Russell nästan lika förbehållslöst beskrev den viktorianska tiden som en omvandling till det bättre. Han stannade mer än Trevelyan vid motsättningarna, de sociala orättvisorna och klasstriderna, men då han jämförde viktorianismen med vår egen tid blev det snarast en lovsång till den gamla goda tiden. »Vårt dagliga liv är så fyllt av osäkerhet och så plågat av rädsla för olyckor, att den tid då Viktoria var drottning redan förvärvat karaktären av en guldålder. I denna värld var insikten om ett närvarande ont uthärd-

lig, eftersom människorna tyckte sig veta vad de skulle göra åt saken och trodde att det onda snart skulle minskas. Medan vi, då vi är medvetna om vad som är svagheten med vår tid är osäkra på att finna ett botemedel som har utsikt att bli godtaget och genom känsla av besvikelse drivs till tvivel och cynism. Den viktorianska tidsåldern angrep sina problem med kraft och framgång. Den mötte ett land, som var djupt kluvet — de två nationerna, som Disraeli talade om — ett land fullt av brutalitet, elände och okunnighet. Vid skedets slut var landet starkt enat; allt det värsta i den tidigare industrialiseringen var mildrat; allmän obligatorisk skolundervisning hade funnits i trettio år; demokrati hade genomförts bortsett från att kvinnorna var uteslutna. Allt detta hade skett utan någon våldsam omvälvning. Det är en god prestation. Jag önskar man kunde hoppas att vår egen tidsålder lyckas lika bra.»

För Trevelyan och Russell, liksom för nästan alla författare på området, framstår framstegstron som något utmärkande, kanske som det mest utmärkande, för den viktorianska attityden. Denna tro var förvisso inte något speciellt för England, den slog under 1800-talet igenom inom hela den västerländska civilisationen. Men det synes sannolikt, att den i England var i viss mån särpräglad i skilda hänseenden: den var ovanligt praktiskt och pragmatiskt färgad, den var åtminstone under några årtionden kring seklets mitt särskilt stark och fri från tvekan och hämningar, den var nationellt och patriotiskt bestämd såtillvida som just England ansågs vara framstegets främsta bärare.

Man kan med någon schematisering skilja på två slag av framstegstro. En som ser framsteget som en ofrånkomlig konsekvens av en föreställning om historiens gång, vare sig en gud, förnuftet, en världsande eller produktionskrafterna tänkes vara nyckeln till den utveckling, som man tror sig överblicka och till sina resultat förutse. Denna systematiska, av en falnande religiositet inspirerade och av metafysik bemängda framstegstro var till sin natur universellt inriktad; man indelade mänsklighetens historia i bestämda perioder, som med nödvändighet följde på varandra, ansåg sig kunna urskilja de avgörande faktorerna i processen och förutsäga framtidens förlopp. Dessa framstegets dogmatiker såg utvecklingen som en trappa, med varje period som ett trappsteg uppåt,

och trodde sig i regel stå inför ett nytt trappsteg, en ny period, som ur en central synpunkt betecknade utvecklingens avslutning, en övergång från trappan till jämn mark och marsch framåt. Typiska systembyggare av denna typ är Fourier, Saint-Simon och Comte, Hegel och Marx. I England fanns mycket litet av detta storvulna och galna systemtänkande, även om det kan skymta någon gång hos filosofiska amatörer som Buckle och Spencer. Den engelska framstegstro, som ständigt möter hos politiker, yrkestänkare inom filosofi och ekonomi, debattörer inom litteratur och tidningsvärld, är snarare en allmän optimism; det har hittills gått bra och det kommer att gå bra även i fortsättningen. Detta innebär att man anser att allt blir bättre dag för dag, att de förhoppningar man har om framtiden blir uppfyllda, det är en tro på den handlande människans möjligheter, inte på att en plan, en mening eller en process, som avslöjats genom filosofisk spekulation, skall realiseras. Man kräver inga andra bevis för framstegstrons riktighet än jämförelser mellan förr och nu och kunskap om vad som dag för dag uträttas — men denna bevisning finner man överväldigande.

Det på en gång vaga, intensiva och självsäkra i denna framstegstro, eller denna optimism, sammanhänger med att den eggas av Englands framgångar, reformer och förbättringar, att den ofta snarare ter sig som en tro på England än på mänskligheten, eller i varje fall en tro på England som mänsklighetens vägröjare och ledare. Två uttalanden synes mig vara obestridligt representativa för den äldre viktorianismen, ett av Macaulay, tidens mest populäre historiker och essäist, ett av Palmerston, den mest populäre och inflytelserike politikern under ett par årtionden före sin död 1865. Macaulay, som i en rad tal och artiklar yttrade sig på ungefär samma sätt, skriver i en essä, att det engelska folket blivit »det största och mest civiliserade som funnits i världen, att det utbrett sitt välde till alla delar av jorden, att det skapat en sjömakt, som på en kvarts timme skulle förinta Tyrus', Atens, Kartagos, Venedigs och Genuas samlade flottor, att det bragt läkekonsten, samfärdseln, alla mekaniska hjälpmedel, allting som kan främja ett behagligt liv, till en fulländning som våra förfäder skulle sett som ett underverk. Englands historia är i eminent grad framstegets historia».

Den 29 juni 1850 hölls en av de märkligaste debatterna i det engelska parlamentets historia. England hade i Aten förgäves sökt genomdriva vissa ersättningskrav mot den grekiska staten, som framställts av en portugisisk jude, Don Pacifico, engelsk medborgare genom bosättning i Gibraltar. Utrikesministern, lord Palmerston, förmådde under tvist med drottningen, prinsen-gemålen och flera kolleger, regeringen att besluta blockad mot Grekland, trots ryska och franska protester och, som det ansågs, påtagliga risker för krig. I underhuset lyckades Palmerston vinna majoritet, ehuru bland hans motståndare fanns ledande män från skilda partier och fraktioner, Peel, Disraeli, Gladstone, Cobden. Palmerstons ryktbara tal förenade nationalism och liberalism. England, frihetens företrädare bland Europas stater, skulle överallt med kraft skydda sina intressen och sina medborgare. En engelsman skulle i hela världen liksom en romare under Roms storhetstid kunna med trygghet hänvisa till sin nationalitet: Civis Romanus sum. Talet på fyra och en halv timme var till stor del en hyllning till England. »Vi har visat världen exemplet av ett folk, i vilket varje samhällsklass med glädje mottar den lott, som försynen givit den, medan på samma gång varje medlem av denna klass söker att nå en socialt högre position — inte genom orättfärdiga medel, inte genom våld och olaglighet, utan genom ett hederligt liv och genom det stadiga och energiska utnyttjandet av de moraliska och intellektuella gåvor som han fått av sin Skapare.»

Självhävdelsen i framstegets namn var länge och i viktiga hänseenden berättigad. I fråga om politisk makt, medborgerlig frihet och materiell expansion intog England under några årtionden en särställning bland nationerna. Jag finner det onödigt att i fråga om handelns, industriens och samfärdselns utveckling meddela statistiska uppgifter som lätt återfinnes i varje handbok; de ger ett överväldigande intryck av Englands frammarsch och av framsteget i England. Ett par välkända men inte alltid tillräckligt beaktade drag i den internationella situationens omvandling bör understrykas. Tiden 1815—1914 var överhuvud en fredens tid, men i alldeles särskild grad för England: blott ett enda krig i Europa, Krimkriget, samt en rad koloniala expeditioner, som i regel blev snabba och oblodiga triumfer; krigsförlusterna var utan

betydelse för befolkningsutvecklingen och var som källa till sorg och elände ett intet i jämförelse med sjukdomarna; ett större kolonialkrig kostade mindre än en tyfusepidemi i Manchester. Sedan århundraden hade Frankrike varit Englands främsta motståndare i Europa och »den franska faran» dök upp ett par gånger även under Viktorias tid. Men Frankrike blev ständigt relativt svagare genom att nativiteten tidigt och starkt minskades, medan i England en begränsad födelsekontroll kan observeras först omkring 1870; medan England (Storbritannien) i början av 1800-talet hade mindre än hälften av Frankrikes befolkning (12 miljoner 1811) hade det i slutet av Viktorias regeringstid ungefär lika stor befolkning (37 miljoner 1901), vartill kom den växande engelska befolkningen i de »vita» kolonierna. I fråga om handel och industri var England ojämförligt ledande innan USA efter inbördeskriget och Tyskland efter enandet blev rivaler av betydelse. Under 1800-talets sista årtionden, då Englands försprång började inhämtas av andra, blir tonen i den engelska framstegsideologien mildrad; det lär vara omöjligt att från denna tid finna så karska uttalanden som de av Macaulay och Palmerston citerade, även om självsäkerheten fortfarande var större än efter det första och framför allt efter det andra världskriget.

År 1851 hölls den första internationella världsutställningen i London, en apoteos till engelsk industri och teknik. Samma år brukades, enligt vad Asa Briggs tror sig kunna fastställa, ordet »viktoriansk» för första gången, »The Victorian Commonwealth». Författaren E. P. Hood betecknade här det viktorianska väldet »som den mest underbara skapelsen på världens yta» och citerade en biblisk text: »Så har Han inte gjort med något annat folk». I en samma år utkommen skrift om »Progress of the Nation» förklarades det vara ett angeläget intresse att fastslå varför ett visst folk »nått en lysande ställning bland nationerna, särskilt då denna ställning tillfallit ens eget folk».

Det naturliga svaret, avgivet som en självfallen sak av viktorianska författare, var att Gud eller Historien givit det engelska folket sin särställning därför att detta folk ensamt var förtjänt av den. Engelsmännens förmåga och karaktär var orsaken till deras framgång. Därmed var idéen till självporträttet klar. Vad som

skett och skedde i England tedde sig inte som en följd av en lycklig tillfällighet, goda konjunkturer, ett enastående läge, utan som resultat av det engelska folkets speciella egenskaper. Karaktären tecknades med makten och framsteget som modeller.

Teknisk och administrativ begåvning, initiativkraft, energi, självständighet var utmärkande för engelsmännen. Detta framgick av deras uppfinningar och nydaningar, den lyckosamma privata företagsamheten, sjöfarten och koloniseringen. Engelsmännen var grundliga, försiktiga, lagom konservativa. Detta framgick av att styrelsesätt och social ordning var stabila, att ändringar visserligen genomfördes men med behörig långsamhet och utan revolutioner eller våldsamma konflikter. På 1600-talet hade det varit vanligt att se engelsmännen som radikala förnyare, nu blev den motsatta bilden förhärskande. Vilja att arbeta för andras väl var också ett engelskt drag; det såg man i aristokratiens politiska insatser hemma och i uppbyggandet av vita bländer liksom i styrelsen av de underlägsna folken bortom haven.

Självkaraktäristiken fulländades ofta med ett drag, som stundom kallats antiintellektualism men som kanske snarare bör betecknas som pragmatism och vördnad för det praktiska. I motsats till teorier och spekulationer som påstods bestämmande för andra folk, ställdes det mogna omdömet, handlandet från fall till fall, anpassningen, smidigheten. Engelsmännen var kloka, medan de andra fantiserade vid sidan av verkligheten och därför kunde verka mera skarpslipade och briljanta. Det tysta, manliga, allvarliga bedömandet utan väsen, prat och teorier var engelsmännens sak. Carlyle var typisk då han — själv fallen för ändlösa monologer — prisade tystnaden och talade om de latinska folken som sladdrande apor. Bagehot gjorde en lustig omkastning av den brukliga formen för självporträttering. Han förklarade att engelsmännen kommit så långt på grund av sin ovanliga dumhet. Men denna »dumhet» befinnes vid närmare betraktande vara sunt förnuft, ovilja mot spekulationer, anpassning efter det bestående, och blir alltså praktiskt handlag och rent av klokhet.

Denna självkaraktäristik får väl i mycket anses väl avpassad efter den medelklasstyp, företagarens, vars frammarsch präglade den tidigare viktorianismen. Det gällde att vara förståndig och försiktig likaväl som påpasslig, att arbeta på kort sikt, att inte

blotta sig, att inte förhäva sig, att anpassa sig efter den klass som redan arriverat och som framstod som ideal. Ofta innehåller uttalanden om folkets karaktär en blandning av påståenden om hur det förhåller sig och om hur det bör förhålla sig; hos de stora viktorianerna glider analys och förkunnelse ständigt samman. Sannolikt är att den traditionella självkaraktäristiken påverkat karaktären eller i varje fall sättet att tala och tänka. Fortfarande synes det särskilt vanligt i England att påstå, att man skall handla efter intuition eller sunt förstånd, att teoretiskt tänkande och till och med logik är riskabla och oengelska.

De idéer och utvecklingslinjer, som är förknippade med framstegstanken i dess nationella gestaltning skall jag närmare gå in på i det följande — i detta kapitel och i nästa avdelning av min bok. Men jag vill genast beröra två problem, vilkas behandling under den viktorianska tiden ständigt åberopades som bevis både på framsteget och det engelska folkets överlägsna egenskaper.

Vad vi nu kallar den gammalliberala ekonomiska ideologien var i det väsentliga förhärskande vid Viktorias tronbestigning. Genom att människorna fick producera och konsumera, köpa och sälja fritt (även arbetskraft) skulle alla vinna maximala fördelar; friheten skulle som »en osynlig hand» (Adam Smith) dirigera allt till det bästa. Att verkningarna av denna princip på ett avgörande sätt begränsades av statens värn av den ojämna egendomsfördelningen, det tvångsläge, i vilket flertalet befann sig och den bristande möjligheten att reellt finna den bästa marknaden för sina varor och sin arbetskraft var man benägen att bortse från; inte ens tullarna, som uppenbart gynnade vissa grupper, ansågs helt oförenliga med den ekonomiska friheten. Malthus' och Ricardos teorier — enligt vilka tendensen till befolkningsökning hotade med ständigt utbredd fattigdom och den järnhårda lönelagen pressade ner löntagarnas inkomster till existensminimum — stärkte tron att staten måste hålla sig utanför det ekonomiska livet, vara, som det senare kom att heta, en nattväktare, inte en beskyddare. Dessa åsikter kritiserades redan före Viktoria av författare, som senare blev kallade socialister och av vilka några i sin skarpsinniga schematisering föregrep Marx — Bray, Gray, Thompson, Owen — och deras resultat angreps eller åtminstone

avslöjades också av tänkare och författare utan fixerade politiska program, såsom främst Carlyle och Dickens. Men vid Viktorias tronbestigning hade knappast någonting gjorts för att socialt förbättra: de fattiga arbetslösa hänvisades enligt 1830-talets lagstiftning till ohyggliga kaserner eller fattighus; så gott som inga tillämpade bestämmelser fanns om arbetstid, fabriksinspektion och statliga subventioner till nödlidande.

Det har av ekonomiska historiker diskuterats, om industrialiseringen i denna miljö ökade eller minskade eländet; befolkningstillväxten har anförts som bevis för att levnadsstandarden trots allt steg redan omkring 1800. Säkert är att klyftan mellan de välstående och de fattiga var oerhörd, och att den växande industriarbetareklassen till stor del levde i en nöd av samma ohygglighet, som vi nu finner blott i några outvecklade länder. Säkert är också att egendomsfördelningen var ytterligt ojämn, eller, rättare sagt, att ett fåtal ägde nästan allt och den stora massan intet.

Jag tar blott ett par exempel. I mitten av 1800-talet var dödligheten i de engelska städerna 2—3 gånger så hög bland arbetarna som bland de besuttna. Ett nyfött barn i en arbetarefamilj hade i Manchester utsikt att leva i 17 år, ett barn i en »bättre» familj i 38; motsvarande siffror i Liverpool var 15 och 35, i den fina staden Bath 25 och 55. Det bör understrykas att urbanisering och industrialisering ännu var begränsade. År 1851 levde i England och Wales inte mer än drygt halva befolkningen i städer, år 1901 var motsvarande siffra 73 procent. 1851 var antalet i jordbruk arbetande 1,8 miljoner, tjänarna i hemmen över 1,1 miljoner, mot över en miljon i textilindustriens alla grenar och 220 000 i kolgruvorna. År 1873 ägde 400 aristokrater en sjättedel av landets jord och 1288 borgerliga godsägare en fjärdedel: över 700 000 småbrukare ägde föga mer än en halv procent av jorden.

Många i och utanför England tyckte att detta land var moget för revolution; den franske historikern Seignobos skriver med ett visst förakt, att i Frankrike kunde man på en omvälvning i Paris vinna mer än i England genom årtionden av politiskt arbete. Men det betraktades alltmer som Englands heder att man gick den långa vägen. Revolutionära rörelser hotade, så före representationsreformen 1832 och under kartistaktionerna på 1840-talet, men det kom inte en enda gång till sammanstötningar som kos-

tade ett antal människoliv. Successivt kom reformer om arbetstid och fabriksinspektion, reallönerna steg sakta, socialismen var nästan utan betydelse ända fram till slutet av drottningens regeringstid. Att tala om en för England märklig förening av framsteg och stabilitet blev naturligt.

Att klarlägga orsakerna till detta förhållande, annat än mer eller mindre spekulativt, synes mig omöjligt. Två faktorer, som inte sällan förbises är: att jordbrukarklassen förblev relativt enhetlig i sin hållning, småbrukarna och lantarbetarna röstade ofta med sina herrar, och det hat mot godsägarna, som svepte över stora delar av Frankrike efter 1789 synes i England ha varit nästan okänt; industriarbetarklassen var länge mindre än det ständiga talet om den tidiga industrialiseringen antyder. Man kan också tala om en tursam eller skicklig politik: frihandel beslöts, då motsättningarna närmade sig kulmen, och reallönerna steg relativt snabbt; sociala förbättringar genomfördes, innan läget för någon större folkgrupp blivit olidligt. Religionen var måhända i England ett jämförelsevis effektivt skydd mot bitterhet och hat, kanske verkade den medborgerliga friheten och det representativa systemet i någon mån i samma riktning; man är frestad att, särskilt med tanke på senare erfarenheter, tro att patriotismen eller lojaliteten eller vördnaden för överklass och överhet varit stark inom den hela tiden väldiga majoritet av nationen, som inte hörde till »the gentlemen of England».

Men det bör också understrykas att vid Viktorias död England, med hänsyn till dess ojämförliga industriella utveckling, var föga långt kommet i sociala reformer. Sociallagstiftningen var klart underlägsen den tyska. Den liberala regeringen Campbell-Bannerman, sedan Asquith, kunde se sig som bärare av en social omdaning, som först långt senare genom labour nådde så pass långt att ingen längre med Disraeli talar om »de två nationerna».

Parlamentariskt-politiskt var utvecklingen under Viktorias tid likartad. Den medborgerliga friheten, det representativa systemet och den parlamentariska principen var allmänt erkända vid drottningens tronbestigning, men det var långt till demokrati. Långsamt förvandlades maktläget, utan svåra konflikter, genom att de utestängda i bitterhet krävde inflytande och fick understöd av grupper bland de maktägande. Efter 1832 års reform hade en på

24 rösträtt, efter 1867 en på 12, efter 1884 en på 7; den sistnämnda reformen innebar att det stora flertalet vuxna män var röstberättigade. Anmärkningsvärt är att de skilda reformerna visserligen medförde stora förändringar i underhusets sammansättning, men att de högre klasserna hela tiden dominerade och de gamla partierna fortsatte att växla vid makten. 1865 var av underhusets 650 medlemmar 37 lorder (alltså utan säte i överhuset) och äldre söner till lorder, 64 yngre söner till lorder, 15 sonsöner till lorder, 71 var baronets (adelsmän med ärftlig titel utanför överhuset), 11 äldre söner, 19 yngre söner och 8 sonsöner till baronets; härtill kom 100 medlemmar som var nära befryndade med adeln, varför ungefär hälften av husets medlemmar kunde räknas till överklassen i dess mest egentliga mening. I 1885 års underhus (670 ledamöter) satt, enligt en beräkning med annan indelningsgrund, 78 godsägare och rentierer, 58 f. d. officerare, 154 medlemmar av de fria yrkena (främst advokater), 186 inom handeln och industrien verksamma (nästan genomgående på höga poster). Med ytterlig långsamhet kom demokratiseringen att påverka underhusets sociala sammansättning.

Även i fråga om politiken kan den viktorianska tiden sägas sluta med en kompromiss. Rösträtten var inte helt allmän (bortsett från att kvinnorna, liksom överallt i Europa, stod utanför). Överhuset var fortfarande en stark maktfaktor och det hade blivit allt mer kompakt konservativt, trots att de många liberala regeringarna huvudsakligen utnämnde folk av det egna partiet till lorder. »Det är märkligt», skrev Gladstone till drottningen 23 aug. 1881, »att medan flertalet pärskap efter 1835 utdelats enligt råd av liberala ministrar, rikedomens och den privilegierade ställningens inflytande på det mänskliga sinnet är så stort, att den liberala minoriteten i lordernas hus inte kan påstås ha vuxit.» Även på dessa punkter blev det liberalernas och labours sak att i början av 1900-talet fullfölja reformverket fram till fullständig demokrati.

Den viktorianska omvandlingen försiggick utan revolutioner eller ens hårda konflikter. Lika viktigt är att under hela detta skede inga extrema, för en total omvandling verkande riktningar framträdde i engelsk politik. Visst finns det författare, som med sitt förhärligande av makt och våld, sina elitteorier och sin tro

på de utvaldas rätt att beskydda och behärska för tanken till fransk monarkism, preussisk junkertro, fascism och nationalsocialism: Carlyle, Ruskin, Mallock, Kipling och andra. Det fanns också några få skribenter, mindre kända, som framförde långtgående socialistiska tankar. Men inte bara inom politiken utan också inom aristokratien, medelklassen, fackföreningarna godtogs i stort sett dessa successsiva förändringar, ja, de uppfattades i regel som led i en organisk, naturlig utveckling — när en reform genomförts, krävdes nästan aldrig en återgång. Den engelska politiska eliten av partiledare och deras följen kan under denna långa tid ses som en enhet; aristokratien vek tillbaka, advokater och affärsmän blev flera och mera framträdande, frikyrkornas representanter blandades med den engelska statskyrkans män, en och annan arbetare fick säte i underhuset, men Englands gentlemen — i ordets något skiftande betydelser — präglade partiledningarna och regeringarna och man kunde se Gladstones och Salisburys parlament som arvtagare av, ja, en enhet med Greys och Peels. Det är en bild utan motstycke i Europa, och det är inte underligt att man talade om framsteg i stabilitet, om en obruten tradition.

3

»Det är inte för mycket att säga att den evangeliska rörelsen inom Englands kyrka mer än någon annan faktor omskapade det engelska samhällets karaktär och gav den viktorianska tidsåldern det moraliska allvar, som var dess utmärkande drag: ett moraliskt allvar, som kanske var särskilt framträdande hos 1880-talets viktorianska agnostiker, ett arv från den evangeliska tradition, mot vilken de själva revolterade. Viktorianernas djupa allvar kan alltså ledas tillbaka till utgivandet år 1797 av Wilberforces best-seller...» Detta påstående gjordes av domprosten Charles Smyth i ett radioföredrag 1948. Flera lekmannaforskare har skrivit liknande ting, ehuru knappast så extremt och självsäkert utformade. Enligt Cambridge-professorn Clark (1962) är »det kanske inte extravagant att säga att sannolikt religionens anspråk inte spelat så stor roll i något annat århundrade, utom under 1600-talet och möjligen under 1100-talet». Clark hävdar i andra sammanhang att den religiösa väckelsen eller förnyelsen var en av de stora

dynamiska krafterna inom alla samhällsgrupper under Viktorias tid och hänvisar särskilt till den evangeliska rörelsen inom statskyrkan sedan slutet av 1700-talet, Oxfordrörelsen några årtionden senare och den vitalisering av katolicismen, som främst personifieras av konvertiten kardinal Newman. Kritiska iakttagare, såsom makarna Hammond, har framhävt den viktorianska religiositetens konservativa konsekvenser; det har sagts att den under brytningarna på 1830- och 1840-talen var ett opium för folket.

Dessa omdömen är alltför svepande för att inte vara tvivelaktiga, de är hypoteser, som till sin natur inte rimligen kan verifieras. Var viktorianerna så religiösa och allvarliga i jämförelse med folk tjugo eller femtio tidigare? Berodde det på de faktorer, evangelismen och annat, som här nämnts? Vad betydde religionen för ställningstagandet i politiska och sociala frågor? Dessa och andra problem beaktas inte. Man har inte ens gjort sig besvär att gå igenom predikosamlingar och prästerliga aktioner i politiken; det senare vore så mycket enklare och naturligare som en rad anglikanska biskopar under hela detta skede var självskrivna medlemmar av överhuset.

Några påståenden kan emellertid göras med ganska stor säkerhet. Religionsfriheten blev under 1800-talet och särskilt under Viktorias tid tämligen fullständigt genomförd: särbestämmelser som drabbade katoliker och sekterister (metodister, baptister) blev nästan totalt avskaffade. Samtidigt var uttryck för en allmän religiositet, ofta puritanskt färgad, en självklarhet i alla politiska och sociala sammanhang, och den biografiska litteraturen tyder på att flertalet inom partier och rörelser verksamma ansåg sig vara troende kristna, även om det i regel inte närmare kan fastställas, vari deras kristendom bestod. Bekännande förnekare var inom tongivande kretsar nästan obefintliga; det är typiskt att Thomas Huxley hittade på ordet agnostiker för att undvika ordet ateist. Den prästerliga förkunnelsen synes i regel ha varit konservativ med de vanliga hänvisningarna till jordelivets värdelöshet och den himmelska utopien, och i överhuset var biskoparna snarast ett bihang till det konservativa partiet; men en redan under 1700-talet märkbar tendens att kräva förbättringar i det timliga och att rentav göra jorden till ett slags provisorisk himmel framträdde, och några präster var engagerade i de olika skedenas

radikala rörelser (Wilberforce och slaveriets avskaffande, Kingsley och den kristna socialismen). Statskyrkan och andra religiösa organisationer aktiverades överhuvud och sökte särskilt nå den växande arbetarklassen. Nyligen utkomna undersökningar (särskilt Inglis 1963) visar förfallet inom statskyrkan i början av 1800-talet (nästan hälften av kyrkoherdarna bar upp sina löner utan att tjänstgöra) och gör troligt, att de fattiga i städerna nästan aldrig besökte en gudstjänst och ofta var helt religiöst okunniga; senare arbetade man i konkurrens med andra riktningar på att popularisera religionen. Statskyrkan, den stora majoritetens kyrka, omfattade nästan alla besuttna och var mera konservativ än den katolska kyrkan (vars klientel ökades genom inflyttning av irländare) och framför allt frikyrkorna, som ofta stödde det liberala partiet och inte sällan tillhörde dess radikala flygel.

På de punkter i fråga om religion och moral, där viktorianismens uttolkare särskilt varit verksamma, synes det mig svårare att påstå något med bestämdhet. Jag skall ta upp några synpunkter under betonande av deras osäkerhet. Att skilja mellan myt och realitet är knappast möjligt.

Under senare år, då det blivit naturligt att se viktorianismen i avståndets förenklade perspektiv, har många fallit för legenden om den gamla tiden då tron var fast och trygghet rådde i människornas sinnen. Institutioner och ideologier godtogs utan tvivel och inre konflikter, skriver man; det gällde författningen och imperiet likaväl som kristendomen. Ett extremt uttryck för denna tanke finner vi hos professor Basil Willey: vi känner oss som »displaced persons», medan viktorianismen präglades »inte bara av fred, välstånd, överflöd och frihet utan också av tro, meningsfullhet och spänstighet». Denna absurda tirad som till och med bortser från nöd och elände under 1800-talet, synes framsprungen ur olust inför efterkrigstidens knapphet och ransoneringar, men i sin allmänna tendens, och särskilt i talet om tro och meningsfullhet, är den representativ för många uttalanden.

Man möter sannolikt oftare i viktorianska aktstycken det oreflekterade godtagande av det bestående, den lugna förvissning om att leva i den bästa av alla världar, som Willey och andra finner vara tidens signatur. Men motsättningar och spänningar saknas

inte, och andra författare har under hänvisning till ett tillbörligt antal citat kunnat tala om Viktorias tid som, just från religionens synpunkt, en orons och tvivlets tid.

Den idealtypiska viktorianen kan sägas vara en lyckosam företagare, som tror på framsteget på jorden, Guds bud och himmelen som reträttplats efter döden. Sådana människor fanns med all sannolikhet i större antal än nu. Det är lätt att stoppa in dem i Max Webers konstruktion om kristendom och kapitalism: det framgångsrika arbetet under jordelivet var uttryck för en kallelse eller en predestination, som bevisade att man ägde Guds nåd eller åtminstone en kvalifikation för denna nåd. Men samtidigt fanns det en motsättning mellan den kristna läran och den aktiva självhävdelsen i konkurrens med andra, mellan Gud och Mammon. Svårigheten löstes av de väl anpassade genom att man var en duktig affärsman på vardagarna och gick i kyrkan på söndagarna, eventuellt rent av läste en bön för familjen och tjänstefolket varje kväll. Men biografiska uppgifter och de stora författarnas skildringar visar att många var medvetna om och ängsliga inför dubbelheten. Hos Dickens, Thackeray och Trollope finner vi satiriska eller bittra beskrivningar av strävan att fånga det bästa i denna värld och den nästa; författarna själva tycks vackla mellan vördnad för den privata företagsamheten enligt liberal ekonomi och förskräckelse inför de lymlar som företräder den. I några verser av Arthur Hugh Clough framfördes i form av en modernisering av de tio budorden (»The latest Decalogue») en bild av hur man förenade det kristna och det ekonomiskt lönande; dikten skrevs på 1850-talet.

Thou shalt have one God only; who
Would be at the expense of two?
No graven images may be
Worshipped, except the currency:
Swear not at all; for, for thy curse
Thine enemy is none the worse:
At church on Sunday to attend
Will serve to keep the world thy friend:
Honour thy parents; that is, all
From whom advancement may befall;

Thou shalt not kill; but need'st not strive
Officiously to keep alive:
Do not adultery commit;
Advantage rarely comes of it:
Thou shalt not steal; an empty feat,
When it's so lucrative to cheat:
Bear not false witness; let the lie
Have time on its own wings to fly:
Thou shalt not covet, but tradition
Approves all forms of competition,

Det har i sammanhang med viktorianismen — liksom i vår egen tid — påståtts att den religiösa förvissningen ger lycka; en tillförsikt och ro, som inte nås av tvivlaren eller förnekaren. För många viktorianer stämmer detta säkert; de levde under kristen sanktion ett liv, som de fann gott, och var på en gång troende och lyckliga, rättfärdiga och egenrättfärdiga — bland politikerna är Gladstone urtypen för denna hållning. Men det bör betonas — även om liknande finns från andra tider — att vi har många vittnesbörd om hur just för intensivt troende det blev en ständig pina att nagelfara sitt samvete, att finna fel hos sig själv, att tvivla på den egna frälsningen. Framför allt måste den uppfostran av barnen, som gick ut på att de ständigt skulle uppoffra sig, avstå, följa strikta regler — allt under helveteshot — ha gjort de känsliga förtvivlade. Kingsley beskriver (i romanform) hur han enligt moderns försäkringar och prästernas böner såg sig själv som »en förlorad och eländig syndare» och i stunder av fasa trodde att han »nästa morgon skulle vakna i den eviga elden». Augustus Hare omtalar, att han ständigt tvingades att avstå från nöjen eller älskade ting för att visa eller utbilda osjälviskhet: han måste skänka bort sin katt därför att han var för starkt fästad vid den, åtrådda maträtter sattes på bordet med order att han skulle gå till en fattig familj med dem. Edmund Gosse skrev i »Father and Son» om sina lidanden under faderns rigorösa tro och puritanism. Hur elakheten kunde arbeta i kristen regi har ohyggligt tecknats av Kipling i »Something of myself», med inackorderingstiden i barndomen i korsförhör och stryk. »Ingen dag utan en god hand-

ling» — den regeln blev ofta »ingen dag utan att avstå från något du önskar och tvinga andra till samma sak».

Säkerligen skulle en Gallupundersökning om tro på Gud, evigt liv, himmel och helvete och andra kristna dogmer för hundra år sedan ha givit ett mycket mera positivt utslag än nu — även om man bortser från den konformism som gjorde det svårt för förnekare och tvivlare att svara ärligt. Men bland de grupper — överhetspersoner, politiker, intellektuella — som ständigt framförs som representativa, var den kristna läran, vare sig i dess anglikanska variant eller i andra former, efter allt att döma sällan godtagen i sin helhet eller ens i alla centrala punkter. Många var i princip troende men tänkte aldrig på saken. I de otaliga statsmannabiografierna betecknas stundom någon som aktivt kristen eller skeptisk men i regel ges ingen utredning på denna punkt, lika litet som om ekonomi, kärleksaffärer och allmän livsföring. Jowett och andra utgav 1860 en bok, »Essays and Reviews», som kritiserade huvudpunkter i dogmerna — bland annat underverkstron och försoningsläran — och de kyrkliga aktioner, som försöktes mot dem, blev utan resultat, trots att flera av skribenterna var prästvigda. Det kan antas att inom den socialt härskande kretsen den kristna tron var något mera bestämd och detaljerad än nu, men avvikelser från den officiella förkunnelsen, vaga och symboliska omtolkningar var synbarligen vanliga bland lekmännen och inte främmande för prästerskapet. Denna eklekticism befordrade toleransen; dogmer var det inte längre lönt att slåss om.

Skymningszonen mellan den på en gång obestämda och osäkra tron och den rena otron var vid, och det är så mycket svårare att dra gränser som direkt förnekelse inom de ledande kretsarna var kompromettterande. Thackeray skriver om sina figurer i »Vanity Fair», att de var »en grupp personer, som levde utan Gud i världen». Han ville därmed inte säga, att vare sig han själv eller de människor han gestaltat var fritänkare, men väl att Gud var avlägsen, frånvarande, utan betydelse för livet i »Vanity Fair». En amerikansk forskare, J. Hillis Miller, har skrivit om »The Disappearance of God in Victorian Poetry»; han söker visa att för författare som Arnold, Browning och Tennyson den mera omedelbara och naiva gudstron var försvunnen och att de sökte finna

ett slags Gud, eller en ersättning för Gud, i tro på naturen, samhällsordningen, utvecklingen. Religionen framstod ofta som en skyddsvall mot en nihilism som skulle göra livet olidligt; Kingsley skrev att han skulle begå självmord, om Gud inte fanns, Tennyson att allt skulle bli honom likgiltigt, om han »upphörde att tro på en utsikt till ett liv efter detta, och på en stor personlighet någonstädes i Universum». Många dikter av Tennyson vittnar om denna trevande och bräckliga tro; jag citerar några versrader:

Behold, we know not anything
I can but trust that good shall fall
At last — far off — at last, to all.

En bön, som en ironisk kritiker tillskrev viktorianerna, är ett tillspetsat uttryck för dessa stämningar: »O, Gud — om det finns en Gud — rädda min själ — om jag har en själ». Till det personliga behovet av en tro kom föreställningen, att otro måste leda till moraliskt fördärv, att vad man ansåg som dygd och heder skulle vara omöjliga utan religiös sanktion. I den viktorianska litteraturen möter ständigt den idé, som låg bakom ett bevingat ord från min Uppsalatid: en teolog påstods ha sagt, att »Hägerström tror ju inte på någonting, men han lär ändå vara snäll mot hustru och barn». De få öppna fritänkarna tycks ha parerat tendensen att se gudstro som nödvändig för moral genom spektakulär oförvitlighet.

Houghton skriver att en riktig viktorian säkerligen skulle avvisa den kritik, som i vår tid framförs mot hans tidsålder, men att han skulle erkänna sin skuld på en punkt: hyckleriet. I själva verket är en stor del av den viktorianska litteraturen präglad av insikt om tidens hyckleri, antingen i form av ironiska människoskildringar och reflexioner (Dickens, Thackeray, Trollope, Samuel Butler, Oscar Wilde, Bernard Shaw) eller av hårda och direkta angrepp (Carlyle, Ruskin, J. S. Mill, Leslie Stephen). Med hyckleri menar jag härvid inte bara »dygdens hyllning åt lasten», alltså att människor ställer sig bättre än de är och fördömer oarter, som de själva praktiserar, utan en allmän anda av förljugenhet, självbedrägeri och undvikande i konventionalismens

och konformismens tecken. Jag tar här upp några drag i hyckleriets förutsättningar och former av religiös art. Hyckleri praktiserades naturligtvis inte bara på religionens område, men här finner vi nog de mest påtagliga yttringarna.

De som inte trodde på huvudpunkterna i den lära, som i visserligen betydande skiftningar förkunnades av de kristna samfunden, var enligt lag eller praktik avstängda från vissa arbetsområden och föremål för misstro eller social ostracism. Då ateisten Bradlaugh vägrade att avlägga den traditionella eden vid inträdet i underhuset 1880, hindrades han i åratal att ta säte; många, som röstade mot hans inträde, var utan tvivel irreligiösa, men alla uppträdde som om de trodde på nödvändigheten av de kristliga formuleringarna i den föreskrivna eden. Ett stort antal universitetstjänster var länge förbehållna lärare av anglikansk observans, som var beredda till vissa rituella prestationer; flera forskare har vittnat om hur de slets mellan önskan att få stanna vid universitetet och oviljan att hyckla en tro eller iaktta en ritual, som var dem helt främmande. Men jag nämner dessa båda situationer blott som exempel. Lagstiftningen, byråkratien, den sociala hierarkien, arbetslivet präglades av bestämmelser, konventioner och vanor som stödde den religiösa och moraliska konformismen. Den kristne, men icke ortodoxe viktorianen Froude skriver om »den väldiga klyfta mellan uppträdande och övertygelse, som gjort det moderna Englands liv till en skrämmande lögn». Clough, som representerar samma hållning, skriver att »just de samhällsgrupper som mest intensivt ägnar sig åt att göra affärer, är desamma, som, i skilda samfund, starkast hävdar religiösa värden, att våra kyrkor på söndagarna är fulla av människor som på vardagarna tänker på pengar och ingenting annat än pengar».

Delvis var det här fråga om hyckleri i ordets egentliga mening: man förnekade sin egen övertygelse eller bekände en övertygelse som man saknade eller uppträdde i strid mot sin egen uppfattning — allt för att vinna fördelar eller inte blamera sig. Men sannolikt var mera komplicerade attityder de vanliga. Man trodde att en tro eller en hållning var värdefull eller *kanske* var värdefull och gav alltså det hävdvunna eller vanliga »the benefit of the doubt»; inte minst var föreställningen om trons och traditionens värde för andra, och särskilt för de lägre klasserna, av

vikt. Man undvek självrannsakan i fruktan för att den skulle leda till olustiga resultat. Man kände splittringen mellan vardagens strävan och söndagens andakt, men hoppades att andakten skulle ge en smula förbättring eller rening. Man såg i sitt eget tvivel något abnormt, som det inte gick att tala om för andra, och som kanske kunde övervinnas genom följsamhet i praktiken. Man ansåg det orätt att yppa sin egen uppfattning därför att den kunde vara skadlig för andras frid. Man levde sitt dubbelliv i nästan total oskuld: Beatrice Webb berättar hur fadern, järnvägsmagnat, innan han gick till sängs självfallet bad »Gentle Jesus, meek and mild, look upon a little child». Dessa metoder att hyckla, undvika, blunda, glömma, tysta ned, tänka i två skikt präglade också en stor del av litteraturen och kom genom biografierna att bli bestämmande för den konventionella historieskrivningen. Dessa former av mänskligt elände är förvisso alltid bland oss, men man vågar anta att de var särskilt framträdande på Viktorias tid.

4

Med orden viktoriansk och viktorianism avses, tror jag, överallt i första rummet något annat än vad här tidigare berörts. Man tänker främst, eller åtminstone närmast, på den sexuella moralen, konventionerna i förhållandet mellan könen, mannens och kvinnans inbördes ställning i familjen och samhället och — detta är kanske huvudsaken — sättet att tala och skriva (eller rättare sagt att inte göra det) om sexuella ting privat och offentligt. I den svenska litteraturen förbindes viktoriansk, såsom excerpterna till Svenska Akademiens ordbok visar, med begrepp som pryderi, dygdemönster, konventionell moral, anständighet. Ett gott exempel är då Sven Lidman i »Vällust och vedergällning» kännetecknar en kvinnas »moraliska världsbild» som »den strängt borgerliga, viktorianska eller oscariska». I synonymboken »Ord för ord» anges som ersättning för ordet »sipp» orden »pryd, preciös, viktoriansk, sjåpig, pjåkig, tantig, mamsellaktig». Ungefär detsamma är bruket av ordet i den engelska litteraturen. Kanske har man under senare tid alltmera använt ordet dels i förklenande mening, dels som uttryck för en ålderdomlig och överdriven ovilja mot att nämna eller beröra det sexuella; pryderiet har bli-

vit det centrala vid ordets användning. Att ge ut Shakespeare i en utrensad upplaga (Bowdler), att sätta byxor eller kjolar på taffelpianon, att undvika ord som ben och bröst, stjärt, kalsonger och underkjol — för att inte tala om underliv, menstruation eller samlag — har i vår tid blivit det karaktäristiska för viktorianismen, i varje fall inom detta område; ett utsökt exempel är att enligt min mors berättelse vissa äldre kvinnliga släktingar alltid undvek att säga stjärt om en fiskstjärt utan i stället sade stjälk.

I det följande skall jag diskutera den sexuella viktorianismen inte bara i den sistnämnda inskränkta betydelsen utan även ta upp moral och konventioner över huvud; det nära sammanhanget mellan t. ex. kyskhetens och pryderiets attityder är uppenbart. Liksom i det föregående gäller det närmast att beskriva ett förhållningssätt och en ideologi, som kan kallas idealtypiska åtminstone för en socialgrupp och ett skede: den burgna medelklassen under tiden låt oss säga 1840—1880, varmed naturligtvis inte bestrids att de viktorianska föreställningarna hade betydelse inom andra samhällsgrupper och under tidigare och senare perioder — vi har även i våra dagar ibland god användning för ordet viktorianism.

För att ge något av bakgrunden till den sexuella viktorianismen skall jag först punktvis och ytterligt summariskt gå in på könens inbördes ställning i 1800-talets England.

Kvinnans legala ställning var i alla hänseenden underlägsen mannens. Hon var ekonomiskt omyndig, utestängd från högre bildningsanstalter, statstjänster och fria yrken med högre kvalifikationer, saknade rösträtt och valbarhet till politiska och kommunala församlingar — enligt en arvsbestämmelse från 1500-talet kunde hon bli drottning, men inte amanuens, stadsfullmäktig, läkare eller advokat. Kvinnans plats var i hemmet, eller rättare sagt i sitt hem. Denna princip gällde självfallet endast medel- eller borgarklassen: enligt 1851 års folkräkning fanns 900 000 hembiträden, omkring en halv miljon kvinnor arbetade i textilindustrien, 370 000 var sömmerskor eller skomakerskor, 145 000 tvätterskor. Fattiga »bättre» flickor hade vid århundradets mitt egentligen blott en anständig möjlighet att förtjäna sitt bröd; de kunde bli guvernanter eller sällskapsdamer i »bättre» familjer.

I några hänseenden ändrades kvinnans ställning under slutet av 1800-talet. Läroanstalter i universitetsklass inrättades för kvinnor, det blev — särskilt genom Florence Nightingale — konventionellt möjligt för dem att bli sjuksköterskor, 1876 fick de också rätt att utöva läkaryrket. Telegrafen och telefonen blev här som på andra håll en tillflykt för fattiga bättre flickor, likaså skrivmaskinen; år 1901 var 40 procent av de i telefon- och telegrafverken anställda kvinnor, antalet kvinnliga kontorister steg från 18 000 år 1891 till 56 000 år 1900. »I will not be dictated to», sade kvinnorna i Chestertons skämt, »och sedan blev de maskinskriverskor». Men i stort sett förblev kvinnans underlägsenhet och den borgerliga kvinnans bundenhet vid hemmet lika markerade. Ekonomiskt-legalt vann emancipationstanken mycket små framgångar. Kravet på full likställighet framfördes blott av ett fåtal, främst av John Stuart Mill i »The Subjection of Women» (1869) som väckte sensation och harm bland gentlemen och gentlewomen. En kvinnlig »appell mot kvinnlig rösträtt» (1889) undertecknades av radikaler såsom mrs Thomas Huxley, mrs Leslie Stephen och Beatrice Potter (sedan Webb).

Olikheten i könens ställning motiverades med att de i alla hänseenden — fysiskt, intellektuellt, moraliskt — var så olika. Denna dogm möter i nästan alla skrifter, i regel även i kvinnornas litterära, sociala och politiska inlägg.

Den under den äldre viktorianska tiden mest anlitade läroboken i fysiologi var författad av John Elliotson, dekan vid medicinska fakulteten i London, ordförande i Royal Medical and Chirurgical society. Kvinnan är »mycket underlägsen mannen i tankeförmåga, perspektiv, originalitet och fantasi», hon har mindre »uthållighet, iver, mod och karaktärsfasthet», hon är »rädd, lätttrogen och undfallande, slav av modet och vanan». Hon är ojämförligt mindre erotisk än mannen men tycker mera om barn. Till kvinnans starka sidor hör »snabb uppfattning, inom ramen för hennes förståndsgåva, förmåga att bedöma karaktärer, och takt» — Elliotson förklarar rent av att hon därför kan vara lämplig för politiskt arbete, även om hon naturligtvis inte är förmögen till stora vyer eller högre tänkande.

Dessa påståenden är utan tvivel i allt väsentligt representativa. Det är samma sätt att resonera, som är eller var vanligt även

beträffande raser eller socialgrupper, som anses underlägsna. Den situation, i vilken gruppen lever — beroende, okunnighet, fattigdom — anses avspegla dess karaktär. Ibland förstärktes tron på könens olikhet och kvinnans underlägsenhet genom hänvisningar till bibeln och kyrkans lära: kvinnan var skapad av mannens revben, det var hon som i paradiset lockat honom till synd.

Det bör understrykas, att föreställningarna om mannens och kvinnans karaktär naturligtvis inte var något nytt för den viktorianska tiden. Vi möter ungefär samma klichéer under århundraden, kanske årtusenden, vilket har klarlagts i en omfattande litteratur. I British Encyklopædia av år 1923 beskrives under uppslagsordet »sex» kvinnans egenskaper i stil med Elliotson och en rad citat från skilda tider anförs som stöd — i denna artikel framförs därjämte den förnuftiga tanken att uppfostran stärker könsskillnaden och att man går för långt i detta hänseende.

Två sociologer vid universitetet i Liverpool, makarna Banks, har samlat en rad uttalanden om det rätta förhållandet mellan könen i viktoriansk litteratur. Flera av de åberopade skrifterna är författade av kvinnor. »Det är uppenbart», heter det i en av dessa rådgivande böcker, »att mannen, som har förmåga att tänka, fysisk styrka och mod att använda den, är avsedd att vara beskyddare; kvinnan, som är föga förmögen att tänka, svag och rädd, behöver beskydd. Under dessa omständigheter är mannen den naturlige härskaren; lika naturligt är att kvinnan lyder.» Ruskin skriver att mannen »måste möta alla faror och prövningar... ofta blir han sårad och nedslagen; ofta missledd, *alltid* hård. Men han skyddar kvinnan från allt detta. Detta är hemmets natur — det är fridens plats; skyddet inte bara mot alla oförrätter utan mot all fruktan, allt tvivel, alla konflikter». Samma år som Mill skrev »The Subjection of Women» utgav mrs Sewell en skrift, som framhöll att »det är mannens sak att styra, kvinnans att ge vika. Han måste betraktas som husets herre, och det är hennes plikt att så mjukt böja sig för hans önskningar, att hushållet i övrigt följer hennes exempel och behandlar honom med den respekt som hans kön kräver». Mannen framställs som familjens soldat, ständigt i kamp mot fiender och konkurrenter i affären och på kontoret, hans hårda lott skall mildras av kvinnan, som också skall mildra den hårdhet, som lätt uppstår i kampen.

Mannen uppmanas att arbeta ordentligt, att överse med kvinnans svagheter, ge henne ett gott hem och glädjas åt hennes stilla lycka.

Inom den borgerliga grupp, som alla dessa resonemang gäller, ändrades enligt makarna Banks kvinnans situation i viss mån efter mitten av århundradet. Medan man tidigare uppmanat henne att vara »den fulländade hustrun», som skötte hemmet och födde barn, blev idealet småningom »den fulländade damen», som representerade i hemmet och genom elegans markerade mannens ställning; hon skulle vara mannens dyrbaraste klenod, mera en statussymbol än en hushållerska och barnaföderska. Tre kvinnliga hembiträden blev minimum i en bättre familj; en manlig betjänt, helst flera med en butler i spetsen, visade att man verkligen kommit sig upp. Banks sätter denna förskjutning av det kvinnliga idealet i samband med den frivilliga barnbegränsning, som omkring 1870 av nativitetssiffrorna att döma började praktiseras inom de högre socialgrupperna.

Man och kvinna var alltså, åtminstone bland burget folk, utrustade med helt skilda egenskaper och rustade för skilda värv. Därav följde att de borde uppfostras på helt olika sätt. Ja, det är tydligt att man genom denna olikhet i uppfostran inte bara ville följa naturens bud utan också förbättra, fullända naturen: det gällde att göra mannen så manlig, kvinnan så kvinnlig som möjligt.

För kvinnan var följaktligen en uppfostran i hemmet given. Hon borde lära sig sällskapstalanger, litet sång, litet piano, litet språk under ledning av guvernanter eller, om man inte hade råd till det, genom studier för kvinnliga lärare tillsammans med andra flickor — flickskolor blev en möjlighet, som efter hand utnyttjades i större omfattning. Att lära sig hushåll var mindre viktigt, i varje fall i välstående familjer. Hur det gick till att få barn, hur barn utvecklades, hur de skulle uppfostras fysiskt och moraliskt synes ha varit tabu i bättre familjer.

För pojkarna var tvärtom uppfostran utanför hemmet nära nog obligatorisk. Manlighetstanken i förening med snobberiet och borgarklassens väldiga utvidgning ledde till att de privata internatskolorna (public schools) fick sitt stora uppsving under Viktorias tid — detta utgör i själva verket ett av de mest typiska in-

slagen i viktorianismen. Några internatskolor hade anor från medeltiden eller 1500-talet (Eton, Harrow, Westminster) och hade stor prestige som utbildningsanstalter för aristokrater och första klassens gentlemen (»Waterloo vanns på Etons lekplatser») men systemets blomstringstid kom först på 1800-talet och särskilt under dess senaste hälft; 1850—1870 grundades tre gånger så många sådana skolor som förut under ett århundrade. Det fanns fina och dyra, enkla och billiga skolor, och att ha besökt en »public school» var ett klassmärke, som förmögna familjer måste förvärva åt sina pojkar. Till fördelarna hörde, att man kunde få relationer med socialt ännu mera högtstående, men själva skoltypen gav status. Undervisningen var ofta medelmåttig eller undermålig. Det väsentliga var, som rektorerna ständigt förkunnade, att fostra engelska gentlemen, manliga, modiga, rättskaffens, kristna, patriotiska. Till medlen hörde sport, en stark hierarki — lärare, äldre och yngre pojkar — sträng disciplin med prygel som grundval, uppmuntran åt de självsäkra och utåtriktade, förakt för skvaller, klemighet, funderingar och förtvivlan.

Den berömdaste skildringen från en sådan skola är Thomas Hughes' »Tom Brown's School Days» (1856): den gäller Rugby, en internatskola från 1500-talet, berömd under rektorn Thomas Arnold omkring 1830, klart överklassig men något under Eton och Harrow. Huvudsaken är cricket, fotboll och slagsmål; skolans höga moraliska ton inskärpes genom att den utmärkte Tom endast slåss med — och i regel besegrar — starkare eller åtminstone äldre pojkar. »Vad skulle livet vara utan strid», summerar hjälten sin moral. »Från vaggan till graven är strid (fighting), om man rätt förstår det, en mans verkliga, högsta, hederligaste jobb (business)». Kiplings beskrivning i romanform av sin skoltid i en enklare internatskola i slutet av 1870-talet (»Stalky and Co») är likartad, men brutaliteten mera framträdande; de tre pojkvännerna samarbetar för att lura och klå andra pojkar. Att inte ge sig under svår misshandel, att längta efter slagsmål, att klara sig själv utan att be lärare eller föräldrar om hjälp — det är att vara *man*, ett ideal, som Kipling i mera komplicerade och subtila formler besjöng i »If». Påfallande i båda böckerna är att hjälten eller hjältarna är relativt hyggliga — framför allt inte slår svagare pojkar — men att de skildrade skolorna i övrigt tycks ha

gott om översittare och lymlar; man undrar hur det gick för dem som var hyggliga men inga slagskämpar.

Internatskolorna har berömts som fostrare av Englands gentlemen; otaliga är de dignitärer, som talat om att de har sin gamla skola att tacka för allt. Några har däremot sagt sig avsky sina skolor; den mest ryktbare politikern i denna genre är premiärministern lord Salisbury. Det finns också en grupp skribenter, som hårt kritiserat dessa skolor som härdar för snobberi, elakhet, hårdhet och homosexualitet. Några verkligt ingående framställningar i memoarer och biografier har såvitt jag vet inte givits förrän under senare år, då amerikanska forskare uppspårat och delvis publicerat minnesanteckningar av två framstående viktorianer, historikern J. A. Froude och konstspecialisten John Addington Symonds. Båda skildringarna är ohyggliga — Froudes från Westminster i början av 1830-talet, Symonds' från Harrow i slutet av 1850-talet. Froude, som kom till Westminster vid elva års ålder, berättar om systematisk misshandel från de äldre pojkarnas sida: prygel, brinnande cigarrer pressade i ansiktet, sönderslitna kläder och böcker, tvång att avstå från matportionerna. Att klaga ansåg han hopplöst, då han väntade förebråelser för feghet och omanlighet; då han äntligen fick sluta i skolan, blev faderns reaktion den väntade. Symonds' enda lärdom var, skriver han, »moralisk korruption»: grymhet, brutalitet, en förening av våld och homosexualitet. Skolans för sin religiösa och moraliska förkunnelse berömde rektor överbevisades om homosexuellt umgänge med en elev men slapp polisanmälan mot löfte att begära avsked och aldrig ta emot något högre prästerligt ämbete — han sade nej till ett erbjudande att bli biskop men slutade som domprost.

Froudes och Symonds' memoarer kan naturligtvis inte anses visa att så gick det i regel till i internatskolorna; i olika skolor och under skilda tider måste förhållandena ha starkt växlat. Men att en manlighetskult härskade, med stort utrymme för pennalism, översittaranda, råhet och homosexuell våldtäkt, lär vara obestridligt.

To lead sweet lives in purest chastity,
To love one maiden only, cleave to her.

Detta var enligt Tennysons dikt ett av kung Arturs riddare givet löfte, och det var ostridigt den viktorianska idealbilden för ett sunt och kristligt erotiskt liv. Äktenskapet var enligt gällande lagstiftning möjligt att upplösa blott i extrema fall, och skilsmässa betraktades inom de borgerliga kretsarna som en skandal; för de fattiga var denna utväg stängd på grund av kostnaderna vid en rättegång. Sexuellt umgänge före eller utanför äktenskapet fördömdes utan misskund, tills i slutet av 1800-talet, främst inom vissa aristokratiska och högborgerliga grupper, en mildare syn blev rådande. En flicka, som förlorat sin oskuld, stod utanför den bättre äktenskapsmarknaden. En dubbelmoral fanns utan tvivel så till vida som mannens felsteg betraktades med större överseende, men i princip och i alla offentliga deklarationer gällde kyskhetskravet för båda könen. Tal om sexuella frågor var tabu, undervisning i detta ämne förekom inte vare sig i hemmet eller i skolan. Man utgick från att i varje fall kvinnorna var totalt okunniga om äktenskapets fysiska sidor, då de gifte sig, att mera avancerade smekningar inte förekom under förlovningstiden, och bröllopsnatten blev, enligt antydningar här och där i memoarer och romaner, ofta fullständigt misslyckad eller en svår upplevelse för bruden. Preventivmedel kunde inte lagligen spridas eller reklameras, och det synes sannolikt att man i regel inte kände till deras existens; då vid några tillfällen publikationer eller propagandister (Place, J. S. Mill, Drysdale) rekommenderade sådana medel, reagerade polisen och läkarkåren. Osedliga skrifter och teaterstycken kunde åtalas, men någon anledning till ingripande synes sällan ha förekommit. Förläggaren till översättningar av Zolas romaner dömdes 1889 till böter och fängelse.

Något nytt för Viktorias tid var inte detta. I allmänhet ledes den sexuella puritanismen i dess tillspetsade form tillbaka till den evangeliska väckelsen och andra liknande rörelser. Säkert är att händelser och figurer, som anses betecknande för Viktorias tid, inträffade långt tidigare. Shakespeare utrensades av Bowdler långt innan drottningen var född, och mrs Grundy, personifikationen av beskäftig kvinnlig verksamhet för ordning och sedlighet, gestaltades i ett skådespel under »regentens» vilda dagar. Ibland har Viktorias dygdighet, hennes ovilja mot lättsinne och libertiner och hennes vägran att ta emot frånskilda vid hovet, hyllats eller

kritiserats som en stor viktoriansk insats. Något betydde väl drottningens uppträdande för att göra kyskheten ståndsmässig, men det är uppenbart att hennes ansträngningar på området blott var en liten detalj i den påstådda, ofta sannolikt överdrivna ändringen i societetens hållning.

I sin ytterliga form framstår puritanismen som fientlig mot all sexualitet och i grunden allt liv. Människorna hade börjat sin bana på jorden med felsteget i paradiset, med att mot Guds bud äta äpplet, och så hade synden kommit till världen. Nya felsteg var nödvändiga för att producera änglar i himmelen, men de förblev felsteg. Då man bekämpade synden, var det hos de mest passionerade puritanerna i en känsla av halvhet: man kunde sanera men inte utrota. Denna inställning förklarar att för många moral var nästan liktydig med sexuell moral — annat var småsaker.

En kluvenhet framträder i tendensen att skriva och tala om kön och kärlek. Det sexuella var något snuskigt, om också nödvändigt för att den mänskliga trafiken skulle fortsätta. Kärleken var något heligt, som kunde göra det sexuella respektabelt och nästan rent, men som också kunde bli ett värn mot sexualiteten. Att älska en ren kvinna, ja, överhuvud att umgås med dygdiga kvinnor, gjorde kyskheten hos männen uthärdlig eller naturlig. Det sades till och med, att ömsintheten och ridderligheten mot kvinnor kunde spåras till »undertryckt och därför helgad och upphöjd lidelse... Har vi inte alla klart för oss, att en ung man inte kan ha ett bättre skydd mot sexualitet och låga förbindelser än en tidig, dygdig och varm känsla». En annan sammanhängande kluvenhet märks i uppfattningen om mäns och kvinnors sexuella hållning. Det vanliga är att se männen som lystna eller åtminstone sexuellt beredda, medan de goda (»bättre») kvinnorna anses vara så självklart och obesvärat kyska, att umgänget med dem kväver mannens drifter; även kvinnan i äktenskapet förutsättes vara ren så till vida som hon inte har någon sensuell glädje av erotiken och snarast ger efter för mannens böjelser. Men vid sidan av denna syn framträder den gamla bibliska, enligt vilken kvinnan är fresterskan, något orent som lockar mannen; i praktiken tänker man härvid främst på prostituerade eller i varje fall kvinnor av lägre klass.

Den stränga sexualmoralen och pryderiet genomsyrar nästan hela den viktorianska litteraturen; särskilt kontrasten mot den franska är påfallande, och denna litteratur stämplades alltid som omoralisk. Hos de stora engelska romanförfattarna och i de biografiska verken finns knappast antydningar om sexuell intimitet och inte ens om sinnliga känslor mellan könen. Ytterst sällan snuddar man vid utomäktenskapliga förbindelser, och när det sker, får läsaren sin upplysning indirekt och oklart. Även sekelskiftets revoltörer mot viktorianismen, såsom Pater och Wilde, uttrycker sig med samma höviskhet; Thomas Hardy väckte sensation och förbittring, då han i »Tess of the D'Urbervilles» berättade om en ogift moders tragedi. De skandaler, som ägde rum, blev i press och offentlig debatt nedtystade eller undvikande behandlade. Könssjukdomar kunde lika litet som preventivmedel eller otillåten sexualitet nämnas i anständigt sällskap eller i anständiga skrifter. Kipling nämner i sina memoarer ett fantastiskt utslag av förtegenheten: 9000 man av den brittiska armén i Indien (omkring fem procent) låg ständigt på lasarett för könssjukdomar; myndigheterna ansåg det opassande att lära militären användning av förebyggande medel.

Medicinska böcker och tidskrifter har, såvitt jag kunnat finna och enligt sakkunnigas meddelanden, föga utnyttjats i studier av viktorianismens sexuella ideologi (ett undantag för vissa frågor är Banks arbete). Då detta källmaterial måste vara relativt representativt, har jag genomgått skrifter och uppsatser av läkare från den viktorianska tiden; det blev mig möjligt att göra detta genom att biblioteket i den stora engelska stiftelsen The Wellcome Foundation hjälpte mig att uppspåra och anskaffa publikationerna. De använda tidskrifterna är de tre viktigaste på området: The Lancet, The British Medical Journal och The British and Foreign Medico-Chirurgical Review.

Det mest frapperande är att antalet böcker och artiklar i ämnet är så litet och att även fackmännen i regel — utom i rent anatomiska arbeten — behandlar hithörande frågor med ytterlig försiktighet. De tre nämnda tidskrifterna innehåller tillsammans blott ett tjugotal artiklar, som berör sexuella problem — undervisning i frågan, sterilitet, sexuellt betingad neurasteni, onani,

utomäktenskapliga förbindelser. Böckerna i dessa ämnen är likaledes få och nästan genomgående utgivna under 1800-talets sista årtionden. Man undviker gärna att nämna sakerna vid deras namn — en artikel som tydligen avser onani, talar endast om »orenhet» — och till och med könssjukdomarna presenteras under omskrivande beteckningar (»de ohyggliga sjukdomar som vi alla känner till»). Preventivmedel omtalas inte alls eller blott antydningsvis; det huvudsakliga undantaget är Drysdales förut nämnda skrift, negligerad eller avvisad av de mera respektabla läkarna. Då man närmar sig starkt tabubelagda ord eller handlingar — såsom de sexuella organen eller samlag — sägs inte sällan, att det »av naturliga skäl» inte är lämpligt att gå in på några detaljer.

Till de utförligaste och för en större publik avsedda skrifterna hör Elizabeth Blackwells »The moral education of the young in relation to sex» (1879) och »The human element in sex» (1894); dr Blackwell, som avlagt sin examen i USA, var den första kvinnliga läkare, som efter åtskilligt besvär fick rätt att praktisera i England. Dessa skrifter innehåller en blandning av moraliska regler och sakliga påståenden, som sägs vara vetenskapligt belagda; vetenskapens resultat befinns undantagslöst stå i god överensstämmelse med moralens bud.

»Sexuell moral befinnes vara kärnan i all moral, den säkrar rättvisans, hederns och redbarhetens grundsatser i den viktigaste av alla mänskliga förbindelser.» Denna sexuella moral innebär helt enkelt total avhållsamhet utanför äktenskapet. Den fysiska könsmognaden inträder visserligen förut, men psykiskt mogen blir mannen inte förrän vid 23—25 års ålder, kvinnan ett par år tidigare. Erotik före denna ålder och alla excesser (vartill tydligen räknas alla förbindelser utanför äktenskapet) är farliga genom att de »minskar livskraften» och »försvagar och mjukar upp livets organ». Gamla kulturer gick under genom sexuella överdrifter; vi har här en avgörande skillnad mellan »den sensuella och polygama östern» och »den intellektuella och monogama västern». Onani medför samma faror som andra sexuella felsteg. Äktenskap vid 25—30 års ålder är lämpligt men kyskhet är aldrig farligt; detta framgår av att katolska präster och fångar i hyggliga fängelser har stor livslängd. »Kyskhet är, rätt förstådd, hälsa» — det är en huvudregel att lära de unga. Upphetsande

litteratur bör naturligtvis undvikas. Frisk luft och stark motion är bra medel vid frestelser.

En rad böcker från samma skede ger genomgående samma anvisningar (t. ex. Nichols, »Human Physiology», 1872, »Esoteric Anthropology», 1873, Duncan, »Fecundity, Fertility, Sterility and allied courses», 1871, Geddes and Thomson, »The evolution of sex», 1889). Den monogama tendensen stödjes stundom av andra skäl än de av Blackwell anförda. Om äktenskapen ingås i rätt tid, blir det naturligt att avstå från könsumgänge sedan kvinnornas förmåga att föda barn upphört, betonar Nichols; efter 50 års ålder är samlag nämligen ytterst riskabelt för mannen, och hög ålder uppnås främst av de kyska. Samme författare förklarar att för många kvinnor erotiken är utan intresse. Duncan påstår att erotiska överdrifter leder till sterilitet. Någon gång framhålles att preventivmedel är fysiskt och psykiskt skadliga, och att endast avhållsamhet kan brukas som skydd mot alltför stor barnproduktion. Enligt Duncan är tio barn normalt. Detta skrevs vid den tid, då frivillig barnbegränsning började praktiseras i större utsträckning.

I de medicinska tidskrifterna möter samma bild av fackmannaopinionen. Jag skall blott ta några få illustrationer.

I The Lancet och The British Medical Journal upptogs några gånger på 1880-talet principfrågan om nyttan eller skadan av sexuell avhållsamhet. I referat av föreläsningar och i redaktionella artiklar inskärpes genomgående, att alla sexuella aktioner utanför äktenskapet — onani likaväl som otukt i mera egentlig mening — är skadliga eller farliga, dels genom risken för sjukdomar, dels genom att den felandes moraliska och fysiska kraft överhuvud försvagas. Läkarna bör därför under inga förhållanden tillråda unga män (om kvinnor är inte tal) som pinas av sexuella begär att vika för frestelsen. »Unga män ser på oss som de såg på den gamla typen av präster, vilka förenade moralisk och medicinsk sakkunskap» betonar The Lancet maj 1889; därför är det nödvändigt med en bestämd och enhetlig hållning. »Jag försäkrar», förklarar en citerad auktoritet, »att ingen blivit i ringaste mån friskare genom okyskhet; att denna för alla är till moralisk och för de flesta till fysisk skada. Jag är också säker på att ingen blivit annat än friskare genom fullständig avhållsamhet.

Låt oss undvika att ge ens ett tyst godkännande åt sådant som vi även på de mest materiella grunder måste avvisa och fördöma.» En annan i flera sammanhang åberopad auktoritet uttrycker sig än starkare. En del patienter väntar sig, skriver han, att läkaren skall råda till otukt (fornication är ordet i detta sammanhang). »Jag skulle likaväl föreskriva stöld eller lögn, eller något annat som Gud har förbjudit... Kyskhet skadar inte vare sig själ eller kropp; den disciplin den innebär är utmärkt; giftermål kan man gott vänta på; bland de många nervösa och hypokondriska patienter som talat med mig om otukt har jag inte mött någon som blev friskare eller lyckligare genom sin handling; åtskilliga har sagt att de blivit sämre; och många, som misslyckats, har blivit mycket sämre.» Detta är summan av professionell erfarenhet och observation, tillägger The Lancet. I en liknande artikel i The British Medical Journal slutar läkaren-skribenten sin framställning med orden: »vi är inte berättigade att i våra mottagningsrums stillhet säga något, som vi inte skulle våga säga inför en grupp kolleger».

Stundom diskuteras frågan om hur »renheten» skall befordras och »orenheten» utrotas utan att man med ett ord antyder vad begreppen närmare innebär. »Orenhet kan», skriver The Lancet (maj 1884), »sägas bero på en naturligt undermålig, om också inte verkligt sjuklig nervös organisation, i vilken de hämmande och kontrollerande krafterna är minskade, så att individen handlar enligt sina egna lidelser och begär. Genom att vika för detta självsvåld blir viljan ytterligare försvagad, och kroppen själv utsättes för besvär och sjukdomar.» »Sjukdomen» — som »orenheten» i det följande kallas — måste angripas med alla medel på ett tidigt stadium. Föräldrar och lärare skall bestämt ingripa mot de sjuka eller felande. Med tanke på internatskolor framhävs att privata studierum och över huvud enskilda lokaler är farliga och att ynglingar, som befinnes orena, omedelbart skall relegeras. Men lagen borde också aktiveras mot alla former av osedlighet och förförelse, särskilt sedan kyrkan inte längre kan utöva ett restriktivt inflytande. »Orenhet borde inte längre förbli ostraffad, utan bli föremål för lagstiftning likaväl som fylleri, stöld och andra lastbara handlingar.»

I en artikel i The Lancet (aug. 1885) ifrågasattes om inte okunnigheten bland ungdomen i sexuella frågor var för stor.

Åtskilliga män växte upp och gifte sig »i total sexuell okunnighet» och bland kvinnor var detta det vanliga — skribenten tänkte självfallet blott på medelklassen. Detta förhållande kunde antas leda till omedvetna felsteg och därmed till sjukdomar och olyckor; flickor blev stundom förförda, exempelvis, utan att veta vad det gällde. En elementär anatomisk och fysiologisk kunskap kunde väntas vara av värde; om man började med skelett, hjärta, mage osv. kunde man sedan smidigt komma över till de sexuella organen. Denna tankegång angreps i flera följande artiklar och insändare. Sexuell undervisning kunde lätt, påstod man, verka eggande likaväl som smutsig litteratur. Det enda sättet att främja renheten var att positivt arbeta för osjälviskhet och att beivra all oroande läsning. Verklig oskuld är knappast tänkbar utan okunnighet, förklarade en behjärtad insändare.

De vanligen ordinerade medlen mot sexuell upphetsning är emellertid främst fysiska. The British and Foreign Medico-Chirurgical Review (jan.—april 1848) sammanfattar: »Tidig uppstigning, hårda sängar, kalla bad eller avrivningar, energisk motion, då och då ett avföringsmedel, mager diet» — även respektabelt kvinnligt umgänge kan vara bra.

Stämde den viktorianska tidens praktik med dess teori? Åtskilliga författare har svarat nej. De påstår, att viktorianerna var ungefär likadana som sina föregångare eller efterföljare; ibland förklarar man, med utnyttjande av ett djuppsykologiskt grepp, att den stränga ideologien och det konventionella pryderiet tyder på att folk var särskilt lösaktiga på den tiden.

De fakta som föreligger ger ingen säker ledning, och de har i den förda diskussionen ofta brukats med stor vårdslöshet. Man söker inte klarlägga skillnaden mellan olika perioder och samhällsgrupper och man tolkar de uppgifter som finns helt olika.

Ett gott exempel på denna sistnämnda källa till förvirring är behandlingen av de viktorianska skandalerna: stundom säges dessa bevisa att den officiella moralen blott var en fasad och att folk levde helt annorlunda än de lärde, stundom åter framhålles, att det blev skandal just därför att flertalet levde någorlunda i överensstämmelse med läran. De mest omtalade politiska skandalerna var då Dilke, minister i Gladstones andra regering, över-

bevisades om äktenskapsbrott under särskilt blamanta former och, trots sin ostridiga skicklighet, sedan ansågs omöjlig som minister, samt då Parnell några år senare av samma skäl förlorade ledningen av det irländska nationalistpartiet. Det synes mig uppenbart att det sensationella i dessa fall var reaktionen, som utan tvivel inom stora grupper var äkta, även om en del hycklande taktiker naturligtvis instämde i puritanernas anklagelser. Fallet Oscar Wilde säges ibland tyda på en utbredd homosexualitet, främst därför att rättegången mot Wilde ledde till att en del ståndspersoner satte sig i säkerhet på kontinenten (av rädsla eller, som det sägs om några skådespelare, av koketteri) men det synes mig omöjligt att av denna unika händelse dra några allmänna slutsatser.

Att i vissa kretsar inom överklassen sederna var lösa och att man inom andra tolererade lösaktighet, om vederbörande inte blev ertappad, är givet. Edvard, prins av Wales, hörde jämte många av sitt umgänge till Europas ryktbara libertiner — ett förhållande, som i regel inte ens i nutida biografier öppet omtalas. Utomäktenskapliga förbindelser var i många fall kända för hela umgänget, men godtogs, då dekorum bevarades. Palmerston var ännu på äldre dagar känd för sina hänsynslösa attacker mot kvinnor, lord Hartington, senare hertig av Devonshire, som i sin värdighet, tristess och sävliga auktoritet syntes representera den aristokratiska dygden, hade en lång och väl känd förbindelse med hertiginnan av Manchester, innan de gifte sig efter hertigens död. Värdarna på lantgodsen visste inte sällan, hur de skulle placera sina gäster för att underlätta nattliga möten mellan älskande utan vigselattest. Under vår tid har en rad politiker och författare, vilka under sin levnad ansågs oförvitliga och normala, avslöjats som erotiskt aktiva eller sexuellt abnorma: vi känner nu Dickens' olyckliga kärlek, Balfours ryktbara kyskhet har befunnits vara en legend, Carlyle och Ruskin har visats äga impotensens kvalificerade puritanism, i andra fall har homosexualitet klarlagts eller gjorts sannolik. Allt detta är trivialt — att jag berör det beror på att litteraturen om viktorianismen ofta presenterar dessa ting som förvånande, märkliga och avslöjande.

En del berömda sedlighetsaktioner ger inte heller den belysning av läget, som några författare hävdat. En sådan aktion är

den småningom framgångsrika striden mot den reglementerade prostitutionen i några garnisonsstäder på 1870-talet, en annan publicisten Steads kampanj mot vit slavhandel av minderåriga flickor i London tio år senare — en kampanj som resulterade i att Stead i sin iver att finna bevis kunde dömas till fängelse för det brott han ville bekämpa. Dessa och andra liknande rörelser är knappast belysande annat än för det pryderi, som den offentliga diskussionen kring dem markerade.

Även statistik har åberopats för att fastställa läget, särskilt för att visa förekomsten av osedlighet. Jag stannar vid några ofta åberopade siffror. Antalet barn utom äktenskapet var 1851 42 000, och denna siffra nämns med förskräckelse; på ett antal födelser av 700 000 ter den sig i jämförande belysning inte hög. Det beräknades vid samma tid, att »en ogift kvinna av tolv över pubertetsåldern avvikit från dygdens väg»; även denna siffra säges tyda på utbredd sedeslöshet, men bör väl rimligen anses fantastiskt låg. Antalet prostituerade i London i mitten på 1850-talet angavs av polisen till 9000 och Henry Mayhew ifrågasätter i sin ryktbara Londonskildring (1950 i detta parti ånyo utgiven under titeln »London's Underworld»), om inte siffran borde sättas till 80 000. Även detta bevis för det sedliga förfallet synes högst tvivelaktigt; uppgifterna måste redan genom sin stridighet bedömas som ytterligt osäkra, och den lägre siffran kan för en stad på två miljoner, som dessutom var marknadsplats för hela sydöstra England, inte anses egendomligt hög. — De författare, som med en illa dold skadeglädje anför dessa uppgifter som tecken på den viktorianska moralens bräcklighet, tycks ha föreställt sig att den härskande puritanismen verkligen skulle ha lett till dygdens totala seger.

Enligt min mening talar all sannolikhet för att de socialgrupper som främst uppbar den av politiker, publicister, präster och läkare förkunnade läran i betydande, om också inte beräknelig, omfattning i sitt liv påverkades av denna moral. Då kyskheten lovprisades av alla, bör den i varje fall för mindre starkt sexuella ha blivit lättare att praktisera; för kvinnorna inom borgerskapet var överträdelser av konventionen på en gång svåra att ordna och till sina konsekvenser destruktiva. Den ofta enfaldigt använda frasen om det förbjudnas lockelse innefattar något riktigt på vissa områden, men att förbud skulle locka till ett visst handlande mer

än uppmuntran och beröm är en ren absurditet. En annan sak är att en bestämd divergens hos många måste ha funnits mellan läran och livet och att alltså utrymmet för den ambitiösa eller rädda skenheligheten var betydande.

Såsom exempel på skilda tolkningar av verkligheten och tillika skilda idéer om orsaksförloppet vill jag nämna två uppsatser i »Ideas and Beliefs of the Victorians», behandlande »Victorian ideas of sex». Beales, professor i ekonomisk historia och tydligt marxistiskt påverkad, hävdar under övlig uppvisning av citat att motsättningen mellan officiell moral och praktik var särskilt stor under den viktorianska tiden. Han synes anse att orsaken var en urbanisering och industrialisering som ökade den sexuella lösligheten och därigenom stimulerade också den aggressiva puritanismen; det antyds att förhållandet skulle ha varit ett annat i ett socialistiskt samhälle. Psykoanalytikern Glover åter påstår att idéer och beteendemönster under detta skede var ungefär desamma som tidigare — och som i andra länder — men är tillika inne på tanken att pryderiet bottnade i eller ledde till ett slags överbetoning av sexualiteten, såsom då man såg något eggande eller oanständigt i pianoben. Tydligt är att båda författarna använder sina ideologiska klichéer både för att fastställa hur det förhöll sig och varför det förhöll sig så. I båda fallen utnyttjas också den kullerbytteteknik, som gör alla resonemang möjliga: för Beales är osedligheten en orsak till den stränga moralläran, för Glover är pryderiet ett bevis för den starka fixeringen på sexualiteten.

Viktoria

KRÖNIKAN

I juni 1887 och 1897 firades drottningens två jubiléer, efter 50 och 60 års regeringstid. England levde ännu alliansfritt, »i storslagen isolering», under konflikter främst med Frankrike och Ryssland; det stora allians- och ententesystemet, omfattande Japan och de gamla fienderna — med spetsen eller skölden mot Tyskland — var ännu inte ens en fantasi i politikernas föreställning. Imperialismen och tron på Englands och de vita koloniernas enhet blommade, väldet hade vidgats genom billiga erövringar, boerkrigets blodiga förnedrande prov skymtade 1897, men syntes ännu möjligt att undvika. En konservativ regering, med Salisbury i spetsen, satt båda gångerna vid styret och var besluten att årsdagarna skulle bli en uppvisning av storhet. Statens institutioner och maktmedel mobiliserades för att göra hyllningarna till tecken på enhet och styrka: parlamentet, kyrkan, furstar, ministrar och exotiskt klädda delegationer från länderna bortom haven, de hemkallade flottorna i oöverskådlig linje, rödrockarna i parad jämte trupper från besittningarna i alla världsdelar. Tacksägelsegudstjänster, processioner, korteger, högtidssammanträden, officiella middagar — allt med drottningen som medelpunkt. De många utländska kungligheterna och dignitärerna var tillbörligt imponerade: »Jag hör överallt vilket intryck detta har gjort på våra främmande besökare», skrev Salisbury till drottningen 1887. Någonting liknande hade inte förekommit i historien, sades det i tal och press. Vid det andra jubiléet fulländades bilden av den nye nationalskalden Kipling, som efter festens slut i »Recessional» skrev om det ansvar, som makten gav, och manade det utvalda folket att förbli sitt öde värdigt:

God of our fathers, known of old,
Lord of our far-flung battle-line,
Beneath whose awful Hand we hold
Dominion over palm and pine —
Lord God of Hosts, be with us yet,
Lest we forget — lest we forget!

Far-called, our navies melt away;
On dune and headland sinks the fire:
Lo, all our pomp of yesterday,
Is one with Niniveh and Tyre!
Judge of the nations, spare us yet,
Lest we forget — lest we forget!

Drottningen skrev utförligt om jubiléerna i sin dagbok, mest stolt och belåtet, ibland klagande över att vara ensam (»ack, utan min älskade man, som detta skulle ha varit en så stor dag för!»). Hon beskrev de officiella festligheterna, vilka hon satt med och hur hon var klädd, men hon dröjde särskilt vid den glädje, entusiasm och kärlek, som folkmassorna utanför programmet visade. Överallt, även i de fattiga distrikt, som kortegerna snuddade vid, hade man dekorerat husen och hängt ut girlander och plakat med hälsningar och välsignelser. »En dag, som aldrig skall glömmas», skrev hon 22 juni 1897. »Aldrig någonsin, tror jag, har någon mötts av en sådan ovation som jag fick, då jag reste genom sex mil av gator. Massorna var obeskrivligt stora, och deras entusiasm underbar och djupt gripande. Hurraropen var bedövande, och alla ansikten tycktes stråla av verklig glädje. Jag var mycket rörd och belåten.» Samma dag skrev Salisbury ett brev med lyckönskningar till »den glänsande framgång jubiléet varit. Det kommer att leva i historien som ett enastående och ojämförligt uttryck för den allt mer innerliga tillgivenhet som växt fram mellan suveränen i ett väldigt rike och hennes undersåtar från alla delar av världen».

Dessa ord var, av många skildringar att döma, inte överdrivna. Jubiléerna blev en reklam för England och imperiet men framstod för de flesta som en personlig triumf för drottningen. Inom alla samhällsklasser syntes hon vara lika populär, man vågar säga lika

avhållen. Den kritik som riktats mot hennes isolering under åren efter prinsen-gemålens död var förstummad, och att hon sällan fyllde ceremoniella funktioner i London gav hennes uppträdanden vid jubiléerna ett raritetsvärde.

Bakgrunden till hyllningarna var främst den höga åldern och den långa regeringstiden. År 1897 hade nästan alla de jublande människorna under hela sitt vuxna liv sett drottningen som rikets symbol; de flesta var födda under hennes regeringstid. Andra ryktbarheter hade lyst och försvunnit, drottningen var kvar, ständigt föremål för publicitet, med notiser i tidningarna varje dag om vad hon gjorde och vilka hon tog emot. Den långa tid hon regerat hade varit en lyckosam tid. Framsteg på alla områden, ökad folkstyrelse, en nästan obruten fred och ändå ständigt vidgade besittningar och ökad makt. Även de fattiga, otrygga och tungt arbetande, vilkas ledsamma liv förgylldes av kortegernas och paradernas teater, kunde känna sig som medborgare i ett herrefolk, det mest utpräglade herrefolket sedan romarnas tid. Det var lätt att hålla stolta tal och skriva stolta artiklar utan att alltför mycket överdriva vad som vunnits under drottningens tid och vilken storhet som nu var Englands.

Men det fanns också en utbredd personlig tillgivenhet för drottningen. Dess innebörd kanske kan något preciseras, om man jämför drottningen och de känslor hon väckte med efterföljarna på tronen och den popularitet som, om också i ringare mån, omgivit dem. De fem avkomlingar till drottningen, som regerat under 1900-talet, har alla ansetts folkkära och har vid tronbestigningar, kröningar och jubiléer hyllats med värme.

Detta gäller sonen Edvard och sonsonen Georg, hur olika de än var. De representerade engelskt väsen, har det sagts, fast skilda sidor av detta väsen: Edvard längtan till fest och lyx, dansöser och champagne, Georg den vardagliga anständigheten, med sin kärlek till familjen, sina frimärken och sitt pedanteri. Ibland blir de båda herrarna figurer i ett mera invecklat så kallat djuppsykologiskt schema: Edvard är det undermedvetna, engelsmannen på nätterna, den sovande och vällustigt drömmande engelsmannen, Georg överjaget, engelsmannen på dagarna, inriktad på arbete och plikt. På liknande sätt har man resonerat om de tre följande: Edvard VIII, Prince Charming, lekfull,

sportig och ungdomlig vid 40 års ålder, Georg VI, vars vilja att sköta sitt arbete efter broderns abdikation just genom hämningarna — stamningen, förvirringen, enfalden — grep människorna. Och så Elizabeth, ung kvinna och landsmoder, genom sitt kön appellerande till männens ridderlighet och kvinnornas likställighetskrav, en reinkarnation av den unga Viktoria — farfarsfarmor — vars gestalt förblivit en kärna i den engelska rojalismen.

Då Viktoria åkte genom Londons gator 1897, vädjade hon till åskådarna med en annan kombination än sina efterföljare. Liksom de båda senare Georgarna företrädde hon dygden, men i motsats till alla ättlingar var hon också en bild av åldern, sorgen, det mänskliga eländet. Alla måste ha slagits av paradoxen att denna rultiga och skrumpna gamla kvinna, ängslig i sin värdighet, med trötta och tomma ögon i det fårade och feta ansiktet, var symbolen för världsriket framför andra. Drottningen bar som alltid sorgens svarta färg, och alla visste att hon sörjde sedan fyrtio år; hon hade talat om det i sina två utgivna dagböcker, och hennes fruktan för att uppträda offentligt i den ensamhet, som ständigt tryckte henne, var känd av alla. Om några år skulle drottningen vara död och den epok vara slut, som redan bar hennes namn: många måste, som drottningen själv och hennes premiärminister, ha känt att de spelade med i Historien.

Jubiléerna innebar, att drottningen återupprättat monarkien och den monarkiska känslan i England, det stod klart för alla med någon historisk bildning. Viktorias arvtagare har profiterat av hennes insatser och rykte; de har också, utan att vara betydande, haft vissa kvalifikationer för yrket att vara monark. Hennes föregångare var, med få undantag, sedan den stora Elisabets tid dåliga monarker — genom avvikande åsikter, exceptionell dumhet, exceptionell sedeslöshet och allmän moralisk tarvlighet. Det perspektivet får inte glömmas i teckningen av den segrande drottningen.

Sidney Lee, Viktorias och Edvard VII:s officielle biograf, ofta servilt skönmålande, har sagt att Englands tron före Viktoria intogs av »en imbecill, en roué och en narr». Farfadern Georg III (1760—1820) var i yngre år känd för sin inskränkthet och egenmäktighet, längre fram fick han anfall av sinnesförvirring och

var sedan 1810 vansinnig. Farbrodern Georg IV (regent 1811, kung 1820—1830) var beryktad för sitt slöseri och sin liderlighet; han blev allmänt avskydd genom sin skandalösa skilsmässoprocess mot drottning Caroline. Vid hans död skrev Times: »Aldrig har en person mindre sörjts av sina medmänniskor än den avlidne kungen... Om Georg IV någonsin hade en vän — en verklig vän inom någon samhällsgrupp — så försäkrar vi att hans eller hennes namn aldrig nått oss.» Farbrodern Vilhelm IV (1830—1837) var en man med drag av knölaktighet, grov och skränig i sin middagsfylla. Vid hans död skrev Spectator: »Trots sin svaga vilja och sin inskränkthet, sin okunnighet och sina fördomar, var Vilhelm IV in i det sista en populär suverän, men själva hans popularitet vanns till priset av något som står nära allmänt förakt.»

Några korta uppgifter om Viktorias liv skall här ges som bakgrund till den följande framställningen av hennes personlighet.

Viktorias far, hertigen av Kent, dog då hon var ett år gammal. Hon uppfostrades av modern, född prinsessa av Sachsen-Coburg, i relativ enkelhet; de båda farbröder, som i tur och ordning var kungar, visade ett begränsat intresse för den flicka, som skulle efterträda dem. Hennes utbildning i språk var god och gav henne säkerhet i franska och tyska; hon lärde sig någorlunda övliga sällskapstalanger och fick vissa kunskaper i historia, geografi och politik. Barndomen förmörkades av slitningar med modern, vars vänskap — eller intimare förbindelse — med hovhållningens chef tidvis gjorde dottern avundsjuk och förbittrad; Viktorias förtvivlan vid moderns död årtionden senare betingades kanske delvis av att hon kände samvetskval och olust över barndomens erfarenheter. Vid sexton års ålder började den unga prinsessan att — om också inte alldeles regelbundet — föra dagbok. »Jag älskar att ha saker att syssla med, jag hatar att inte ha någonting att göra», skrev hon i en tidig anteckning. Orden kunde tjäna som motto för hennes liv; hon skyndade från plikt till plikt, från brev till brev, och även förströelserna sköttes med ordning och energi — hon blev en ambitiös resenär i livet, med dagordningen full av stort och smått.

Några månader sedan hon fyllt aderton år blev hon drottning.

Hon var från början självsäker och självständig, med vägran att i fortsättningen ligga i samma rum som modern som första emancipationsförklaring. Hon visade också den benägenhet att söka manligt stöd som gör att man utan otillbörlig eftergift åt djuppsykologi kan tala om en jakt efter faderssubstitut. Den förste fadersgestalten var kanske Leopold I av Belgien, som Viktoria brevväxlade med till hans död 1865; särskilt före äktenskapet sökte hon ständigt Leopolds råd. Den andre faderlige vännen och läraren blev premiärministern lord Melbourne, 58 år gammal vid drottningens tronbestigning 1837, åtminstone formellt ledare av det liberala kabinett, som några år tidigare varit lord Greys stora reformminister — världsvan, konservativ, skeptiker, litterärt bildad, spirituell, med ett krossat hjärta eller åtminstone en älskvärd melankoli efter hustruns kärleksaffär med den store Byron. För Melbourne fick Viktoria snart totalt förtroende och en tillgivenhet, som hade ett stänk av förälskelse; de pratade och skrev om politik, människor, händelser och konventioner, mellan upplysning och skvaller, raljerande och en smula uppfostrande från hans sida, kokett, barnsligt virrigt, ibland nästan svärmiskt från hennes; hon frågade honom om sitt utseende, var svartsjuk på andra kvinnor. Då Melbourne på våren 1839 blev tvungen att begära avsked var drottningen förtvivlad; hon hindrade den konservative ledaren att bilda regering genom att — den första politiska aktionen — vägra begärda ombyten av hovdamer, och lord Melbourne kom tillbaka. »Det var ett misstag», skrev drottningen sextio år senare om sitt uppträdande i »sängkammarfrågan».

I februari 1840 gifte sig den tjuguåriga drottningen med sin jämnårige släkting på moderns sida, prins Albert av Sachsen-Coburg-Gotha. De — särskilt hon — var förälskade innan de gifte sig, och deras nära tjugoett år tillsammans blev ett av historiens mest ryktbara exempel på äktenskaplig kärlek och lycka. Albert var, som Viktoria ofta framhöll, en man med vackert ansikte och bra figur; han var uppvaktande, vänlig, bildad, »god»; hans obrottsliga trohet säkrades genom bristande intresse för andra kvinnor, kanske — men det märkte aldrig drottningen — överhuvud genom en begränsad sensualitet. Genom sina kunskaper, sin till idealism stegrade pliktkänsla och sitt allvar — som inför andra kunde ge

honom en anstrykning av pedanteri — var han också lämpad till faderssubstitut, och Melbourne blev snart en skugga i drottningens tankevärld. Drottningen, som födde nio barn på aderton år, gav alltmer Albert ledningen av politiken; det har sagts att han under senare år var på en gång kung och premiärminister, vilket är högst överdrivet men ger en föreställning om hans roll. Även privat var Albert den ledande och starke, Viktoria den med nästan aggressiv ömhet klängande vidjan — Albert var älskare, make, far och mor, enligt Viktorias eget uttryckssätt.

I slutet av 1861 dog prinsen-gemålen. Under fyrtio år — halva sitt liv — var drottningen ensam i den meningen att hon inte hade någon ständig rådgivare eller medhjälpare. Den äldste sonen Edvard stod genom sin indolens och sitt lättsinniga liv drottningen fjärran och hölls av henne systematiskt borta från både vardagsliv och politik; den äldsta dottern, som stod henne nära, hade redan några år före Alberts död gift sig med prins Fredrik av Preussen. De officiella »rådgivarna», premiärministrarna, växlade, ibland avskydda, ibland högt betrodda, i ett fall, Disraeli, en vän, en åldrad och bleknad upplaga av mannenfadern. Som änka levde drottningen många år i långtgående isolering långt ifrån London, särskilt på Balmoral i Skottland; även då denna extrema isolering bröts, var hon sällan med i representation och sällskapsliv. Men under dessa årtionden blev hon en legend i världen. Hon symboliserade England och det engelska världsväldet, plikttroheten, behärskningen i sorgen, kvinnlig klokhet och godhet. Hon blev världens äldsta drottning, med barn, barnbarn och barnbarnsbarn spridda i Europas kungahus. Myterna kring henne, formade av monarker och statsmän, utsirade i biografier och romaner, var vid hennes död en djungel av sant, falskt, förvrängt och idealiserat, och ännu sextio år efteråt söker man efter den »verkliga» Viktoria.

Den senaste utgåvan av en samling brev från drottningen kom 1964; den omfattar ungefär en tredjedel av breven till dottern Viktoria, gift i januari 1858 med prins Vilhelm av Preussen, under fyra års tid (1858—1861) jämte ett fåtal brev från dottern. Brevsamlingen är på drygt 350 ganska stora trycksidor (100 000 ord). Utgivaren Roger Fulford meddelar att brevväxlingen fort-

satte med ungefär samma intensitet till drottningens död, alltså i 43 år; drottningen skrev minst två gånger i veckan. Detta innebär, att breven till dottern omfattade 250—300 trycksidor om året, sammanlagt minst 10 000 sidor. Det kan med säkerhet beräknas, att drottningens totala brevproduktion var mångfaldigt större, och slutsatsen blir att hon i brev bör ha författat åtminstone något tusental sidor om året eller i det hela många tiotusental sidor. Det finns säkerligen inte många motstycken till denna verksamhet. Drottningens huvudsakliga arbete var att skriva brev, delvis på grund av att hon hade släktingar och vänner bosatta utomlands, delvis därför att hon så långa tider bodde utanför London eller dess närhet, främst i slotten Osborne och Balmoral. Men den främsta orsaken till den överväldigande produktionen var att drottningen hade ett starkt behov att meddela sig och att göra det just i brev. Hon hade i allt högre grad svårt att tala — och än mer prata — med folk och framförde ofta i brevform sina order och önskningar till den närmaste omgivningen av sekreterare och hovfolk. Det är osannolikt att alla eller ens flertalet av dessa brev blir utgivna. Den viktigaste samlingen är den officiella, utgiven i tre serier om vardera tre volymer mellan 1907 och 1932; den uppgår till bortåt 7000 sidor. Häri ingår ett antal dagboksanteckningar samt brev från drottningens sekreterare (i regel på hennes order) och brev till drottningen och hennes sekreterare. En mängd brev kring drottningen har vidare offentliggjorts i särskilda samlingar och i biografier. Drottningen själv utgav två samlingar av dagboksanteckningar från skotska höglandet (1865 och 1884).

Drottning Viktorias brev till prins Albert är relativt få; efter giftermålet var de skilda endast korta tider. Till de stora brevsviterna hör korrespondensen med onkeln kung Leopold I av Belgien och, från 1858, med dottern Viktoria. Breven till släktingar är talrika, likaså naturligtvis till ledande politiker, och den sistnämnda gruppen av brev är utgiven i särskilt stor omfattning.

Drottningen skrev snabbt och svårläst utan att ändra eller stryka ut. Ofta märks ivern på en viss otymplighet i satsbildningen och på anhopningen av tankstreck och parenteser; jag har citerat ordagrant, även då formuleringarna är konstiga på gränsen till det obegripliga. Drottningens understrykningar, med ett, två eller

tre streck, har berett brevens utgivare bekymmer; de återfinns i regel inte fullständigt i brevupplagor och biografier. Jag har begränsat mig till att kursivera understrukna ord i sådana fall, då det för sammanhanget synes vara nödvändigt.

Den berömdaste biografien över drottningen är fortfarande Stracheys av år 1921, skriven med överlägsen precision och finess, i en blandning av ironi och ömhet, med ett perspektiv av självfallen överlägsenhet, som ibland kan verka irriterande. Den senaste stora biografien är skriven av lady Elizabeth Longford (tidigare lady Pakenham), känd för ett utmärkt arbete om Jameson's raid; lady Longfords bok är detaljrik, klokt avvägd, full av sympati för drottningen, ibland kanske något oskarp i resonemang och analyser. En annan, ännu större biografi förberedes av en likaledes berömd kvinnlig historiker, mrs Cecil Woodham-Smith, författare bland annat till den lysande skildringen av den lätta brigadens anfall vid Balaklava (»The Reason Why»). För stimulerande samtal med de båda damerna i oktober 1964 vill jag uttrycka min tacksamhet.

Även på svenska finns åtskilligt om Viktoria och hennes tid. Georg Andrén har behandlat »Parlamentarism och partier i England 1846—52» (1929), det kanske mest ingående och inträngande, som skrivits om ett skede av den politiska utvecklingen under 1800-talet. Knut Hagberg har skildrat »Viktoria, drottning av England» i ett värdefullt arbete (1947). Boken, som jag läst först sedan denna studie blev färdig, tar utförligt upp några frågor, som jag särskilt flyktigt berört, så drottningens förhållande till Melbourne och Disraeli.

MÄNNISKAN

I

Viktoria friade till Albert den 15 oktober 1839, och de gifte sig den 10 januari följande år. Brevväxlingen under förlovningstiden mellan de båda och mellan dem och den nära släktingen kung Leopold av Belgien är av stort intresse särskilt därför att den klargör hur annorlunda drottningens känslor och hållning var före och efter äktenskapet. Viktoria var som förlovad starkt för-

älskad och prisade fästmannens fysiska likaväl som moraliska och intellektuella egenskaper. Men det finns en ton av självsäkerhet och överlägsenhet i hennes brev, som visar att hon tänkte förbli drottningen-härskarinnan med Albert — vars »offer» hon säger sig vara medveten om — som make utan något av en monarks rättigheter och plikter. Då Albert på Leopolds uppmaning säger sig önska ett pärskap efter giftermålet, skriver Viktoria att det inte går för sig. »Engelsmännen är mycket misstänksamma mot varje utlänning, som söker blanda sig i styrelsen och har redan i en del tidningar uttryckt förhoppningen att du inte skall göra det. Jag vet, att du aldrig skulle göra det, men om du vore pär, skulle alla säga att prinsen vill spela en politisk roll» (27 nov. 1839). Då prinsen begär att få deltaga i valet av sitt hovfolk, avvisar Viktoria bestämt hans krav; hon betonar också att utnämningarna inte kan uppskjutas tills prinsen kommer till England. »Vad angår din önskan om hovherrar, min kära Albert, måste jag säga dig uppriktigt, att det inte går för sig. Du kan ha fullt förtroende för mig i att din uppvaktning blir behagligt folk av hög ställning och god karaktär»(8 dec. 1839). »Det går inte heller för sig att vänta tills du kommer med utnämningen av ditt folk. Jag är ledsen att skriva sådant du inte tycker om, men detta är nödvändigt, min käraste, förträfflige Albert» (23 dec. 1839). Då Albert vill ändra bröllopsarrangemangen för att få längre smekmånad (det blev bara ett par dagar i Windsor) får han en ny tillrättavisning: »Kära Albert, du förstår inte alls den här saken. Du glömmer, käraste, att jag är suveränen, och att arbetet inte kan inställas och uppskjutas utan skäl. Parlamentet sitter, och någonting händer nästan varje dag, som jag måste vara med om, och jag kan inte vara borta från London; därför är redan två eller tre dagar en lång tid att vara borta» (31 jan. 1840). De sista raderna är med all säkerhet också ett tecken på drottningens oskuld eller okunnighet — hon visste inte »något om något».

Omedelbart efter giftermålet blir tonen en annan. Förälskelsen tycks genast ha växt till en kärlek av det slag, som ansågs kvinnlig på den tiden: uppoffrande, intensivt inställd på att göra mannen lycklig. Fortfarande lika rapp, öppen och duktig skrev Viktoria redan dagen efter bröllopet till kung Leopold för att tala om hur glad hon var. »Jag skriver till dig härifrån (Windsor), den lyck-

ligaste varelse som någonsin funnits. Ja, jag tror verkligen inte att det är möjligt för någon i världen att vara lyckligare än jag, eller så lycklig som jag är. Han är en ängel, och hans vänlighet och tillgivenhet mot mig är rörande. Att se in i dessa kära ögon, och att se detta kära, soliga ansikte, är nog för att komma mig att tillbe honom.» (Det är något underligt oblygt i detta brev — med tanke på bröllopet dagen förut — som möjligen förklaras av att äktenskapet ännu inte fullbordats.) Under de följande åren är denna älskande ton typisk för alla brev om och till Albert. Mannen är »ängeln», »min älskade», »den bästa människan i världen», »min herre och mästare».

»Min herre och mästare» — det tonfallet kommer småningom och blir ständigt mera markerat. Ännu drygt ett år efter giftermålet påträffas brev, i vilka Albert ses en smula överlägset, som make och älskare, men inte som en inofficiell medregent. »Min käraste Ängel är verkligen en stor tröst för mig», heter det i ett brev till Leopold 18 maj 1841. »Han tar med stort intresse del av allt, känner med och för mig, och avstår ändå som han bör från att påverka mig i någon riktning, fastän vi talar mycket och hans omdöme är gott och milt.» Efter hand blir Albert huvudpersonen, den självfallet bestämmande, drottningen snarare hans sekreterare och — i vissa nödvändiga fall — hans ombud i förhållande till politikerna. Några år före Alberts död ter det sig naturligt, att den äldsta dottern, Viktoria av Preussen, skriver om personliga saker till modern och om politiska frågor till fadern — som inte alltid tycks ha visat hustrun breven.

Att i detalj följa denna förändring är knappast möjligt. Den sker nästan omärkligt genom att drottningen finner mannens kunskaper och omdöme överlägsna, genom att han resonerar igenom frågorna med henne och har en helt annan förmåga än hon att analysera och deducera, genom att han anmärker på henne och till slut självfallet ger henne inte bara bestämmande råd utan förhållningsorder. Även drottningens sätt att uppträda offentligt och privat ändrades genom prinsens inflytande och direkta maningar. Hon blev allvarligare, värdigare, mindre impulsiv och hetsig, mindre benägen att småretas och skratta uppsluppet och fånigt.

Viktorias förhållande till Albert belyses i olika sammanhang

i det följande. Här blott ytterligare ett par väsentliga brevcitat. Den 9 febr. 1857 skrev drottningen till kung Leopold: »I morgon är den adertonde årsdagen av mitt välsignade äktenskap, som varit av så stort värde för detta land och för Europa! Ty vad har inte min älskade och fulländade Albert gjort? Höjt monarkin till den högsta graden av aktning och gjort den mera populär än den någonsin varit i detta land!» Vid Alberts död uttryckte hon i en rad brev sin förtvivlan och sin vilja att i allt handla som Albert skulle önska. Några satser i brev till kung Leopold är betecknande. »Mitt liv som en lycklig människa är slut, världen är slut för mig! Om jag måste fortsätta att leva är det hädanefter för våra stackars faderlösa barn — för mitt olyckliga land, som förlorat allt genom att förlora honom — och för att göra vad jag vet och känner att han skulle vilja, ty han är nära mig — hans ande skall leda och besjäla mig... Och dock måste detta ha skett för hans bästa; för hans lycka! Hans renhet var för stor, hans strävan för hög för denna eländiga värld! Hans stora ande njuter nu den tillvaro den förtjänar» (20 dec. 1861). »Jag är ivrig att upprepa, att det är mitt fasta beslut, min oåterkalleliga föresats, att hans önskningar, hans planer, hans åsikter i allt skall vara min lag! Och ingen mänsklig makt skall få mig att vika från vad han beslutat och önskat... Jag är också besluten att ingen bland mina tjänare, han må vara aldrig så god och hängiven, skall leda eller styra mig eller diktera för mig. Jag vet hur han skulle ha ogillat det. Och jag fortsätter att leva med honom och för honom; i själva verket är jag bara till det yttre skild från honom, och bara för en tid» (24 dec. 1861).

Drottningens saknad tog sig uttryck, som var egendomliga vid denna tid och numera ter sig fantastiska. Alberts sovrum i Windsor bevarades orört, hans lakan och handdukar byttes som förut, varmt vatten intogs i rummet varje kväll. Allt som påminde om mannen skulle förbli orubbat, bilder, kläder, möbler. Ibland hade drottningen samvetskval över att sorgen försvagades med tiden, men i stort sett synes hon utan ansträngning ha levat upp till sitt ideal av sörjande kvinna.

I breven till dottern — med detta menar jag den äldsta dottern — framträder med ovanlig klarhet de egenskaper, som alla funnit

utmärkande för Viktoria och som gör att nästan alla tycks ha ett slags tillgivenhet för henne: iver, spontanitet, ursprunglighet. Brevväxlingen med modern, skrev den unga Viktoria, var så rolig, därför att »den var så naturlig och liknade så mycket att tänka högt».

Bäst illustreras denna intensitet i drottningens detaljfrågor om allt möjligt och i hennes råd till dottern i smått och stort, alltid framförda med samma energi. Jag måste göra ett par utförliga citat för att ge en bild av genren; delvis är det just den enorma utförligheten som visar drottningens koncentrerade intresse. Den 6 febr. 1858 (12 dagar efter dotterns giftermål, 4 dagar efter hennes avresa till Tyskland): »Bry dig inte om beskrivningar av stora saker, lämna sådant till Jane C. och lord Sydney (medlemmar av hovet) och tidningarna, utan skriv om dina känslor — och dina intryck av människor och händelser och små husliga detaljer. 1) Vilken dräkt och hatt hade du vid landningen? Och vilken hatt de följande två dagarna? 2) Hurdana rum hade du i Köln och Magdeburg? 3) Åt du middag med din uppvaktning i Köln och hur var det vid supén i Magdeburg? 4) Vilken kappa hade du på resan, och har du tecknat någonting? 5) Hur tycker du om den tyska maten? och hur står dina stackars jungfrur ut med allt detta?...» 7 febr.: »Nu när du är installerad i ditt nya hem, måste du försöka besvara mina frågor och gå in på de ämnen jag berört, annars kan vi aldrig få en ersättning för samtalen... Låt Jane C. tala om allt om dina rum, järnvägsvagnarna etc. Fanns det ett litet rum i järnvägsvagnen? (»Litet rum» är tydligen en viktoriansk omskrivning för toalett.) Och (du tycker väl jag är lika svår som Leopold B.) — (den för sin frågvishet kände belgiske kronprinsen) — var era rum (fortfarande fråga om toaletter) på resan och i Potsdam ordnade på engelskt sätt? Så ser jag i tidningen att du hade en grön dräkt på konserten i Köln. Var det den med svarta spetsar?...» Så fortsätter frågorna brev efter brev, sida efter sida; prinsessan skall redogöra för hur möblerna står, vad tjänsteflickorna heter, vad hon fick för mat på bjudningar, när hon går upp och när hon lägger sig. Råden växlar med frågorna. Prinsessan måste äta lagom, inte dricka för mycket vin — då blir hon fet och röd i ansiktet —, gå till tandläkaren ordentligt, inte sitta böjd då hon

syr eller läser, framför allt ordna frisk luft och måttlig värme i rummen.

Breven rör inte bara sådana detaljer. De innehåller reflexioner och uppgifter om drottningens liv, familjen, uppfostran, erfarenheter i äktenskapet; de tar också upp aktuella politiska frågor till diskussion — eller kanske snarare till känsloutbrott. Gemensamt för allt är ivern, det omedelbara och konstlösa. Man tycker sig nästan följa »medvetandets ström» hos drottningen; ingenting synes vara undanskjutet eller fördolt.

Det grundläggande karaktärsdraget hos Viktoria, skriver Lytton Strachey, var en säregen ärlighet och uppriktighet (sincerity). »Hennes sanningsenlighet, hennes ensidighet, livligheten i hennes känsla och hennes oförbehållsamma sätt att uttrycka dem, var de skilda former, i vilka detta centrala karaktärsdrag framträdde. Det var hennes ärlighet som gav henne på en gång hennes auktoritet, hennes charm och hennes absurditet.» Kanske bör tilläggas att ärligheten i denna mening förutsätter en viss omedvetenhet, obeständighet, om man så vill ytlighet. Drottningen funderade inte mycket på vad hon skulle säga eller skriva, hon gav spontant uttryck åt stämningar och känslor, som var starka för stunden men svaga med tanke på varaktigheten (vilket naturligtvis inte utesluter att hon också hade varaktiga känslor), hon hängav sig i denna speciella mening åt ögonblicket. Med åldern och prestigen — och då efter mannens död ingen kritiserade henne — kunde denna ärlighet få ett drag av vårdslöshet och bortskämdhet; hennes ställning gjorde det möjligt att vara uppriktig intill det hänsynslösa.

Drottningens brev till den unga prinsessan är på flera punkter den bästa introduktionen till hennes personlighet. Särskilt gäller detta vad man kan kalla hennes intima känslor och fördomar i fråga om kärlek och sexualitet, nära sammanhängande med, men dock väl möjliga att skilja från hennes politiskt-moraliska idéer i dessa frågor.

Kärleken till mannen under dessa äktenskapets sista år — tjugu år efter giftermålet — ger något av ljus och glädje åt det mesta hon skriver. Då dottern prisar sin make, skriver Viktoria i en litet svartsjuk monopolism, att så har hon alltid känt mot sin man och att nog ingen kan överträffa honom (9 juni 1858).

»Jag kan aldrig tro eller medge att någon annan kan vara så välsignad som jag med en sådan man och en sådan fulländning som man; pappa har varit och är allting för mig. Jag hade levat ett mycket olyckligt liv som barn och hade intet föremål för mina mycket starka anlag för tillgivenhet — jag hade inga bröder och systrar — jag hade aldrig haft en far — jag var på grund av olyckliga omständigheter inte på en trygg eller på något sätt intim eller förtrolig fot med min mor (så olik mig) — fast jag tycker mycket om henne nu — och visste inte vad ett lyckligt hemliv ville säga! Allt detta står i total kontrast till din lyckliga barndom och miljö. Därför har jag kära pappa att tacka för allting. Han har varit min far, min beskyddare, min ledare och rådgivare i allt, min mor (kan jag nästan säga) likaväl som min man. Jag tror ingen har så helt förändrats på alla sätt som jag har genom kära pappas välsignade inflytande. Pappas ställning mot mig är därför av en mycket egenartad karaktär och när han är borta känner jag mig alldeles förlamad.»

Den starka samhörigheten med mannen hindrar inte Viktoria att ibland kritisera honom inför dottern; även på den punkten har man ett intryck av svartsjuka så till vida som drottningen tycks bli litet irriterad då prinsessan alltför starkt lovordar fadern. Alla intelligenta män har ett visst förakt för »vårt förnedrade kön» — (det måste man väl säga då vi stackars varelser är födda till männens nöje och njutning och att gå igenom ändlösa lidanden och prövningar?) och detta gäller också Albert (10 aug. 1859). »Han skrattar åt och gör narr av många kvinnor och våra oundvikliga besvärligheter, fastän han avskyr brist på tillgivenhet, uppmärksamhet och beskyddande hållning mot kvinnor...» »Du skriver att ingen är fullkomlig utom pappa (1 okt. 1861). Men han har också sina fel. Han är ofta mycket prövande — i sin brådska och sin överdrivna arbetsamhet — och jag tror du skulle anse det mycket besvärligt om Fritz var lika kort och ovänlig (även om det är tillfälligt och oavsiktligt) som pappa är.»

Viktoria skriver också relativt öppet om äktenskapets fysiska sidor. Det synes klart, att bröllopsnatten var en chock för henne — okunnig som hon var — och att hon känt det ständiga barnafödandet som en tyngd; hennes uttryckssätt tyder på att hon ser samlag som ofrånkomligt medförande graviditet och att hon där-

för inte riktigt kan skilja mellan grossessens obehag och samlagets behag (om det nu var ett behag för henne). Då dottern skulle gifta sig, hade hon sagt till Albert, att det var som att offra ett stackars lamm (20 april 1859). »Du vet nu vad jag menade, älskling. Jag förstår att Gud har velat det så och att det här är prövningar som vi stackars kvinnor måste gå igenom; ingen fader, ingen man kan känna detta.» Ständigt återkommer drottningen till tanken, att det skulle ha varit underbart att ha ett eller två års samliv med maken utan barn, och talar om allt vad till grossessen hör av illamående, skamkänsla och oduglighet. Att få det första barnet »var ett så våldsamt slag för hela ens känsla av anständighet (som, det skall Gud veta, fick en chock redan genom giftermålet).» Viktoria beklagade dottern i de starkaste ordalag, då hon redan efter drygt ett år fick sitt första barn (9 mars 1859). »Det är verkligen för hårt och hemskt vad vi måste gå igenom, och männen borde dyrka oss, och göra allt för att trösta oss, ty det är i alla fall de som är skuld till vad jag måste kalla ett dåligt arrangemang, men vi måste lugnt och tålmodigt bära det och känna att vi inte kan hjälpa det och därför bör glömma det, och ju mer vi bevarar våra rena ödmjuka känslor, desto lättare är det att komma över saken efteråt. Jag är mycket lik en ung flicka i alla dessa ting, men sedan jag fått en fullvuxen gift dotter och unga gifta släktingar måste jag lyssna till och tala om fakta och detaljer som jag hatar — men som det är omöjligt att undvika.» Ofta klagar Viktoria över hur »föga avundsvärd» kvinnans ställning i detta hänseende är, och av hennes citat kunde man göra en liten anklagelseskrift mot mannen och naturen — eller Gud, som dock aldrig nämns utan respekt för hans kärleksfullt ordnande hand.

Allt detta låter perfekt viktorianskt. Frågan om drottningens erotiska upplevelse är en annan sak, som det här synes naturligt att mera allmänt diskutera. I äldre skrifter berörs inte den saken, inte ens Strachey går in på den; det allmänna intrycket av sättet att skriva om drottningens kärlek låt oss säga före 1930 är att hon var en sant viktoriansk kvinna, alltså frigid. Senare har, särskilt i muntlig tradition, en helt motsatt linje framträtt; man talar om Viktoria som sexuellt aktiv, nästan åt nymfomanhållet, och om hennes stora sexuella krav på Albert; det saknas inte

Viktoria och Albert på Buckingham Palace den 30 juni 1854.
Foto av Roger Fenton.

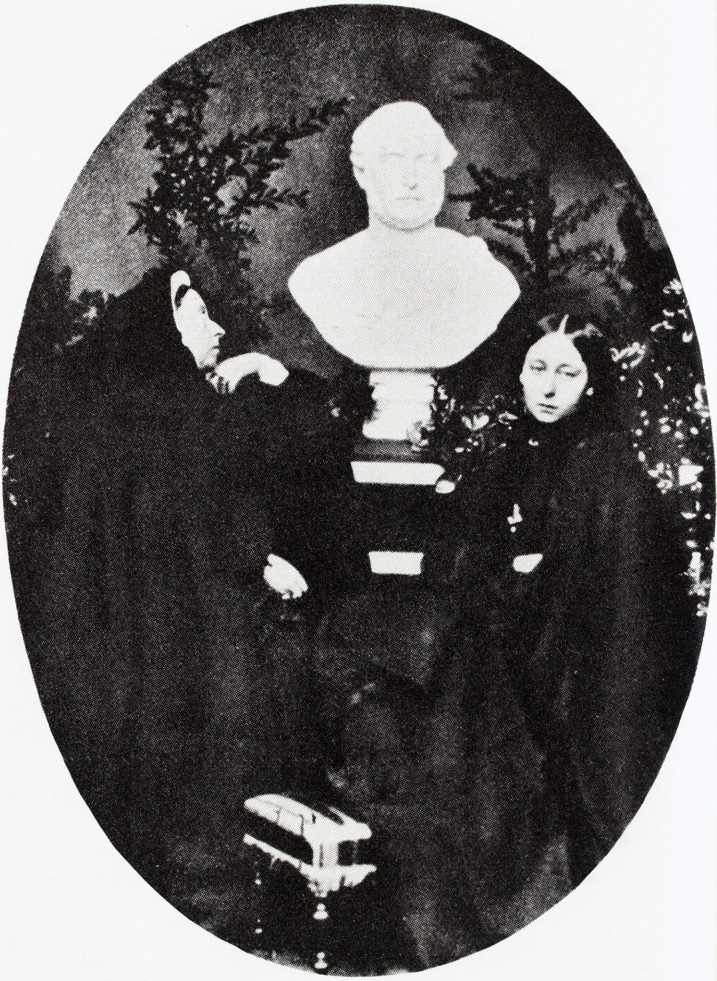

Viktoria och prinsessan Alice sörjer prinsgemålen vid hans byst.
Foto av Prins Alfred på Windsor 1862.

Viktoria och John Brown på Balmoral. Foto av G. W. Wilson 1863.

Det sällsynta leendet fångat av fotografen Charles Knight, 15 februari 1898.

Viktoria vid diamantjubiléet 1897.
Officiellt foto av W. & D. Downey. Drottningen bär sin brudslöja.

antydningar om att hon låg ihjäl honom. Denna undervegetation av rykten och antydningar, som ibland gör Viktoria till Bellmans eller Karl XV:s like som legendarisk sexualatlet, synes sammanhänga både med moderiktningar och framdragandet av nytt källmaterial: man har velat avslöja en för vår tid avpassad verklighet bakom den viktorianska fasaden, man har misstänkt en stark sensualitet just därför att kyskheten varit så verbalt dominerande, man har av drottningens allmänna intensitet slutit sig till sensuell vitalitet, man har genom uppgifterna om en förbindelse efter mannens död med betjänten John Brown fått en saklig grundval för den nya bilden (varom mera i ett följande avsnitt). Å andra sidan har allvarliga levnadstecknare i förtäckt kritik av den sensationella doktrinen hävdat att drottningen var, om än inte frigid, så dock sexuellt föga intresserad. Hon var, skriver lady Longford, »passionerad» men det var inte närmast fråga om erotik och i varje fall var Viktoria inte, såsom Georg IV, besatt av vällustens dödssynd. Att lösa problemet är åtminstone för närvarande omöjligt. Enligt min mening talar vad man känner till för hypotesen att drottningen levde i vad även de inte alltför strikta viktorianerna ansåg anständigt, nämligen en erotiskt lycklig monogami. Att bröllopsnatten var oroande och de ständiga grossesserna besvärande, är naturligtvis intet hållbart skäl mot den tolkningen. Å andra sidan synes den glöd, som framträder i känslan för mannen, ytterligt svårbegriplig utan erotisk tillfredsställelse. Möjligt är att Albert var mindre sensuell än drottningen — att han var likgiltig för andra kvinnor och inte särskilt hetsig i relationen till drottningen synes säkert — och historierna om hur Viktoria måste driva mannen till sängläge beror kanske på gamla hovrykten i den genren.

Men viktorianismen i tal och sätt är obestridlig, därom ger breven till dottern många besked. Möjligen gick Viktoria längre än de fulländade viktorianska damerna därutinnan, att hon äcklades över samtal om fysiska ting, som hade med det sexuella att göra, och var benägen att se även barnen, de små barnen, som något osunt och djuriskt. Småbarn är otäcka med sina »grodlika» rörelser. »Vad du säger om att ge liv till en odödlig själ är mycket fint, älskling, men jag kan inte gå in på den saken», skriver hon 15 juni 1858, då den unga Viktorias havandeskap

klarlagts. »Jag tänker mycket mer på vår likhet med en ko eller en hund vid sådana tillfällen; när vår arma natur blir så djurisk och själlös... Framför allt, älskling, kom ihåg att aldrig förlora blygsamhet mot andra (utan att vara pryd); fastän du är gift bör du inte bli en matrona på en gång, som man kan säga allting till och som själv säger vad som helst — jag förblev nogräknad i så hög grad (och känner mig ännu så) och är ofta chockerad över andra gifta kvinnors förtroenden.» »Jag tycker verkligen att de damer, som alltid är havande är riktigt osmakliga; de är mera lika en kanin eller ett marsvin än någonting annat och det är verkligen inte riktigt trevligt (not very nice)» — 15 juni 1860. Hon förfasar sig under dotterns första grossess över att en dam i släkten, prinsessan av Leiningen, »frågat pappa, om du var mycket illamående. En sak som jag knappast skulle tala med någon herre om. Och sedan pratade hon också underligt nog om ammor» (10 nov. 1858).

Ibland framträder hos Viktoria, mest då det gäller sexuella saker, men även eljest, ett slags livsäckel, som vi finner också hos några andra stora viktorianska gestalter. Det synes antagligt, att detta drag skärptes efter Alberts död och kanske var det, vid sidan av sorgen och ensamheten, en bakgrund till det tomma och hårda, som skymtar hos henne. Uttrycka sådana ting i mera intellektuell eller litterär stil kunde hon inte; det blev alltid väl mycket kreaturens suckan.

Ett återkommande tema i breven till dottern är kritiken av den äldste sonen, Edvard, prins av Wales. »Jag är alldeles förtvivlad! Den systematiska lättjan, slöheten, likgiltigheten för allting är nog att krossa mitt hjärta, och fyller mig med indignation» (8 mars 1858). »Stackars Bertie. Han irriterar mig mycket. Det finns inte ett uns av reflexion hos honom, inte ens intresse för något annat än kläder! Inte den minsta vilja att lära sig något, tvärtom sluter han öronen då man pratar om något av betydelse» (17 nov. 1858). Någon gång är drottningens rapporter mera vänliga och optimistiska, men det vanliga är klagan över sonens slapphet, okunnighet och brist på intressen; hon skriver också med obehag om Edvards utseende — som kanske alltför mycket liknade hennes eget. I vad mån Viktorias bild av sonen, som nästan kan sägas vara hatfull (ehuru bitterheten skymdes

av en fasad av medlidande) var rimlig, kan jag här inte närmare diskutera. Flera författare, bland dem Edvards senaste biograf Philip Magns, hävdar att den av prins Albert föreskrivna stränga uppfostran för sonen hämmade hans utveckling och bidrog till hans svagheter; man har också framhävt att han hade värdefulla egenskaper, personintresse, förmåga att umgås med folk, förhandlingsskicklighet, som föräldrarna inte kunde uppskatta. Arthur Ponsonby har däremot i sin bok om fadern Henry, drottningens sekreterare, kommit till ungefär samma slutsatser som föräldrarna; Edvard hade charm i umgänget, men bakom denna »fanns praktiskt taget ingenting» och »drottningen hade en klarare uppfattning om sonen» än eftervärlden.

Men även mot den älskade dottern kan man i breven finna tecken på ilska, framför allt retrospektivt. Drottningen skriver att dottern genom sin stolthet och överdrivna livlighet ofta varit besvärlig och att föräldrarna varit tvungna att dämpa hennes humör. »Jag tror aldrig att jag sett en så olydig och så ombytlig flicka! Det måste jag uppriktigt säga nu, kära du. Den ton du använde mot mig stötte alla som hörde dig... Det besvär du förorsakade oss alla var mycket stort... Jag undrar om jag nu kommer att återfinna dina gamla oarter hos dig. Att stå på ett ben, att skratta våldsamt — att sluka maten, att vagga som en anka.» (28 juli 1858.)

Drottningen tyckte inte om babies, det framhåller hon själv. Man kan fråga sig om hon tyckte riktigt om barn överhuvud, eller rättare, att vara tillsammans med barn. Breven tyder ofta på en lättretlighet, som gjorde det svårt för Viktoria att överse med barnens fel och kantigheter. Bundenheten vid mannen synes ha varit så stor, att under hans livstid barnen var henne rätt likgiltiga. Ett brev till drottning Augusta av Preussen några år före de äldsta barnens giftermål (6 okt. 1856) tyder på detta: »Även här (i Balmoral) där Albert ofta är borta hela dagen, finner jag inte någon större glädje eller ersättning i de äldre barnens sällskap... Bara någon gång tycker jag att det ganska intima umgänget med dem är trevligt eller lättsamt. Du har nog svårt att förstå det, men det beror på skilda saker. För det första känner jag mig aldrig riktigt à mon aise och lycklig annat än när Albert är med mig; för det andra är jag van vid att få sköta

mina affärer för mig själv... Här ser du mina uppriktiga känslor, som är så olika dina.» Efter Alberts död blev barnen säkerligen mera väsentliga för drottningen men innerlighet i det dagliga umgänget skymtar inte — det gick lättare i breven.

Viktorias våldsamma uttryck för sorg och förtvivlan vid dödsfall och olycka är ryktbara. Brev till dottern ger goda exempel. Då modern, som Viktoria inte synes ha varit mycket tillsammans med, dog i mars 1861, skrev hon: »jag känner det som om mitt hjärta skulle brista», att hon förlorat den människa hon älskar mest (utom en enda). Då en avlägsen släkting, kung Pedro av Portugal, dog några månader senare var hon nästan lika upprörd; hon är »i stor sorg», »bedrövad», »förvirrad», finner vad som skett »otroligt» (13 nov. 1861). Det har sagts, säkert med viss rätt, att drottningen i sitt skrivsätt vid dödsfall följde en på den tiden fast konvention, men hennes iver är sådan, att man får ett intryck av en djup och ärlig (i regel naturligtvis inte varaktig) känsla. — Schemat för sorgebrev var ofta ungefär detsamma som jag påpekat hos Henry James: i en första etapp framhävs den dödes enastående förträfflighet och brevskrivarens outsägliga känsla av sorg och förlust; i en andra etapp antydes att det var bäst som skedde, att den avlidne var mogen för döden, och brevskrivarens olycka övergår till resignation eller glädje över att den döde kommit till ro och blivit ett vackert och stärkande minne. Genom detta schema förenas det jordiska och det himmelska, förtvivlan och förtröstan.

2

»I will be good» — jag skall vara snäll — sade Viktoria vid något tillfälle som liten flicka, närmast med tanke på läxläsning, och detta föga originella uttalande har sagts vara karaktäristiskt för henne. Det ligger något i denna tanke. Viktoria var inställd inte bara på att vara moralisk, att följa de hos henne inplantade sedereglerna, utan också på att vara snäll eller god — vänlig, fördragsam, medkännande, självuppoffrande mot andra. Hon tycks under hela sitt liv ha haft stunder, då hon — förvisso utan större skärpa — funderade över sig själv, var missnöjd med sig själv och beslöt sig för att bli en bättre människa. I de barn-

domsminnen, som hon skrev ned 1872 (intagna i brevväxlingen) talar hon om att hon som liten ofta var häftig men alltid hade samvetskval efteråt. »Jag lärde mig från början att alltid be min tjänsteflicka om ursäkt då jag varit elak eller ovänlig; denna hållning har jag bevarat, och jag tycker att var och en skall erkänna sina fel i förhållande till andra, hur lågt de än står — om man varit ovänlig eller sårat någon, särskilt då det gäller människor som står lägre än man själv.» På nyårsdagen 1881 skrev hon i dagboken en av sina klaraste syndabekännelser. »Jag vet hur sorgligt bristfällig jag är, och hur överkänslig och retlig, och hur obehärskat mitt humör är när jag blir missnöjd eller sårad. Men jag är så utarbetad och så ledsen och orolig för mitt land, att detta måste vara min ursäkt. Jag skall varje dag be Gud om hjälp att bli bättre.»

Denna tendens till självrannsakan, denna ängslan i sinnet är kanske i och för sig något ovanligt i drottningens situation; man lär förgäves söka något liknande hos de flesta samtida monarker och statsledare. Det är inte orimligt att, som lady Longford, påstå att viljan att vara god var »ledtråden i drottning Viktorias liv». Det finns en ton av oro och längtan i breven, som visar en andlig iver med det goda som mål även på ålderdomen. Men denna attityd förknippades med, stod i oupplöslig förening med drag och föreställningar som kunde ge en helt annan och negativ bild av drottningen. Hon var inte elak på så sätt att hon gladde sig åt att såra eller nedsätta människor, men hon var ofta hänsynslös, häftig och brutalt egoistisk. Med åren stegrades hennes egensinne, hennes ovilja mot att ändra sina planer, hennes oförmåga att tåla motsägelser eller motgångar. Klarast framträder detta i hennes politiska relationer, men från hennes personliga omgivning finns många vittnesbörd i samma riktning. Om drottningen hade samvetskval, var de i regel starkt motiverade — typiskt är att hon kunde i största allmänhet skriva om sin ånger, men aldrig nämna konkreta fall, då hon burit sig illa åt. I stort sett ansåg hon utan tvivel att sökandet efter godhet lyckats; med någon helgonaktig passion drevs aldrig detta sökande.

Till bilden av henne från denna synvinkel hör också den stora och stigande egenrättfärdigheten, även den bäst illustrerad av politiska aktioner, till vilka jag återkommer. Hon var med rätta

övertygad om sin goda vilja och drog härav omedvetet slutsatsen att det hon ville var gott. Hon talade om att hon var patriotisk, liberal (i allmän, icke politisk mening), önskade alla folkgrupper väl, älskade freden, och i sina konflikter med monarker och ministrar fick hon kraft av övertygelsen att personer med avvikande meningar inte var patriotiska, liberala osv, kort sagt att de var illasinnade (bestämda av maktlystnad och partisinne) eller i bästa fall helt förvirrade. Den vördnad, som mötte hennes resonemang och attacker, skärpte självsäkerheten, och i många mellanhavanden framstår hon som svåruthärdlig i sin brist på tolerans och förståelse, sin ovilja att sätta sig in i andras motiv och tankegångar. Renheten i känslan och medvetandet om denna renhet gjorde henne till fanatiker i konkreta tvister — att bli ideologisk fanatiker i högre stil var omöjligt på grund av bristande fantasi och bildning.

Med tanke på »godhetsfrågan» och andra drag i drottningens väsen har det sagts, att hon genom motsägande och komplicerade egenskaper är svår att fånga i några formler och att just detta utgör hennes egenart. Detta icke ovanliga sätt att undfly karaktäristikens problem synes i själva verket särskilt misslyckat när det gäller Viktoria. Man kan inte läsa hennes brev utan att få ett intryck av enkelhet och enhetlighet.

Då Viktoria första gången framträdde som drottning, inför rikets dignitärer i Privy Council, betygade flera av de närvarande, att den adertonåriga flickan uppträtt med naturlig och älskvärd säkerhet. Något senare skrev furstinnan Lieven, van att umgås med furstar, utan tendens att imponeras eller att smickra, att »hon har en otvungenhet, en hållning av överlägsenhet och värdighet, som i förening med hennes barnsliga ansikte, hennes litenhet och hennes älskliga småleende, är det märkvärdigaste man kan föreställa sig». Liknande vittnesbörd avläggs sedan under hela regeringstiden, kanske med mindre betonande av älskvärdheten och mera av värdigheten. Ofta tillägger man att hon imponerade på alla, och förklarar, att detta berodde på hennes kraftfulla personlighet. »Fast hon var så liten, var hon alltid medelpunkten i det sällskap där hon befann sig», skriver Roger Fulford i sin biografi. »Då drottningen var närvarande, hade ingen ögon för någon annan.»

Dessa utsagor motsägs skenbart av andra. Drottningen led av blyghet och osäkerhet, sägs det. Själv skrev Viktoria ofta, att hon kände sig orolig och försagd på större tillställningar och att hon var rädd särskilt för samtal med lärda och intellektuella. Enligt lord Melbourne ville Albert inbjuda litterära och vetenskapliga ryktbarheter, men drottningen var emot det: »hon kände att hennes uppfostran inte gjorde henne skickad att ta del i sådan konversation...» Hon uttryckte sin beundran för den äldsta dotterns boksynthet och förmåga att fatta besvärliga tankegångar; »du har säkert inte ärvt den smaken från mig; ty för att vara uppriktig blir jag förskräckt inför en professor eller en lärd man» (27 april 1859). På äldre dagar var drottningen snarast folkskygg, men alla betygar hennes säkerhet, då hon träffade folk.

Någon svårighet att förlika värdighets- och blyghetsbilderna finns knappast. Till en del var föreställningen om drottningens värdighet och förmåga att imponera säkerligen bara uttryck för hennes överlägsna sociala position; denna position var tillräcklig för att, som Fulford skriver, göra henne till medelpunkt överallt. Men drottningens naturlighet, hennes oförmåga att göra konster och skådespela, ökade denna ställningens värdighet. Och sannolikt verkade en viss blyghet eller oro i samma riktning. En trumpen uppsyn och en stelhet i uppträdande och samtal kan bero på inre osäkerhet, men verkar snarast skräckinjagande på en underlägsen omgivning. Och drottningen vänjde sig vid att utnyttja sin ställning, att dominera genom att med några ord uttrycka sitt misshag (»we are not amused»), att tillrättavisa konventionella felsteg, att ta ledningen, antingen genom att säga något eller att vara tyst. Då hon i olust och behärskning fungerade som symbol vid en ceremoni eller som medelpunkt i ett sällskap, är det fåfängt att söka skilja mellan blygheten och den kungliga självsäkerhet eller oförskämdhet som ledsagade och skylde den.

Drottningen var inte, åtminstone inte annat än bland sina närmaste, pratsam, livlig och festlig. Hon fick aldrig, trots försöken att finna egenskaper att beundra, något rykte för trevlighet, i stil med dottersonen kejsar Vilhelm eller den svenske Oskar II; i det hänseendet liknade hon snarast den för sin tråkighet ryktbare Frans Josef. Men denna på ålderdomen suveräna tristess bidrog snarast till värdigheten. Det fanns inga glanspunkter men

inte heller några blamager. Att vara rolig och ha roligt kunde lätt ses som något mindre ståndsmässigt, nästan vulgärt. Drottningen hade, liksom många utan läggning för samtal eller sällskapliga talanger, sannolikt även under de fyrtio åren av sorg en längtan efter litet munterhet och rolighet hos andra, men den blev nästan aldrig tillfredsställd; den enda som något vågade försöka den stilen var Disraeli.

I regel har drottningen ansetts sakna humor och ironi, och det kan påstås, att dessa gåvor är föga förenliga med den mera långt drivna värdigheten. Det finns en del uppgifter om hur gott hon kunde skratta, men det synes merendels ha varit skratt av det låga eller litet småfåniga slaget: då kejsar Napoleon spillde kaffe på sin hatt eller en hovman ramlade utför trappan; sonen Edvard förberedde själv sådana njutningsrika stunder genom sina tarvliga »practical jokes». Men drottningen saknade inte alldeles sinne för mindre handfasta lustigheter. Hon gladde sig åt Disraelis konster, t.ex. då han kallade henne »mistress» (härskarinna) men tydligen inte utan tanke på ordets andra betydelse (älskarinna). Hon skrev med förbluffande självironi att äldsta dottern var lik Albert men att Edvard i sin höghet och ovilja mot bildning var en karikatyr av henne själv (»och detta hos en karl, det gör saken mycket värre»). Hon talade om att människor med ständigt allvarlig uppsyn hade »söndagsansikten». I en brevsamling på tusentals sidor är det dock inte många sådana små korn.

Liksom många andra monarker — bland dem Frans Josef och Gustaf VI Adolf i Sverige — bemästrade Viktoria tvånget att ständigt samtala korta stunder med folk genom att ställa frågor. Det är en naturlig utväg: att säga något personligt och självständigt till femtio människor, som leds fram för att sola sig i kungligheten på en tillställning, måste vara besvärligt. Det mest citerade av hennes frågesamtal är från den första tiden som drottning och berättas av Charles Greville, den store skvallerkrönikören under detta skede.

Drottningen: Har ni ridit i dag, mr Greville?
Greville: Nej, Madam, det har jag inte.
Drottningen: Det har varit en vacker dag.

Greville: Ja, Madam, en mycket vacker dag.
Drottningen: Men det var rätt kallt.
Greville: Ja, det var verkligen ganska kallt, Madam.
Drottningen: Er syster, lady Frances Egerton, rider gärna, eller hur?
Greville: Ja, hon rider ibland, Madam.

Efter denna pärs påstår Greville att han tog sig friheten att börja fråga om drottningens ridning, men sannolikt överdriver han sin djärvhet; konventionen att samtalet skulle ledas av drottningen var fast.

Mera rimliga samtal förde drottningen självfallet med sin närmaste omgivning och med politiker i sakfrågor. Men samtalen av den sistnämnda sorten blev allt färre; drottningen skrev i stället för att samtala, och det är därför vi så väl kan lära känna henne.

Den nyss nämnda rädslan för lärda män sammanhängde med drottningens begränsade bildning. Historiska, politiska eller överhuvud vetenskapligt inriktade böcker tycks hon aldrig ha läst, med undantag — om man skall kalla det ett undantag — för några få teologiska arbeten under en krisperiod. Av de ryktbara naturvetenskapliga och filosofiska insatserna under hennes tid — Darwin, Mill, Spencer — finns i korrespondensen inte ett spår; sannolikt delade drottningen sin okunnighet med praktiskt taget hela den brittiska aristokratien och medelklassen. Ofta beskrives drottningen som genomgående utan beläsenhet. Breven visar dock att hon, visserligen högst sporadiskt, läste en del romaner — bland de nämnda författarna är, utom favoriterna från ungdomen Walter Scott och Jane Austen, Tennyson, Trollope, George Sand, Charlotte Brontë, George Eliot — och att hon före Alberts död såg en hel del teater. Några författare kände hon knappast, även om ett antal ärevördiga poeter ett par gånger blev bjudna på té. Relationer av ett par samtal med Tennyson vittnar om att dessa båda hedersviktorianer med behållning kunde utbyta tankar om de yttersta tingen. Drottningen var obildad i jämförelse med mannen, men inte så totalt illitterat och ointellektuell som sonen Edvard.

Ett brev till dottern (20 april 1859) ger en tjusande bild av

brytningen mellan litterär ambition och puritanism och överhuvud Viktorias hållning till litteratur. Dottern hade klagat över grovheten hos Shakespeare samt omtalat att hon inte »hade haft mod att se Faust» och att hon så långt möjligt undvek franska skådespel. Drottningen svarar: »Vad du säger om Shakespeare är jag alldeles med på. Du behöver inte vara rädd för att se Faust; jag är lika rädd och blyg som någon i fråga om sådant, fast jag är ett äldre gift fruntimmer — men den är så vacker att man verkligen inte känner sig illa berörd av den. Jag råder dig att se den, älskling. I fråga om franska pjäser råder jag dig också att gå; det finns en sådan massa förtjusande små skådespel, och kära pappa — som du vet är allt annat än vänligt sinnad mot fransmännen — har tyckt mycket om att se franska pjäser — mer än några andra, och vi brukade under många år, så länge vi hade ett gott teatersällskap här (vi har inte haft något sedan 54) ständigt gå på dem och tyckte det var mycket roligt. Det är så bra för språket. Så jag hoppas, älskling, att du går. Att man tycker illa om ett folk behöver inte hindra att man beundrar och har nöje av det som är bra, kvickt och roligt i det.»

I fråga om en rad egenskaper, för vilka språkbruket är vagt och växlande, har drottningens karaktär bedömts på skilda sätt. Var hon fåfäng? Hennes vana att i detalj beskriva vad hon hade på sig vid festliga tillfällen och att fråga om dotterns klädsel visar att hon inte var ointresserad av en, som det ansågs, speciellt kvinnlig flärd. Men hon hade föga sinne för ostentativ prakt, åtminstone för egen räkning. Även vid stora ceremonier, såsom vid jubiléerna, bar hon sin vanliga hatt; då utrikesministern Rosebery 1886 — i brev till sekreteraren — framhöll att »symbolen för detta väldiga rike är en krona och inte en hatt» var det en för henne likgiltig synpunkt. Detta tyder naturligtvis inte på någon anspråkslöshet, som stundom sagts. Viktoria var medveten om att hon var symbol och medelpunkt, oberoende av kronor och hattar; snarare kan det antas, att just denna känsla av säkerhet kom henne att föredra hatten; möjligen tycker hon också som gammal, att det låg något narraktigt i att pryda det trötta och skrumpna ansiktet med rikets regalier. Då det gällde konkurrens med jämnbördiga, alltså med monarker, var hon mera mån att hävda sig i det yttre. Hon undervisade dottern om det brittiska

kungahusets höga ställning; »den ryska familjen har aldrig ansetts bättre än eller lika bra som vår familj». Hon var ivrig att bli kejsarinna av Indien, och det var hon, inte som ofta påstås Disraeli, som främst arbetade för denna upphöjelse — antagligen inte utan tanke på att konungen av Preussen nyligen blivit »tysk kejsare» och att dottern en gång kunde väntas bli kejsarinna.

Var hon »hög» mot de underordnade, som omgav henne, uppträdde hon olika mot folk av skilda samhällsklasser? Dessa frågor besvaras ofta skiftande, trots att det inte synes svårt att se det enhetliga i drottningens hållning. Hon prisas för sin vänlighet, delvis därför att vanlig hövlighet från högt uppsatta personers sida för omgivningen får ett speciellt värde; sannolikt är att hon inför sorger och olyckor kände och visade ett mer än ordinärt deltagande. Hon anklagas stundom för arrogans, och säkerligen med fog så till vida som hon — van vid att alltid ta initiativet och ledningen — bestämt tillbakavisade all framfusighet och, kanske av tvekan om hur hon skulle bete sig, kunde vara onödigt brysk och kantig mot oväntade och som hon ansåg påträngande närmanden. Hon har berömts för sitt »demokratiska» uppträdande, alltså för att hon inte alltför starkt graderade sin välvilja efter rangen. Det är en vanlig uppskattning av kungar och dignitärer, vilkas situation är så överlägsen, att alla andra ter sig ungefär lika goda och kan behandlas på samma sätt. Den aristokratiska vänligheten mot enkelt folk hade Viktoria i hög grad, i viss mån säkert beroende på att hon hos dem inte behövde befara oroande bildning eller intellektuella intressen, men ingen kunde vara mera övertygad om att samhället skall vara en hierarki av klasser, funktioner och sysslor och att den engelska hierarkien var förträfflig.

Denna hennes uppfattning gällde också förhållandet mellan könen, ja, hennes allmänna konservatism var särskilt bestämd och oreflekterad på denna punkt. Den propaganda för »kvinnans rättigheter», som växte och i viss omfattning segrade under Viktorias tid, var för henne »farlig och okristlig och onaturlig» (de viktigaste breven citeras utförligt av Hardie). »Att slå sönder alla barriärer som omger en kvinna och att föreslå att de skulle studera tillsammans med män — saker som inte ens kan nämnas

i deras närvaro — i varje fall inte i blandat sällskap — är att vilja införa en total likgiltighet för vad som måste anses höra till moralens regler och principer. Låt kvinnan vara vad Gud åsyftade; en hjälp för mannen men med helt andra plikter och kall.» I ett annat brev, likaledes från 1870, sade hon sig vilja egga alla att hejda »denna vansinniga och ondsinta rörelse för kvinnans rättigheter, med alla dess hemska följder, som hennes arma kön är benäget att verka för, i glömska av allt sinne för kvinnlig känsla och anständighet. Lady X (en förkämpe för kvinnosaken) borde ha ett ordentligt kok stryk. Det är ett ämne som gör drottningen så ursinnig, att hon inte kan behärska sig. Gud skapade män och kvinnor olika — låt dem då förbli i sina skilda funktioner... Kvinnan skulle bli den mest avskyvärda, hedniska och vidriga av mänskliga varelser, om hon tillätes att bli okvinnlig; och vad skulle det bli av det beskydd, som mannen var avsedd att ge åt det svagare könet?»

Drottningens brev i denna fråga är, såsom synes, ytterligt virriga, och man skulle av dem kunna dra slutsatsen att hon var exceptionellt enfaldig, om det inte vore väl känt att framstående män och kvinnor vid denna tid skrev samma och liknande dumheter. Kvinnans ställning sades vara given av Gud och naturen, samtidigt som man utgick från att den kunde i grund förändras, kvinnans beroende försvarades med att mannen eljest inte skulle ha någon att beskydda. Tydligt är att drottningen blott tänkte på över- och medelklassens kvinnor — får man döma av breven, hade hon inte reda på att hundratusentals kvinnor vid sidan av männen arbetade med svåra sysslor och var tvungna till ett förnedrande liv.

Möjligen stegrades Viktorias ilska mot alla emancipationskrav av att hennes egen ställning stod i kontrast till alla hennes deklarationer. På denna punkt var hon emellertid, åtminstone i vissa uttalanden, konsekvent. Hon skrev i ett av de åberopade breven att hennes egen position var »en anomali» och i ett brev till kungen av Belgien förklarade hon, att »vi kvinnor, om vi skall vara riktiga kvinnor, kvinnliga och älskvärda och husliga, är inte skickade att styra; i varje fall är det i strid mot vårt väsen att tvinga oss till det arbete, som det här gäller». Men i regel kan inte Viktoria ha känt motsättningen kvinna-monark alltför starkt,

annars skulle hon inte kunnat sköta det kungliga värvet så beslutsamt och självsäkert. Halvt omedvetet måste hon ha ansett sig vara ett undantag, ett slags »överkvinna», och hennes bristande sinne för resonemang och logik underlättade tankeförvirringen i denna fråga.

I kvinnosaken var drottningen alltså en äkta viktorian av gamla stammen. Förut har jag betonat, att hon i sina reaktioner mot man och barn och personliga sexuella konventioner kan karaktäriseras på detta sätt. Det återstår att tillägga att hon i sin hovpolitik och i andra sammanhang drev puritanismen med kraft. Hon var ytterst noga med, att inte bara hovet utan alla som umgicks med eller mottogs av kungaparet skulle ha hyggligt sedebetyg; i regel gick detta ut över kvinnorna — som alltid — och särskilt strängt uppehölls principen att frånskilda kvinnor inte skulle inbjudas. Drottningen var mycket nöjd, då premiärministern lord Salisbury (brev 23 mars 1887), föreslog att »män som blivit skilda från sina hustrur på grund av eget äktenskapsbrott... inte skall få tillträde till hovet på några villkor... Det skulle ha en mycket värdefull verkan på den offentliga moralen. Men det skulle betyda en stor förändring.» Drottningen instämde ivrigt i förslaget: »Det skulle ha utmärkta följder. Societeten är verkligen fördärvad nu; man borde verkligen stoppa det.»

Det har om drottningen, liksom om många andra kvinnor, antytts att hennes aggressiva dygdighet sammanhängde med brist på sensuell charm, inga historier (utom den alldeles speciella Brownmyten, som strax skall beröras) finns om att män skulle sökt flirta med eller varit starkt dragna till Viktoria, som ung flicka, ogift drottning, gift eller änka. Om hennes utseende finns från ungdomen litet vaga vitsord om flickaktighet, vacker hy (alltför lätt röd), livliga rörelser, älskligt leende, och på paradporträtten verkar hon ofta söt på ett allmänt och konventionellt sätt; beskrivningarna från äldre dagar understryker gärna den goda hållningen, det värdiga och samtidigt kraftfulla uttrycket. Men drottningens fysiska svagheter är uppenbara, och hon tycks åtminstone som yngre ha varit medveten om dem. Hon var liten, om också »inte någon dvärg», som hon själv en gång skrev, 150 cm lång (»mindre än fem fot») som flicka, och krympte en smula på ålderdomen. Vid nitton år vägde hon enligt den enda viktan-

givelsen jag funnit (lady Longford) 56 kg, vilket enligt våra nuvarande principer är åtminstone 6 kg för mycket. Trots stundom framgångsrika avmagringsförsök blev hon med åren fetare och måste, att döma av beskrivningar och porträtt, redan i fyrtioårsåldern ha varit rätt klunsig; litet senare verkar hon fet på fullt allvar och bör rimligen ha hunnit upp till 75—80 kg. Ansiktet hade svagheter, stundom observerade av henne själv, som med åren blev mera markerade; de kupiga, något stirrande och tomma ögonen, den bakåtsluttande och diminutiva hakan (ärvd av Edvard men hos honom dold av skägget), de breda, tjocka och hängande kinderna. Hennes händer och röst beröms, vilket ofta synes vara ett tröstepris i sådana fall. Det är möjligt att drottningens brist på skönhet glömdes då hon log — det gör hon nästan aldrig på bilder, där hon, särskilt på fotografier, ser ut att vara rädd för avslöjandet.

Första volymen av dagboksanteckningarna från skotska höglandet (1865) är tillägnad Alberts minne: »Till det kära minnet av honom som gjorde författarens liv ljust och lyckligt, ägnas dessa enkla uppteckningar med kärlek och tacksamhet.» Den andra volymen (1884) har följande tillägnan: »Till mina trogna högländare och särskilt till minnet av min hängivne personlige tjänare (attendant) och trogne vän John Brown ägnas tacksamt denna framställning av mitt liv som änka i Skottland.» Denne John Brown nämnes ett par gånger i den officiella brevsamlingen. Den 24 nov. 1865 skriver drottningen att hon »utsett denne min utmärkte höglandstjänare att alltid och överallt ledsaga mig utomhus, vare sig jag rider eller åker vagn eller går till fots; och det är en stor trevnad, ty han är så tillgiven mig — så enkel, så intelligent, så olik en vanlig tjänare, och så glad och uppmärksam». Den 26 juni 1867 klagar drottningen i ett brev till en hovman över att några personer ansett det olämpligt att Brown följde med till en trupprevy — detta hade »gjort den stackars nervösa och ängsliga drottningen, som är van vid hans vaksamma vård och uppmärksamhet, mycket nervös och illa till mods». Vid ett senare tillfälle (29 febr. 1872) prisas John Brown för att han »med underbar sinnesnärvaro» tagit fast en ung man, som gjort ett slags attentat mot drottningen. I andra brevsamlingar,

memoarer och biografier påträffas ofta Browns namn; han har själv blivit föremål för en levnadsteckning. Då han dog 1883 skrev drottningen till en sonson: »jag har förlorat min käraste och bästa vän, som ingen i denna värld kan ersätta.» Tennyson fick författa en inskription till gravstenen, som blev mera välsinnad än lyrisk:

Friend more than servant, loyal, truthful, brave.
Self less than duty even to the grave.

Browns ställning diskuterades åtskilligt under hans livstid, men sedan blev det i mera allvarliga historiska sammanhang tyst om honom. Under senare tid har han ånyo blivit uppmärksammad. I Arthur Ponsonbys bok om fadern Henry finns många uppgifter om honom; i lady Longfords biografi ägnas han bortåt 30 sidor (från dessa böcker tar jag i huvudsak följande uppgifter). Att Brown blivit aktuell igen beror på att större öppenhet blivit modern och på de envisa ryktena om att han hade en erotisk förbindelse eller rent av var hemligt gift med Viktoria; själv känner jag en framstående historiker som är övertygad om detta och påstår att en nära släkting för fyrtio år sedan sett (den numera förkomna) vigselattesten.

Det är väl begripligt att man finner Browns förhållande till Viktoria egendomligt och värt att utreda. Jag stannar här blott vid några väsentliga uppgifter. Drottningen betygade ständigt sin tillgivenhet för Brown, som hon kallade sin bäste vän och som småningom blev hennes ständige ledsagare på olika platser i England likaväl som vid resor på kontinenten. Brown uppträdde vårdslöst mot drottningen och talade om henne i en ton av naturlig frispråkighet. Han satt i hennes närvaro — vilket endast sällan premiärministrarna fick göra — gick in i hennes rum utan att knacka, kallade henne ibland helt enkelt »kvinna» enligt sin miljös vilda seder, talade bryskt till henne — »vad har ni på er för kläder idag»? De båda gjorde ensamma utflykter; då en hovdam en gång frågade, om de skulle ha té med sig, svarade Brown »nej, vi reder oss med kex och whisky». Även om Brown vid högtidligare tillfällen satt som betjänt bredvid kusken, tog han ofta ledningen, vilket särskilt på utländska resor var besvärande för drottningens mera ståndsmässiga uppvaktning. Drottningen gav

ofta order om hur det skulle gå till i Balmoral eller Osborne — när rökrummet skulle stängas, när fiske eller jakt tilläts — som uppenbarligen härstammade från Brown. Drottningens familj och hovfolk tyckte illa om hans inflytande och fann honom själv odräglig — han ansågs »enkel» i mera trivial mening än då drottningen brukade ordet, enfaldig och obildad, taktlös och begiven på sprit. Man erkände att det fanns något manligt och stiligt i hans utseende, men fann att det grova och rustika draget dominerade. Viktorias krav på att han skulle behandlas med särskild hövlighet och hänsyn irriterade den förnäma omgivningen; släkt och hovfolk gjorde fåfänga försök att bli av med den till ett slags hovfunktionär upphöjde betjänten. Vid några tillfällen spreds i engelsk och utländsk press rykten om de underliga relationerna; i ett fall inskred en engelsk diplomat i dum nitälskan mot en schweizisk tidning.

Att många trott på en sexuell förbindelse mellan Viktoria och Brown är under dessa förhållanden inte förvånande. Det är onekligen också något lockande över tanken på detta viktorianismens sammanbrott: drottningen, den sörjande änkan, dygden och troheten personifierad, super och ligger i själva verket med betjänten John Brown, har kanske efter ett felsteg rent av gjorts till »en hederlig kvinna» genom att bli mrs Brown.

Enligt min mening är emellertid denna tanke — även om säker bevisning ej kan presteras — ohållbar. Inte av de principiella skäl, som lady Longford anför. Hon hänvisar till drottningens karaktär. »Viktoria behövde inte så mycket fysisk intimitet som total tillgivenhet och en av denna framkallad känsla av trygghet och trevnad». Dels tror jag, som jag redan skrivit, att lady Longfords hypotes om Viktorias ringa sexualitet är oriktig, dels synes det mig orimligt att påstå, att hon — vare sig mer eller mindre sensuell — inte någon gång kunnat falla i armarna på betjänten och därefter känt sig tvungen till äktenskap. Lika tvivelaktig och viktorianskt färgad synes mig lady Longfords tes, att, om drottningen hade varit frestad att gifta om sig, »skulle en känsla av anständighet ha uteslutit Brown» — tvärtom skulle, om väl en erotisk förbindelse etablerats, anständigheten ha krävt giftermål med Brown. Det avgörande motivet för bestridande av inte bara giftermål utan sexuell intimitet synes mig helt enkelt vara, att

i så fall Viktorias brev, dagböcker och uttalanden skulle ha varit en härva av lögner och förljugenhet, och sådan var inte drottningen, så kunde hon inte uppträda. Starkare än lady Longfords principskäl är hennes citat ur drottningens dagbok den 24 maj 1871, då Viktoria var som mest lierad med Brown: »Min stackars gamla födelsedag, min femtioförsta! Ensam, ensam, som jag alltid kommer att bli! Men säkert välsignas jag av min käraste.»

Viktorias förhållande till Brown, är, synes det mig, egenartat men inte på något sätt oförklarligt. Hennes svårighet att umgås med människor av den egna kretsen och till och med familjen är bakgrunden till hennes beroende av Brown. Hon var, liksom Brown, »enkel», och i småpratet med honom kände hon sig ogenerad, säker och road. Det är också möjligt att en halvt omedveten sensualitet spelade in, att hon kände en glimt av vällust, då den stilige och manlige Brown svepte om henne kappan, lyfte henne från vagnen och bar in henne i slottet eller jaktstugan.

3

Ur drottningens brev är det möjligt att samla många uttryck både för viljan till ensamhet och förtvivlan över ensamheten. I någon mån är det fråga om en för de flesta människor naturlig växling av stämningar, men i huvudsak gäller dessa uttalanden skilda ting och till stor del representerar de olika skeden i Viktorias liv. Det är efter Alberts död, som klagan över ensamheten blir en refräng i hennes tankar, och med ensamhet menade hon saknaden efter Albert.

Som prinsessa och ogift drottning tycks Viktoria ha varit åtminstone ordinärt road av sällskapsliv, från pratet med Melbourne och hovdamerna till ceremonier, bjudningar, baler och teatrar. Efter giftermålet blir detta yttre och officiella liv alltmer en tyngd; hon är trött och nere under och efter de många grossesserna, hon längtar efter stillhet tillsammans med mannen och barnen, prinsen blir ett värn mot och samtidigt en förmedlare till politiker och andra dignitärer. De lyckligaste tiderna upplever hon långt från London, i de av makarna inköpta, ombyggda och inredda slotten Osborne på ön Wight och Balmoral i skotska högländerna; Windsor några mil från London var otrevligt men att föredra framför

Buckingham Palace. Självfallet levde den kungliga familjen i ständigt umgänge med andra även »på landet»: hovfolk, besökande furstar, ministrar som avlade rapport. Men det förekom, särskilt på utflykter, att Viktoria och Albert åt middag med blott ett par hovmän och hovdamer som gäster och att de några timmar på dagen var alldeles ensamma.

Denna längtan till en isolering, som alltid måste vara högst relativ, var betingad av makarnas intima förhållande och särskilt Viktorias önskan att ha mannen för sig själv. Men den måste också ses mot bakgrunden av drottningens begränsade intressen och bildning och hennes därmed sammanhängande svårighet att vara trevlig och ha trevligt tillsammans med andra. Genom sin koncentration på Albert i första hand och familjen i andra förberedde hon den svåra ensamhetskänslan efter mannens död och den successiva skilsmässan från barnen.

Änketiden på bortåt fyrtio år blir, särskilt under de första femton eller tjugo åren, en flykt från människor, representation, ceremonier. Under hela denna tid bodde Viktoria blott omkring tjugo nätter i Buckingham Palace, sju gånger var hon närvarande vid parlamentets öppnande. Osborne, Windsor och framför allt Balmoral var hennes hem. Enformigheten och tråkigheten särskilt på Balmoral har beskrivits av sekreterare och besökare; vid middagarna var all politisk eller eljest allvarlig konversation bannlyst, varje samtal måste öppnas av drottningen, endast småprat, särskilt oförargliga och litet lustiga minnesbilder, var tillåtna. Drottningens motvilja mot värme och brasor och hennes tro på värdet av frisk luft var en pina för omgivningen. I stor utsträckning undvek hon, som förut nämnts, att muntligen avhandla de frågor, som måste tas upp i brev och memoranda, med sina sekreterare; hon instruerade dem genom skrivna order, som överbragtes av betjänterna, och mottog deras manuskript på samma sätt. Vi var oroliga, skriver Ponsonby, »för att hon alltmer skulle tycka om att vara ensam och inte vilja träffa någon alls utan styra landet genom att skicka budskap till oss med betjänter». Ministrarnas böner att hon skulle vara oftare i London och deltaga i de offentliga ceremonierna var förgäves, likaså kritiken i pressen, som under några år hotade att undergräva hennes popularitet. På alla hänvändelser svarade drottningen med att hennes nerver inte stod ut med officiella fram-

trädanden; läkarna betygade att hon hade rätt.

I ett brev till premiärministern lord Russell 22 jan. 1866 beskriver Viktoria sina stämningar inför det utlovade öppnandet av parlamentet första gången efter Alberts död; utgångspunkten är att hon vill motivera sin ankomst till Windsor först en dag före ceremonien. »För att sätta drottningen i stånd att gå igenom vad hon kan jämföra endast med en avrättning är det av vikt att hålla tanken på detta från hennes sinne så mycket som möjligt, och därför skulle det vara till verklig skada för henne att i Windsor vänta två hela dagar på denna förfärliga prövning... Drottningen måste säga att hon känner det mycket bittert med bristen på känsla hos dem som ber drottningen att öppna parlamentet. Att allmänheten önskar se henne förstår hon alldeles, och har ingen önskan att förhindra — tvärtom; men varför denna önskan skall vara så oresonlig och hjärtlös att den begär att få bevittna synen av en stackars förtvivlad änka, nervös och rädd, framsläpad i djup sorgdräkt, ensam officiellt förevisad, när hon varit van vid att stödjas av sin man, för att stirras på utan någon grannlagenhet, är en sak som hon inte kan förstå och som hon inte skulle vilja önska sin värsta fiende utsatt för. Hon skall göra det denna gång — som hon lovat — men hon måste säga att hon är sårad över okänsligheten hos dem som bråkat om det. Om det lidande som det kostar henne — nervös som hon nu är — kan hon inte ge någon föreställning, men hon erkänner att hon knappast vet hur hon skall gå igenom det. Om drottningen vore en kvinna med starka nerver skulle hon inte ha något emot att uthärda denna pinsamma uppvisning, men hennes nerver är — av ängslan, ett ständigt oavlåtligt arbete som alldeles överväldigar henne, liksom av hennes djupa sorg — svårt och i allt högre grad angripna, och hon kommer att lida mycket under en tid efteråt av den chock som hennes nerver utsätts för genom detta eldprov.» Efter parlamentets öppnande skrev drottningen i sin dagbok (6 febr.): »En vacker morgon. Förskräckligt nervös och orolig. Från Windsor till London halv tio, med barnen, damerna och herrarna (vid hovet). Stora folkmassor ute, så jag hade (för första gången sedan min stora olycka) en eskort. Bytte klänning efter lunchen, som jag knappast kunde röra. Hade min vanliga kvällsklänning, men med gråverk på, och min hatt med en lång slöja av tyll... Det var ett

ögonblick av skräck för mig då jag gick upp i vagnen *ensam*, och musiken spelade; det var svårt också då mängden hurrade, och jag måste anstränga mig för att hålla tillbaka tårarna. Men våra två kära snälla flickor (döttrarna Helena och Louise) var ett stort stöd för mig, och de förstod alldeles vad jag gick igenom. Mängden var mycket entusiastisk, och de syntes se på mig med sympati. Vi hade båda fönstren öppna, trots den starka blåsten. När jag kom in i Huset, som var fullt av folk, kände jag som om jag skulle svimma. Alla var tysta och alla ögon fästa på mig, och där satt jag ensam.»

Man har ironiserat över drottningens känslor inför dylika tillställningar och antytt, att hon överdrev sin ängslan i koketteri. De reflexioner, som här citerats (liksom många liknande) tycks mig visa att drottningen inte spelade, att hon kände dessa prestationer som något otäckt och förnedrande. Och hennes reaktion synes mera naturlig och respektabel än hennes kritikers: det hela var en förevisning, ett stycke teater, som blev motbjudande därför att den jublande mängden ville iaktta och berätta om hur den sörjande änkan såg ut och hur hon bar sig åt. Endast drottningen själv insåg det förnedrande i detta skådespel med en av sorg och ensamhet pinad människa som aktör.

Otaliga anteckningar visar att denna ensamhetskänsla nästan uteslutande innebar saknad efter mannen. Jag tar ett par anteckningar ur den andra dagboksvolymen, där drottningen berör besök i högländska slott. 19 sept. 1865: »För första gången i mitt liv var jag ensam i ett främmande hus, utan mor eller make, och den tanken gjorde mig överväldigad av smärta.» 21 aug. 1867: Drottningen fick vackra rum »men känslan av ensamhet när jag inte såg något rum för min älskade och visste att jag verkligen var ensam och änka, gjorde mig förtvivlad. Det var första gången jag hade gjort ett besök av detta slag (som förr i tiden), och jag tänkte så mycket på vad min käraste Albert skulle ha gjort och sagt, och hur han skulle ha gått omkring överallt, beundrat allting, sett på allting — och nu! Ack! Måste det alltid, alltid vara så?»

Viktoria berör många gånger religiösa frågor i dagbok och brev. I regel är det i konventionella och triviala ordalag, i en ton av

trygghet och optimism. Man får bilden av en kvinna, som pliktskyldigt och problemlöst tror vad hon lärt sig, som inte tänker närmare på vad det innebär och som stannar vid den förtröstan, som en behagligt tolkad och till några få allmänna tankar förtunnad kristen åskådning kan ge. Två föreställningar dominerar: Herrans vägar är outrannsakliga men i grunden sker allt till det bästa, efter jordelivet skall vi återförenas med våra kära i ett evigt liv av lycka och godhet.

Ett gott exempel från den ljusa tiden är ett brev den 13 febr. 1844 till kung Leopold av Belgien med anledning av att hertig Ernst av Sachsen-Coburg-Gotha dött; hertigen var drottningens svärfar och kung Leopolds bror. Efter de som vanligt extrema uttrycken för sorg och medkänsla (hertigen hade notoriskt varit lika odräglig som skurkaktig) söker den tjugofemåriga drottningen trösta den trettio år äldre onkeln med en liten predikan — lillgammal, beskäftig och ändå med ett drag av ärlig iver. »Gud skall veta, stackars kära onkel, att du lidit nog i ditt liv, men du bör tänka på, kära onkel, den välsignade vissheten om en evighet, där vi alla skall mötas igen för att aldrig mera skiljas; du bör (som vi alltid gör nu) tänka på att de som vi förlorat är mycket lyckligare än vi är, och att de fortfarande älskar oss, och på ett mycket bättre sätt än vi kan göra i denna världen! När de första stunderna och dagarna av överväldigande sorg gått förbi, är dessa tankar det bästa balsam, den största trösten för det blödande hjärtat.» Samma tro på Guds ledning och ett liv efter detta varierar drottningen som medelålders och gammal i brev och anteckningar, under senare delen av sitt liv mindre naivt, retoriskt och självbelåtet än i det tröstande brevet till kung Leopold. Ibland kunde tron till och med bringa henne till resignation inför förlusten av Albert. På årsdagen av tronbestigningen skrev hon i sin dagbok år 1869, att »Gud har givit mig en svår uppgift som jag på många sätt känner mig oduglig för, både av brist på böjelse och brist på förmåga. Han gav mig stor lycka och han tog den från mig, säkerligen för ett gott ändamål och för min älskades lycka, han lämnade mig att ensam bära den tunga bördan i påfrestande och oroliga tider. Hjälp har jag fått, och det tackar jag honom ödmjukt för; men prövningarna är många och stora.»

Men under senare år, särskilt efter prinsen-gemålens död, fram-

trädde hos drottningen en mera aktiv, orolig och reflekterad religiositet, med drag av grubbleri, självständighet, mystik och till och med tvivel. Efter moderns död diskuterade hon frågan om det eviga livets gestaltning med Albert och berörde sina erfarenheter i brev till prinsessan Viktoria: »Jag känner mig nu så väl bekant med döden — och så mycket närmare den osynliga världen» (7 okt. 1861). Sedan Albert dött i december samma år blev odödlighetsproblemet än mera trängande; drottningen läste en rad populära teologiska skrifter och fann sig enligt brev till dottern övertygad av biskop Butlers bevisning för ett evigt liv. Sökandet efter argument tyder på att Viktoria någon gång anfäktades av tvivel och vid ett senare tillfälle anförtrodde hon Randall Davidson — huskaplan 1883—1891, sedan biskop och slutligen ärkebiskop av Canterbury — att hon ibland drabbats av tanken »att i själva verket alltihop kunde vara osanning». Sannolikt är att det här var fråga om en kort och övergående kris, då hennes förtvivlan över makens död kom allt att vackla; även tanken på självmord skymtade och som ett värn formade hon — enligt »en röst» — valspråket »Härda ut» (Still endure). I stort sett ger drottningens häntydningar och uttalanden intrycket av en fast övertygelse, som på ålderdomen blev lika oanfrätt och orubblig som den en gång varit i ungdomen. Till den personliga förvissningen kom — under inflytande av utbredda föreställningar inom överheten — uppfattningen att religionen var nödvändig för styrelsens auktoritet och massornas lydnad och trivsel. I ett brev till dottern 17 juni 1878 förklarade Viktoria att »otro leder till brist på vördnad för auktoriteter inklusive föräldrar» och »att ett rike utan religion är byggt på lösan sand»; hon tillade att de arbetande klasserna genom alltför stor bildning blev missnöjda med »de enkla och nödvändiga sysslorna i livet (särskilt att vara tjänare)».

Någon gång präglas drottningens skrivning på detta område av intensitet i tron och av passionerad vilja till godhet. Under en internationell kris skrev hon 25 febr. 1864 till kungen av Belgien, att hon först nu förstått bönens betydelse. »Då jag är i en vånda av ensamhet, sorg och hopplöshet, knäböjer jag vid den säng, där *han* lämnade oss och ber allvarligt att jag skall få vara modig, fördragsam och lugn, och ledas av min älskling att göra vad han önskar: då synes ett lugn komma över mig, en förvissning om att

min ångest är sedd och hörd och inte varit utan mening, och jag känner mig lyft över denna eländiga sorgernas jord... Men det är grymt, hårt och hemskt att leva i sådan ständig sorg och ängslan.» Den 29 april skrev hon i dagboken, att hon upplevat »den ytterliga fåfängligheten i all jordisk storhet». »Jag skulle lika gärna trycka den fattigaste änka, som älskat sin man och kände för mig, till mitt hjärta som en drottning eller någon annan i hög ställning. En sådan känsla av ödmjukhet kommer över mig, en sådan önskan att förlåta allt ont och att söka göra allt gott.»

Den enda trosfråga Viktoria närmare berör är frågan om det eviga livet. Det finns ett liv efter detta och i det livet träffas vi igen, träffar jag Albert igen, sådan är kärnan i hennes tro. I dagboken 7 aug. 1883 skriver hon om ett samtal med Tennyson. De var överens om att det måste finnas ett himmelskt liv, utan avsked, utan skilsmässor. Om detta inte var sant, skulle »Gud, som är kärleken, vara mycket grymmare än någon mänsklig varelse». Med Davidson kom hon överens om (dagboken 7 febr. 1892) att det var absurt att tänka sig att de avlidna »sov till domens dag». De döda var i själva verket alltid levande, i ett arbete som ledde till förbättring och försoning. Väsentligt för denna tro var att det fanns en himmel, men inte något helvete. Gång på gång uttrycker Viktoria sitt förakt och sin avsky för »den orimliga och ohyggliga dogmen om helvetet». Det är möjligt att någon prästerlig rådgivare här väglett henne, men ivern i tron på himmelen och otron på helvetet synes betecknande: hon tänkte på återförening, inte på dom.

Enligt rykten och obekräftade påståenden skulle Viktoria — vilket inte var något underligt i det senare 1800-talets England — ha varit intresserad av spiritism. Lady Longford, som går igenom källmaterialet, ställer sig skeptisk. Möjligen har drottningen varit lockad av tanken att få någon förbindelse med Albert.

I sitt fyra år före döden skrivna testamente sade sig drottningen förtrösta på att hon skulle återförenas »med sin älskade make, sin kära moder, sina kära barn och tre svärsöner. Och med alla som varit mig nära och kära på jorden. Jag hoppas också att möta dem som så troget och hängivet tjänat mig, särskilt den gode John Brown och den goda Annie Macdonald...»

Då Viktoria låg på sin dödsbädd, bad två präster stundvis böner

för henne. En av dem, Davidson, berättar att drottningen låg orörlig utan tecken på intresse. Men ett ögonblick var det tydligt att hon lyssnade; det var när Davidson läste upp de sista raderna i Newmans psalm Lead Kindly Light.

> And in the morn these angel faces smile
> Which we have loved long since and lost awhile.

Vare sig Davidsons iakttagelse var riktig eller inte, ger den något centralt i drottningens religion. Hon blandade samman den himmelska och den jordiska kärleken, Gud och Albert, det goda liv som varit och det som skulle komma. Det var en förvirring i längtan och renhet. Hon kunde ha gjort till sina de ord, med vilka Browning i »Pospice» skildrar sin vision av mötet med hustrun efter dödskampen:

> For sudden the worst turns the best to the brave,
> The black minute's at end,
> And the elements' rage, the fiend-voices that rave,
> Shall dwindle, shall blend,
> Shall change, shall become first a peace, then a joy,
> Then a light, then thy breast,
> O thou soul of my soul! I shall clasp thee again,
> And with God be the rest!

MONARKEN

I

Under drottning Viktorias regeringstid och de närmast följande årtiondena var det vanligt att framställa henne som en perfekt konstitutionell eller parlamentarisk monark — ofta användes de båda attributen som synonymer. Man menade härmed främst att regeringsbildningen berodde på parlamentets eller rättare underhusets politiska sammansättning, inte på monarken, att regeringen i realiteten handhade de befogenheter, som formellt tillhörde kronan, och att även inom de sålunda angivna gränserna monarkens inflytande var obetydligt. Den klassiska skildringen av detta parla-

mentarismens idealsystem gav Walter Bagehot i »The English Constitution» 1867: monarkien var en glansfull och populär institution men makten låg hos parlamentet och de växlande ministärerna, och monarkens befogenheter begränsades till rätt »att råda, uppmuntra och varna». I en mängd senare arbeten av forskare inom och utom England sades ungefär samma sak, och den viktorianska ordningen sågs ofta som förebild av den parlamentariska demokratiens anhängare på den europeiska kontinenten.

Småningom utformades en annan bild, särskilt då de brevsamlingar publicerades, som relaterade drottningens åsikter och ingripanden. Drottningen hade inte varit någon parlamentarisk eller ens konstitutionell statschef, hennes makt hade varit stor, sades det. De äldre författarna hade varit vilseledda av de officiella deklarationer, som politikerna mer eller mindre pliktskyldigt avgav om drottningens anpassning till det före hennes tronbestigning utbildade systemet. Ofta krävde man att parlamentarismens regler skulle tillämpas med vida större skärpa än under drottningens tid; för närvarande hävdar många, i stort sett sannolikt med rätta, att de följande monarkerna varit långt mer passiva och långt mer strikt »parlamentariska» än Viktoria var.

Jag har hastigt refererat denna debatt inte för att närmare gå in på den eller ta ställning till den utan för att betona några faktorer, som synes mig för litet beaktade åtminstone i den mera politiskt präglade diskussionen och för att därmed ge en utgångspunkt för den följande framställningen.

Vid drottningens tronbestigning hade man redan, enligt en då och nu tongivande uppfattning, ett parlamentariskt system i England, enligt tradition eller rättspraxis eller sedvanerätt — vilket uttryck man anser lämpligast. Men vad innebar denna parlamentarism? Det är ytterst svårt, ja, omöjligt att säga. Meningarna bryter sig hos forskare och politiker; på ett håll säger man exempelvis, att rätten att upplösa underhuset fortfarande ytterst låg hos monarken, på ett annat håll det motsatta. Att söka fixera vad den ledande åsikten om det engelska systemets innebörd var 1837, 1867 eller 1897 är en stor vetenskaplig uppgift, som helt ligger utanför ramen för denna skrift. Det i detta sammanhang viktiga är, att meningarna starkt bröt sig, och att debatten under senare tid ofta utgår från en fixerad föreställning om »rätt» eller »tradi-

tion», som inte förelåg och alltså inte kunde vara bestämmande för drottningens eller politikernas resonemang och handlande.

Vidare: man skiljer inte alltid mellan de rättsliga befogenheterna och det reella inflytandet vid sidan av dem. Drottningen utövade, har det sagts, en med parlamentarismen oförenlig makt — även då denna makt helt enkelt bestod i att hon med lock och pock förmådde ministrarna att följa hennes rekommendationer. Utan tvivel gjorde sig drottningen skyldig till handlingar, som under alla statsskick, i vilka en ministär är ansvarig för styrelsens åtgärder (alla statsskick utom envälden eller presidenturer av amerikansk typ) ter sig tvivelaktiga: såsom då hon intrigerade mot sina ministrar med oppositionen eller rent av uppmanade underordnade ämbetsmän till ett slags obstruktion. Men det inflytande, som särskilt framträder i de småningom publicerade papperen, bestod främst i att ministrarna tog hänsyn till drottningens vilja eller böjde sig för den.

Slutligen: om parlamentarismens innebörd var oklar för politikens teoretiker och praktiker, var den det framförallt för drottningen. Hon hade undervisats en smula i historia och politik men skulle säkerligen aldrig kunnat ge ett någorlunda sammanhängande svar på en fråga om styrelsesättets principer. Typiskt är att hon flera år efter tronbestigningen sade sig »icke kunna komma ifrån en känsla av ohederlighet, då hon plötsligt ger sitt förtroende till personer, som opponerat mot dem, som hon förut givit sitt förtroende till» (uppgiften meddelas av kung Edvards biograf Philip Magnus). Hennes intellektuella och moraliska oskuld var alltså så stor, att det för parlamentarismen utmärkande ombytet av regering vid en omkastning av partiställningen i underhuset föreföll henne främmande och motbjudande; hon var benägen att ta fiktionen om »kungligt förtroende» på allvar. Hennes brev under de följande sextio åren innehåller, snabbt skrivna och ogenomtänkta som de ofta är, de mest skiftande uttalanden om förhållandet mellan monark, regering och parlament. Ibland tyder de på, att drottningen ansåg sig »egentligen» kunna välja ministär fritt och ha personlig beslutanderätt åtminstone i viktigare frågor, ibland är hon på det klara med inskränkningarna i den kungliga makten. I huvudsak gick det hela bra ändå, drottningen drev sin linje hårt, men ryggade tillbaka i det avgörande ögonblicket, och denna ba-

lans jämte ministrarnas fruktan för bråk och vilja att vara till lags — en vilja som säkert ibland gällde både kvinnan och suveränen — ledde till att man sakta skred fram mot en tämligen fast parlamentarisk praxis; ingen konstitutionell kris av betydelse uppstod under denna regering på nära 64 år.

I det följande utgår jag utan närmare motivering från att parlamentarismens huvudprinciper är dessa tre: 1) regeringsbildningen beror på parlamentet; 2) monarken måste godtaga regeringens förslag; 3) upplösning av parlamentet (underhuset) beslutas reellt av regeringen, om också i någon formell och fiktiv mening rätten tillkommer monarken. Hur var praktiken på dessa punkter under Viktorias tid?

Partiställningen i underhuset var ostridigt bestämmande för valet av regering. Alla regeringsskiften framkallades av nyval, som ändrade ställningen i underhuset, eller av en omröstning i underhuset, som nödgade regeringen att avgå eller gav den en förevändning att så göra. Flera gånger var drottningen förtvivlad över det skifte som förestod, så när Melbourne efterträddes av Peel 1841 och när liberalerna kom till makten 1880, 1886 och 1892, men hon tvekade inte om skiftets ofrånkomlighet. Vissa tider längtade hon säkert att få avskeda premiärministern (Russell, Gladstone) men hon visste att det inte gick för sig. Hon kan beskyllas för intriger och egenmäktighet, då hon på hösten 1885 sökte ordna för en koalition mellan moderata liberaler och konservativa, men det var inte fråga om någon vägran att följa valets direktiv. Vid några tillfällen påverkade drottningen — eller sökte påverka — valet av premiärminister, men det var i sådana fall, då någon given regeringschef inte fanns, och hennes uppträdande kunde därför inte klandras. År 1859 gick uppdraget efter tvekan och svårigheter till Palmerston, 1868 vände sig drottningen till Disraeli i valet mellan tre tänkbara kandidater, 1894 tog hon Rosebery bland de fyra eller fem aspiranterna på tronföljden efter Gladstone. Efter 1880 års val sökte hon få någon annan liberal än Gladstone, men blev efter sonderingar hos Hartington och Granville nödsakad att resignera (att hon inte genast vände sig till Gladstone, kunde motiveras av att denne formellt trätt tillbaka som partiledare). I alla dessa fall kan hon kritiseras för dåligt

omdöme eller en viss godtycklighet, men inte för handlande i strid med parlamentarismen.

Ungefär detsamma kan sägas om drottningens hållning till regeringsförslagen. Hon sökte ofta påverka deras utformning och lyckades ibland att göra så. Utformningen av förslaget om den irländska (protestantiska) statskyrkans avskaffande under Gladstones första regering är ett exempel, Disraelis proposition om ett indiskt kejsardöme ett annat. Men då regeringen höll fast vid en bestämd linje, gav drottningen vika. Därför kunde med hennes samtycke förslag framläggas som hon personligen avskydde; detta gäller bland mycket annat ett stort antal irländska reformer och framför allt de tredje och fjärde Gladstoneska ministärernas förslag om självstyrelse för Irland. Ett par gånger synes drottningen i sina brev ha hävdat den orimliga uppfattningen, att trontalet inte var en regeringsdeklaration utan hennes personliga uttalande och det hände att ändringar i talet gjordes på hennes önskan, men i det hela stod fast att talets avfattande var en ministeriell angelägenhet.

Upplösningsrätten är en tredje nyckelpunkt i parlamentarismen. Om monarken anses kunna vägra upplösning riskeras konflikt med regeringen och i så fall kommer monark och ministär att offentligt framträda som konkurrerande makter: regeringen tvingas att avgå och den tillträdande regeringen blir en kungaministär. Detsamma blir än mera uppenbart fallet, om monarken kräver en upplösning, närmast med motivet att ett tilltänkt förslag inte kan godtagas förrän det diskuterats och funnit gillande vid ett val. Båda dessa fall blev aktuella under Viktorias regering.

I maj 1858 begärde lord Derby, sedan februari premiärminister som det konservativa partiets chef, att underhuset skulle upplösas, om han ej fick majoritet i en viss fråga, och tillika rätt att i förväg annonsera att denna upplösning med drottningens samtycke komme att ske. Drottningen vägrade i samråd med prinsen-gemålen att taga ställning till upplösningsfrågan och avvisade bestämt Derbys begäran att få meddela att en upplösning eventuellt skulle äga rum; det senare vore att utsätta underhuset för en otillbörlig påtryckning. Då drottningen och prinsen kände sig oroliga och osäkra, sände de en betrodd hovman, sir Charles Phipps, att rådfråga lord Aberdeen, förutvarande premiärminister och känd för försiktighet och rättrådighet. Enligt Phipps i den officiella korre-

spondensen återgivna, odaterade memorandum, yttrade Aberdeen först, att drottningen haft rätt i sin vägran att låta Derby meddela något om saken i förväg. I fråga om upplösningsrätten och dess användning anförde Aberdeen, att i drottningens prerogativ ingick rätt att vägra upplösning, men att denna rätt enligt hans minne aldrig begagnats; Aberdeen hade intet tvivel om att »drottningen, om hennes minister rådde henne att upplösa, borde gå med på detta som en självklar sak». En vägran skulle innebära, att »drottningen tog ansvaret att avskeda lord Derby från hans ämbete...» Enligt ett senare memorandum av prins Albert (16 maj) talade han och drottningen med lord Derby om saken; drottningen förklarade nu att upplösning ej skulle vägras och antydde att lord Derby i förtäckt form kunde annonsera detta; det synes ha skett genom att Derby dementerade rykten om att drottningen ej gick med på upplösning. Någon upplösning kom i själva verket ej till stånd, då regeringen inte led nederlag i parlamentet — kanske delvis därför att upplösningshotet inofficiellt meddelats oppositionen. (På frågan om en annonsering i förväg var befogad eller ej ingår jag inte; numera finns utan tvivel denna möjlighet.)

Under den liberala ministären 1892—1895 (Gladstone, sedan Rosebery) förekom vid två tillfällen diskussioner om drottningens befogenhet att kräva upplösning; tvistefrågorna var på en gång invecklade och vaga; bakgrunden var motsättningen mellan drottningen, överhuset och det konservativa partiet å ena sidan, regeringen och den knappa underhusmajoritet, som stödde den, å den andra. Den konservative ledaren Salisbury, som korresponderade med drottningen bakom ministärens rygg, hävdade att hon kunde begära upplösning för att klarlägga opinionen i en fråga. Men Salisbury betonade samtidigt i ett memorandum, att saken var tvivelaktig (8 aug. 1893): »En upplösning från drottningens sida, mot ministrarnas råd, måste naturligtvis leda till deras avgång. Deras parti kunde inte gärna låta bli att gå till valen som motståndare till den kungliga befogenheten; eller åtminstone, som skarpa kritiker av det sätt, på vilket den använts. Ingen kan förutse vad resultatet av en sådan situation skulle bli... Men det finns i varje fall *en viss* risk för att i det långa loppet ett sådant steg skulle skada drottningens auktoritet.» Någon upplösning framdrevs aldrig av drottningen; det är uppenbart att en sådan aktion, som

Salisbury antydde, skulle ha varit liktydig med ett avskedande av ministären och alltså ett brytande av den parlamentariska ordningen.

På de avgörande punkterna, utnämning och avskedande av regering, ställningstagande till regeringsförslagen och användning av upplösningsinstitutet uppträdde alltså drottning Viktoria ständigt i överensstämmelse med parlamentarismens principer, även om hon vid flera tillfällen synes ha övervägt ett annat handlingssätt och trott att hon hade rätt att handla annorlunda. Det kan som ett kuriosum erinras om att den svenska författningsutredningen i sitt betänkande 1963 föreslår föreskrifter, som på alla centrala punkter ger monarken större makt än den som utövades i 1800-talets England: kungen skulle kunna avskeda en regering, avvisa regeringsförslag och vägra begärd upplösning.

Den populäre monarkens starkaste påtryckningsmedel är abdikationshotet. Detta medel använde drottningen i en omfattning, som sannolikt är enastående i historien. Att klarlägga, hur många gånger drottningen hotade att avgå, om hon inte fick sin vilja fram, och verkningarna av dessa hotelser på regeringarna, är knappast möjligt; det är svårt att skilja mellan de i allmänna, ibland i förtäckta ordalag framförda antydningarna om vilja att avgå och de mera direkta hotelserna, det är också svårt att fastställa, om och i vad mån ministrarna tog intryck eller överhuvud tog drottningens ord på allvar. Ett exempel på klart abdikationshot är från 1871, då Gladstone sökte få drottningen att vara mera i London och bättre sköta sina representativa funktioner; hon skrev då till lordkanslern, att »hon måste högtidligt förklara att om inte hennes ministrar stöder henne och talar om hela sanningen (om hennes behov av stillhet), kan hon inte fortsätta utan måste lämna sin börda i yngre händer». En rad exempel på skiftande uttryckssätt finns från 1877 och 1878, då drottningen ivrade för en ännu mera aggressiv politik mot Ryssland än den som fördes av Disraeli och särskilt av utrikesministern lord Derby. På ungefär ett halvår gjorde hon fyra uttalanden i abdikationsgenren. Om ryssarna nådde Konstantinopel skulle hon känna sig »så förödmjukad att hon tror att hon skulle abdikera genast»; hon »kunde inte förbli suverän i ett land, som förnedrar sig genom att kyssa barbarernas fötter»; hennes »första impuls skulle vara att ge upp allting och

lägga ned sin törnekrona» (brev till Disraeli i Monypennys och Buckles biografi). Det framgår av detta, att drottningen talade om möjligheten av abdikation även då hon i huvudsak var helt solidarisk med regeringen, men naturligtvis tenderade hon att använda detta grepp ännu mer, då hon såg premiärministern — vilket främst var fallet med Gladstone — som en personlig fiende. Under samma tid, då Bismarck betvingade den gamle kejsar Vilhelm med hot att ta avsked, sökte drottningen betvinga sina ministrar med hot om abdikation.

Enligt ett av sonen citerat brev från Henry Ponsonby (12 april 1880) yttrade Gladstone en gång »att detta abdikationshot var suveränens starkaste maktmedel — ingenting kunde stå emot det, eftersom en minister, som drev på i den riktningen (forced it on) skulle komma i ohållbar ställning».

Ponsonby tillägger: »Det är sant, men vilken förskräcklig seger det skulle bli för henne. Den skulle nästan betyda undergång.» Dessa motsatta uttalanden ger en god bild av läget. Ett abdikationshot från en populär parlamentarisk monark på grund av motsättning till premiärministern kan liknas vid ett förslag till självmord på tu man hand. Om premiärministern vägrar att ge vika och monarken därför avgår, blir det ett hårt slag för regeringen och dess parti. Men det innebär också att den monarkiska institutionen kommer i fara, ty en stark reaktion mot denna form av påtryckning är i sinom tid oundviklig. Att bruka abdikationen som en regeringschef kan bruka sitt avsked är uppenbarligen inte möjligt. I England, liksom i Sverige, har man diskuterat, om en monark har rätt att abdikera — en futil diskussion, då ingen kan hindra statschefen att ge sig i väg.

Förutsättningen för drottningens inflytande var att hon enligt tradition och på grund av sitt eget och prins Alberts initiativ tog del av statsärenden i stor omfattning och att hon mycket ofta hävdade en personlig mening — vare sig denna reellt var Alberts eller hennes egen. Då hon bodde utanför London — vilket under änketiden var regel — hade hon alltid hos sig en uppvaktande eller jourhavande minister. Premiärministern avgav rapport, handskriven av honom själv, efter varje kabinettssammanträde, och han, eller någon annan minister, skildrade på samma sätt debat-

terna i parlamentet. Ett stort antal högre utnämningar — hur många har jag ej funnit uppgift om — inom förvaltningen, försvaret och kyrkan underställdes drottningen, och särskilt i fråga om kyrkan och diplomatien tog hon ofta ställning till saken. I princip skulle hon få alla diplomatiska depescher och utgående instruktioner till sändebuden skulle godkännas av henne. Enligt lord Palmerston uppgick under ett särskilt arbetsamt år de in- och utgående skrivelser som drottningen erhöll, till 28 000; med lord Palmerston hade hon under ett skede en brevväxling med klagan över att ibland instruktioner avsändes utan att hon fått granska dem. Därjämte förde hon, som förut nämnts, en livlig korrespondens berörande utrikesfrågor med sina släktingar och bekanta vid hoven runt om Europa.

För drottningen — och kanske främst för prins Albert så länge han levde — innebar detta ett arbete, som det inte är möjligt att beräkna i timmar, men som måste ha fyllt den ojämförligt största delen av hennes tid. För premiärministrarna var relationerna till drottningen tidsödande och tröttande, inte minst då drottningen bodde i Balmoral (sammanlagt sju år) eller Osborne och daglig brevskrivning blev nödvändig. Flera av dem har gjort drastiska uttalanden om sitt besvär med drottningen. Disraeli: »Att sköta styrelsen sex hundra mil från huvudstaden fördubblar arbetet.» Gladstone: »Drottningen ensam kan ta kål på vem som helst.» Salisbury (1886, då han var premiär- och utrikesminister): »Jag skulle ha nog med två departement; men jag har fyra — chefskapet för regeringen, utrikesministeriet, drottningen och Randolph Churchill, och arbetet med dem stiger i den angivna ordningen.»

Drottningens inflytande berodde också på att ministrarna som undersåtar inför suveränen — kanske också som män inför kvinnan och framför allt den åldrande kvinnan — hade svårt att hävda sig, alltid måste vara vördnadsfulla och älskvärda, var rädda för en ordentlig debatt i tal eller skrift, i synnerhet som drottningen var egensinnig, oresonlig och lättretlig, och därför fann de det behagligt att ge vika, åtminstone skenbart, inför envisheten och tjatet. Vid läsningen av vissa brevsviter tycker man sig uppleva politikernas irritation över att aldrig få säga ifrån, att alltid vara tvungna att replikera vädjande och ursäktande, att endast i yttersta nödfall använda logikens råa vapen, att ställa sig ödmjuka och

beundrande intill förnedring. Detta gäller särskilt tiden efter Alberts död; prinsen uppträdde ofta som drottningens talesman eller sekundant, han talade med politikerna, medan drottningen hellre skrev, mot honom var en hållning av underdånighet inte nödvändig.

Här skall jag blott nämna några fall, då drottningen utövat eller ansetts utöva inflytande vid avgörandet av regeringsärenden. Några gånger påstås hon ha förmått premiärministern att ändra den tilltänkta ministären. Så skulle Gladstone år 1880 genom hennes intervention ha hindrats att upptaga sir Charles Dilke, som ett par gånger givit vaga uttryck för republikanska sympatier, i kabinettet, och 1895 valde Salisbury inrikesminister på förslag av drottningen. I dessa och andra liknande fall är det dock svårt att säga, hur betydelsefullt drottningens ingripande var: premiärministern kan själv ha varit tveksam och det är inte uteslutet att han i drottningens önskan fann ett behagligt motiv att följa sin egen — i sådana fall då partisituationen syntes anvisa en utnämning, som egentligen inte passade regeringsbildaren. Flera gånger torde drottningens ivriga yrkande ha varit bestämmande vid kyrkliga utnämningar; hon nödgade 1868 Disraeli att göra Tait till ärkebiskop och gjorde generellt anspråk på att få besluta vem som skulle bli slottskaplan i Windsor. Likaså synes hon ha varit reellt ansvarig för avskedande och tillsättande av några sändebud; särskilt ingrep hon i fråga om posten i Berlin, på initiativ av dottern Viktoria och hennes man, då denne var kronprins i Preussen.

Vad den allmänna politiken angår, har jag redan berört fall, då monarken gjorde insatser av vikt. Svårast är att bestämma, i vad mån prinsens och drottningens ofta bestämda åsikter i utrikespolitiken påverkade ministrarna. Sannolikt är att prinsen spelade en viss roll genom sina ständiga samtal med de ledande politikerna, ehuru detta sällan kan fastslås genom tillgängliga dokument. Ett remarkabelt och ofta åberopat tillfälle var då prinsen kort före sin död förmådde regeringen att mildra en not till Washington i den under början av det amerikanska inbördeskriget uppkomna Trent-affären; det har stundom sagts att hans insats skulle ha förhindrat ett krig, en hypotes, som inte bara är obevislig utan högst osannolik. Drottningens korrespondens visar att hon — eller hon och prinsen — ständigt sökte påverka ministrarna i kris-

lägen, ofta i aggressiv riktning; jag återkommer till hennes allmänna utrikespolitiska inställning och några av hennes aktioner.

Generellt kan det antas att drottning Viktorias inflytande var större än hennes efterföljares och överhuvud större än vad man brukar förutsätta i en parlamentarisk monarki. Men det finns intet tvivel om att de skiftande regeringarna, inte monarken, i allt väsentligt ledde Englands politik. Den någon gång framkastade tanken, att Viktoria i realiteten var bestämmande särskilt i fråga om den utrikespolitiska huvudlinjen i kritiska lägen, bygger på en legendbildning, lika orimlig som den, enligt vilken hennes son Edvard skulle ha varit ansvarig för den brittiska allianspolitiken i början av 1900-talet. Det besvär drottningen gav premiärministrarna var större än hennes makt.

2

Drottningen hade tio premiärministrar; jag nämner dem i den ordning i vilken de bildade regering och anger inom parentes årtalen för deras ämbetsutövning: lord Melbourne (till 1841), sir Robert Peel (1841—1846), lord Russell (1846—1852 och 1865—1866), lord Derby (1852, 1858—1859, 1866—1868), lord Aberdeen (1852—1855), lord Palmerston (1855—1858, 1859—1865), Disraeli, sedan lord Beaconsfield (1868, 1874—1880), Gladstone (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894), lord Salisbury (1885—1886, 1886—1892, 1895—1902), lord Rosebery (1894—1895). Det är betecknande att sju av de tio, vare sig medlemmar av överhuset eller ej, tillhörde gamla högadliga släkter; undantag var Peel och Gladstone, som kom från rika högborgerliga familjer, och Disraeli, uppväxt i förmögen och intellektuell, ursprungligen judisk miljö.

Drottningens förhållande till dessa dignitärer var högst skiftande. Hon var förtvivlad då Melbourne 1841 måste vika för Peel men fick snart tillgivenhet och förtroende för den konservativa ledaren, särskilt som denne och prins Albert — båda grundliga, pliktbetonade och allvarliga — samarbetade väl. Den liberale Russell, relativt doktrinär, samtidigt begränsad och självständig, hade hon stark ovilja mot; Palmerston hade hon flera duster med

och bevarade alltid misstro till (i brev kallade hon honom Pilgerstein) men hon sympatiserade ofta med hans nonchalant aggressiva utrikespolitik. Till Derby och särskilt till Aberdeen var förhållandet gott. Svagheten för Disraeli är väl känd, likaså avskyn för Gladstone. Med Salisbury och i något mindre grad med Rosebery hade hon ett tämligen friktionsfritt samarbete.

Brevväxlingen ger också ett starkt intryck av premiärministrarnas hållning till drottningen och deras personligheter över huvud. Tendensen till undfallenhet och underdånighet framträder, synes det mig, främst hos de båda mest berömda, av drottningen så olika uppskattade statsmännen Disraeli och Gladstone. Längst gick Disraeli i servilitet och överspelad vördnad, men det fanns i hans sätt något lekfullt, raljant, en aning ironiskt, som helt saknades hos Gladstone. Hos en rad premiärministrar finner man, trots den alltid fulländade artigheten, ett strävare uppträdande, ett drag av självmedvetande, stolthet och likställighetskänsla. Detta gäller, synes det mig, särskilt Russell, Aberdeen, Palmerston och Salisbury; Palmerston, som ännu vid åttio års ålder bevarade något av den fräckt elegante vivören från regentens dagar, kunde någon gång tillåta sig satir och snubbor. Jag skall kort referera några sammanstötningar som visar att regeringscheferna kunde vara någorlunda bestämda, rakryggade och till och med auktoritativa mot drottningen.

Vid årsskiftet 1853—1854 skrev drottningen till lord Aberdeen för att klaga över vissa angrepp i pressen mot prins Albert och hans inflytande; i brevet — som så vitt jag vet ej publicerats — tycks några överdrivna uttalanden ha gjorts om prinsens ställning och betydelse. Aberdeen började sitt svar med att ta avstånd från presskritiken och betona sin uppskattning av prinsen (6 jan. 1854): »Det kan inte förnekas att prinsens ställning är något egendomlig och att den inte förutsetts i författningen... men lord Aberdeen kan endast säga, att han alltid ansett det vara en stor välsignelse att Eders Majestät har en så skicklig, nitisk och opartisk rådgivare.» Därefter underströk Aberdeen regeringens makt och självständighet. »Emellertid är Edra ministrar ensamma ansvariga för statens affärer och ehuru lord Aberdeen inte känner någon i England vars åsikter han mera respekterar och värderar, skulle han, om han hade oturen att vara av annan uppfattning än Hans Kunglig Hög-

het, inte tveka om att handla i enlighet med sin egen övertygelse...»

Under den italienska krisen 1859—1860 var drottningen kritisk mot regeringens välvilliga hållning till strävan att frigöra och ena Italien och skrev i denna riktning bland annat ett brev till utrikesministern lord Russell 11 jan. 1860. Russell svarade skarpt avvisande (11 jan.): »Principerna från 1688 års revolution, som godtagits av mr Fox, mr Pitt, hertigen av Wellington, lord Castlereagh, mr Canning och lord Grey, kan inte gärna i dessa dagar överges av Eders Majestäts nuvarande rådgivare. I enlighet med dessa principer kan all monarkisk makt förverkas genom missbruk, och varje folk har rätt att besluta om sin egen inre styrelse. Lord John Russell kan inte gärna väntas avsvära sig dessa åsikter eller handla i strid med dem.» Drottningen replikerade att hon inte förstod vad 1688 års principer hade med saken att göra (11 jan.). Något svar från Russell finns inte i den publicerade korrespondensen. Även under den följande tiden irriterades drottningen av Russells beska formuleringar och klagade hos premiärministern lord Palmerston; de båda lorderna gav halvt ursäktande förklaringar men förblev självfallet sakligt bestämmande.

I den dansk-tyska krisen 1864 stod drottningen helt på tyska sidan. Då en tidning publicerade en del uppgifter om hennes ställningstagande sände premiärministern lord Palmerston henne en reprimand. »Denna tidning, och andra som har nämnts för lord Palmerston, tyder på att det intrycket håller på att uppstå att Eders Majestät uttryckt personliga åsikter i affären Danmark—Tyskland som är besvärande för regeringen. Ingenting kan vara oriktigare, ty allt som gjorts, och inte gjorts, regeringens åsikter och politik har bestämts av dess egen pliktkänsla och har godtagits och gillats av Eders Majestät i konstitutionell ordning. Men det vore till stor skada, om den allmänna opinionen berövade Eders Majestät det tillbörliga och nödvändiga skydd, som författningen ger monarken genom att göra ministrarna ansvariga för allt som görs eller inte görs, och om Eders Majestäts personliga åsikter och synpunkter skulle bli föremål för kritik och angrepp. Eders Majestät har säkerligen varit försiktig i fråga om sättet och formen att uttrycka sina åsikter och synpunkter, men det är att hoppas, att inga indiskreta uttryck från Eders Majestäts omgivning ger något

stöd åt sådana uppgifter som i denna tidning» (10 maj 1864). Meningen var tydligen att drottningen borde hålla tyst om sina privata åsikter och se till att hennes omgivning också gjorde det. Till kungen av Belgien skrev drottningen med anledning av brevet, att »Pilgerstein har gikt och är ytterst oförskämd i sina brev» (12 maj 1864), men föregående dag hade hon på sir Charles Phipps' inrådan skrivit ett artigt brev till Palmerston.

I en klass för sig står drottningens uppträdande mot Gladstone sedan 1870-talets senare år. Tidigare hade förhållandet varit relativt gott, även om Viktoria reagerat mot flera, under Gladstones första regering (1868—1874) genomförda reformer; hon hade också blivit irriterad över Gladstones enträgna begäran att hon skulle begränsa sin isolering och oftare komma till London. Under Disraelis ministär 1874—1880 kom drottningen småningom att se Gladstone med fientlighet, att avsky honom och hans politik, och denna känsla förblev i det följande bestämmande för deras förhållande.

Varpå detta berodde är diskutabelt. Personliga moment var sannolikt av betydelse. Då Viktoria under 1870-talet blev fästad vid Disraeli, blev dennes rival förhatlig; Disraeli medverkade genom att tala med ironi och illvilja om Gladstone. Möjligt är, såsom ofta sagts, att Viktoria stötte sig på Gladstones med åren alltmer allvarliga och högtidliga sätt, hans brist på humor och lätthet, hans dystra och långrandiga saklighet. Kanske verkade rent av Gladstones alltid lika fulländade vördnad olustig efter Disraelis grace och lekfullt flirtiga intimiteter. Gladstone bar drottningens ovänlighet med ledsen värdighet; om han sagt ifrån någon gång, besvarat elakheterna med fast kritik, hade måhända drottningen, vars attityd av bortskämt barn växte under den milda behandlingen, förstått att hon gick för långt och åtminstone blivit mindre öppet oförskämd.

Men en förändring i det politiska klimatet var troligen avgörande. Under 1870- och 1880-talen skärptes ständigt motsättningen mellan de båda partierna. Gladstones reformer under den första ministären var en av orsakerna, andra var hans opposition mot Disraelis ryska politik 1877—1878 och särskilt hans Midlothiankampanj med dess våldsamma angrepp mot Turkiets »Bulgarian

atrocities», åter andra rösträttsreformerna, som gjorde den politiska agitationen bredare och grövre, och de republikanska tendenserna inom liberalismens radikala flygel (Joseph Chamberlain, Charles Dilke). Med konflikten om Irland och särskilt Gladstones förslag om jordreform och sedan om självstyrelse i detta land nådde söndringen sin kulmen. Förut hade konservativa och liberaler tett sig som stridande lag inom samma socialgrupp; nu blev aristokratien och den högborgerliga klassen strängt konservativa, de liberala betraktades som exploatörer av underklassens missnöje och alltså som klassförrädare, inom vissa kretsar — knappast dock de politiskt agerande och ledande — blev det inte längre naturligt att bjuda samman Englands gentlemen och radikaler och rabulister av liberal observans. I detta läge blev drottningen helt enkelt en god, ja, extrem konservativ; hon var imperialist, rädd för demokratisering, såg kravet på irländsk självstyrelse som ett hot mot imperiet. Hon var nöjd, då högern satt vid makten och hade tur såtillvida som under hennes sista sexton regeringsår liberalerna styrde blott tre år. Hur hon uppträdde under denna tid, och särskilt hennes bemötande av Gladstone, kunde ha tjänat som modell för den svenske monarken under brytningsåren kring 1914.

För Gladstone stod situationen i detta hänseende klar. I ett memorandum till drottningen den 28 okt. 1892 (typiskt nog aldrig sakligt besvarat) betonade han de förändringar i överklassens hållning, som inträtt före och under kampen om irländsk självstyrelse. Redan före denna strid hade »sex hertigfamiljer med stor rikedom och stort inflytande» lämnat liberalismen. Sedan »home rule» blivit aktuellt, hade den sociala schismen hårdnat. I överhuset hade den liberala minoriteten sjunkit till en tiondel eller en tolftedel (1893 års home rule-förslag röstades ned med 419 röster mot 41). »Mr Gladstone betvivlar, att liberaler äger mer än ett tunnland på femtio inom de tre kungarikena. Inom de högre och besuttna klasserna överhuvud, är majoriteten mot dem (liberalerna) mångdubbel, ehuru inte lika enorm.» För första gången i historien stod mot en liberal majoritet i underhuset »nästan hela högadeln och godsägarklassen och ett väldigt flertal av den högre och arbetsfria klassen över huvud». Det är inte för mycket att säga att Viktoria och Gladstone var protagonister i den klasskamp, som kom till fullt utbrott först under 1900-talet — med den liberala

ministären 1905, begränsningen av överhusets makt, de sociala reformerna från Lloyd George till Attlee.

Förhållandet mellan drottningen och Gladstone har mycket behandlats i engelsk litteratur, så främst av Guedalla och Hardie. Men såvitt jag kan finna, har konflikterna inte systematiskt relaterats i de mera populära levnadsteckningarna över de båda aktörerna. Då Morley skrev sin stora biografi över Gladstone förelåg inte den officiella utgåvan av brev och anteckningar, Magnus har inte någon koncentrerad redogörelse i denna fråga, och i biografier över drottningen är förhållandet likartat. Min framställning inskränker sig i huvudsak till Gladstones andra regering; den är ytterst summarisk och avser främst att ge en bild av drottningens uppträdande och metoder. Här ser vi Viktoria, då hon var som värst; det är ett ensidigt perspektiv, men det hör till ämnet.

Under den orientaliska krisen framhävde Viktoria ständigt sina sympatier för Disraelis politik och uttryckte sin förbittring över oppositionen. Denna var, skrev hon i ett brev till sekreteraren Henry Ponsonby 16 dec. 1878 »opatriotisk» och eftersom drottningen trott på den förda politiken visade liberalernas uppträdande »brist på känsla för hennes trevnad, sinnesfrid och välbefinnande» (ett sublimt uttryck för egocentricitet). Då hennes förhoppningar om en seger för Disraeli vid nyvalen i april 1880 gick om intet, blev hon ursinnig och förtvivlad. Den 4 april skrev hon till Ponsonby (själv liberal, men i stort sett följsam) att hon »hellre skulle abdikera än sända efter eller ha något att göra med denne halvgalne orosstiftare (Gladstone) som snart skulle ruinera allt och bli diktator»; till Disraeli skrev hon ungefär detsamma, uttalade sitt hopp om en snar konservativ revansch och bad honom skriva till sig, även efter avgången, i offentliga frågor »utan att någon får reda på det»; efter regeringsskiftet skröt hon till Disraeli, att hon aldrig skrev till premiärministern annat än i »formella officiella ärenden».

Då det blev uppenbart nödvändigt att bilda en liberal regering tillkallade hon två av Gladstones närmaste män, lord Hartington (formellt ledare av underhuset vid denna tid) och överhusledaren lord Granville, förklarade för dem att hon misstrodde Gladstone och sökte få dem att ordna en regering utan att Gladstone blev chef. Då detta visade sig omöjligt måste drottningen ge regerings-

uppdraget åt Gladstone. Regeringsbildningen blev besvärlig, inte minst på grund av drottningens ovilja mot de radikaler, som uttryckt republikanska sympatier; hennes hållning bidrog till att Dilke inte kom in i kabinettet vid denna tidpunkt och hon framtvang en lojalitetsförklaring för att ge sitt tillstånd till att han blev understatssekreterare. Sedan regeringen bildats, undvek drottningen så långt möjligt att träffa Gladstone och framförde ofta sina synpunkter inte till premiärministern utan till Hartington eller Granville.

En mängd dagboksanteckningar och brev — till sekreteraren och medlemmar av den konservativa oppositionen likaväl som till regeringsmedlemmar — visar den misstro och den kritik, varmed drottningen följde Gladstones regering. Särskilt egenartat är att hon konfidentiellt sökte påverka enskilda ministrar av moderat läggning till att inom kabinettet motstå radikalerna, till vilka hon var benägen att räkna Gladstone. Den 8 aug. 1880 skrev hon ett allmänt varningsbrev till utrikesminister Granville. »En demokratisk monarki går hon (drottningen) aldrig med på. Man måste få tag i andra, om det skall gå i den riktningen... Drottningen är helt för förbättringar och en moderat reform av missbruk, men det får inte vara för förändringens och reformens skull.» Hela brevet, liksom många andra liknande, tyder i sin förvirring närmast på att drottningen ansåg många medlemmar av regeringen odugliga eller illasinnade. Den 25 dec. 1880 skrev hon på liknande sätt till W. E. Forster, minister för Irland och inom regeringen snarast anhängare av den hårda linjen. »Drottningen är lika ärligt liberal i sina åsikter om imperiets utveckling som någon annan, men hon är ärligt och bestämt emot de långtgående, vad hon måste kalla destruktiva idéer som hyllas av många, vilka olyckligtvis är medlemmar av regeringen. Om dessa idéer segrar istället för de moderata, framsynta och lojala principerna, kan drottningen inte stanna där hon är; hon kan inte och vill inte vara drottning i en *demokratisk* monarki; och de som talar och agiterar av partiskäl och för att skada sina motståndare, måste i ordets egentliga mening (in a very radical sense) söka reda på en annan monark; och hon betvivlar att de kommer att finna någon.»

Även en rad direkta sammanstötningar med Gladstone ägde rum. Då premiärministern under en semesterkryssning med goda

vänner mottog en inbjudan att äta middag hos den danske kungen i september 1883, gav drottningen honom skarpa förebråelser, särskilt med tanke på att ryske tsaren hört till gästerna; Gladstone svarade ångerköpt, att han inte alls talat politik och betonade, att Tennyson varit initiativtagare till den danska utflykten. Den 25 juli 1884 angrep hon i ett brev Gladstone för uttalanden, som fällts av Chamberlain, »som hon länge ansett vara den farligaste i kabinettet och som hon fruktar att mr Gladstone är benägen att lyssna mycket mer till än till dem, som har mera moderata åsikter». Särskilt tankarna på en reform av överhuset avvisades med indignation. »Monarkin skulle bli alldeles ohållbar, om inte någon maktbalans, någon återhållande makt funnes. Drottningen står inte efter någon i sant liberal känsla men hon är mot nedbrytande tendenser, och hon begär att mr Gladstone skall, *om han kan, hålla tillbaka* några av sina vilda kolleger och anhängare.»

Då frågan om undsättning av den i Kartum inneslutne general Gordon blev aktuell, drevs motsättningen mellan monark och regering till sin spets. Drottningen ville i själva verket att Sudan skulle försvaras och att lord Wolseleys sent beslutade undsättningsexpedition skulle få detta syfte. Hon gick därhän, att hon i brev till lady Wolseley (3 mars 1885) förklarade sig vara ursinnig på regeringen och uppmanade Wolseley att använda »ett hårt språk till ministrarna och till och med hota att begära avsked, om han inte får starkt stöd och handlingsfrihet»; lord Wolseley måste hålla tyst om hennes råd »men jag tror verkligen att man måste skrämma dem». Senare (31 mars) skrev hon direkt till Wolseley, att ministrarna var »opatriotiska», att Wolseley måste hålla på »en god styrelse i Kartum» (dvs. Sudans förblivande i anglo-egyptisk ägo); »drottningen måste be lord Wolseley att förstöra detta brev...». Dessa försök att förmå en arméchef till insubordination mot regeringen föll i god jord; Wolseley tillät sig att skriva (22 mars) att »jag tror inte att våra män bryr sig mycket om vad Gladstone tänker om dem; de har i varje fall ingen hög tanke om honom». Då budskapet om Gordons död kom till England, telegraferade drottningen till Gladstone: »Nyheterna från Kartum är ohyggliga, och att tänka sig att allt detta kunde ha förhindrats och många dyrbara liv sparats genom en tidigare aktion är fruktansvärt.» Telegrammet avsändes på drottningens befallning en

clair, dess innehåll blev känt, Gladstone blev upprörd och talade i allmänna ordalag om svårigheten att stanna som premiärminister — men han svarade drottningen med övlig ödmjukhet om också i sak avvärjande. Drottningen vägrade att, som Ponsonby föreslog, be om ursäkt, och fullföljde sin kampanj.

Jag skall ej stanna vid relationerna mellan drottningen och Gladstone under det växlingsrika år som följde: Gladstones avgång juni 1885 på grund av ett tillfälligt nederlag i underhuset, bildandet av ministären Salisbury, valen på senhösten, som gav liberaler och irländska nationalister majoritet, störtandet av Salisbury i januari 1886 och bildandet av Gladstones tredje regering, upptagandet av kravet på irländsk självstyrelse och brytning inom det liberala partiet, nyvalen i juli med seger för konservativa och liberala unionister, bildandet av Salisburys andra regering. Det bör blott slås fast att drottningen oavlåtligt fortsatte sin kritik av och sina intriger mot Gladstone. Efter 1885 års val sökte hon få moderata liberaler att bryta med Gladstone: »Jag är säker på att ni jämte lord Hartington och många andra moderata liberaler vill rädda landet genom att ta avstånd från mr Gladstone, som är ytterligt hänsynslös, och vars uppträdande just nu, då han föreslår vad som skulle bli självstyrelse, är ytterst farligt och obegripligt... Jag vågar säga, att en drottning, som börjar bli gammal och som gått igenom svåra kriser och sorger, inte borde fåfängt vädja till brittiska gentlemän, som känt henne och tjänat henne under lång tid» (brev till Goschen 20 dec. 1885). Under våren 1886 verkade hon likaledes för en splittring inom liberalismen och för en koalition mellan konservativa och moderata liberaler; hon sände Salisbury kopior av Gladstones brev och uttryckte sin glädje över att aristokratiska damer vägrade att tjäna vid hovet under Gladstones ministär. — Inför Gladstones fjärde och sista regeringsbildning 1892 var hennes hållning likartad.

Drottningen begick alltså i sitt förhållande till Gladstone fel som anses oursäktliga hos en parlamentarisk eller överhuvud en konstitutionell monark. Hon konspirerade mot partiledaren och regeringschefen med hans motståndare och hans egna kolleger, hon uppmuntrade rent av underställda statsämbetsmän (Wolseley är det mest flagranta fallet) till att svika sin lojalitet mot regeringen. Dessa och andra tvivelaktiga politiska aktioner från Vikto-

rias sida blev under samtiden och även långt senare föga kända och sällan kritiskt berörda: politikerna var korrekta och ansåg det som en skyldighet — kanske också som en taktisk nödvändighet — att prisa drottningen för hennes korrekta hållning och hålla tyst med avvikelserna. Även under senare tid, då brev och biografier belyst drottningens handlingssätt, finns, synes det mig, en tendens att inte öppet och utförligt gå in på dessa ting. Man vill gärna se den engelska parlamentarismen som en ordning utan luckor och brytningar; man vill också se drottningen vackert — det senare är med tanke på hennes trots allt fängslande personlighet begripligt, men det leder lätt till fördöljande och förvanskning.

Jag har nyss betonat, att drottningen under de sista årtiondena var klart konservativ i partipolitisk mening. Detta sammanhängde främst med att de båda stora partierna under denna tid stod i klarare och starkare motsättning än tidigare. Begagnar man konservativ i mera allmän mening, som synonym för vilja att bevara det bestående, kan drottningen betecknas som konservativ hela sitt liv. Hon höll på monarkien och på överhuset, på statskyrkan inte bara i England utan i hela Storbritannien, på den traditionella sociala uppdelningen, hon var nästan alltid tveksam eller kritisk mot större reformer — men allt detta ledde under de första årtiondena av regeringstiden inte till något partipolitiskt ställningstagande, eftersom skillnaden mellan de båda partierna var minimal. Hon var mot arbetstidsbegränsning på 1850-talet och mot borttagandet av skatten på tidningspapper 1860 liksom hon på 1890-talet var motståndare till arvsskatten och den högre beskattningen på öl. Något avsevärt socialt intresse spåras inte hos drottningen — hon såg knappast några fattiga annat än som publik vid korteger — även om hon naturligtvis ofta sade välvilliga ord om arbetare och jordbrukare och ibland motiverade sin hållning med hänsyn till deras intressen. Hennes konservatism i kvinnofrågan var stark, ehuru antagligen representativ för medelklassens kvinnor, kanske för kvinnorna överhuvud. Möjligen kan det sägas, att hon på en punkt var relativt »liberal»; hon hade vaga föreställningar om »den brittiska rasens» överlägsenhet men uttryckte några gånger i brev sin motvilja mot rasförtryck och hård behandling av »de infödda» i Indien och andra besittningar. Ett

väsentligt drag i drottningens politiska hållning är att hon tog ståndpunkt från fall till fall, då så var nödvändigt, utan att forma någon åskådning eller genomföra ett resonemang — mot bakgrund naturligtvis av en serie dunkla föreställningar, som syntes henne självklara och som hon knappast var medveten om.

Lord Salisbury yttrade i överhuset efter drottningens död, att hon hade en märklig kunskap om vad folk tyckte, märklig särskilt därför att den inte kunde uppstå genom personliga relationer. »Jag har alltid känt att när jag visste vad drottningen tänkte, visste jag ganska säkert också vad hennes undersåtar, och särskilt medelklassen tänkte.» Denna synpunkt har upptagits av flera författare, och särskilt har man hävdat att drottningen företrädde medelklassen. Något ligger väl däri; hon hade en stigande misstro mot den aristokratiska societeten — den identifierade hon med Edvards lättsinne och lättja — och personifierade i mycket vad man brukar kalla borgerliga dygder, flit, renlevnad, sparsamhet, ordning. Men lord Salisburys deklaration uttrycker väl snarast det uppenbara, att drottningen i konkreta fall reagerade som folk gör mest, att hon inte var originell och avvikande, att hon under slutet av sitt liv var partipolitiskt konservativ, att hon, kort sagt, tänkte ungefär som Salisbury.

Drottningens utrikespolitiska syn bestämdes främst av hennes patriotism, om man så vill nationalism eller chauvinism. England hade alltid rätt, det önskade liksom drottningen fred, men var berett att föra krig, då det gällde en god sak, Englands sak.

I nästan alla situationer företrädde hon den rustningsvänliga, aggressiva, ofta krigiska linjen, vare sig det gällde Afganistan, boerna, Egypten och andra för kolonisering lämpade stater och folk eller konflikter med europeiska konkurrenter, främst Ryssland men även Frankrike och någon gång Tyskland. Denna hållning kombinerades med och påverkades av en rad föreställningar, ofta så fixerade och irrationella, att de kan kallas fördomar. Ryssarna var barbariska, även om besökande ryska furstar befanns vara artiga och behagliga. Republikanska länder var misstänkta, detta gällde både Amerika och Frankrike. I fråga om Frankrike tillkom tron på det franska folkets depravation; då drottningen efter fransmännens nederlag 1870 hörde en predikan om »hur Gud enligt profeterna straffade synd, fåfänga och sensualism» tyckte hon att

det »var underbart hur väl orden passade på Frankrike» (dagboken 2 okt. 1870); under åtskilliga år var likväl Napoleon III:s tjuskraft en motvikt till Frankrikes förmån. Till Preussen och Tyskland stod hon länge positiv, särskilt efter dotterns giftermål med Fredrik av Preussen, och under kriserna 1863 och 1864 (Polen, Danmark) var hon avgjort mot en intervention, men senare blev hon — också säkert under dotterns inflytande — hatisk mot Bismarck och starkt kritisk mot dottersonen Vilhelm II. Främmande nationer beskrevs med stereotyper som om de varit enskilda personer.

Stundom kunde drottningens nationalism driva henne till groteska ställningstaganden. Då efter Sevastopols fall på hösten 1855 fred med Ryssland syntes möjlig skrev hon till utrikesministern lord Clarendon, att hon inte kunde önska fred *nu*, eftersom engelsmännens sista aktion hade varit ett misslyckande (Redan) och en ny framgång behövdes med hänsyn »till hennes kära armés heder och ära» (15 jan. 1856; man undrar, om prinsen-gemålen läst detta brev). Premiärministern lord Palmerston svarade på Clarendons vägnar att man inte gärna kunde uppskjuta fredsslutet på sådana grunder (17 jan.).

Man har diskuterat, huruvida drottningen i enskilda utrikespolitiska frågor hade mer eller mindre »rätt» än sina ministrar; sådana frågeställningar synes vara av ringa intresse, då man alltid utgår från det omdöme, som eftervärlden — provisoriskt — format i saken. Man har stundom tillerkänt drottningen en profetisk förmåga, exempelvis ansett, att hennes ord vid några tillfällen om vänskapliga förbindelser med Ryssland och Frankrike förebådade trippelententen. Det är en ohållbar linje; i drottningens uttalanden — liksom i många andra politikers — finner man massor av motsägande påståenden och förutsägelser, av vilka inte mer än ett statistiskt rimligt antal visat sig riktiga. De påtagliga felkällor, som finns i drottningens utrikespolitiska ståndpunktstaganden — nationalismen, fördomarna, upphetsningen — får emellertid inte dölja, att hon ingående följde rapporter och dagsnyheter och att hon säkerligen ofta tog ställning på lika stor kunskap om det aktuella som ministrarna. Däremot synes av korrespondensen framgå, att drottningens historiska kunskaper var starkt begränsade, att hon lika litet inom detta område som något annat läste böcker och

tidskrifter i nämnvärd omfattning. Ofta blir man förbluffad över hennes okunnighet rörande större sammanhang; ett rörande aktstycke är ett dagboksblad (2 okt. 1896), beskrivande hur hon frågar ryske kejsaren om orsaken till vänskapen mellan Ryssland och Frankrike och får en naiv, delvis felaktig men av henne själv med respekt mottagen redogörelse för de mest elementära ting.

Hur var drottningens begåvning, särskilt hennes politiska begåvning? Meningarna har varit högst delade i de många framställningar och debatter som ägnats frågan. En populär medlande linje synes vara lord Granvilles: »det var omöjligt att behandla drottningen som en stor statsman eftersom hon var ett sådant barn, men det var lika omöjligt att behandla henne som ett barn, eftersom hon i vissa fall hade en stor statsmans perspektiv.»

Efter de citat och referat jag givit har läsaren antagligen bildat sig en uppfattning. Jag skall i största korthet redovisa min egen. Drottningens vitalitet, uppriktighet, iver och impulsivitet var hennes styrka; det fanns också en snabbhet och energi i ställningstaganden och uttryckssätt, som måste räknas som intellektuella tillgångar. Nästan allt vad hon skriver läser man med intresse och mycket av det med spänning. Men i fråga om tankeskärpa och förmåga att föra ett rationellt och sammanhängande resonemang var drottningen sannerligen inte betydande, och egensinnet och fördomarna gjorde hennes omdöme högst osäkert. Hon skulle sannolikt varit en uppskattad och respekterad gestalt var livet än hade placerat henne, men hon skulle säkerligen inte ha spelat någon som helst historisk roll, om hon inte fötts till drottning av England.

LINJER I IDÉDEBATTEN

Nyttolärans grundval

BENTHAMS DOKTRIN

Det för Bentham och utilitarismen utmärkande är försöket att ersätta den grundval för moral och politik, vilken religionen och naturrätten ansett given av en makt eller ordning utanför och före samhällslivet, med en grundval som utan varje metafysisk sanktion hämtar sitt rättfärdigande direkt ur den mänskliga samlevnadens behov. Detta försök bidrog att undergräva de redan hårt angripna teologiska och naturrättsliga samhällssystemen. Liksom naturrätten, som innebar en emancipation från teologien, var starkt färgad av dennas föreställningar, var emellertid utilitarismen, som närmast vände sig mot naturrätten, bemängd med för denna typiska tankegångar. Själva den utgångspunkt, från vilken det utilitaristiska systemet bygges upp — tanken på allmän välfärd, samhällsnytta e. dyl. — visade sig vid närmare granskning blott innebära ett avståndstagande från metafysiken, icke en hållbar utgångspunkt för ny samhällsåskådning. Utilitarismens förblivande teoretiska insats blev därför väsentligen en frigörelse från allsköns dogmatik. I mera inskränkt mening blev utilitarismen av betydelse främst som ett slags komplement till den liberala ekonomien.

I en skrift om den franska rättighetsförklaringen kritiserar Bentham ingående skilda naturrättsliga tankegångar. Naturrätten är för honom ett nonsens, en blandning av obegripliga, felaktiga och både obegripliga och felaktiga påståenden. Bentham angriper exempelvis rättighetsförklaringens uttalande om att »varje politisk sammanslutning» måste verka för »bevarande av människans naturliga och oförytterliga rättigheter». Detta uttalande utgår, skriver han, från att rättigheter skulle finnas före inrättandet av en statsstyrelse, att det å ena sidan skulle finnas naturliga, å den andra legala rättigheter, att alla styrelser härleder sin makt från

en medvetet organiserad politisk sammanslutning — vilket allt är orimligt. »*Naturliga rättigheter* är helt enkelt nonsens: naturliga och oförytterliga rättigheter retoriskt nonsens — nonsens på styltor». Ordet rättigheter betecknar blott en fiktion; det är här fråga om ett föremål, »vars existens man uppdiktar för att klargöra sin mening i samtal». Den enda innebörd som ordet rimligen kan ha är, att då en person säges ha en rättighet, man härmed menar »en tendens hos de makthavande att tillse att personen i fråga får äga och så långt möjligt utnyttja den förmån till vilken han har en rättighet». Då det vidare i rättighetsförklaringen påstås, att alla människor är födda fria och jämlika, föreligger ett lika meningslöst tal. Alla människor föds tvärtom i den mest absoluta ofrihet, eftersom de som barn är helt beroende av andra. Den ena människan föds rik, den andra fattig; någon jämlikhet för alla finns sålunda inte. På punkt efter punkt söker Bentham med samma metod — som ibland innebär, att den lättförståeliga meningen helt förbises — visa att rättighetsförklaringen är en kedja absurditeter.

Naturrätten förkastas alltså som grundval för en politisk åskådning; att religionen inte kan fylla denna roll, är för Bentham, att döma av överallt framkastade antydningar, en självklarhet, som det inte är lönt att diskutera. En sådan grundval finner Bentham däremot dels i den på erfarenhet grundade satsen, att varje människa eftersträvar högsta möjliga lycka och att hon i regel handlar i överensstämmelse med denna sin strävan, dvs. i sitt eget intresse, dels i den av hans subjektiva uppfattning bestämda satsen, att statens mål är »största lycka för alla individer som tillhör densamma eller, med andra ord, största lycka för största antal». Beträffande denna sistnämnda grundsats betonar Bentham, att den inte innehåller en sanning, utan en värdering. »Då jag säger att den största lycka för hela samhället bör vara det mål som eftersträvas... vad är det då jag vill uttrycka? Detta och ingenting mera, nämligen att det är min önskan, mitt begär att se det uppfattat som sådant av alla de som i samhället i fråga i en given situation är i besittning av styrelsemakten.» Den som icke hyser denna önskan har, framhålls det, intet att hämta i Benthams ifrågavarande arbete (»Constitutional Code»). Bentham förutsätter likväl uppenbarligen, att hans uppfattning om samhällets syfte

skall delas av alla.

Utifrån dessa satser anser sig Bentham kunna i detalj fastställa hur statsstyrelsen bör vara organiserad och hur lagstiftningen skall utformas. Det gäller blott att tillämpa de uppställda »ledande principerna» på skilda områden och situationer. Bentham förklarade det visserligen omöjligt att uppfinna »en moralisk termometer... som kunde fastställa varje grad av lycka och lidande», men han utgick från att en någorlunda säker beräkning är möjlig. Ett axiom för Bentham är härvid, att varje människa skall anses lika värdefull i den meningen, att hennes lycka är av samma betydelse som varje annan människas lycka. Här anknyter Bentham i själva verket till den kritiserade naturrättens jämlikhetstanke. »Det mest hjälplösa fattighjons lycka», skriver han, »utgör en lika stor del av den allmänna lyckan som lyckan hos den mest mäktige och rike medlem av samhället. Därför har den hjälplöses och fattiges lycka lika stora anspråk på hänsyn från lagstiftarens sida som den mäktiges och rikes.» På samma sätt resonerar Bentham om män och kvinnor; det finns intet skäl att hävda, att det ena könet skulle vara mera berättigat till lycka än det andra. Från denna utgångspunkt kommer Bentham till vissa krav på likställighet mellan könen, vilka jag i annat sammanhang närmare skall beröra.

En av de frågor, som mest sysselsatte Bentham, var om denna jämlikhet när det gällde lyckans betydelse borde ha till konsekvens ekonomisk jämlikhet. Att en sådan jämlikhet i och för sig skulle åstadkomma maximal lycka, stod för Bentham klart. Han ansåg sig kunna bevisa detta med matematisk säkerhet. De viktigaste satserna är följande: 1. Varje förmögenhetskvantitet är förenad med en motsvarande kvantitet lycka. 2. Av två individer med olika stor förmögenhet äger den som besitter den största rikedomen den största lyckan. 3. Överskottet av lycka för den rikares del blir icke så stort som överskottet i rikedom. 4. Av samma skäl följer, att ju större olikheten i förmögenhet är, desto mindre är sannolikheten för att det finnes en lika stor olikhet i fråga om lycka. 5. Ju mer den faktiska uppdelningen närmar sig jämlikhet, desto större blir den totala summan av lycka.

För att klargöra riktigheten av dessa påståenden illustrerar Bentham dem med exempel. En person med 10 000 pund i års-

inkomst är visserligen i regel lyckligare än den som har 10 pund, men han är icke hundra gånger, på sin höjd två gånger så lycklig. För den förstnämnde innebär en höjning av inkomsten med 10 pund ingen nämnvärd stegring av lyckan, för den sistnämnde åter är samma höjning en källa till den största glädje. Det centrala i Benthams satser på denna punkt är alltså, att en viss summa ur lyckosynpunkt gör den största effekten, då den ändrar människans inbördes ställning i riktning mot jämlikhet.

Trots denna uppfattning om jämlikhetens principiella värde tar Bentham med största energi avstånd från tanken på en lagstiftning, som skulle direkt verka för större jämlikhet. Mot jämlikhetsprincipen ställer han principen om »security» (säkerhet) och hävdar, att denna alltid bör ha försteget. Med säkerhet menas helt enkelt i detta sammanhang bevarande av de bestående ekonomiska förhållandena, den bestående egendomsfördelningen. Bentham var ivrig motståndare till slaveriet, men han ansåg, att det måste upprätthållas i säkerhetens intresse, med mindre slavägarna fick en ersättning som fullt kompenserade deras förlust. Från samma utgångspunkt kritiserar han varje legal reglering av räntan. Det motiv för säkerhetens företräde, som bäst passar in i Benthams schema, är påståendet, att förlusten, eller oron för förlust, av det man redan har eller med bestämdhet tror sig kunna räkna på innebär ett lidande av annan kvalitet än den bristande jämlikheten kan medföra. Men Bentham använder väsentligen ett annat resonemang för att bevisa att säkerheten under alla förhållanden måste skyddas. I sin generella framställning av säkerhetens betydelse, menar han med säkerhet ett ordnat samhällsliv överhuvud; han sätter säkerhetens välde i kontrast till de fruktansvärda förhållanden, som han antar råda bland laglösa vildar. Från denna utgångspunkt kan han med rätta hävda, att säkerheten är en grundval för liv och lycka, medan »jämlikheten blott frambringar en viss kvantitet lycka». I det följande likställer emellertid Bentham, såsom nyss framhållits, säkerheten med den bestående ordningen; alla de argument, som använts för att visa civilisationens överlägsenhet över barbariet, blir sålunda argument för en given egendomsfördelning. Denna glidning gör det överflödigt för Bentham att diskutera, huruvida *vissa* ingrepp i jämlikhetens intresse på säkerhetens bekostnad

skulle stegra den totala lyckan. Säkerheten blir ett absolut värde, därför att den identifieras med samhälle, lag, ordning överhuvud.

Benthams nervöst ivriga argumentation för säkerheten fullföljes genom apologier för äganderätten, den institution vars okränkbarhet främst följer av säkerhetsprincipens tillämpning. Äganderätten är inte en naturlig rättighet, men den är den viktigaste rättighet som samhället infört. Äganderätt och lag är födda och måste dö tillsammans. Före lagarna fanns ingen äganderätt: tag bort lagarna, och all äganderätt försvinner. »Då egendom medför lycka, har begäret att äga eggat till arbete och därmed varit en förutsättning för allt framsteg.» Nu skulle det, skriver Bentham, kunna påstås, att äganderättsbestämmelserna är bra för dem som äger men inte för de egendomslösa. I realiteten är äganderätten dock till fördel för alla. Den fattige i samhället är inte sämre lottad än alla människor före samhällets och äganderättens tillkomst. Tvärtom är säkerhet av värde även för dem som äger litet eller intet; de åtnjuter likväl på skilda punkter samhällets rättsskydd. Äganderätten har visserligen ofta missbrukats, men i och för sig är den en källa till lycka:

»Det är denna rättighet som har övervunnit den naturliga oviljan mot arbete — som har givit människan herraväldet över jorden — som har lett folken att uppge sitt vandringsliv — som har skapat kärlek till fosterlandet och eftervärlden. Att njuta snabbt — att njuta utan efterräkningar — det är alla människors begär; det är detta begär som är förfärligt, eftersom det väpnar dem som intet äger mot dem som äger något. Men den lag som tyglar detta begär är mänsklighetens mest lysande triumf över sig själv.»

Bentham ingår också i ett särskilt avsnitt på omöjligheten av en jämn egendomsfördelning. Då de principiella skäl som lett honom att ge säkerheten företräde framför jämlikheten redan har berörts, är detta avsnitt av mindre intresse. Betonas bör dock att Bentham använder alla vid denna tid gängse argument. En jämn egendomsfördelning kan icke bli bestående utan måste ständigt återställas. Den skulle leda till att det arbete och det sparande, som krävs för det stegrade utnyttjandet av produktionsmedlen, minskades. Stora företag, t. ex. i fråga om försvaret, skulle omöjliggöras, då inga stora förmögenheter fanns att tillgå.

Bentham kommer från sådana överväganden fram till angrepp mot jämlikhetssträvan, som inte står väl samman med hans principiella värdering av jämlikhetsprincipen. En lag som syftar till utjämning är, skriver han, en ren stöld. »Bristande jämlikhet är mänsklighetens naturliga tillstånd.»

Bentham tror emellertid, att samhället av sig självt skall utvecklas hänemot större jämlikhet, om blott en enda reform i näringsfrihetens intresse genomförs, nämligen fideikommissinstitutionens avskaffande. Under det feodala systemet, som för icke länge sedan avskaffades i stora delar av Europa, var, skriver han, all egendom i händerna på ett fåtal, och trots detta har sedan en väldig spridning av rikedomen ägt rum. Detta beror på att de rika är vana vid att göra av med pengar utan att arbeta, medan de fattiga har vant sig vid att arbeta och spara. Om man upphäver alla monopol och alla begränsningar av handeln, kommer därför inom kort de stora förmögenheterna att splittras och ett mera jämnt och allmänt välstånd att uppnås. Idealet uppnås då alla ekonomiska skillnader är relativt små och ett stort antal mindre förmögenheter svarar mot ett fåtal större. Det kan alltså påstås, »att *säkerheten*, i det att den bevarar sin plats som den högsta principen, indirekt leder till upprättande av *jämlikhet*, medan den sistnämnda principen, om den lades till grund för samhällsordningen, skulle förstöra säkerheten...»

Det framgår av det redan sagda, att Bentham i fråga om näringslivet helt utgår från den liberala ekonomins grundsatser. I sin »Manual of political economy» utför han Adam Smiths lära mera systematiskt och dogmatiskt än mästaren själv. Den allmänna regeln, då det gäller att öka nationalförmögenheten och det allmänna välståndet, är att »ingenting bör göras eller försökas av styrelsen». Två huvudskäl härför framhävs. För det första är i regel varje statsingripande obehövligt. Samhällets rikedom består av individernas sammanlagda rikedom. Varje individ söker oavlåtligt att öka sitt välstånd. Som regel kan var och en själv bäst bedöma sitt eget intresse och är mera energisk än någon annan i sina försök att främja detta intresse. För det andra kan ett ingripande från styrelsens sida lätt motverka sitt eget syfte, eftersom styrelsen inte har samma möjlighet som de enskilda att bedöma deras intressen. Härtill kommer, att statsingripandet all-

tid måste innebära tvång i en eller annan form, vilket i och för sig föranleder lidande. »Säkerhet och frihet är det enda näringslivet behöver. Den begäran, som jordbruket, industrien och handeln riktar till styrelserna, är lika anspråkslös och rimlig som den Diogenes ställde till Alexander: 'Jag ber dig gå undan så att solen får skina på mig'.» Efter att ha uppställt denna allmänna grundsats ingår Bentham på en detaljerad undersökning av vad staten skulle kunna tänkas göra för att främja särskilda näringar. Hans slutsats blir genomgående, att det bästa resultatet nås genom laissez-faire. I ett avsnitt, som berör industrien och särskilt arbetslönerna, sammanfattar han sin ståndpunkt på detta typiska sätt: »Sakernas naturliga utveckling ger en premie åt industriens inriktning på det mest fördelaktiga sättet — en premie, som alltid fördelas på det mest rättvisa sätt. Om konstlade premier går samma väg som de naturliga, är de överflödiga — om de går en annan väg, är de skadliga.»

I fråga om uppfostran går Bentham däremot längre i kravet på statsingripande än flera andra liberala ekonomer. Han anser, särskilt med hänsyn till att försummad uppfostran leder till brottslighet, att staten bör ta hand om undervisningen av de fattiga. Här som på många andra punkter framlade Bentham reformförslag av praktisk betydelse för framtiden.

KRITIK AV BENTHAM

Det har ofta och ingående påvisats, att Benthams huvudsakliga postulat för politisk verksamhet — att den skall syfta till »största möjliga lycka för största möjliga antal» — strängt taget är meningslöst. Detta redan därför att den citerade satsen »föreskriver en *samtidig* maximering av två storheter, vilka icke är av varandra oberoende». Om man exempelvis med Bentham utgår från, att lyckan stiger — om också icke proportionellt — med rikedomen, och vill fördela denna efter Benthams sats, blir dess orimlighet uppenbar; man kan lika väl ge rikedomen åt ett fåtal eller en enda — varvid orden »största möjliga lycka» blir avgörande — eller fördela den jämnt för att ge någon lycka åt »största möjliga antal». Nu är det tydligt, att Bentham tänkte sig en maximal genomsnittlig lycka som idealet; detta framgår av hans reso-

nemang om jämlikhetens värde. Men problemet blir även från denna utgångspunkt olöst, såvida man inte tänker sig en befolkning av given storlek. Frågan om befolkningen bör ökas, även om den genomsnittliga lyckan därigenom minskar, berörs inte av Bentham; tänker man sig lyckan som en mätbar kvantitet, är det likväl möjligt, att den totala lyckosumman stegras i en sådan situation.

Viktigare är, då Benthams teori skall tillämpas på kort sikt, att själva tanken på mätning av lyckan är ohållbar. Det är inte möjligt att använda addition och subtraktion, då det gäller de känslor av »lycka» som följer med olika former av behovstillfredsställelse eller förströelse. Än mera otänkbart är det att använda dylika aritmetiska metoder ifråga om skilda personers känslor. Då utilitaristerna sökte uppgöra lyckokalkyler, dvs. räkna ut värdet ur lyckosynpunkt av skilda företeelser, blev resultatet godtyckliga, i regel av moraliska föreställningar betingade antaganden; en andlig njutning, respektive en som god ansedd handling antogs medföra en kvantitativt stor eller på något speciellt sätt kvalificerad lycka.

Denna svårighet undanskjuts hos Bentham i viss mån därigenom att han förutsätter, dels att alla människor handlar i sitt eget intresse, dels att allas handlande i eget intresse totalt sett blir ett handlande i allas intresse. Om dessa förutsättningar är hållbara, är ju alla lyckokalkyler obehövliga, ty den maximala lycka som eftersträvas uppnås automatiskt.

Då Bentham påstår, att var och en handlar i sitt eget intresse, synes han i allmänhet mena, att var och en i regel handlar så att det länder honom till nytta, dvs. ökar hans lycka. Denna uppfattning, som stundom framförs med vissa reservationer men som i själva verket utgör den ofrånkomliga förutsättningen för hela hans system, kommer Bentham fram till genom en rad glidningar vid begagnandet av ordet intresse. Han utgår från att ett bestämt, mer eller mindre medvetet motiv ligger bakom varje handling. Då han mera omsorgsfullt redogör för innebörden av begreppet intresse, framställer han intresset som endast ett slags logiskt nödvändigt bihang till motivet; det innebär då ingen speciell förklaring till handlandet. Men i regel fattar han intresset på ett annat sätt, som en benägenhet att eftersträva fördelar som leder

till varaktig lyckostegring. Intresse blir detsamma som egenintresse, och egenintresset antas vara »välförstått», dvs. leda till utifrån den handlandes synpunkt rationella, »lyckobringande» handlingar. Just i de fall då begreppet intresse är av betydelse för utformandet av avgörande resonemang, tänker sig Bentham icke möjligheten, att en person kan handla utan vilja att öka sin lycka, att han kan ta miste om handlingens effektivitet med hänsyn till syftet, och att han kan välja en omedelbar fördel till men för sina framtida lyckomöjligheter. Orimligheten i denna uppfattning är alltför uppenbar för att kräva närmare analys. Bentham påstår helt enkelt i här ifrågavarande sammanhang, att varje person med oväsentliga undantag ständigt handlar till sitt eget varaktiga bästa; han tänker sig ett slags individualistisk teleologi.

Men Bentham antar tillika att handlandet i eget intresse leder till social harmoni, att någon konflikt mellan de enskildas intressen i regel inte föreligger. Undantagsvis kan den enskildes handlande utan tvivel komma i konflikt med det allmänna bästa; men dels tänkes detta närmast bero på att den enskilde felbedömer sitt intresse — det är alltså här fråga om bristande insikt — dels gäller det i dylika fall att genom samhälleliga ingripanden, straff, framkalla ett i mera egentlig mening intressebestämt, socialt ändamålsenligt, rationellt handlande. Från denna specialgrupp av handlingar kan jag i detta sammanhang bortse; för Benthams grundläggande politiska konstruktioner saknar de betydelse. Det för dessa konstruktioner centrala är harmonitanken, att handlande i eget intresse är ett handlande i samhällets eller allas intresse.

Hur kom då Bentham till sin uppfattning, att frihet att handla i eget intresse skulle leda till social harmoni, att handlande i eget intresse vore i allas intresse? Ibland ger Benthams uttalanden intrycket, att det här är fråga om ett mycket enkelt tankefel av samma art som nyss berörts. Det allmänna intresset eller allas intresse betraktas som summan av de enskilda intressena; fritt verkande enskilda intressen måste därför främja det allmänna intresset; eller annorlunda uttryckt, om var och en fick möjlighet att fritt öka sin egen lycka, måste den totala lyckan ökas. Här förutsättes alltså vad som skulle bevisas. Frågan är ju just, om icke en persons intresse kan komma i strid med en annans och om

alltså inte vissa personer på grund av rikedom, begåvning, hänsynslöshet etc. kan stegra sin lycka på andras bekostnad.

En annan, rimligare tankegång framträder hos Bentham och andra utilitarister. Man förändrar innebörden av begreppet intresse. Bentham talar i vissa sammanhang, såsom redan betonats, om intresset såsom innefattande alla motiv, även t. ex. önskan att främja andras väl. Han anser att det även här är fråga om ett slags egoism, ehuru av annan art än den, som i det centrala schemat antas vara bestämmande för mänskliga handlingar. Typiskt är Benthams yttrande om sig själv: »Jag är en självisk människa, så självisk som någon människa kan vara. Men hos mig har händelsevis av någon anledning självviskheten tagit formen av godhet.» Bentham tänker sig att med stigande upplysning denna osjälviska form av egoism blir alltmer utbredd. Ehuru Bentham säger sig endast uttrycka en helt subjektiv mening, då han eftersträvar »största möjliga lycka för största möjliga antal», anser han uppenbarligen, att denna inställning är moraliskt högre än den mera begränsade egoismen och att den i framtiden kommer att bli förhärskande. Genom att osäkert glida mellan den ena och andra användningen av ordet intresse underlättar Bentham det för hela hans system väsentliga antagandet om harmoni mellan egenintresse och allmänt intresse. Han tänker sig en jämvikt mellan egoism och altruism. Den utilitaristiska optimismen kommer, såsom Myrdal påpekat, till synes i »föreställningen, att just den måttlighetsgrad vid vilken de egoistiska affekterna skulle bli av ondo för samhället såsom helhet *sammanfaller* med den då de börjar bli skadliga för individen själv». Om denna uppfattning, för vars riktighet något försök till bevis ej görs, kan blott sägas, att den är helt godtycklig och mystisk. Beträffande den allmänna benägenheten att hävda, att intresseharmoni skulle uppstå i och med att alla sökte handla icke i eget utan i allas intresse, är det tydligt, att den helt sönderbryter Benthams förut refererade och mera centrala tankegång. Denna innebär ju, att handlande i eget självviskt intresse är det normala och att detta handlande leder till lyckosummans automatiska maximering. Om det åter antas, att alla människor ville skapa »största möjliga lycka för största möjliga antal», inställer sig de berörda svårigheter som denna sats innefattar.

För Benthams uppfattning om harmoni mellan intressena har kanske dock den liberala ekonomins laissez-faire-teori varit mest bestämmande. Av Benthams »Manual of political economy» framgår att han helt godtog tanken att allas verksamhet i eget intresse leder till största möjliga välstånd; denna grundsats låg det nära till hands att utsträcka till all mänsklig verksamhet, vare sig ekonomisk eller icke. Bestämdare än de liberala ekonomerna uttryckte emellertid Bentham uppfattningen, att de fördelar som ansågs följa av ekonomisk frihet skulle leda till politiskt lugn genom att de blev allmänt insedda även av de fattigare folkgrupperna. Till denna hans optimistiska uppfattning bidrog sannolikt tron på att frihetsprincipen automatiskt skulle befordra jämlikheten, verka till ekonomisk utjämning. Det är likafullt egendomligt, att Bentham med sin individualistiska åskådning föreställde sig att insikt om att utvecklingen i stort sett gick till det bättre skulle förhindra alla intressekollisioner i nuet. Varför skulle inte de fattiga — även om de trodde på den liberala ekonomins värde på lång sikt — vilja omedelbart förbättra sitt läge och fördenskull i en eller annan form begära de rikas egendom? Här synes Bentham, trots att han inte talade om klasser och klassintressen, i själva verket ha antagit ett slags gruppkänsla hos de fattiga, som skulle komma dem att tåligt bära sina lidanden med tanke på framtidens förbättringar. Det är tydligen någonting dylikt han avser då han talar om »mänsklighetens mest lysande triumf över sig själv». Med den hos honom förhärskande individualistiska intresseteorien hör tanken inte samman.

Även kritiska anmärkningar av annan typ har riktats mot Benthams lära och utilitarismen över huvud. Med en biton av moralisk värdering har man understrukit, att utilitaristerna starkt framhävde lyckokravets materiella sidor och inte beaktade trons, idéernas, illusionernas värde för människorna. Själva lyckoläran har stämplats som krass och tarvlig; andra mål än lyckan eller nyttan har synts mera präglade av glans och storhet. Ett tacksamt ämne för ironi har varit motsättningen mellan de ledande utilitaristernas lära och liv. Det ligger utan tvivel något tragikomiskt över de tre sorgsna puritanerna Bentham, James och John Stuart Mill, som tillbragte sitt liv med att tala och skriva om lycka och glädje. John Stuart Mill har beskrivit den dystra och resignerade

atmosfär, i vilken hans fader och han själv arbetade. Han beslöt efter en kris, då allt han verkade för syntes meningslöst, att inrikta sig på vissa yttre mål för att vinna lugn; hans fortsatta arbete i lyckans tjänst framstår i hans egen skildring som ett personligt opiat.

UTILITARISMENS BETYDELSE

Utilitarismen hamnade i sitt försök att bygga upp en politisk åskådning på några allmänna, förment empiriska grundsatser med nödvändighet i motsägelser och godtyckligheter. Dess väsentliga insats var själva försöket att systematisera den revolutionära teorin om människornas lycka såsom mål för statsstyrelsen. Detta försök innebar en frigörelse eller ett avståndstagande från andra mera grovt mystiska och metafysiska åskådningar. Den timliga välfärden, inte den eviga lycksaligheten ställdes i förgrunden. Man planerade för människorna sådana de levde i samhället utan att bestämmas av föreställningar om naturliga rättigheter, utbildade eller av en högre makt fastställda före samhällets uppkomst. Man tog avstånd från de teorier om kollektivitetens — statens eller nationens — självständiga värde och självständiga syften som vid samma tid utformades på kontinenten. Bristen på sinne för historisk relativitet blev ett värn mot den historiemetafysik som blomstrade i framstegstankens hägn. Den romantiska antiintellektualism, som vid denna tid, liksom hundra år senare, blev en tillgång för den politiska och sociala reaktionen, möttes av utilitarismens föga reflekterade men fasta förnuftstro. I stort sett blev utilitarismen framgångsrik. Den världsliga och individualistiska framstegstro som var dess kärna har sannolikt under det senaste århundradet spelat större roll i västerländsk politik än någon annan tankelinje. Ord som samhällsnytta, allmän välfärd, de enskilda människornas lycka, blev de magiska orden framför andra.

I England fick utilitarismen i mera begränsad mening ett utomordentligt inflytande på lagstiftningen. Benthams lärjungar framträdde som ledande män inom skilda reformrörelser; de verkade för förallmänligande av rösträtten, hemlig röstning vid valen, spannmålstullarnas avskaffande, förvaltningens och rättsväsendets

omdaning. Dicey, den kanske främste skildraren av den ideologiska grundvalen för senare engelsk rättsutveckling, talar om tiden 1825—1870 som »the period of Benthamism or individualism». Vad som här främst åsyftas är inte laissez-faire-principens seger utan den anda av rationalism och vetenskaplighet i vilken lagstiftningsarbetet inom de områden där staten måste handla, fullföljdes. Framför allt i fråga om rättsväsendet, som Bentham ägnat huvudparten av sitt intresse, blev hans idéer i mycket bestämmande, även om den kodifieringsprincip han så energiskt kämpade för i det hela förblev främmande för den engelska rätten. Många av de främsta statsmännen under 1800-talet, särskilt bland liberalerna, mottog bestämmande impulser både av den allmänt utilitaristiska inställningen och av speciella utilitaristiska tankegångar.

De av Bentham utformade ledande grundsatserna kunde emellertid tillämpas på ett sätt som för de äldre utilitaristerna var helt främmande. Utifrån nyttoprincipen kunde man motivera socialpolitisk och ekonomisk utjämning likaväl som laissez-faire och absolut äganderätt; det demokratiskt valda, gentemot andra statsorgan dominerande parlament som Bentham krävde kom i realiteten att bestämmas av andra åsikter än dem Bentham förfäktat. År 1885 kunde Maine förklara, at Benthams demokratiska tanke segrat men att den fått konsekvenser, rakt motsatta dem utilitaristerna tänkt sig. Något senare blev nyttoprincipen lösen för den växande socialistiska rörelsen, särskilt för den fabianska grupp som inom denna blev intellektuellt ledande. Det har sagts, att den engelska socialismen lärt mera av Bentham än av Marx. Benthams framhållande av den ekonomiska jämlikheten som det lyckligaste tillståndet och särskilt hans tanke, att det lyckotillskott, som en stegring av den enskildes välstånd medför, står i omvänd proportion till den redan ägda förmögenheten, upptogs av socialismen såsom ett väsentligt argument för hård beskattning i de fattigas intresse. Själva det effektivitetspatos som uppbar utilitarismen blev av betydelse för en rörelse som verkade för en samhällelig planering av produktionen. Bentham läses säkerligen inte längre, hans pedantiska fullständighet är avskräckande, men han har mer än någon annan av det tidiga 1800-talets tänkare förblivit en kraft i engelskt samhällsliv.

Debatten kring statsskicket

RÖSTRÄTTSREFORMEN 1832

Sedan slutet av 1600-talet hade det engelska statsskicket varit det »friaste» i världen, en förebild för framstegsvännerna på kontinenten. Under ett århundrade förekom knappast några författningsstrider i England, ingen rörelse av betydelse krävde någon större ändring i det bestående. Mot slutet av 1700-talet ändrades situationen, och efter det stora krigets slut blev kravet på författningsreform aktuellt. Det engelska systemet hade i själva verket under det författningspolitiskt lugna skedet utvecklats i reaktionär riktning. Georg III (1760—1820) spelade under de tider då han inte var sinnessjuk en självständig, stundom ledande politisk roll och återställde sålunda i viss mån den monarkiska principen; det har i detalj klarlagts, i hur hög grad även William Pitt d.y. under sin första premiärministertid (1783—1801) var beroende av konungen. Överhuset blev, främst genom Pitts flitiga adlande av konservativa godsägare och kapitalister, efter hand närmast ett bihang till torypartiet i underhuset. Själva frånvaron av förändringar i gällande bestämmelser innebar på en punkt en högst ingripande reell förändring: under det att i samband med industrialiseringen städernas folkmängd i hög grad ökades på landsbygdens bekostnad, förblev underhusplatsernas fördelning densamma som förut, vilket ledde till att landsortsdistrikt med några få, av platsens godsägare beroende invånare ägde parlamentsmandat, medan stora och snabbt växande industristäder som Birmingham och Manchester saknade representation. Antalet röstberättigade i England och Wales uppgick 1831 till endast 435 000 (mindre än 10 procent av de vuxna männen), men denna siffra är i och för sig av mindre intresse; det väsentliga är att städerna var ofantligt underrepresenterade och att i en stor del av valkretsarna intet egentligt folkval förekom, i det att mandaten i reali-

teten tillsattes av regeringen, en godsägare eller en förmögen person som hade köpt valkretsen.

I sina grunddrag hade likväl detta statsskick sådan auktoritet, att krav på en total omgestaltning inte restes av någon betydande riktning. Man utgick under den följande tiden allmänt från att de bestående institutionerna borde bevaras, om också med i vissa hänseenden förändrad ställning och nytt innehåll. Omvandlingen till demokrati skedde successivt under loppet av nära ett århundrade. I viktiga punkter åvägabragtes avgörande ändringar utan lagstiftning. Monarken blev småningom, genom nästan omärkliga ändringar i praxis, en nationell symbol i stället för en självständig maktfaktor.

Det är framför allt i debatterna kring de skilda rösträttsreformerna, som de ideologiska brytningarna avspeglas. Alldeles särskilt gäller detta 1832 års reform, som kan sägas innebära den liberala åskådningens totala genombrott i engelsk politik.

Klara skiljelinjer fanns inte mellan de båda lösa grupperingar, som under de gamla partinamnen tories och whigs behärskade det engelska parlamentet i början av 1800-talet. I det hela företrädde de emellertid tendenser, som i mitten av seklet kom att betecknas som konservatism och liberalism. Tories fasthöll strängare än whigs vid bestående förhållanden och institutioner: den ännu i viss mån självständigt verksamma monarken, det med underhuset i stort sett — utom då det gällde regeringsbildning och budgetfrågor — likställda överhuset, statskyrkan, den aristokratiskt präglade lokala självstyrelsen, jordbruket. Partiet företrädde speciellt godsägarna, ehuruväl den sociala skiljelinjen var än mera obestämd än den politiska. Whigs, som under årtiondena efter franska revolutionen befann sig i ständig och svag minoritetsställning, hade före revolutionen krävt reform av underhusets sammansättning och upptog på 1820-talet ånyo med styrka detta krav. De verkade för religiös tolerans och framdrev det av en toryregering genomförda upphävandet av undantagslagarna mot katolicismen. Till whigs hörde flertalet ivrare för reformering av förvaltning, rättsväsen, fattigvård och kommunalstyrelse. Den ekonomiska liberalismens principer godtogs i stort sett av båda de stora partierna, men whigs, som i allt högre grad kom att före-

träda den växande förmögna medelklassen — köpmän och företagare — drev desssa principer med större energi än tories, som med en viss ovilja betraktade industrialismens och kommersialismens frammarsch. Det måste emellertid ihågkommas, att båda partierna ända till 1867 års rösträttsreform främst vädjade till begränsade, socialt härskande grupper — eftersom endast dessa hade rösträtt — att de i stor utsträckning var och förblev valpartier, som anpassade sina program efter läget och väljarnas önskningar samt att en mängd betydelsefulla reformer, t. ex. slavhandelns och slaveriets upphävande, arbetstidslagarna, frihandeln, i första rummet framdrevs av organisationer, vilka liksom de amerikanska »pressure groups» i princip stod utanför partierna och på sin höjd använde dessa som instrument för att vinna sina speciella syften. Denna sistnämnda synpunkt är väsentlig för förståelsen av engelsk politik under hela 1800-talet.

Då whigs i början av 1830-talet nådde den maktställning som de sedan med endast två längre avbrott (1841—1845 och 1874—1880) innehade i mer än ett halvsekel, utgjorde partiet en kombination av skilda intressen och åsikter. Till whigs hörde traditionellt en rad av Englands äldsta och rikaste adelsätter; det var till stor del bland dessa whigs i egentlig mening som ministrarna och överhuvud de formellt ledande politikerna rekryterades. Typiskt är att Greys reformregering var en av de mest aristokratiska i Englands nyare historia och att vid överhusvoteringarna om parlamentsreformen 1831—1832 en majoritet av representanterna för de gamla ätterna röstade för reformen, medan flertalet nyadlade röstade mot den. Denna grupp smälte efterhand samman, en del övergick till tories, en del drog sig från politiken; efterhand blir ordet whigs en beteckning för högerminoriteten inom det liberala partiet och överhuset blir kompakt konservativt. Ideologiskt och agitatoriskt bildades kärnan inom whig-partiet omkring 1830 av en grupp, som man efter den ledande tidskriftens namn kan kalla gruppen kring Edinburgh Review; hit hörde män som Brougham, lordkansler 1830, Macaulay, som mer än någon annan personifierar engelsk parlamentarisk liberalism i dess tidigare skede, samt Sidney Smith, som i motsats till Brougham och Macaulay aldrig blev parlamentsledamot men utövade stort inflytande genom sin slagfärdiga polemik. En tredje grupp,

som var svagt representerad i parlamentet, bildade radikalismen, vilken, påverkad av utilitarismen och i motsats till de andra grupperna principiellt demokratisk, genom män som Francis Place och William Cobbett förmedlade mellan whig-lorderna och massan av det engelska folket. Denna massa, som saknade rösträtt men stundom effektivt kunde uttrycka sin mening genom strejker, demonstrationer, förstörelse och plundring, var vid avgörande tillfällen whigpartiets pådrivare och starkaste hjälpare. Genom att i rätt tid och i lämplig utsträckning vika för dess hot och genom att steg för steg föra nya folkgrupper till delaktighet i styrelsen lyckades parlamentet och i första rummet liberalismen att reformera utan revolution och slutligen att gjuta samman traditionalism och folkstyrelse.

I debatten före 1832 års parlamentsreform företrädde tories en extremt konservativ linje. Ryktbart är överhusledaren lord Wellingtons yttrande år 1829, att det vore omöjligt att utforma valbestämmelser, som gav en lika god representation som det bestående underhuset, »ty människans natur är icke i stånd att på en gång frambringa något så fulländat». De av whigs framlagda förslagen förklarades ha revolutionära syften; deras genomförande skulle leda till den engelska samhällsordningens upplösning. I den ledande tory-tidskriften Quarterly Review, där den konservativa argumentationen är bäst sammanfattad, uttalades, att på en första reform skulle följa nya reformer, till dess rösträtten utsträcktes till alla. I grunden vore det fråga om en strid mellan de egendomslösa och de besittande; om rösträtten utsträcktes skulle de fattigas majoritet få makten, avskaffa äganderätten och undertrycka de förut ledande klasserna. Politiskt skulle resultatet bli antingen anarki eller en av de fattiga stödd diktatur av äventyrare, eller i värsta fall, efter en period av upplösning, en restauration av kungamakten. Whigs påstods kräva reformer endast av fruktan för massan; det riktiga vore att möta mobbens våldsdåd med repression, inte med eftergifter.

Det är mot bakgrunden av denna uppfattning som man måste se motiveringen för reformkraven. Dessa var av ytterst moderat natur; det gällde dels att i någon mån utvidga rösträtten, dels och framför allt att fördela parlamentsplatserna något mera i förhållande till folkmängden inom olika områden. Framför allt

ville man ha bort de »rotten boroughs», som av ålder var representerade i parlamentet trots att de ägde blott ett fåtal röstberättigade och därför i realiteten helt behärskades av aristokrater och kapitalister. Whigs sade sig efter Burke vilja »reformera för att bevara». Ofta betonades, att underhuset genom förändringarna i valkretsarnas folkmängd under de senaste århundradena fått en annan karaktär än den ursprungliga och att parlamentsreformen i själva verket snarare innebar en återställelse än en nydaning. Även i en annan mening vore reformen berättigad just ur konservativ synpunkt. Genom jämförelsevis små ändringar kunde man stilla oron inom de breda lagren och ge dittills utestängda men ekonomiskt och socialt högtstående befolkningsgrupper andel i statsstyrelsen; om detta ej skedde, låg en våldsam omvälvning inom det möjligas gräns. Flertalet whigs fruktade den allmänna rösträtten lika mycket som tories. I viss mån stridiga skäl medverkade härtill. Dels befarade man att en genomförd demokrati skulle innebära faror för äganderätten och överhuvud den bestående ordningen, dels fruktade man att folkväldet, liksom tidigare i Frankrike, skulle leda till despoti.

För de aristokratiska whigledarna såsom lorderna Grey, Melbourne och Russell var den moderata attityden självklar. Grey skrev i anslutning till Locke, att statsstyrelsens syfte var »skydd och säkerhet för rättigheter», att folket hade rätt till den statsform som bäst motsvarade detta syfte och att begränsad rösträtt just ur denna synpunkt var påkallad. Russell förklarade i ett senare ofta åberopat uttalande, att den föreslagna reformen vore definitiv och att sålunda någon ytterligare utsträckning av rösträtten inte kunde komma i fråga. Men fruktan för demokrati var bestämmande även för den borgerliga centergruppen kring Edinburgh Review och dess representanter i parlament och regering. I en artikel i den nämnda tidskriften sades den allmänna rösträtten först skola medföra klassvälde (dvs. underklassvälde) och sedan diktatur. »En demagog kommer att för sig själv gripa den despotiska makt, som han under en lång tid utövat i sitt partis namn. Den obeständiga hopen kommer att följa sin ledare till diktatorstronen med samma entusiasm, som när han förde den till strid mot de bestående institutionerna.» Om en enda klass skulle styra, borde det vara medelklassen — »både därför att den be-

sitter den största anparten av förnuft och samhällsanda, och därför att den har de starkaste förbindelserna med andra klasser i samhället». I ett tal i överhuset för reformen yttrade Brougham, att regeringsförslaget »direkt syftade att förekomma revolution och att motståndarna var de i egentlig mening revolutionära, eftersom de ville fasthålla vid gamla bestämmelser under helt ändrade förhållanden». Klarast och fullständigast uttryckte Macaulay den bland whigs härskande meningen. Under debatten i underhuset sade han sig misstro alla allmänna teorier om statsstyrelse och rösträtt. I vissa stater kunde man kanske ge valrätt åt alla, men detta var omöjligt i England. Om arbetarna alltid hade sysselsättning och goda löner var det tänkbart att ge dem politisk makt. Under kriser och nöd var emellertid frestelsen att missbruka makten alltför stor. »Det finns intet kvacksalveri i medicin, religion och politik, som inte kan göra intryck till och med på en stark intelligens, då den förvirras av lidande och fruktan... Jag är motståndare till den allmänna rösträtten därför att jag tror att den skulle medföra en förstörande omvälvning. Jag är anhängare av detta förslag därför att jag är övertygad om att det är den bästa garanti mot en revolution vi kan skapa.» Den klass, som står bakom reformförslaget, är »Englands medelklass, med blomman av aristokratin i sin spets och blomman av de arbetande klasserna bakom sig. Denna stora klass har tagit sin orubbliga position mellan fienderna till all ordning och fienderna till all frihet». I en rösträttsdebatt tio år senare underströk Macaulay med än större energi samma synpunkter. Allmän rösträtt var oförenlig inte blott med den engelska styrelsen utan med varje form av styrelse. Den innebar ett hot mot äganderätten och följaktligen mot kulturen, som var beroende av en tryggad äganderätt!

»Om det erkännes att samhällets välfärd är beroende av egendomsinstitutionen, är det tydligen orimligt att ge herraväldet i staten åt en klass, som sannolikt icke skulle respektera denna institution... Den ojämnhet med vilken rikedomen är fördelad är uppenbar för alla... De skäl som ovedersägligt bevisar att denna ojämnhet är nödvändig för alla klassers välfärd är inte lika uppenbara.»

Enligt Sidney Smith skulle parlamentsreformen vara till nytta

för alla samhällsklasser, ty den skulle medföra sparsamhet med statens medel och sänkning av tullarna; de fattiga skulle få lägre skatter och billigare bröd. Överhuvud skulle de rika mer än förut bli tvungna att ta hänsyn till de fattigas önskningar. Men att ge andra än besuttna rösträtt vore absurt. Om ni ger makten åt de egendomslösa, yttrade Smith, »undergräver ni de lagar om äganderättens skydd som under seklernas lopp har avtvingats den mänskliga rovlystnaden». Folket hade rätt till allt som bidrog till dess lycka, men det saknade förmåga att självt bedöma sina intressen på lång sikt. I framtiden skulle som förut parlamentsmandaten gå till förmögna personer, som hade »egendom och ställning» att förlora: de breda lagren borde endast indirekt påverka statsstyrelsen.

För massan av whigs likaväl som för tories var själva ordet demokrati förhatligt. Man såg i demokratin, skriver den främste skildraren av parlamentsreformens tillkomsthistoria, inte så mycket en viss statsform som fastmera »ett det ondas hotande herravälde ... en katastrof som skulle drabba allt». En annan uppfattning hystes endast av den i parlamentet svagt representerade radikala rörelsen. Även inom denna gjorde sig dock skilda meningar gällande. Grote, som skrev en av de viktigaste agitationsskrifterna för en reform, ville att den omedelbara rösträttsutvidgningen skulle gälla alla män med minst 100 pund i årlig inkomst; det elektorat, som sålunda skulle uppstå och som beräknades omfatta omkring en million personer, kunde, betonade han, inte väntas vara farligt för äganderätten. Genom allmän folkundervisning skulle därefter de rösträttslösa uppfostras till politisk mogenhet och efter hand få tillträde till valurnorna. Den utilitaristiska riktningen krävde däremot med en motivering, som i det följande skall refereras, omedelbart allmän rösträtt för män. De i parlamentet icke representerade lant- och stadsarbetarna, som genom hotfulla demonstrationer och våldshandlingar förmådde whigs att handla energiskt och vissa tory-grupper att ge vika, hade inte något enhetligt program, vare sig författningspolitiskt eller socialt. Bland deras ledare var exempelvis Francis Place utilitarist och ekonomiskt liberal samt verkade i första rummet för facklig organisation och utbildning medan William Cobbett i sin diffusa agitation fordrade bl. a. statslånens annullering och åtgärder för skapande av

små självständiga jordbruk.

Den parlamentsreform som genomfördes efter häftiga strider och sedan kungen gått med på att bryta överhusets motstånd genom hot om massutnämning av nya pärer stod helt i överensstämmelse med den moderata uppfattningen. Antalet röstberättigade steg endast till 650 000. Viktigare var, att den nya valkretsordningen, ehuru fortfarande gynnsam för landsbygden och överhuvud långt ifrån likformig, i hög grad ökade underhusets förmåga att utgöra en verklig representation för de röstberättigade. Det brukar sägas, att medelklassen genom reformen fick ett bestämmande inflytande. Detta är en sanning med mycket stor modifikation. Om man med medelklass i detta fall menar burgna företagare och affärsmän, kan det sägas att dess inflytande i hög grad stärktes och i stadsvalkretsarna i regel blev dominerande. Även efter reformen bestod emellertid underhuset till omkring 70 procent av godsägare; först trettio år senare hade handels-, industri- och finansintressena uppnått en starkare ställning än jordbruksintresset.

BENTHAMS STATSLÄRA

I sina tidigare skrifter ägnade Bentham inte större uppmärksamhet åt statsskicket. Hans intresse gällde i första rummet strafflagarnas och fängelseväsendets reformering, och han synes ha räknat med att kunna få sina idéer på dessa områden förverkligade genom de bestående styrelsernas, till och med genom de enväldiga monarkernas inskridande. Då hans planer mötte motstånd eller likgiltighet blev Bentham övertygad om att de monarkiska och aristokratiska systemen med nödvändighet utgjorde hinder för den allmänna välfärden. Han blev övertygad demokrat och skrev på 1820-talet »Constitutional Code», där han utomordentligt klart och fullständigt utvecklade sin författningspolitiska åskådning. Hans teorier om statsskicket framförs emellertid som ofrånkomliga konsekvenser av grundsatserna, att varje människa handlar i sitt eget intresse, till sin egen nytta eller lycka, och att samhällets mål är att bereda »största möjliga lycka för största möjliga antal».

I överensstämmelse med den första av dessa grundsatser hävdar Bentham, att en styrande person eller grupp begagnar statsmak-

ten endast i eget intresse. Sålunda kommer målet för en enväldig monarks styrelse »att vara största möjliga lycka för hans eget jag... Han kommer att i största möjliga utsträckning i sin egen hand samla alla yttre medel till lycka, alla föremål som är allmänt åtrådda, och detta på bekostnad av och genom att offra alla andra samhällsmedlemmars lycka.» Monarkins naturliga tendens blir därför »att överallt och allestädes frambringa största möjliga olycka för största möjliga antal». Monarken blir med nödvändighet »ärketjuv, ärketerrorist, ärkebestickare, ärkebedragare». Som hans fysiska verktyg tjänar soldaten, som hans andliga prästen och juristen. I en begränsad monarki, i en aristokrati, i varje statsskick där de styrande inte utgår från folket, blir situationen i huvudsak densamma: »Ett folk som styres på något av dessa sätt är ett folk som styres av sina fiender.» Det onda intresset, dvs. de enskildas själviska intresse (the sinister interest) blir här med nödvändighet dominerande. Om alla styr eller, vilket i en stor stat är den enda möjligheten, om representanter för alla styr, kan däremot allas intressen bli tillgodosedda. »Det enda styrelsesätt som har eller kan ha största möjliga lycka för största möjliga antal till mål och resultat... är en demokrati.»

Den av folket valda församlingen skall utöva den suveräna makten. Bentham utdömer Montesquieus maktdelningslära; om ett statsorgan enligt sin sammansättning verkar för den allmänna välfärden, måste ett annat statsorgan, sammansatt enligt andra grunder, verka för andra syften och har sålunda ingen förnuftig funktion. Varje dualism, vare sig i form av tvåkammarsystem eller en självständig regeringsmakt vid representationens sida, är därför förkastlig. Det löpande exekutiva arbetet, som den av talrika medlemmar bestående legislaturen av tekniska skäl inte kan sköta, skall överlämnas åt av denna utsedda agenter. Av liknande skäl tar Bentham avstånd från tanken på särskilda rättighetsbestämmelser, som begränsar representationens handlingsfrihet. Under ett monarkiskt eller aristokratiskt system kan dylika bestämmelser vara värdefulla; under ett system, som garanterar statsmaktens inriktning på den allmänna välfärden, är de meningslösa.

Samtidigt som Bentham kräver obegränsad makt för representationen, fordrar han de starkaste garantier för att denna skall av-

spegla folkopinionen och inte utöva sin makt i folkrepresentanternas eget självviska intresse. Representanterna bör väljas för så kort tid som möjligt, förslagsvis ett år, och möjligheten till omval bör starkt beskäras. Endast genom ett slags rotationssystem skapas säkerhet mot korruption och förtryck. Särskilda kontrollmöjligheter bör vidare införas, så att representanterna blir folkets delegater, inte självständiga maktutövare. Vid valen skall hemlig rösträtt tillämpas; denna anordning, som betraktades som ytterligt radikal, skall ge garanti för att väljarna röstar obundet, i eget intresse.

Att rösträtten bör vara allmän för vuxna män — med undantag för analfabeter — följer av principen, att varje människas lycka är lika väsentlig. Ur samma synpunkt hävdar Bentham, att rösträtt egentligen bör tillkomma även kvinnor, allra helst som han inte finner någon anledning att anta, att kvinnorna intellektuellt skulle vara underlägsna männen. Valbarhet för kvinnor anses däremot utesluten på grund av den »ömsesidiga förförelse», som skulle följa av de båda könens sammanträffande i legislaturen och exekutiven. Tills vidare var det till och med bäst att inte kräva rösträtt för kvinnor, ty det motstånd ett dylikt förslag skulle uppväcka skulle för lång tid framåt bli ett hinder för demokratins genomförande.

Benthams främste lärjunge, James Mill, utvecklade i en ryktbar artikel i Encyclopædia Britannica ytterligare mästarens uppfattning rörande statsskicket. De maktägande verkar, därest detta icke genom särskilda garantier förhindras, endast i sitt eget intresse. I en envåldsmonarki är sålunda den naturliga tendensen att organisera »icke blott en sådan grad av utplundring, att samhällsmedlemmarna (naturligtvis med undantag för dem som drar fördel av eller utgör verktyg för plundringen) endast behåller det för uppehället oumbärliga, utan även en sådan grad av grymhet, som är nödvändig för att upprätthålla den djupaste skräck.» Det enda rationella statsskicket är därför en representativ demokrati. Valrätt måste tillkomma alla män över en viss ålder; rösträtt för kvinnor är onödig, då kvinnornas intressen sammanfaller med deras fäders och mäns. Mill framhåller emellertid i olikhet med Bentham, att identitet mellan styrelsens handlingar och de styrdas intresse icke med säkerhet uppnås ens i en

med starka folkliga kontrollmedel utrustad demokrati. »Hela denna slutledningskedja är beroende av principen att människornas handlingar står i överensstämmelse med deras intresse. Om denna princip godtas, anser vi bevisföringen fullständig och ovedersäglig. Själva principen synes också vara starkt grundad. Det är obestridligt att människornas handlingar beror av deras vilja, att deras vilja beror av deras önskningar, och att deras önskningar alstras av deras föreställningar om gott och ont, med andra ord av deras intressen... Emellertid kan dessa föreställningar vara riktiga eller oriktiga. Om de är riktiga, kommer vederbörande persons handlingar att överensstämma med hans verkliga intressen. Om de är oriktiga, kommer de inte att överensstämma med hans verkliga intressen utan att svara mot ett förment intresse.» Denna svårighet rubbar dock, anser Mill, inte huvudlinjen i hans tankegång. Om ett fåtal styr, blir handlande i strid mot samhällets intresse regel; om flertalet styr, blir dylikt handlande, som då beror på ren missuppfattning, undantag. Härtill kommer, att man genom uppfostran småningom kan bibringa samhällsmedlemmarna den insikt, som kommer dem att begripa sitt verkliga, objektiva intresse. Mill anför också, att under alla förhållanden medelklassen, vars intressen han i stort sett likställer med samhällets, kommer att utöva ett bestämmande inflytande på massan av befolkningen; denna, som i och för sig kan antas sakna insikt om sitt verkliga intresse, kommer på denna grund att handla i överensstämmelse med detta.

Skillnaden mellan det 1832 segrande whig-programmet och det utilitaristiska programmet i författningsfrågan var som synes högst betydande. I fråga om de syften man ville vinna med en reform rådde emellertid i väsentliga punkter enighet. Principen om allmän rösträtt, sådan den utformades av Bentham och James Mill och i parlamentet framfördes av deras anhängare, hävdades inte som ett medel till omdaning av samhället. Tvärtom, utilitaristerna — liksom flertalet s.k. radikaler överhuvud — höll likaväl som de ledande whig-grupperna på laissez-faire, äganderättens okränkbarhet och värdet av den burgna medelklassens övervägande inflytande. Bentham betonade, att radikalismen ej var »farlig», dvs. att den ej riktade sig mot den ekonomiska ordningen, och James Mill trodde att vid allmän rösträtt det upp-

lysta borgerskapet skulle bli ledare av de egendomslösa massorna. Macaulay kunde också i en kritik av Mills uppsats i Encyclopædia Britannica vända Mills argumentation mot honom själv; om medelklassen representerade hela samhällets intressen och under alla förhållanden blev den i realiteten styrande klassen, var det enklast och säkrast att garantera detta förhållande genom lämpliga rösträttsvillkor. Om rösträtten var lika, kunde man i varje fall riskera, att de fattiga använde sin makt för att plundra de rika, liksom enligt Mills påstående en monark eller en aristokrati utnyttjade sin ställning för att undertrycka och utsuga massan av folket.

JOHN STUART MILL OM STATSSKICKET

John Stuart Mill fullföljde i fråga om statsskicket likaväl som på andra områden den utilitaristiska traditionen. Hans arbete »Representative government» (1861; »Om det representativa styrelsesättet», 1862) är sannolikt den mest inflytelserika motivering för demokrati, som publicerats i England. J. S. Mills metod, hans sätt att tänka och argumentera, är emellertid en helt annan än de äldre utilitaristerna. Medan Bentham och James Mill genom slutledningar från vissa schematiska, ofta dubbeltydiga påståenden kommer fram till dogmatiska satser, opererar J. S. Mill med vaga common-sense-resonemang som utmynnar i försiktigt avfattade, med reservationer omgivna utsagor.

Demokrati eller representativ styrelse är, skriver Mill, uppenbarligen den idealt bästa statsformen dvs. den statsform som är bäst, om de för dess införande och upprätthållande nödiga förutsättningarna är för handen. Dess överlägsenhet grundar sig, vad beträffar de omedelbara resultaten för den mänskliga välfärden, på två axiomatiska principer. »Den första är att varje människas rättigheter och intressen är säkrade för intrång, endast då vederbörande person själv har förmåga och är vanemässigt beredd att försvara dem. Den andra är, att det allmänna välståndets höjd och spridning står i proportion till omfånget och variationen av de mänskliga krafter som är inriktade på att främja detta välstånd.» Båda dessa synpunkter tillgodoses genom demokratin, i vilken varje medborgare har samma möjlighet att öva inflytande

på styrelsen och alla samverka i allmänna angelägenheter. Tänker man åter på statsskickets verkningar för framtiden, är demokratins överlägsenhet än mera påtaglig. Medborgarnas karaktärsutveckling befordras av folkstyrelsen, ty endast denna fostrar aktiva personligheter, som vänjer sig vid att ta ansvar och att energiskt arbeta för bestämda syften. På denna punkt gör Mill en lång avvikelse, där han jämför aktiva och missnöjda personer med passiva och tillfredsställda och kommer till den givna slutsatsen, att de förra uträttar mera och därför ur social synpunkt äger större värde. Egendomligt nog gör han alltså indirekt gällande, att demokratin skulle fostra mera missnöjda individer, vilket innebär en brytning med det tidigare gjorda påståendet om demokratins värde för tillgodoseendet av de enskildas intressen och välstånd; förhållandet är typiskt för Mills tendens att använda orden i något skiftande betydelser. Den bakomliggande tanken är tydligen, att demokratin snarare skall skydda än främja individernas intressen, ty deras sanna intresse ligger i självständigt handlande utanför statens ram; då Mill prisar aktiviteten och missnöjet, tänker han på ett sådant icke politiskt handlande.

Demokrati är emellertid icke möjlig eller lämplig under alla förhållanden. Fall finnas, då folket ej önskar demokrati eller inte kan eller vill fylla de plikter som det demokratiska systemet medför. Folkets beskaffenhet kan vara sådan, att alla eller det stora flertalet verkar blott för privata eller lokala intressen och att sålunda någon opinion i allmänna frågor inte uppstår. Här anknyter Mill i själva verket till Rousseaus tankegång, att en »allmän vilja», en viss homogenitet eller värdegemenskap, är demokratins förutsättning; han utgår, i föga god överensstämmelse med det förut refererade resonemanget, från att en inriktning på det allmänna bästa kräves av individerna i en demokrati. Även andra företeelser kan göra ett folk odugligt eller åtminstone mindre lämpat för självstyrelse. Ett folk kan vara alltför egensinnigt för att kunna underkasta sig en demokratisk styrelse eller alltför passivt och undergivet för att göra de med en sådan styrelse förenade insatserna. Likartat är förhållandet, då önskan att utöva makt över andra är förhärskande inom ett folk; en dylik mentalitet, som Mill tror vara karaktäristisk för fransmännen, leder till överdriven maktkoncentration hos staten och förtryck av minoriteten (Na-

poleon III:s diktatur). Det engelska folket utmärkes av rakt motsatta karaktärsdrag och är i synnerhet på denna grund särskilt skickat för demokrati. Engelsmännen vill vinna framgång i sin privata yrkesutövning och önskar icke genom staten utöva makt över andra; de är därför motståndare till statstvång och utvidgning av den statliga byråkratin. På en annan väg än Bentham kommer alltså J. S. Mill fram till kombinationen av demokrati och laissez-faire — fastän han inte drev laissez-faire-principen med tillnärmelsevis samma energi som Bentham.

Än klarare kommer Mills allmänna åskådning till synes i ett kapitel om demokratins »svagheter och faror». En stor fara för demokratin ligger däri, skriver han, att enskilda individer och framför allt samhällsklasser, kan vara benägna att genom staten befordra sina egna själviska och kortfristiga intressen. Betecknande är att Mill, som tror på de sanna intressenas harmoni, likställer själviska och kortfristiga intressen; han utgår från att en individs eller en grupps varaktiga intresse måste sammanfalla med det allmänna intresset. I första rummet befarar Mill, att det själviska och kortfristiga intresset, det »onda» intresset, skall göra sig gällande vid politiska strider mellan rika och fattiga, mellan arbetsgivare och arbetare. Och alldeles speciellt fruktar han, att arbetarna skall genomdriva en lagstiftning som strider mot hans egen uppfattning om det allmänna intressets krav på en ekonomiskt liberal politik; han talar om risken för att äganderätten skall kränkas eller åtminstone en orimligt hög beskattning åvägabringas. Hur skall då en dylik »klasslagstiftning» förhindras? Idealiskt vore, skriver Mill, ett parlament i vilket de båda huvudklasserna, arbetsgivare jämte dem närstående och arbetare jämte dem närstående, hade ungefär lika många mandat; i detta fall skulle visserligen de flesta verka för rena klassintressen, men man kunde räkna med att en upplyst, för det allmänna bästa intresserad minoritet inom båda klasserna skulle utgöra tungan på vågen och i varje särskilt fall bli bestämmande.

Mill kräver icke att parlamentsplatserna skall på detta sätt uppdelas mellan arbetsgivare och arbetare, men han hoppas på ett slags jämvikt mellan de själviska intressena, som skall leda till seger för det allmänna intresset. Det resonemang han för på denna för hela hans bevisföring avgörande punkt är synnerligen egen-

domligt. »Skälet varför i varje någorlunda väl organiserat samhälle rättvisan och det allmänna intresset i regel slutligen hemför segern är att människornas speciella och självviska intressen nästan alltid är splittrade; somliga är intresserade i vad som är skadligt, men andra är självviskt intresserade i vad som är rätt: och de som leds av högre motiv lyckas i allmänhet, ehuru alltför fåtaliga och svaga för att få överhanden mot alla de andra, efter tillräcklig debatt och agitation att bli tillräckligt starka för att vända avgörandet till förmån för den grupp av självviska intressen som arbetar för samma lösning.» Denna sats, som icke innehåller en skymt av verklig motivering eller bevisning utan blott uttrycker en förhoppning i form av ett påstående, är själva hörnstenen i Mills författningspolitiska åskådning. Tilläggas bör på denna punkt endast, att Mill förordar en form av proportionalism (vad han kallar minoritetsrepresentation) för att säkra, att ingen klass skall bli dominerande i representationen och att därför det upplysta omdöme, som står i överensstämmelse med det allmänna intresset, skall bli bestämmande. Av Mills privata uttalanden framgår med all tydlighet, att proportionalismen tänktes som en garanti mot arbetarevärlden, dvs. väsentligen som ett skydd mot långtgående statsingripanden. Han vann såtillvida sitt mål som en mycket ofullkomlig form av proportionalism infördes i några stadsvalkretsar i samband med 1867 års rösträttsreform; den avskaffades redan 1885.

I ett särskilt kapitel om rösträttsfrågan upprepar Mill delvis sina förut refererade argument för folkstyrelse. Här försvaras emellertid den allmänna rösträtten främst ur två synpunkter. Dels betonar Mill i anslutning till sin principmotivering, att aktivt deltagande i det politiska innebär en intellektuell och moralisk fostran av medborgarna. Dels förklarar han det vara en orättvisa att — utom i särskilt angivna fall — beröva någon grupp rösträtt; om medborgarna är skyldiga att betala till staten, att strida för staten och att i allt lyda staten, är de också berättigade att genom sin röst påverka statsstyrelsen. På denna punkt ger Mill alltså en i förhållande till sin föregående principiella framställning ny, i viss mån naturrättsligt färgad motivering för folkstyrelsen. Från rösträtt bör endast uteslutas analfabeter, personer som inte betalar skatt och som därför kan antas benägna att slösa med statens

medel, samt de som åtnjuter fattigunderstöd och alltså har visat sig oförmögna att själva bestrida sitt uppehälle. I motsats till flertalet liberaler och radikaler vid denna tid hävdade Mill med kraft att rösträtt borde tillkomma även kvinnorna. Han förklarar könsskillnaden vara »lika totalt betydelselös i fråga om politiska rättigheter som skillnad i längd eller hårfärg». Kvinnorna har snarast mera behov av rösträtt än män, »eftersom de är fysiskt svagare och därför mera beroende av lagen och samhället». På en punkt gör emellertid Mill ett icke oväsentligt avsteg från sina demokratiska grundsatser. Han tänker sig möjligheten att vissa personer med särskilda intellektuella kvalifikationer — t. ex. arbetsgivare, medlemmar av fria yrken, akademiskt bildade — skall få mer än en röst; pluralrösträtten motiveras därmed, att de bildade bör kunna hindra klasslagstiftning till förfång för sina intressen, men den bör inte få en sådan omfattning att de kan genomföra klasslagstiftning till förfång för andra. Bland övriga av Mill krävda garantier märkes en utvecklad kommunal självstyrelse.

Mills motivering för demokratin innefattar sålunda en kombination av skilda delvis stridiga tankelinjer. I anslutning till Bentham och James Mill hävdar Mill intresseprincipen såsom stöd för folkstyrelsen, men han driver den inte med samma konsekvens och ensidighet som sina föregångare. Demokratin försvaras också med naturrättsliga synpunkter och allmänna resonemang om självstyrelsens uppfostrande värde. Kanske just genom sin eklekticism fick Mills åskådning utomordentlig betydelse; särskilt hans uppfostringstanke utgör dock en i viss mån självständig insats i debatten kring statsskicket.

RÖSTRÄTTSREFORMERNA 1867 OCH 1885

Kravet på allmän rösträtt framfördes under 1830- och 1840-talen främst av den socialistiskt färgade, väsentligen av industriarbetare stödda kartiströrelsen, som därjämte krävde bland annat hemlig röstning, årliga underhusval och arvode åt parlamentsledamöter. Efter spannmålstullarnas avskaffande och i samband med den snabba välståndsökning som härmed följde försvagades rösträttsrörelsen överhuvud och kartiströrelsen upplöstes. Den representa-

tiva liberalismen ställde sig under detta skede — fram till omkring 1865 — avvisande icke blott till den allmänna rösträttens princip utan till alla krav på utsträckning av valrätten. Man hävdade liksom tidigare, att medelklassen borde styra och att allmän rösträtt vore en fara för liberalismens centrala grundsatser: tryggad äganderätt och personlig frihet. Inflytelser från Förenta staterna och Frankrike — de enda stora stater i vilka en fullständig demokrati hade prövats — var av icke ringa betydelse i diskussionen. Händelserna i Frankrike 1848—1851 gav rösträttsutvidgningens motståndare starka argument. Juniupproret 1848 belyste faran för äganderätten, den napoleonska statskuppen 1851 faran för friheten. I fråga om bedömandet av det amerikanska statsskicket var läget mera skiftande och komplicerat. Under striden för den stora parlamentsreformen hade Förenta staterna anförts både som efterföljansvärt och varnande exempel. Efter 1832, då den tongivande engelska opinionen avvisade kraven på ytterligare demokratisering, skrev man i regel kritiskt om amerikanska författningsförhållanden, allra helst som rösträtten vid denna tid utsträcktes i de flesta av unionens stater. Det amerikanska inbördeskriget 1861—1865 uppfattades i England långt mer än i Amerika som ett prov för demokratin och bedömdes i anslutning härtill. Inom över- och medelklass synes opinionen ha varit nästan genomgående sydstatsvänlig; i varje fall önskade och trodde man, att den ur unionen utträdda statsgruppen för framtiden skulle bilda en självständig federation. Ofta sades kriget vara ett bevis på demokratins misslyckande: maktkoncentrationen hos Lincoln påstods, liksom tidigare Napoleon III:s statskupp, klarlägga, att en demokrati måste slå över i despoti. De engelska radikalerna och arbetareklassen i gemen önskade däremot nordens seger och såg i denna en seger för demokratin.

En radikal flygel inom liberalismen, som efter omkring 1840 stod under ledning av Cobden och Bright, arbetade emellertid systematiskt för en ny rösträttsutvidgning. De anförde i huvudsak skäl av samma art som reformvännerna omkring 1830. Samhällsgrupper, som tidigare med hänsyn till ekonomi och bildningsgrad inte varit kvalificerade för politisk verksamhet, hade nu uppnått en sådan ställning, att deras krav på delaktighet i statsstyrelsen måste beaktas. En reform skulle inte medföra fara för den bestå-

de ordningen utan tvärtom stärka den. Medelklassen skulle förbli tongivande; ibland talade man om de hantverkare och mera välställda industriarbetare, vilka reformkravet närmast gällde, som en ny medelklass, ibland åter framhölls att medelklassen i äldre mening fortfarande skulle dominera i parlamentet, ehuru den efter en rösträttsutvidgning blev tvungen att ta större hänsyn till de nya väljargruppernas intressen. För Cobden och Bright, vilka var entusiastiska anhängare av laissez-faire, var tanken på rösträttens utnyttjande till en genomgripande social reformpolitik helt främmande.

I mitten på 1860-talet drevs rösträttsfrågan fram till full aktualitet, delvis som en följd av nordens seger i det amerikanska inbördeskriget, och år 1867 genomfördes den andra stora parlamentsreformen, formellt av en konservativ regering, reellt under liberalernas och framför allt under de utestängda folkgruppernas tryck. Reformen innebar främst, att en stor del av de dittills utestängda arbetarna i städerna fick rösträtt; totalantalet röstberättigade i England och Wales steg från 1.057.000 till nära två millioner.

Meningsbrytningarna inom det liberala partiet under debatten kring det 1866 framlagda reformförslaget — vilket ej gick igenom och sedermera följdes av Disraelis segrande förslag — är i hög grad belysande för den liberala inställningen; man hade skilda meningar om förslagets verkningar men samma allmänna perspektiv på det författningspolitiska problemet. I det tal med vilket Gladstone, finansminister och ledare av underhuset, framlade rösträttsförslaget, sökte han visa att det i grunden innebar ett fullföljande av 1832 års reform. Det gällde blott att anpassa rösträttsbestämmelserna efter den förändrade sociala situationen, att fullborda medelklassens politiska emancipation. I städerna blev visserligen en stor del av arbetareklassen röstberättigad enligt förslaget, men denna klass kom dock ej att nå majoritet. För övrigt var de fattiga ofta konservativa. Man fick ej betrakta rösträttsutvidgningen som en »trojansk häst, vilken närmade sig den heliga staden fylld med väpnade män lystna efter förstörelse, plundring och mordbrand. Giv dessa människor nya intressen i författningen — nya intressen vilka enligt naturens och försynens välgörande ordning skall föda ny tillgivenhet; ty folkets känsla

för de lagar och institutioner under vilka det lever är i alla fall värdefullare än guld och silver, än flottor och arméer, den är på en gång landets styrka, ära och trygghet.» På samma linjer yttrade sig andra liberala ledare. De påstod inte, att reformen skulle medföra eller utgöra ett steg mot demokrati utan betonade tvärtom dess begränsade innebörd och dess nära anknytning till det bestående. Liksom 1830—1832 sades det, att man i det föreliggande läget kunde tillfredsställa de missnöjda med en föga långtgående rösträttsutvidgning men att de kom att kräva mer, om frågans avgörande uppsköts. Endast ett par reformvänliga liberaler, som räknades till den radikala minoriteten inom partiet — John Bright och John Stuart Mill — antydde att reformen blott var en etapp på vägen till allmän rösträtt.

Den skarpaste kritiken mot regeringen kom emellertid från en fraktion inom det liberala partiet, ledd av Robert Lowe, två år senare finansminister i Gladstones första ministär. Lowe förklarade, att rösträttsreformen redan på grund av de stigande arbetslönerna inom kort skulle leda till fullständig demokrati; för övrigt skulle reformen utgöra blott ett första steg mot allmän rösträtt. Om arbetarna fick rösträtt, blev det första resultatet, att parlamentsvalen blev präglade av påtryckning, korruption och oordning. Därefter skulle arbetarna bli medvetna om sina möjligheter och genomföra en social omvälvning: äganderätten skulle undanröjas, kapitalet fördelas lika och näringslivet gå under. Demokratin var särskilt farlig i England, där verkställande och lagstiftande makt bildade en enhet och där alltså ingen garanti fanns mot ett ohejdat majoritetsvälde. Med folkstyrelsen följde maktkoncentration. »Under den är de enskilda individerna små och styrelsen stor. Detta måste bli karaktären av en styrelse, som representerar folkets majoritet och som utan hänsyn trampar ned och jämnar ut allting utom sig själv.» Den napoleonska diktaturen i Frankrike visade vart demokratin ledde. Endast i Amerika hade demokratin ej fått så ödesdigra konsekvenser, och detta berodde dels på att man här förenat demokratien med ett konstitutionellt balanssystem, dels på att den amerikanska kontinentens väldiga möjligheter minskade slitningarna mellan individer och grupper.

Verkningarna av 1867 års reform var ägnade att lugna de grupper inom de konservativa och liberala partierna som i likhet med

Carlyle hyst oro inför detta »hopp ut i mörkret». Arbetarna visade icke, som man befarat, någon starkare tendens att uppträda samfällt vid valen, de fortsatte att rösta på de stora traditionella partierna. Det påstods t.o.m. ofta, ehuru sannolikt med orätt, att Disraelis seger 1874 väsentligen skulle ha berott på att de fackligt organiserade arbetarna övervägande röstat på konservativa kandidater. Den avgörande förändringen i de socialt ledande gruppernas inställning till statsskicket torde i själva verket ha ägt rum efter 1867. Man började utan att därmed åsyfta någon kritik tala om England som en demokrati, och det principiella avståndstagandet från folkstyrelse och allmän rösträtt försvann ur den politiska debatten; en antidemokratisk propaganda har sedermera inte förekommit i England utom i vissa extremistkretsar utan varje politiskt inflytande.

Då Gladstones andra regering i enlighet med sina vallöften år 1884 framlade ett förslag om ytterligare utsträckning av rösträtten, kunde detta därför genomföras utan starkare slitningar. Ur debatten skall endast antecknas, att de liberala ledarna i huvudsak argumenterade på samma sätt som 1867. De betonade, att de föregående reformerna inte visat sig farliga för samhället, att många arbetare tvärtom röstat konservativt samt att de grupper det nu gällde att ge rösträtt åt — främst de bofasta arbetarna på landsbygden — kunde antas ha lika goda kvalifikationer för politiskt ställningstagande som de förut röstberättigade. Man kunde inte rimligen beteckna dem som det vid detta tillfälle gällde att ge rösträtt som en del av medelklassen, men man tillerkände dem i debatten samma dygder, som av ålder sagts vara karaktäristiska för denna klass: ansvarskänsla, sund konservatism, sparsamhet, lojalitet mot staten. Det ansågs uteslutet att reformen skulle verka i politiskt och socialt radikal eller revolutionär riktning. Den skulle, yttrade Gladstone, göra nationen starkare och mera enig »genom att samla alla samhällets klasser och grupper kring den gamla tron, som de så innerligt älskar och kring en författning, som nu kommer att bli fastare förankrad och mera fri än någonsin förut.» Principfrågorna om allmän rösträtt och demokrati berördes knappast i debatten, reformen framställdes genomgående såsom ett fullföljande av tidigare reformer, såsom helgad av den

brittiska traditionen. Några uttalanden visar dock, hur långt man i realiteten kommit från den liberala ståndpunkten femtio år tidigare. Gladstone yttrade, under hänvisning till de amerikanska erfarenheterna, att statsskicket blev starkare genom att dess folkliga grund utbyggdes och förklarade, att tron på folket var det väsentliga elementet i liberal åskådning. Grey eller Macaulay skulle ha funnit ett dylikt påstående fantastiskt.

Parlamentsreformen 1884—1885 gav valrätt åt majoriteten av Englands vuxna män. Striden om demokratin i England kan därmed betraktas som avgjord.

DEN MEDBORGERLIGA FRIHETEN

Den medborgerliga friheten var vid 1800-talets början större i England än i något annat europeiskt land, trots de väsentliga inskränkningar som genomförts under skräcken inför franska revolutionen. Framför allt fanns tryckfrihet: frihet från censur, jury i tryckfrihetsmål. Men även i övrigt var den politiska och religiösa friheten jämförelsevis utvecklad, de angrepp på statsstyrelsen och kyrkan, som gjordes i den offentliga debatten under krisåren kring 1830, utan att statsmakterna sökte inskrida, visar bäst frihetsprincipens styrka. Under hela 1800-talet befästes och utvidgades de redan traditionella grundsatserna. En vid sekelskiftet införd lagstiftning mot fackföreningar upphävdes 1825, katolikerna fick år 1829 rätt att inneha ämbeten, religionsfriheten utsträcktes steg för steg genom borttagande av de för katoliker och sekterister gällande undantagsbestämmelserna, tryck-, yttrande-, förenings- och församlingsfriheten reglerades eller erkändes i praxis. Den drivande kraften var härvid främst det parti, som representerade liberalismen, även om det konservativa partiet, som alltmera kom att godta de liberala principerna, ofta medverkade och sällan bjöd energiskt motstånd.

Den uppfattning, som låg till grund för frihets- och toleranstanken, motsvarade laissez-faire-teorin för näringslivet. Vid fri konkurrens och under förutsättning av ett visst minimum av förnuft och bildning skulle de »riktiga» åsikterna segra, och de riktiga eller sanna tankarna var tillika de för den enskilde och samhället nyttiga. Då man inom de tongivande grupperna fruktade demo-

kratin, var det emedan ett lugnt och förnuftigt övervägande ansågs möjligt endast vid en högre bildningsgrad och en tryggad ekonomisk ställning. Den optimistiska synen på debattfriheten betingades av vissheten om att den riktiga allmänna åskådningen var funnen och höll på att visa sina välsignelsebringande verkningar. För första gången hade det självständiga religiöst obundna tänkandet fastställt de lagar som måste reglera den mänskliga sammanlevnaden. Det hade visat sig, att det fria förnuftet kunde skapa en grundval för samhällslivet, fastare än religionens och metafysikens. Den liberala ekonomin behövde inga kätteriprocesser för att bevara sitt välde. Vad religiösa meningsbrytningar beträffar, var de ur politisk synpunkt utan betydelse, eftersom politiken genom rationalismen och liberalismen blivit en världslig angelägenhet. Själva den primära religiösa föreställningen om Guds ledning av människorna ansågs av många bekräftad just genom den liberala ekonomins upptäckter av samhällslivets välgörande lagbundenhet.

I dessa frågor uttryckte sig de whigs, som fruktade demokratin, med samma bestämdhet som utilitarister och radikaler. »Människorna har aldrig så stor möjlighet att avgöra en fråga på rätt sätt som när de diskuterar den fritt», skriver Macaulay. »Styrelsen kan som styrelse aldrig stödja sin mening annat än genom det inflytande hoppet och fruktan utövar. Dess inlägg i meningsutbytet består inte i sakskäl utan i hotelser och tvång. På detta sätt får vi alltså inte en strid mellan argument utan en strid mellan argument å ena sidan och våld å den andra. I stället för en strid i vilken sanningen, på grund av det mänskliga förnuftets naturliga beskaffenhet har ett klart företräde framför villfarelsen, får vi en strid, i vilken sanningen kan segra endast genom en tillfällighet.» För att den offentliga debatten skulle ge så goda resultat som möjligt, krävdes en uppfostran som gav tillräcklig insikt och tillräcklig intellektuell träning. Enligt den ledande äldre liberala opinionen skulle undervisningen vara frivilligt ordnad, ty eljest blev den ett propagandamedel i statsstyrelsens hand, och den medborgerliga friheten vore i realiteten undergrävd. En rätt ordnad undervisning skulle ge trygghet åt de bestående institutionerna och de härskande idéerna, icke, som man tidigare trott och som bland tories stundom ännu påstods, sönderfräta för samhällsordningens bestånd nödvändiga föreställningar. »När jag ser

byskolan och de trasiga skolbarnen och den åldrade läraren eller lärarinnan, ... känner jag,» yttrade Sidney Smith i ett tal vid drottning Viktorias tronbestigning, »att den gamla läraren skyddar livet, ger säkerhet åt äganderätten, värnar altaret och håller vakt kring tronen». I samma anda krävde Brougham, som ivrigare än någon annan av de ledande liberalerna verkade för undervisningens utvidgning, att staten på allt sätt skulle stödja men under inga förhållanden leda skolväsendet. Genom undervisning skulle alla lära sig inse den liberala ekonomins sanningar; arbetarna skulle upphöra att spjärna emot tillämpningen av lagen om tillgång och efterfrågan. Den allmänna bildningen skulle också komma krigen att försvinna. »Bry er inte om soldaten», yttrade Brougham i ett tal år 1828. »Han betyder ingenting i denna tidsålder. Det finns en annan personlighet, som på vissa håll anses mindre vördnadsbjudande... Jag menar skolläraren, och jag litar på att han, med sin abc-bok, är mäktigare än soldaten i full krigsutrustning.» Vid sidan av undervisningen var pressen det stora medlet att upplysa mänskligheten och att därigenom säkerställa äganderätten, framsteget och freden.

Ehuru Bentham hävdar individens naturliga benägenhet att handla i eget intresse dvs. till sin egen varaktiga fördel, betonade han starkt debattens och därmed den medborgerliga frihetens värde. Han tänkte sig i själva verket, att det offentliga meningsutbytet skulle bidra att ge människorna insikt om sitt verkliga intresse och på detta sätt leda till beslut i överensstämmelse med det allmänna intresset. Offentlig censur skulle hindra framsteget genom att undertrycka nya idéer; »den sanna censuren är den som utövas av en upplyst allmänhet, som brännmärker farliga och falska åsikter och belönar nyttiga upptäckter». Framför allt såg emellertid Bentham, utgående från sin principiella misstro mot alla styrande, den obegränsade debattfriheten som en möjlighet för folket att kontrollera sina representanter och att förbereda förändringar inom styrelsen. Pressfriheten betecknades som »en tygel på de styrandes verksamhet» och ansågs därför »oundgängligen nödvändig för upprätthållandet av en god styrelse». Tryck-, förenings- och församlingsfrihet var överhuvud behövliga icke blott för att underlätta spridandet av kunskap och insikt utan för att möjliggöra agitation mot de styrande, då dessa missbrukade sin

makt. Även rena smädelser mot ämbetsmän och folkrepresentanter borde vara straffria, ty de risker som var förenade härmed måste anses obetydliga i jämförelse med faran av varje begränsning av kritikrätten. Som mönster åberopade Bentham i detta sammanhang liksom i många andra Förenta staterna, där det offentliga meningsutbytet vid denna tid var än friare än i England. James Mill skärpte ytterligare Benthams försvar för ordets frihet och kombinerade det med tron på den upplysta allmänna opinionens ofelbarhet:

»Varje människa med förnuft är van vid att väga skilda skäl och att ledas och bestämmas av de starkaste. Då olika uppfattningar motiveras med samma omsorg och samma skicklighet, kan med moralisk säkerhet påstås, att, även om några få misstar sig, det stora flertalet bedömer saken rätt och att alltså de starkaste skälen, vad saken än gäller, framkallar det starkaste intrycket.»

På ett karaktäristiskt sätt försvarar Bentham även religionsfriheten och angriper i samband härmed statskyrkoprincipen. Varje människa kan antas vara intresserad av religiösa frågor och angelägen om att undersöka de religiösa åsikternas sanningshalt. Om en religion är sann, är det därför onödigt att förkunna den på statens bekostnad. Att betala personer för religiös propaganda innebär därjämte en systematisk uppmuntran till lögn och bedrägeri, ty en del människor anser inte religionen sann, även om så är fallet. I realiteten har de av staten understödda kyrkosamfunden alltid varit ett medel för de styrande att genom bedrägeri och skrämsel skaffa sig makt över de styrda.

I sin berömda skrift »On liberty» (1859; »Om friheten») ger John Stuart Mill en mera ingående och nyanserad motivering för tolerans, medborgerlig frihet och individuell självbestämmanderätt överhuvud. Han utgår från utilitarismens grundsatser; det gäller ej att hävda en abstrakt rättighet utan att främja »människans varaktiga intressen». Den princip han söker bevisa är att »det enda syfte som kan berättiga mänskligheten att individuellt eller kollektivt begränsa handlingsfriheten för en av sina medlemmar är behovet att skydda sig själv (self-protection). Att det enda mål, för vars uppnående tvångsmakt rätteligen kan utövas över någon medlem av ett civiliserat samhälle mot dennes vilja, är förebyggandet av skada för andra. Hänsyn till den enskildes vare sig

fysiska eller moraliska bästa är icke ett tillräckligt skäl». För att bevisa sin tes indelar Mill friheten i olika kategorier. Först diskuteras tanke- och yttrandefriheten, den medborgerliga friheten i egentlig mening. Mill sammanfattar sin argumentation i fyra punkter. För det första kan det hända, att en åsikt som undertryckes i själva verket är riktig. Att förneka denna möjlighet är att göra anspråk på ofelbarhet; och att undertrycka en sanning innebär ett bestjälande av mänskligheten, av kommande likaväl som av nu levande generationer. Mill kritiserar i detta sammanhang den vanliga föreställningen, att sanna och — vad han antar vara detsamma — värdefulla åsikter inte kan undertryckas; detta är möjligt, men det är olämpligt. För det andra: även den oriktiga uppfattningen kan bringa något av sanning i dagen. För det tredje: även om den traditionella uppfattningen på en viss punkt är sann och innehåller hela sanningen, måste den bli föremål för kritik och debatt för att icke nedsjunka till en fördom, som människorna hyser utan att begripa eller känna dess rationella grunder. För det fjärde löper en dylik uppfattning faran att förlora sin ursprungliga mening, sin vitalitet, sin förmåga att påverka karaktär och handling. Även med hänsyn till den redan upptäckta sanningen måste därför propagerandet av villfarelser tillåtas; liksom en duktig person bevarar kraft och aktivitet genom tävlan med andra, blomstrar sanningen i ständig kamp med lögnen.

Mill övergår därefter till frågan om en persons frihet att handla i överensstämmelse med sina åsikter. Här uppställes en ovillkorlig begränsning; samhället kan förbjuda handlingar som är skadliga för någon annan än den handlande själv. Men i övrigt bör handlingsfriheten vara absolut. Endast genom att fritt utveckla sina anlag blir den enskilde en personlighet, en fullmogen individ. Ur samhällets synpunkt är en fri utveckling nödvändig, ty variationen i karaktär och verksamhet är förutsättningen för framsteg och kultur. Även personer och handlingar som starkt avviker från av vanan helgade typer måste respekteras, ty blott på detta sätt kan man småningom komma fram till nya normer, som genom sin ändamålsenlighet är värda att upprätthållas. Mill anser sig ha funnit, att människorna i de stora civiliserade staterna blir varandra alltmera lika, att medelmåttan tenderar att bli normgivande, att den allmänna opinionen och lagstiftningen i allt högre

grad trycker sin prägel på individerna och hämmar deras naturliga utveckling.

Var går då gränsen mellan de handlingar som endast angår den handlande och som Mill betecknar som »self-regarding» och de handlingar som är skadliga för andra och som samhället därför har rätt att beivra? Mill ger på denna punkt vissa anvisningar. Han erkänner, att handlingar som direkt är skadliga blott för den handlande, medelbart kan vara av betydelse även för andra personer. Endast då en person genom ett handlande av detta slag »föranledes att bryta en bestämd och klart angiven förpliktelse mot en annan person eller andra personer», t.ex. genom dryckenskap blir ur stånd att betala sina skulder, kan dock samhället inskrida med varningar eller i vissa fall med straff. I andra fall, då handlandet blir socialt skadligt genom sina indirekta verkningar, måste frihetsprincipen bli utslagsgivande; olägenheten är sådan att samhället kan ha råd att tåla den »med hänsyn till det större goda som den mänskliga friheten innebär». Mill förstärker här sin allmänna motivering för obunden individuell utveckling med påståendet, att om samhället ingriper med normer och förbud, detta i regel sker på ett olämpligt sätt. I frågor som rör det personliga uppträdandet (self-regarding conduct) är det minst lika sannolikt att majoriteten har orätt som att den har rätt, »ty i dessa fall innebär den allmänna opinionen endast på sin höjd några människors åsikt om vad som är bra eller dåligt för andra människor....; med den mest fullkomliga likgiltighet betraktar majoriteten de människors lycka eller bekvämlighet vilkas uppträdande den ogillar och tar hänsyn blott till sin egen smak.» Till de statsingripanden som Mill utifrån dessa grundsatser utdömer hör lagar om rusdrycksförbud och söndagsvila.

Mills åskådning är alltigenom präglad av den dåtida liberalismens förnuftstro och harmoniföreställningar. I sina resonemang om debattfriheten utgår han från en icke redovisad förnuftstro: han förutsätter dels att propagerade uppfattningar skall vara uttryck för vissa antingen sanna eller falska åsikter om verkligheten, icke för rena värderingar eller känslor, dels att sanningen med nödvändighet kommer att segra över lögnen, dels att det sanna också är det nyttiga. Ja, då Mill förklarar sanningens vitalitet betingad av ständig kamp mot villfarelsen, måste han anse

även den senare vara socialt ändamålsenlig. Då han talar om handlingens frihet förutsätter han, att »själv-utvecklingen» — ett mystiskt begrepp, som antyder, att en person skulle kunna utvecklas utan påverkan av miljön — i stort sett skulle vara till lycka för individen och till gagn för samhället. Ehuru Mill såvitt man vet skrev »Om friheten» utan påverkan av Darwin, prisar han den fria tävlingen på samma sätt som senare tids vulgär-darwinism; ur denna tävlan skall de för samhällets välfärd värdefulla åsikterna, förebilderna och handlingsnormerna framgå. I stort sett utgick Mill uppenbarligen från att den frihet som förelåg i det samhälle i vilket han levde var den lämpliga; hans allmänna resonemang skulle eljest ha kunnat begagnas till vida radikalare krav vare sig på begränsning eller utvidgning av statsverksamheten. Påfallande oklart är Mills försök att skilja på handlingar, som angår endast den handlande, och andra handlingar. Det är tydligt att även handlingar som betecknas som »self-regarding» kan ha den största sociala betydelse.

Flera andra representativa framställningar av den liberala frihetsuppfattningen är knappast mer än variationer på Mills tema. Bagehot, som direkt påverkades av darwinismen och sökte överföra dess tankegångar på politiken, betecknade samtiden som »debattens tidsålder» och såg i det fria meningsutbytet den väsentliga betingelsen för framsteg: genom detta skulle vanans makt brytas, intelligensen framtränga till ledningen och tolerans bli naturlig för människorna. Morley, den praktiskt-politiskt verksamma liberalismens främsta teoretiska kraft, anslöt sig i sitt arbete »On compromise» i allt väsentligt till J. S. Mill. Han kombinerade emellertid på ett sätt som pekar framåt mot nyliberalismens socialreformism frihetsprincipen med krav på förbättringar, som skall förekomma farliga konsekvenser av friheten. Typiskt är hans i anslutning till Mill förda resonemang om rusdrycksförbudet. Han kritiserar denna enligt hans mening primitiva metod att motverka dryckenskapen. Är det inte bättre, skriver han, att undanröja missbrukets orsaker genom bättre bostäder, goda och billiga nöjen, en utsträckt och fördjupad kunskap? På denna punkt liksom över huvud kombinerar han Mills avvisande hållning mot förbud med krav på positiva åtgärder som skall göra en restriktiv lagstiftning överflödig.

I fråga om den medborgerliga friheten i mera egentlig mening bevarade liberalismen under det senare »nyliberala» skedet sin tidigare ståndpunkt. I de frågor, där det kan sägas gälla gränsområden mellan medborgerlig frihet och ekonomisk frihet och på vilka frågan om rusdrycksförbud är det viktigaste exemplet innebar nyliberalismen däremot en övergång till andra grundsatser, till en reformism av samma art som blev bestämmande för hållningen till det ekonomiska livets problem.

Frihandelsläran i England

Fri handel mellan staterna hörde till den ekonomiska liberalismens centrala postulat, motsvarande kravet på avtalsfrihet inom staten. Under direkt inflytande av Adam Smith verkade redan William Pitt den yngre för en friare handelspolitik och avslutade bland annat ett avtal med Frankrike i denna riktning. Med krigsperioden 1793—1815 följde en ny blomstring för den ekonomiska isoleringen; höga tullar ansågs nödvändiga främst för att skaffa staten inkomster. Efter krigets slut bevarades tullarna som skydd för det engelska näringslivet, vilket under krigstiden haft högkonjunktur. På vissa områden kom dock den fria handelns princip tämligen snart att tillämpas. På 1820-talet avskaffades eller nedskrevs tullarna för ett stort antal produkter, och navigationsakten, som begränsade främmande länders handel på England med egna fartyg och förbjöd kolonierna att handla direkt på utlandet, blev i huvudsak upphävd. Denna politik fullföljdes, vad en mängd varor beträffar, under den följande tiden utan större motsättningar. Ett viktigt undantag fanns dock. Höga spannmålstullar bevarades. Efter 1828 tillämpades en glidande skala, så att ett visst pris, i regel ojämförligt högre än priset på världsmarknaden, garanterades de brittiska producenterna.

Under hela tiden efter 1815 blev frågan om spannmålstullarna livligt diskuterad och en rad förslag framställdes om deras avskaffande. Hela tory-partiet höll på tullarna: godsägarna, som dominerade partiet, ansåg deras bevarande som ett livsvillkor för sin egen klass, jordbruket och den engelska staten. Inom whig-partiet var meningarna länge delade. Whig-aristokraterna, såsom Grey och Melbourne, var lika intresserade som tories av tullarnas bibehållande. De till whigs hörande industrimännen var däremot i regel frihandlare — av tullar på industriprodukter hade de intet behov

— och deras talan fördes av de intellektuella grupperna kring Edinburgh Review och Westminster Review. I debatterna i parlament och tidskrifter erkände emellertid båda riktningarna frihandelslärens principiella riktighet. Frihandlarna hävdade, att läran omedelbart och generellt skulle tillämpas. Spannmålstullarna utgjorde, skrev Edinburgh Review redan 1815, en beskattning av folkets stora massa till jordbrukarnas och främst godsägarnas förmån. Priset på spannmål borde, likaväl som andra priser, bestämmas genom fri överenskommelse mellan köpare och säljare, icke av staten, vilket under tullsystemet faktiskt skedde. Om spannmålstullarnas borttagande ledde till att vissa jordområden icke kunde odlas med vinst, »*borde* dessa områden ligga öde». Med allmän frihandel följde, att varje land producerade och sålde de varor, för vilkas frambringande det bäst lämpade sig. »Kapitalet skulle då överallt placeras till största möjliga fördel; principen om arbetsfördelning skulle helt tillämpas; nationerna, liksom individerna, skulle avstå från varje försök att i det egna landet frambringa vad som kan köpas billigare i utlandet.» Även om andra länder bevarade sina tullar, borde England avskaffa dem, då detta i längden måste leda till ökat välstånd. Protektionisterna svarade, att frihandel i princip var det riktiga, men att dess genomförande i ett enda land skulle ha katastrofala följder. Man skulle bli tvungen att helt nedlägga vissa näringar och en väldig arbetslöshet skulle uppstå. Jordbruket var med hänsyn till folkets hälsa och moral likaväl som med tanke på läget i händelse av krig samhällets ryggrad. Även om spannmålstullarnas avskaffande vore till gagn för flertalet, måste de upprätthållas i äganderättens intresse. Att ta bort tullarna vore i grunden detsamma som att konfiskera en del av jordbrukarnas egendom.

1832 års parlamentsreform ökade möjligheterna till en framgångsrik aktion för allmän frihandel genom att företagarnas och affärsmännens inflytande växte på godsägarnas bekostnad. År 1838 bildades i Manchester »Anticorn law association» som uteslutande verkade för spannmålstullarnas avskaffande. Ledare blev industriidkarna Richard Cobden och John Bright. Föreningen bedrev en agitation, som i omfattning och effektivitet knappast haft någon motsvarighet i engelsk historia. Genom petitioner, massmöten, valarbete och inlägg i parlamentet sökte man, utan

att bilda ett politiskt parti, påverka de stora partierna. En lågkonjunktur, kombinerad med väldig skillnad på det inhemska priset och världsmarknadspriset på spannmål, gynnade organisationens verksamhet. År 1846 fördes saken till seger i det att premiärministern sir Robert Peel i spetsen för en del av sitt parti med stöd av whigs genomförde tullarnas upphävande. Reformen bekämpades av större delen av det konservativa partiet — huvudsakligen godsägare — men motståndet dog snart bort och under nära ett århundrade förblev England frihandelslandet framför andra.

Ehuru under lång tid både konservativa och liberala godtog frihandelsprincipen, blev denna på ett alldeles särskilt sätt det liberala partiets egendom. Manchesterläran, som man kallade Cobdens och Brights åskådning, införlivades med och innebar i viss mån en förnyelse av den engelska liberalismen. Detta kan synas egendomligt med tanke på att frihandelsläran sedan länge var allmänt accepterad i princip, och att en stor del av whigs eller liberalerna redan före Manchesterskolans framträdande velat avskaffa alla tullar. Det förklaras av att frihandelstanken i själva verket endast var kärnan i en optimistisk och framstegsvänlig åskådning, som nu, betingad och beledsagad av en väldig industriell och kommersiell expansion, bröt igenom i engelsk och i viss mån i allmäneuropeisk politik. Det pessimistiska drag i den ekonomiska liberalismen, som tillkommit med Malthus och Ricardo, vek tillbaka, industrialismen började allmänt betraktas som frigörare och lyckobringare, och i den blomstrande världshandeln såg man vägen till evig fred och internationell avrustning. Manchesterläran blev en ny variant av liberal utopism.

För industriella och kommersiella grupper, som samlades i kampen mot protektionismen, framstod frihandelsläran som en universell sanning, vars upptäckt måste medföra de mest vittgående och välsignelsebringande konsekvenser. I frihandlarnas första petition till underhuset förklarade de sig anse »en av den eviga rättvisans principer vara varje människas oförytterliga rätt att fritt utbyta produkten av sitt arbete mot vad som frambragts av andra människor», tullar innebar »skyddande av en del av samhället på alla andra gruppers bekostnad». Striden för fri-

handel betraktades som den sista fasen av den stora massans strid mot ett härskande och utsugande fåtal. Det gällde, yttrade Cobden, att frigöra medelklassen och de arbetande klasserna överhuvud från aristokratins välde. Aristokraterna, den härskande klassen, hade i inrikes- och utrikespolitik ständigt bevakat blott sina egna intressen och för att tillgodose dessa offrat det stora flertalets lycka. Frihandeln skulle internationellt likaväl som inomstatligt göra slut på förtryck och konflikter. Folken skulle inse den fredliga samfärdselns nödvändighet för allt välstånd och orsakerna till krig skulle bortfalla. Ett system av skiljedomsfördrag borde, enligt Cobden, komplettera det närmande, som frihandeln inlett, och ge säker garanti för fredlig lösning av ännu tänkbara tvister. Makt och erövringar skulle te sig meningslösa, de små staterna skulle få samma rätt som de stora, och den enskilda individens välfärd kom överallt att bli politikens mål. Frihandeln stod i den bästa överenskommelse med den kristna moralens principer. »Jag kan bevisa», förklarade Cobden i ett tal, »att vi verkar blott för mål, som är väl förenliga med kristendomens högsta krav. Att köpa så billigt som möjligt och sälja så dyrt som möjligt. Vad är meningen med denna grundsats? Den innebär, att man använder den vara man har mest gott om för att av andra erhålla den vara som de har lättast att undvara och på detta sätt bereder mänskligheten tillfälle att i största möjliga utsträckning tillgodogöra sig den rikedom jorden erbjuder. Därigenom tillämpar man i hela sin vidd den kristna läran: Gören människorna vad I viljen att de skola göra eder!» Sedd ur dessa synpunkter var frihandelns genombrott början till en andlig och materiell omvälvning. »Jag ser», yttrade Cobden i ett tal strax före segern, »i frihandelsprincipen en grundsats, som i den moraliska världen skall verka på samma sätt som tyngdlagen i universum — den skall föra samman människorna, upphäva motsättningarna i fråga om ras, tro och språk, och förena oss alla genom den eviga fredens band... Jag tror att vi, om vi i en avlägsen framtid finge vända tillbaka till denna jord, skulle få se, att världen regerades ungefär som ett antal kommuner, och jag tror, att filosoferna om tusen år skall datera den största revolutionen i världens historia från segern för den princip, som vi här samlats att försvara.»

Med detta storslagna perspektiv för individen och mänskligheten följde en uppfattning om engelsk imperie- och utrikespolitik, som ledde till att Cobden och hans anhängare betecknades som »little Englanders». Kolonier förklarades onödiga eller skadliga. Cobden sade sig anse små stater bättre än stora, ty i de förra tänkte man blott på individens välfärd, icke på nationens storhet och utbredning. England borde helt avhålla sig från inblandning i andra staters politik; Cobden verkade ivrigt mot den interventionspolitik, som förde till Krimkriget, och mot aktioner till förmån för polacker och danskar i början av 1860-talet. Bakom denna isolationism låg tron på att England i sin freds- och frihandelspolitik skulle bli exempel för hela världen och att därför inom kort Manchesterlärans universellt riktiga principer skulle segra.

Enligt Manchesterläran skulle största möjliga avtalsfrihet råda även inom landet. Cobden och Bright motsatte sig lagstiftning om arbetstiden och liknande socialpolitiska reformkrav. I 1846 års debatt om tio timmars arbetsdag visade de en starkare principiell negativism än kanske några andra talare. Om parlamentet, yttrade Cobden, uppställde grundsatsen att inga som helst ingrepp fick göras i arbetsvillkor, skulle det bäst tjäna arbetarnas intresse; Bright förklarade i samma debatt, att om det frihandelsförslag som stod på dagordningen genomfördes, skulle arbetarfrågan lösas genom frivilliga överenskommelser utan de skadliga verkningar, som reglering genom lagstiftning alltid förde med sig. Statsingripandet borde minskas, icke ökas, bland annat genom att staten helt avstod från tillverkning av varor. I ett tal i underhuset år 1864 krävde Cobden, att de statliga företagen för produktion av krigsmateriel skulle nedläggas. »Jag råder er att för framtiden göra er helt beroende av de privata företagen i landet. Önskar ni krut, kanoner, gevär eller krigsfartyg, så låt det bli känt att ni litar på den privata företagsverksamheten, och ni skall få dem. I varje fall kommer ni på detta sätt att befria er från ansvaret att göra saker som ni saknar kompetens att göra.» Den enskilda driften ansågs i allt överlägsen; statsdriften urartade till en slapp och slösaktig rutin. Kombinationen av kosmopolitism och laissez-faire hos Manchestermännen belyses klart av Cobdens råd till de engelska arbetarna: de borde »skaffa sig fri tillgång

till världsmarknaden, och detta kan de göra genom att spara tjugo pund var, vilket ger dem tillträde till den enda marknad där arbetet betalas bättre än i England — nämligen Förenta staterna».

Endast på en punkt krävde frihandelsmännen ökat statsingripande. De var anhängare av principen om obligatorisk skolundervisning. Uppfostran skulle fullständiga de möjligheter till individuell utveckling, som gavs genom den universella avtalsfriheten. Var och en skulle bli i stånd att bedöma sitt eget intresse och att göra de insatser, som hans naturliga anlag medgav. Mera krävdes icke för att säkra snabbt och allmänt framsteg.

Manchesterläran utgick uppenbarligen i allt väsentligt från den gammalliberala ekonomin. I den mån den var originell var det icke på grund av sin teoretiska inställning. Det i viss mån nya var den reservationslösa optimismen, de oerhörda förväntningar man förband med frihandelns seger. Framför allt kan det synas egendomligt, att frihandel och avtalsfrihet betraktades som en lösning av den sociala frågan. Man tog avstånd från varje tanke på intrång i äganderätten eller jämnare fördelning genom statsingripande och trodde likväl på en utjämning av de sociala motsatserna. De tidiga 1800-talsekonomerna hade också byggt upp ett slags harmonikonstruktion, men denna var så att säga av rent teoretisk beskaffenhet; det gällde att inse klasskillnadernas och fattigdomens nödvändighet. För frihandlarna omkring 1850 var fattigdomen icke ett nödvändigt ont, utan ett av statens lagar betingat ont, som inom kort skulle försvinna. Detta nya perspektiv innebar att man nu frigjorde sig från den påverkan i pessimistisk riktning, som Malthus, Ricardo och andra utövat på den ekonomiska liberalismens grundtankar. Det kan också sägas innebära, att man kom bort från de svårigheter, som nyssnämnda författare framhävt, genom att se världen, i stället för England, som den egentliga ekonomiska enheten. Vare sig man trodde på Malthus' befolkningslära eller ej, kunde denna icke för överskådlig framtid få någon betydelse, om hela världen stod öppen för emigration från några få överbefolkade länder. Ur samma synpunkt blev teorierna om jordens sjunkande avkastning och om den järnhårda lönelagen oväsentliga. Å andra sidan kunde de socialistiska fordringarna på expropriation av kapitalet och ekonomisk utjämning inom ett av det allmänna drivet produktionssystem negligeras. Om allmänt väl-

stånd kunde vinnas genom frihandel, blev fördelningsfrågan av sekundärt intresse. Den behovstillfredsställelse för alla, som enligt Marx' förutsägelser vid denna tid skulle komma, då kapitalismen mognat och proletariatet övertagit det rika konkursboet, var enligt frihandelsmännen att vänta inom lika kort frist och utan klasskamp och katastrof.

På samma sätt förklaras förhoppningarna om fred och samförstånd mellan nationerna som en följd av frihandelns universella seger. Nätet av ekonomiska förbindelser skulle bli så starkt, det gemensamma intresset av varuutbytets fortgång så dominerande, att uppkommande konflikter måste biläggas med fredliga medel. Liksom arbetsgivarna och arbetarna, då affärerna gick bra och lönerna var höga, borde ha lätt att slita de med nödvändighet föga väsentliga tvister, som kunde uppkomma, skulle staterna i motsvarande läge och med lika uppenbara skäl att fortsätta den fredliga samlevnaden kunna genom skiljedom eller särskild överenskommelse avveckla alla motsättningar. De båda avgörande förutsättningarna skulle finnas i båda fallen: ett välstånd, som man var rädd att förlora, och en klar insikt om ömsesidigt beroende.

Manchesterlärans svaghet låg alltså helt enkelt i dess fantastiska överskattning av frihandelns betydelse. Till en tid fick man emellertid i stor utsträckning rätt i sin prognos. England styrdes visserligen under årtiondena efter 1846 icke helt enligt laissez-faire-systemet — detta har aldrig tillämpats och kan icke tillämpas. Men sannolikt har intet land, utom möjligen Förenta staterna under ett kort skede, i så hög grad närmat sig den liberala ekonomins ideal som England årtiondena efter 1846. Frihandeln var nära nog fullständigt genomförd; de socialpolitiska ingreppen var ännu obetydliga; järnvägarna och till och med telegrafen drevs som enskilda företag. Under denna tid företedde industri och handel en ny väldig expansion. Lönerna steg snabbt; de med arbetslöshet förenade kriserna var begränsade och snabbt övergående. Sjöfarten och de väldiga investeringarna i utlandet skapade rikedomar utan att ge arbetarna en känsla av utsugning. De europeiska krigen var kortvariga och i jämförelse med Napoleonskrigen föga blodiga och kostsamma; det enda krig under perioden, som var långvarigt och krävde väldiga offer, var inbördeskriget i

Förenta staterna. England deltog endast i ett krig, Krimkriget, och detta, som ännu framstår som kanske det meningslösaste av seklets krig, blev i efterhand ett gott argument för fredsrörelsen. Revolutionsrörelsen kring 1848 gick så gott som fullständigt England förbi. Det tillstånd av välstånd och fred, som Manchestermännen utlovat, syntes åtminstone för Englands del icke ligga utom räckhåll. Härtill kom, att en rad främmande stater till stor del godtog och genomförde frihandelns grundsats — även om en protektionistisk reaktion inträffade efter några få årtionden.

Med det ökade välståndet följde inrikespolitisk avspänning. Inom den socialistiskt färgade kartiströrelsen hade man länge betraktat frihandelsagitationen med misstro, ansett den vara ett mer eller mindre medvetet försök att föra in arbetarklassen på en sidoväg, som kunde leda endast till vinster av mindre betydelse. Från sin utgångspunkt fick kartisterna rätt, och deras rörelse överlevde därför icke länge frihandelns genombrott. Den engelska socialismen, som i det hela snabbt växt i styrka under 1830-talet, försvagades — man kan nästan säga försvann — efter seklets mitt; den kartistiska rörelsen upplöstes efter ett sista uppflammande i 1848 års demonstrationer. Marx' och Engels' skrifter och den första internationalens konspirationer och agitation gjorde intet intryck på de engelska arbetarna. Sannolikt var icke en arbetare på hundra medveten om att några i England bosatta tyskar med stöd av engelska erfarenheter utformade ett program för världsproletariatet, och till och med trodde sig ha påbörjat dess förverkligande genom en internationell organisation. England blev en fristad för främmande revolutionärer, men varken myndigheterna eller folket intresserade sig för dem; man gjorde icke, såsom på kontinenten, reklam för deras verksamhet genom polisförföljelse. Det dröjde nära ett halvsekel, innan en socialistisk rörelse av någon styrka framträdde, och denna rörelse var långt mindre revolutionär än den tidiga socialismen. De stora rösträttsreformerna 1867 och 1884 kunde genomföras utan avsevärd rubbning av det politiska maktläget; om 1884 års valrätt beviljats femtio år tidigare, hade en social revolution synts ofrånkomlig. Frihandlarna kunde med viss rätt påstå sig ha räddat den bestående samhällsordningen.

Frihandelns genombrott var en av förutsättningarna för det industriella och kommersiella uppsvinget efter seklets mitt. En fortsatt protektionism hade medfört allt mindre möjlighet för utlandet att sälja spannmål till England och därför också mindre avsättningsmöjligheter för den engelska industrin. Men att frihandelspolitiken blev så framgångsrik, sammanhängde med ett läge, som till sin natur var tillfälligt; England hade i förhållande till såväl den europeiska kontinenten som Förenta staterna ett försprång i fråga om kapital, industri och sjöfart, vilket först genom frihandeln helt kunde utnyttjas. England blev kapitalplaceraren, exportören och befraktaren framför andra. Då Amerika, Tyskland och andra länder bakom tullmurar byggde upp en storindustri, förändrades läget. Frihandelns lysande resultat berodde, kort sagt, till stor del på att den kunde förenas med en faktisk monopolställning.

Under detta mellan-viktorianska skede av ökat välstånd och fredlig ekonomisk expansion blomstrade framstegstanken som en tro på den förnuftiga, av sitt välförstådda intresse bestämda människans förmåga att nå ett lyckligt liv genom rationellt utnyttjande av naturens möjligheter. 1851 års världsutställning i London — den första i sitt slag — blev en hymn till det industriella arbetet, uppfinningarna, den fria handeln, det mellanfolkliga samförståndet. En rad författare, vilkas verk vann stor berömmelse och spridning, fastställde de förbättringar som vunnits och utlovade nya och snabba framsteg. Buckles på sin tid utomordentligt ryktbara arbete »History of Civilization in England» (1856; »Civilisationens historia i England», 1871—1872) är det främsta exemplet. Ledmotivet är tanken, att utvecklingen betingas av förnuftets ökade inflytande på känslans och den oreflekterade trons bekostnad. Härmed förbindes en klimatlära, som hävdar de i tempererade områden levande folkens överlägsenhet; i varma trakter, där det är lätt att få föda, uppstår ingen kultur, känslolivet blir här herre över förnuftet. Den med en viss skepsis förenade insikten har övervunnit de religiösa motsättningarna och medfört tolerans och förståelse. Uppfinningar och upptäckter har möjliggjort ekonomiskt uppsving och ersatt den militära andan med den kommersiella. Framför allt har den ekonomiska insikten gjort människorna fredliga; de betraktar varandra som goda kunder och

sådana vill man inte försvaga eller bekriga. Därför har Adam Smith genom ett enda arbete »bidragit mer till människans lycka än som skett genom de förenade insatserna av alla de statsmän och lagstiftare, om vilka historien ger oss ett pålitligt vittnesbörd». Med kunskapens utbredning försvinner den tendens till våld och krig, som ännu dröjer kvar hos de ociviliserade folken. »Det är uppenbart, att Ryssland är ett krigiskt land, inte på grund av att innevånarna är omoraliska utan emedan de är ointellektuella. Felet sitter i huvudet, inte i hjärtat.» Med den ökade kontakten mellan folken växer den ömsesidiga respekten. »Ty, vad än teologerna hittar på, ett är säkert, att människosläktet i stort sett äger mycket mera dygd än last och att i varje land goda handlingar är vanligare än onda.»

Samma tro på förnuftet, det välförstådda intresset, vetenskapen och tekniken möter i Leckys framställning av »upplysningstankens uppkomst och inflytande i Europa» (»History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe», 1865). Här skildras vidskepelsens, de felaktiga religiösa, ekonomiska och politiska föreställningarnas tillbakaträngande genom insikten och det välförstådda intresset. Som exempel på den oriktiga trons förstörande verkningar skildras korstågen, de mest populära och osjälviska men samtidigt mest olycksbringande krigen i Europa. Överhuvud är det främst felaktiga idéer som lett till krig och inre splittring och hämmat framsteget. Nu tenderar civilisationen att närma sig de franska upplysningsmännens ideal. Den intellektuella kulturen försvagar den militära andan. Ekonomin har upptäckt att det upplysta egenintresset kräver fred och samverkan och att intet vinnes genom tullmurar och krig. Obruten fred blir sannolik, då det industriella elementet stärkes på bekostnad av det militära och då de riktiga ekonomiska principerna blir axiom för den stora massan. Det väl förstådda intresset blir för Lecky den gud, den rationella princip, som leder mänskligheten mot allt ljusare öden. »Betraktar man den mänskliga naturen med alla dess brister, är det likväl tydligt, att det upplysta egenintressets inflytande i första hand på mänsklighetens handlingar och i andra hand på dess karaktär är tillräckligt som grundval för hela civilisationen; om denna princip avlägsnades, skulle allt smulas till stoft.»

Den liberala utopism, som frihandelsläran innebar, dominerade endast ett par årtionden, under den korta tid som G. M. Young framställt som den viktorianska epokens blomning. Imperialismen, som visserligen kan betraktas som ett fullföljande av frihandelstanken — det gällde att få nya, säkra och fria marknadsområden — blev genom sina aktiva och aggressiva metoder tillika en reaktion mot manchesterlärans pacifistiska optimism. Liberalismen fick en ny orientering, teoretiskt utformad i T. H. Greens arbeten, praktiskt tillämpad eller förkunnad av radikalerna inom det liberala partiet; med viss rätt har man satt gränsen för gammal och ny liberalism redan vid Gladstones andra ministär år 1880. Därmed omformades själva frihetsbegreppet, såsom särskilt klart framgår av debatten kring obligatorisk skolundervisning 1870: frihet blev inte bara frihet från statsingripande utan kunde såsom en utvidgning av de enskildas möjligheter vinnas genom statligt ingripande, genom åtgärder som förut betecknats som ledande till ofrihet. Under den följande förvandlingen av liberalismen blev frihandelsläran degraderad från utopi till praktiskt ändamålsenlig tradition — för att småningom under mellankrigstiden avföras ur den ideologiska debatten.

Laissez-faire och industrialismen

Den liberala ekonomins grundtankar gjordes tillgängliga för en bredare publik genom lättförståeliga och schematiska framställningar, från vilka all problematik och alla reservationer var bannlysta. I denna form befriades den »dystra vetenskapen» från alla avskräckande drag, intellektuellt likaväl som moraliskt. Dess sanningar kunde av varje läskunnig inhämtas på några timmar, och dessa sanningar garanterade förbehållslöst, att den enskildes egoistiska handlande var till gagn för alla, att avtalsfrihet ledde till harmoni och allmänt framsteg. Det var med all sannolikhet icke främst Adam Smith och Ricardo, icke ens Brougham och Macaulay, utan en rad nu nästan glömda popularisatorer som präglade den härskande opinionens ekonomiska liberalism.

En dam av fransk härstamning, fru Marcet, sökte i en bok, som blev livligt uppskattad på båda sidorna av Kanalen, göra den nya vetenskapen tillgänglig även för unga flickor. Hon fingerade i sin skrift en serie samtal mellan en ung dam av god familj, Caroline, och hennes guvernant, fru B. I det första samtalet frågar Caroline, om icke nationalekonomin, som anger vägarna att nå rikedom, är en tarvlig och farlig vetenskap. Tvärtom, svarar fru B., nationalekonomin visar upp, att samarbete, rättvisa och fred leder till välstånd samt att människorna i eget intresse bör respektera varandras frihet och egendom, och den är därför ägnad att dämpa vinningslystnaden och befordra lugn och ordning. De följande samtalen ger bevisen härför. Med civilisationen har äganderätten, som grundas på det egna arbetet, och arbetsfördelningen uppkommit. Därmed har möjlighet till ökad produktion och stegrat välstånd inträtt. Arbetsfördelningen (fabriksarbetet) medför ej, som stundom påstås, enformighet och tråkighet; den bereder människorna tillfälle att arbeta tillsammans och att bo i städer

och leder sålunda till ett rikare intellektuellt och socialt liv. Den rike och den fattige har i grunden gemensamma intressen. Genom att i sin tjänst anställa fattiga byter den inte ut det arbete som redan har gjorts (dvs. kapital) mot det arbete som skall göras. »Den rike och den fattige är nödvändiga för varandra. Det är som i fabeln om lemmarna och magen. Utan de rika skulle de fattiga dö av hunger; och om det inte fanns några fattiga skulle de rika bli tvungna att arbeta för att leva.» Den rike kan dock ej ge den fattige hela frukten av hans arbete, i så fall vore det meningslöst att anställa honom. Den rike måste ha en del av det genom arbetet skapade värdet, den del som arbetaren inte behöver för sitt uppehälle. Denna profit får ej betraktas som ett ont. »Jag har ofta tänkt», säger fru B., »att en av försynens mest välgörande anordningar består däri, att användandet av de fattigas krafter är nödvändigt för den rike för ökningen av hans förmögenhet.»

Den rike kan göra den fattige andra tjänster än att anställa honom som lönearbetare. Om de fattiga blir alltför talrika, sjunker lönerna till dess jämvikt återställes genom stegrad barnadödlighet. Därför bör de fattiga genom uppfostran bibringas en sådan insikt, att de icke förökar sig utöver en viss gräns. De bör också uppmanas att genom sparsamhet och hjälpföreningar trygga sin ställning. Fattigunderstöd är ett farligt medel, då arbetarna härigenom blir obenägna att spara och de rika på grund av ökade skatter tvingas att anställa färre arbetare eller sänka deras löner. För samhället i dess helhet är det, slutar fru B., lyckligast, om den enskilde konsekvent handlar i sitt eget intresse, ty då placerar han sina pengar i de företag som ger det största utbytet, och de är för den allmänna behovstillfredsställelsen mest väsentliga.

Fru Marcets bok inspirerade en vida mer berömd författarinna, Harriet Martineau, att ägna sig åt ekonomiskt författarskap. Fröken Martineau presenterade den liberala ekonomin på ett än mer populärt sätt, i en serie romaner, med samlingstiteln »Illustrations of political economy» (»Statshushållningen framställd i exempel», 1834—1836). Romanerna, vilka inom kort översattes till svenska, liksom till en rad stora kulturspråk, utgör helt enkelt en utförlig kommentar till Adam Smith, Malthus och Ricardo. I »Byn och gården Brooke» klargöres bl.a., att stora jordegendomar är bra, då de möjliggör fullständig arbetsfördelning och

därmed stor produktion. Kapitalisternas eget intresse bör emellertid ifråga om jorden liksom på andra områden vara bestämmande; i Frankrike har lagstiftningen lett till alltför stor jorddelning, i England har fideikommissinstitutionen medfört så stora egendomar, att ägaren har svårt att övervaka och planera driften. I »Lifvet på Garveloch» dominerar Malthus' befolkningslära, kombinerad med Ricardos jordränteteori. »En sammangaddning i Manchester» vill åskådliggöra sammangaddningarnas, dvs. fackföreningarnas och strejkernas meningslöshet. Befolkningen tenderar att öka snabbare än kapitalet, och arbetslönen tenderar därför att sjunka till det för livsuppehället nödvändiga. En maximal arbetslön, en lön »som lämnar kapitalisten just jämnt så stor vinst, som lönar mödan att därför våga sitt kapital», kan uppnås endast genom att den utbjudna arbetskraften är ringa i förhållande till kapitalet. I grunden är lönen därför beroende av »arbetets säljare», ej av dess »köpare», ty tillgången på arbetskraft regleras av arbetarna själva. Arbetarnas tillstånd kan förbättras dels genom uppfinningar och upptäckter som skapar kapital, dels genom sparsamhet, dels och framför allt genom att man rättar befolkningen efter kapitalet. »Sammangaddningar, åsyftande arbetets övergivande, verkar endast till kapitalets förödelse och är således mer än onyttiga.» — Var och en av fröken Martineaus romaner slutar med en efterskrift, som sammanfattar de lärdomar skildringen givit.

Denna i litteraturen ensamstående serie av ekonomiska romaner nådde en utomordentlig spridning och berömmelse. De begagnades vid drottning Viktorias undervisning. De uppmärksammades av kung Ludvig Filip och av tsar Nikolaus och avsågs under en tid av båda dessa monarker till användning vid undervisningen i skolorna. Planerna på fransk och rysk undervisning på denna grundval blev emellertid skrinlagda, då man konstaterade att fröken Martineau på andra punkter hade tvivelaktiga åsikter; hon hade kritiserat Ludvig Filips far Philippe-Egalité och medlidsamt skildrat de polska upprorsmännens liv som straffångar i Sibirien.

Med »fabriksfrågan» — beteckningen vid denna tid på vad som senare kallades arbetarefrågan, eller helt enkelt den sociala frågan

— avsåg man under förra hälften av 1800-talet huvudsakligen frågan om arbetstiden inom industrin. Socialpolitiken, bortsett från fattigvården, bestod nästan uteslutande av lagstiftning på detta område. Redan år 1802 beslöts en första lag, som begränsade arbetstiden för vissa grupper av lärlingar till tolv timmar om dagen. Sedan tillkom i olika etapper, särskilt 1819, 1825 och 1833, liknande, mera restriktiva lagar rörande minderårigas arbetstid. År 1847 vann reformvännerna sitt främsta mål, tio timmars maximiarbetsdag inom industrin för kvinnor och minderåriga. Då inom flertalet industrier de vuxna männens arbete var beroende av att kvinnor och minderåriga samtidigt arbetade, innebar sistnämnda lag i realiteten, att tio timmars arbetsdag för alla blev regel i det stora flertalet fabriker. Under de följande årtiondena kompletterades de givna föreskrifterna mera i detalj, deras räckvidd utsträcktes och skärpta bestämmelser gavs rörande kontroll över lagarnas tillämpning.

En genomgång av de viktigaste inläggen och debatterna i frågan ger intrycket, att den liberala ekonomins grundsatser spelade en stor roll som skäl mot de krävda reformerna. I parlamentet framhölls ständigt, att i princip ingrepp i avtalsfriheten — när det gällde barnen tänkte man närmast på föräldrarnas avtalsfrihet — var förkastliga och att man därför icke alls borde lagstifta eller i varje fall icke mer än som kunde visas vara oundgängligen nödvändigt. Men det kan likväl påstås, att diskussionen i det hela var föga doktrinärt präglad. Härtill bidrog sannolikt att arbetstidsfrågan på något sätt låg på sidan om den ekonomiska liberalismens principiella resonemang; de ledande ekonomerna hade ofta inte uttalat sig alls i frågan, och några av dem, såsom Malthus och McCulloch samt under ett senare skede John Stuart Mill, hade deklarerat sympati för »fabrikslagstiftningen». De stående argumenten mot reformen var dels att de skulle leda till minskning av produktionen och därigenom beröva England dess industriella hegemoni, dels att de skulle medföra sänkning av lönerna, respektive fråntaga arbetarefamiljerna barnens arbetsförtjänster. Man citerade ett påstående av Senior, enligt vilken den engelska industrins vinst helt berodde på dagens båda sista arbetstimmar. Före spannmålstullarnas avskaffande påstods ofta, att om tullarna försvann industrin utan svårighet skulle kunna ge arbetarna ökade för-

måner och att arbetstidsfrågan då liksom arbetarefrågan överhuvud skulle lösas av sig själv. De positiva argumenten för reglering av arbetstiden var främst humanitära och moraliska. Reformledarna betonade utan att på denna punkt motsägas det ohyggliga i att små barn tillbragte tolv eller femton timmar i fabriker, att en klass uppstod som levde utan glädje, utan bildning och — vilket många ansåg viktigast—utan möjlighet till moralisk och religiös fostran. De ekonomiska olägenheterna av arbetstidsbegränsning förnekades eller reducerades till sin betydelse; arbetet blev, ansåg man, effektivare med en kortare arbetsdag, och det förbättrade hälsotillstånd som följde med ökad vila uppvägde i varje fall på lång sikt de förlorade arbetstimmarna.

Särskilt sedan vissa restriktioner en gång beslutats, framträdde de principiella liberala argumenten endast undantagsvis i diskussionen. Typiskt i detta hänseende är den stora underhusdebatten år 1846. Knappast någon talare ställde sig avvisande under hänvisning till de liberala teorierna. Det mest abstrakta och principiella anförandet hölls av Macaulay, som häftigt angrep tanken, att grundsatsen om avtalsfrihet skulle förhindra en skärpt arbetstidslagstiftning. Denna grundsats måste, yttrade Macaulay, vika då övervägande skäl såsom hänsyn till folkhälsan och moralen, talade mot dess tillämpning; i sådana fall kunde avtalsfriheten även för vuxna inskränkas. Endast då det gällde »rent kommersiella transaktioner» skulle staten icke vara berättigad att ingripa. Premiärministern sir Robert Peel, som i motsats till Macaulay bekämpade det föreliggande reformförslaget, svarade, att denna del av Macaulays anförande slog in öppna dörrar. Macaulays kritik berörde, fortsatte han, på sin höjd tio medlemmar av huset, som ansåg, »att den fria handelns principer utan inskränkning måste bestämma vår lagstiftning i sådana ting som avsåg folkets hälsa, uppfostran och moral». För de flesta vore principfrågan för länge sedan avgjord; det gällde endast att bedöma, hur långt man med hänsyn till skilda förhållanden borde gå i reglering av arbetstiden. Samma allmänna uppfattning hävdade whigledaren lord John Russell och protektionistgruppens ledare lord George Bentinck, vilka för övrigt båda i det föreliggande fallet intog samma ståndpunkt i sakfrågan som Macaulay.

Laissez-faire-principens övergivande på denna viktiga punkt

var, såsom redan av det sagda framgår, icke beroende på ett visst partis insatser. Det har ofta påståtts, att det konservativa partiet var den aktiva kraften i fråga om den tidigare socialpolitiska lagstiftningen. Detta är förklarligt med tanke på att man inom detta parti ställde sig kritisk till industrialismen över huvud och att flera konservativa tänkare och politiska ledare, bland de sistnämnda främst Disraeli — på ett sätt, som vid denna tid saknade motstycke bland liberalerna — principiellt krävde sociala reformer. Det förklaras också att den man som mer än någon annan verkade för reglering av arbetstiden, lord Ashley (senare lord Shaftesbury), var tory och i religiösa och konstitutionella frågor till och med extremt konservativ. I stort sett är det likväl oriktigt att påstå, att de konservativa var särskilt aktiva inom sociallagstiftningen. Disraeli behandlade framför allt i sina romaner och i några politiska ungdomsskrifter den sociala frågan, men hans praktiska insatser för dess lösning var obetydliga; i arbetstidsdebatterna deltog han ej före 1850. Shaftesbury var under en följd av år ett slags ombud för fackföreningarna i arbetslagsfrågor; han efterträddes emellertid i denna egenskap av en radikal liberal, John Fielden. I de avgörande voteringarna bröts helt partilinjerna; man finner whigs och tories på båda sidorna i ungefär samma proportioner. Bland dem som i det hela ställde sig negativa till reformförslagen var konservativa som Peel och Graham, whigs som Brougham och Melbourne, manchesterliberaler som Cobden och Bright. Relativt enhetligt mot nya arbetstidslagar uppträdde efter 1846 peeliterna, som särskilt företrädde den industriella flygeln inom konservatismen.

Det har också påståtts, att en skiljelinje i denna fråga skulle ha gått mellan godsägare och industriidkare. I viss mån torde detta vara riktigt; godsägarna angrep gärna missförhållanden inom industrin, medan industrimännens samhällskritik och reformkrav mera gällde jordbruket. Men synpunkten har ingen större betydelse. Shaftesbury var godsägare, Fielden industriföretagare; bland förespråkarna för begränsning av arbetstiden var flera fabriksägare, som önskade en dylik begränsning och funnit det omöjligt att genomföra den på den privata överenskommelsens väg. Påpekas bör slutligen, att tillfälliga partipolitiska förhållanden i några fall starkt påverkade omröstningsresultaten.

Efter det konservativa partiets sprängning på våren 1846 talade och röstade en rad protektionistiska godsägarlorder, som kort tid förut hade röstat i motsatt riktning eller icke deltagit i votering, för tio timmars arbetsdag; men sannolikt sammanhängde detta med att Peels regering, som de till varje pris ville störta, stod på den konservativa sidan i denna fråga.

Ingen engelsk ekonom av rang, skriver Keynes, har efter 1870 uttalat sig för laissez-faire-principen, och detta påstående borde kunna utsträckas att gälla den högtstående samhällsvetenskapen överhuvud. Som representanter för olika varianter av den nya liberalismen tar jag här Stanley Jevons, nationalekonom och professor i London, samt Henry Sidgwick, professor i moralfilosofi vid universitetet i Cambridge.

Jevons, som vann sin berömmelse genom rent teoretiska analyser, utgav i början av 1880-talet två skrifter — »The state in relation to labour» samt »Methods of social reform» — vilka preciserade hans ställning till de aktuella sociala problemen. Hans allmänna utgångspunkt, som anges i den förstnämnda skriften, kan sägas vara utilitaristisk såtillvida som han förklarade »det allmänna bästa» eller »folkets lycka» vara statsverksamhetens mål. Men dylika uttalanden hos Jevons, liksom hos en rad andra författare från denna och senare tid, får inte fattas såsom innebärande en anslutning till utilitarismen i mera egentlig mening. Utilitarismen utmärkes ju dels av att man uppställde nyttan eller lyckan som mål och därmed ansåg sig komma ifrån äldre metafysiska föreställningar, främst naturrätten, dels av att man trodde sig genom användning av den nya principen kunna bygga upp ett fullständigt och allmängiltigt samhälleligt system. Då Jevons och andra talar om lyckan som mål är det väsentligen för att markera avståndstagandet både från naturrättsmetafysiken och från allehanda andra åskådningar, som genom aprioriska resonemang vill fastställa regler för statens eller samhällets verksamhet, icke minst själva det utilitaristiska systemet. De kalkylerar icke med lyckan som Bentham och de båda Mill, de har ingen tanke på att uppställa lyckoprincipen som en översta grundsats, från vilken man genom en serie slutledningar skulle komma fram till svar i alla möjliga samhällsfrågor. Lyckoprincipen blir för dem

närmast ett enkelt sätt att uttrycka en allmän relativism. Detta hindrar naturligtvis inte att deras språkbruk, lika väl som utilitaristernas, är tvivelaktigt och angripligt. Vad är lyckan, vilkas lycka gäller det, hur skall man gradera och summera angenäma sensationer osv.? Dylik kritik är dock tämligen meningslös, då lyckoprincipen i grunden ej användes som översta grundsats utan som ett slags varning mot »system» av alla slag, som blott ett enkelt sätt att vagt uttrycka en grundläggande värdering.

Det utmärkande för Jevons är nämligen hans strävan att bedöma de sociala problemen från fall till fall, utan hänsynstagande till några aprioriska tankegångar. Denna strävan innefattar visserligen i och för sig en partiskhet för det bestående, varje revolutionerande nydaning ligger utanför perspektivet. Men den innefattar vilket i detta sammanhang är det väsentliga också obundenhet av generella doktriner vid ställningstagandet till konkreta frågor. Jevons betonar i sitt förstnämnda arbete, att man bör frigöra sig från »de metafysiska idéernas och uttryckens mara», att man bör »upplösa alla dessa principer och rättigheter i de fakta och sannolikheter som de befinns innefatta då man undersöker deras verkliga mening». Han utgår från att »staten är berättigad att genomföra vilken lag som helst och till och med att vidta vilken speciell åtgärd som helst som ... ökar den totala lyckan». »Liksom i filosofin det första steget är att tvivla på allt, så är inom det sociala tänkandet eller rättare sagt i det praktiska lagstiftningsarbetet det första steget att sätta åsido alla påstådda absoluta rättigheter eller orubbliga principer.» Utifrån denna relativistiska grundsyn skärskådar Jevons begreppen frihet och äganderätt. Grundsatsen om personlig frihet, som så ofta åberopas mot statsingripanden, kan, förklarar han, i och för sig icke tillmätas någon betydelse. Friheten är blott ett medel, intet ändamål, och då den i ett visst fall strider mot samhällsnyttan, måste friheten vika. Någon fullständig avtalsfrihet har i själva verket aldrig existerat; sedan århundraden har det exempelvis varit förbjudet att betala löner inom industriella företag in natura, och detta beror på att enligt erfarenheten möjlighet att betala på detta sätt missbrukas av arbetsgivarna till arbetarnas nackdel. När nya ingrepp befinns nyttiga för någon viss grupp eller för alla, bör de utan tvekan genomföras. Sålunda bör lagstiftning om

arbetstid och andra arbetsvillkor, om hälsovård och bostadshygien utformas med hänsyn till vad som i det särskilda fallet är ändamålsenligt. På samma sätt förhåller det sig med äganderätten. Någon obegränsad förfoganderätt har ägandet aldrig inneburit, redan beskattningen och möjligheten till expropriation innebär väsentliga inskränkningar. Den fråga det i varje konkret fall gäller att lösa är om äganderätten eller en viss till denna knuten förfoganderätt är socialt nyttig eller icke: »Varje särskild lag måste bedömas för sig med hänsyn till det totalresultat i god eller dålig riktning den medför.» Jevons' betydelse ligger främst däri, att han helt förkastade presumtionen till förmån för vissa gammalliberala grundsatser.

Med Jevons' värdering av bedömandet in casu sammanhänger att han starkt betonade vikten av att vi i lagstiftningen låter oss ledas av erfarenheten; för den skull anbefallde han ingående empiriska undersökningar som stöd för lagstiftningsarbetet. »Vi kan omöjligen undvika allmänna resonemang, men vi bör använda dem så sparsamt som möjligt. Vi bör så att säga välja den lägsta logiska utsiktspunkten inom synhåll.» Likaså påyrkade Jevons att man så långt möjligt skulle experimentera sig fram. En ny lag borde exempelvis, då så kunde ske, först göras tillämplig blott inom vissa samhällen eller områden för att sedan, om experimentet utföll positivt, bli gällande inom hela landet.

Då Jevons går in på skilda sakfrågor, visar det sig emellertid, att hans socialreformism är ganska moderat. Till socialisering ställer han sig nästan genomgående kritisk. Det privata initiativet och den privata äganderätten är, anser han på ungefär samma grunder som John Stuart Mill nödvändiga för en fortskridande höjning av produktionen. Statsdriften är i regel slösaktig och ineffektiv; en del fantastiska missförhållanden vid de under marindepartementets ledning stående skeppsvarven åberopas som bevis härför. Statsverksamhet bör blott förekomma under vissa villkor, som Jevons anger på följande sätt: 1) då det är nödvändigt att samordna många åtgärder inom skilda områden, och en central ledning därför är erforderlig; 2) då de åtgärder varom det är fråga är av intim karaktär; 3) då versamheten har stor offentlighet (sker »under the public eye») eller på annat sätt är sådan, att fel och försummelser lätt kan upptäckas; 4) då kapitalutgif-

terna är små så att varje års uppgifter om inkomster och utgifter ger en lättfattlig och klar bild av läget. Som typiskt lämpade för statsdrift nämner han telegraf- och postväsendet. Däremot anser han exempelvis att järnvägarna bör stanna i privat ägo. Järnvägsväsendet är för komplicerat, dess vidmakthållande kräver för mycket dyrbar nyanskaffning för att man skulle våga anförtro det åt staten. Även i fråga om statlig och kommunal verksamhet av annan än s.k. affärsdrivande art drar Jevons snäva gränser. Han godtar den av staten reglerade obligatoriska skolundervisningen med hänsyn till nödvändigheten av uppfostran för alla. Offentliga bibliotek, museer, parker osv. anbefalls. Här vinner man en väldig ökning av behovstillfredsställelsen genom ringa kostnad; att dylika saker organiseras offentligt och centralt är en tillämpning av samma »princip om mångfaldigande av nyttoeffekten» som ligger till grund för arbetsfördelningen. Offentlig sjukvård tar Jevons däremot avstånd från. Här är det fråga om ordinära personliga behov som det är naturligt för den enskilde att tillgodose utan hjälp eller ledning utifrån.

Jevons beklagar den utbredda fattigdomen och anser den icke såsom ekonomerna femtio år tidigare vara ett naturligt och ofrånkomligt förhållande. Det är främst i lagstiftningens brister sedan århundraden, både i vad som underlåtits och än mera i vad som gjorts, som massfattigdomens orsaker måste sökas. I fråga om sättet för lösning av den sociala frågan synes Jevons' åsikter under 1860- och 1870-talen ha undergått betydande förändringar. I på 1860-talet hållna föredrag prisade han fackföreningarna såsom hjälpföreningar och erkände även deras förmåga att framkalla en förkortning av arbetstiden. Däremot bestred han, att fackföreningarna kunde påverka arbetareklassens lönestandard. En viss arbetaregrupp, för vilken organiserade aktioner var relativt lätt genomförbara, kunde visserligen pressa upp sina löner, men detta skedde i så fall genom att priserna på vederbörande varor höjdes, vilket i sin tur sänkte levnadsstandarden för andra grupper av arbetare. Jevons stod alltså här på den traditionella ståndpunkten, att en lönehöjning genom minskning av företagarevinsten vore otänkbar, enär företagarna kompenserade en lönestegring med höjda priser. Inom många industrigrenar räknade Jevons med att arbetarna skulle bilda producentkooperativa företag. Därjämte

rekommenderade han på övligt sätt sparsamhet och förbättrad uppfostran och utbildning.

I sitt år 1882 utgivna arbete om arbetarefrågan intog Jevons en mera avancerad ståndpunkt. Hans starka hävdande av den socialpolitiska lagstiftningens värde har redan nämnts. Han förordade även nu kooperativa föreningar men synes icke ha haft så stora förhoppningar om deras betydelse som tidigare; den förut spridda tron att man genom denna form av kooperation skulle lösa den sociala frågan var vid denna tid försvagad genom gjorda erfarenheter. Däremot tänker sig Jevons i sin sistnämnda skrift, att en dylik lösning i framtiden skall kunna vinnas genom ett slags kooperation mellan arbetsgivare och arbetare, varigenom arbetarna utöver sin lön skall erhålla en del av företagets vinst. En sådan organisationsform skulle leda till att intressegrupperingen inom industrin blev vertikal i stället för horisontell; striden mellan arbetsgivare och arbetare skulle ersättas av en tävlan mellan de inom skilda företag eller industrigrenar verksamma. »Då försvinner alla godtyckliga löneskalor, alla organiserade strejker, alla långvariga konflikter som gör affärsverksamheten osäker och äventyrlig... Ivern att producera så bra och billigt och mycket som möjligt kommer att träda i stället för ivern att bilda för arbetet hinderliga organisationer.» Detta uttalande stämmer icke väl överens med Jevons' tidigare påstående om omöjligheten för fackföreningarna att generellt höja lönerna annat än under den förutsättningen, att enligt Jevons' mening en del av den summa som tidigare utbetalats i form av lön i framtiden skulle få karaktären av vinstandel. Någon reell förbättring av arbetsvillkoren skulle ju i detta fall ej följa av vinstandelssystemet. Detta system torde väl också, såsom Jevons' motivering antyder, ha rekommenderats mera som ett medel att skapa en känsla av solidaritet med sitt företag hos arbetarna än som ett medel till direkt höjning av arbetarnas levnadsstandard.

Vinstandelssystemet liksom producentkooperationen blev i själva verket inte av nämnvärd betydelse som bidrag till »arbetarefrågans» lösning. Då Jevons' nu berörda skrift utkom i en tredje upplaga år 1894 kunde utgivaren Michael Cababé med all rätt framhålla, att det med hänsyn till gjorda erfarenheter låg något rörande över de förhoppningar som en äldre generation av natio-

nalekonomer hyst på dessa punkter. De ganska talrika försök som gjorts både i fråga om producentkooperation och vinstandelssystem hade antingen helt misslyckats eller blivit av mycket begränsad betydelse. De producentkooperativa företagen synes i regel — delvis beroende på närliggande svårigheter beträffande ledningen — ha skötts relativt ineffektivt; att bilda dylika företag har varit omöjligt på grund av svårigheten att anskaffa kapital; arbetarna har hellre placerat sina besparingar säkert än de tagit den risk som organiserandet av egna företag inneburit. I de företag där vinstandelssystemet genomförts har reallönerna ej överstigit de genomsnittliga, och någon förändring i arbetarnas inställning till företaget har i regel inte kunnat konstateras. I fråga om orsakerna till dessa systems misslyckande har också framhållits, att den solidaritetskänsla och de gemensamma mål som socialdemokratin och fackföreningsrörelsen givit arbetareklassen skapat en stämning mot alla anordningar av denna typ.

Sidgwicks politiska och sociala åskådning är kortast och klarast uttryckt i hans »The elements of politics» (1891); härtill kommer främst hans handbok i nationalekonomi och några uppsatser om de socialistiska teorierna och deras betydelse ur nationalekonomisk synpunkt. Sidgwick betecknas stundom, och icke utan fog, som den siste utilitaristen. Han utgår i huvudsak från utilitarismens grundsatser och anser sig kunna från dem dra slutsatser i detalj rörande politiska och sociala frågor. Hans ståndpunkt skiljer sig dock i åtskilligt, både vad angår principer och detaljer, från de utilitaristiska föregångarna.

I »Elements of politics» säger sig Sidgwick vilja »på ett systematiskt sätt framlägga de allmänna åsikter och principer som vi begagnar i vanliga politiska resonemang». För att klarlägga de regler som bör gälla för det politiska handlandet måste man, fortsätter han, utgå från en under vissa någorlunda bestämda omständigheter levande grupp av människor; hans egen framställning gäller »den civiliserade människan i hennes mest avancerade utvecklingsskede». Politiken måste därför grundas väsentligen på psykologin, inte på historien. »De grundläggande antagandena i våra politiska resonemang består av vissa satser beträffande mänskliga motiv och tendenser som i första hand härleds ur

vardaglig erfarenhet av civiliserat liv.» I dessa Sidgwicks utgångspunkter ligger det, såsom de gjorda citaten torde visa, en dubbeltydighet. Å ena sidan synes Sidgwick vilja formulera politiska grundsatser för det civiliserade samhället, vilka är objektivt hållbara i den meningen att de kan visas vara riktiga med hänsyn till den i dessa samhällen levande människans beskaffenhet. Å andra sidan synes han i denna »människans beskaffenhet» inlägga även de åsikter i politiska ting som är mera allmänt omfattade. Den sistnämnda synpunkten blir gång på gång av betydelse så till vida som Sidgwick motiverar en viss »regel» med en hänvisning till att den eller den uppfattningen faktiskt är förhanden. Tydligt är dock, att Sidgwick icke velat ge blott en framställning av härskande opinion, att han strävar efter att utforma handlingsdirektiv som är riktiga inom den ram han valt för sin undersökning, även om de icke av opinionen uppfattas som riktiga. Den sammanblandning som här föreligger ger Sidgwicks politiska arbeten ett speciellt drag av oklarhet.

I ett följande kapitel förklarar Sidgwick, att han själv liksom säkerligen de flesta människor anser att »det grundläggande kriteriet för lagarnas och överhuvud de statliga åtgärdernas lämplighet är deras tendens att öka den allmänna lyckan». Han menar härmed lyckan för de enskilda människorna — nu levande och framtida generationer — inom det samhälle som vederbörande lagstiftning gäller. De lagstiftningsåtgärder som här kommer i fråga kan indelas i två grupper. Den första omfattar ingripanden i den persons intresse som det statliga tvånget avser. Dylika ingripanden anses, skriver Sidgwick, i regel olämpliga. Skälen härtill är: att människor i allmänhet bättre känner och ivrigare söker tillgodose sitt eget intresse än staten gör det; att sådana lagar minskar individernas självtillit och energi och hindrar dem att själva dra fördel av erfarenheten; att de lätt kringgås, emedan de personer det gäller ej har intresse av att de åtlyds; att de i varje fall föranleder större utgifter och besvär än nytta; att de leder till en farlig stegring av styrelsens makt. Dessa skäl är visserligen inte alltid giltiga, men de innebär tillsammans en stark presumtion mot lagstiftning av angiven art. Den andra gruppen av lagstiftningsåtgärder syftar till att förmå en person att handla på ett sådant sätt, att *andras* lycka härigenom stegras. Inom denna

grupp finns två slag av åtgärder: sådana som förmår till nyttiga handlingar och sådana som förbjuder skadliga handlingar. Åtgärder av det förra slaget är i regel olämpliga; det anses allmänt, skriver Sidgwick, att det handlande det här gäller är moralistens och prästens, inte lagstiftarens sak. Endast åtgärder av det senare slaget är alltså i princip lämpliga, de faller inom ramen för vad Sidgwick kallar individualism. Bestämmelser enligt vilka en person positivt måste hjälpa andra betecknas som socialistiska. Den följande framställningen går ut på att visa dels vilka lagstiftningsåtgärder som är lämpliga enligt den individualistiska synpunkten, dels i vad mån denna måste modifieras för att uppnå största möjliga lycka.

Efter de inledande principiella kapitlen diskuterar Sidgwick vilka statliga ingripanden, som är önskvärda eller åtminstone tänkbara ur individualistisk synpunkt, »det individualistiska minimum». Endast ett par av de många problem han berör kan här uppmärksammas. Äganderätten — den exklusiva och obegränsade användningen av det ägda — förklaras ur individualistisk synpunkt motiverad väsentligen därför att den grundas på arbete, vare sig detta bestått i produktion eller bevarande av det ägda, och att detta arbete inte skulle ha utförts utan den stimulans som den exklusiva förfoganderätten ger; äganderätten eggar till produktion av nyttiga ting. Vissa begränsningar av äganderätten är dock i särskilda fall nödvändiga; så t.ex. får författarerätten till en skrift inte ha obegränsad giltighet, och inskränkningar kan införas i en jordägares rätt beträffande på hans egendom upptäckta dyrbara mineral. Avtalsfriheten är i princip värdefull. Personer med moget omdöme, ledda av ett upplyst egenintresse — och det är sådana den individualistiska teorin förutsätter — bör i ett civiliserat samhälle kunna själva reglera sina rättigheter och förpliktelser genom avtal. Undantag från regeln om avtals bindande kraft sägs vara nödvändiga i vissa fall, såsom då avtalen tillkommit under tvång eller genom svek. I fråga om barn och i viss utsträckning också i fråga om kvinnor måste staten fastställa inskränkningar som eljest ej är behövliga. Liknande uttalanden görs om arvs- och testamentsrätten. Även här gäller det att stimulera produktionen genom att ge ägaren full förfoganderätt över det ägda. Att exempelvis begränsa rätten att testamentera till ett

visst belopp, såsom J. S. Mill ifrågasatte, »skulle på ett riskabelt sätt försvaga motiven för arbetsamhet och — vad som är än viktigare — sparsamhet under senare delen av vederbörande personers liv.»

Emellertid anser Sidgwick att statsingripandet bör gå långt utöver »det individualistiska minimum». Många åtgärder som betecknas som socialistiska i vidsträckt mening är motiverade såsom ägnade att främja det allmänna bästa. Den individualistiska princip som leder till laissez-faire, är nämligen endast i stort sett riktig och bör sålunda modifieras med hänsyn till erfarenheter inom skilda områden och i olika lägen. Laissez-faire kan leda till monopolställning för vissa personer eller organisationer. I dylika fall kan staten eller kommunen ingripa och eventuellt överta vederbörande produktion. »Då av tekniska eller andra skäl en hel industri inom ett visst distrikt tenderar att få monopolistisk karaktär... bortfaller under alla förhållanden den viktigaste ekonomiska invändningen mot dylikt (offentligt) ingripande.» Därmed ger Sidgwick en motivering särskilt för s.k. kommunal socialism. Likaså kan staten organisera sådana företag som är samhällsnyttiga men vilka det är svårt eller omöjligt att få till stånd genom frivillig överenskommelse. Post och telegraf bör skötas av staten, medan järnvägarna kan ägas av enskilda. Staten kan också uppställa regler som för de närmast intresserade är gynnsamma men som inte frivilligt kan fastslås, därför att ett brytande av en gjord överenskommelse medför speciella fördelar; att genomföra stängning av alla affärer på söndagarna är knappast möjligt utan ett offentligt påbud. Statlig reglering av uppfostran är befogad, då härigenom prestationsförmågan ökas och överhuvud en moralisk och intellektuell förbättring åvägabringas. Staten kan i särskilda fall inskrida för att hjälpa en nödlidande grupp inom befolkningen, då detta är direkt motiverat av lyckoprincipen.

Sidgwick ingår också på frågan, i vad mån åtgärder som direkt syftar till en jämnare inkomstfördelning är berättigade. »Mänskligheten sunda förnuft» godtar i realiteten, skriver han, Benthams satser om förhållandet mellan välstånd och lycka: att med ökat välstånd i regel följer större lycka, och att över en viss välståndsgräns lyckan inte längre ökar i proportion till välståndet; därav

följer, att ju mer ett samhälle närmar sig jämlikhet i fråga om välstånd, desto större är individernas samfällda lycka inom samhället. Denna uppfattning gäller dock endast under bestämda förutsättningar: att inte den rikedom som finns att fördela minskas genom den ändrade fördelningen; att inte det antal personer bland vilka fördelningen skall ske ökas; att inte förändringen minskar lyckan i den mån den är beroende på andra ting än välståndet. Sidgwick diskuterar dessa punkter ingående och kommer till resultatet, att här föreligger betydande risker. Med jämlikhet kan antas följa mindre arbetsamhet och därmed en mindre rikedom att fördela. Likaså blir det sparande som behövs för investering och produktionsökning sannolikt mindre. Möjligt är också, att befolkningen kommer att öka snabbare än under bestående förhållanden. Härtill kommer, att de förmögna dels direkt, dels genom att understödja andra, på ett särskilt verksamt sätt bidrar till den intellektuella och allmänt kulturella utvecklingen och därmed även till samhällsmedlemmarnas lycka över huvud. Det är troligt, att jämlikheten skulle föra med sig minskad kultur eller åtminstone mindre snabb ökning av kulturen och att den genomsnittliga individuella lyckan skulle förminskas härav.

I detta sammanhang behandlar Sidgwick socialismen som ett extremt medel att åstadkomma jämnare ekonomisk fördelning. Med socialisering avser han härvid ett statligt övertagande av produktionsmedlen och deras utnyttjande på ett sätt som starkt tillgodoser jämlikhetskravet. I stort sett gäller de allmänna skälen mot jämlikhet även en socialistisk organisation. Avlönade tjänstemän kan ej väntas visa samma energi och initiativkraft som privata företagare; denna synpunkt framstår som ett huvudsakligt argument mot mera utsträckt statsdrift. En småningom skeende utvidgning av statsverksamheten kan emellertid tänkas vara fördelaktig, utan att man får vänta sig några mera revolutionerande resultat vare sig beträffande moral eller välstånd. Frivilliga sammanslutningar av kooperativ typ för såväl produktion som konsumtion rekommenderas av Sidgwick, men han hyser inga förhoppningar om att de skall förmå lösa den sociala frågan.

Laissez-faire-principen hade emellertid ännu under 1800-talets

sista decennier energiska förespråkare inom engelsk samhällsdebatt. Främst bland dem var sociologen Herbert Spencer. I sina många arbeten, från »The proper sphere of government», 1842, till »The man versus the state», 1884, (»Individen gentemot staten», 1912), förfäktade Spencer konsekvent gammalliberala principer, och hans kritik av statsingripanden stegrades i skärpa allteftersom det liberala parti, till vilket han anslutit sig, modifierade sina ursprungliga grundsatser. Själva hans sociologiska system uppbars av liberala tankegångar; utvecklingen gick enligt vad han trodde sig kunna visa, mot allt större differentiering och samtidigt mot en »naturlig», av statsverksamhet oberoende harmoni. Politiskt och socialt innebar detta framför allt, att den äldre statsregimen, då människorna och grupperna innehade fastslagna och oföränderliga positioner och funktioner (feodalismen), ersattes med en kontraktsregim, vars grundval var det fria avtalet och det fria yrkesvalet; denna förändring svarade mot utvecklingen från ett agrart och militaristiskt till ett industriellt, kommersiellt och fredligt samhälle. Kontraktsregimen, som skulle ge människorna full frihet att utveckla sina anlag och tillgodose sina behov och som tillika skulle innebära ett maximum av social integration, kunde helt slå igenom endast om staten inskränkte sin verksamhet till rättsvård och försvar och överlämnade allt annat till det privata initiativet. Staten skulle vara blott »ett aktiebolag för ömsesidig försäkring».

Under intrycket av de statsingripanden som på 1860- och 1870-talen genomfördes under ledning eller medverkan av liberalerna skrev Spencer »The man versus the state», som utgör en anklagelseskrift mot samtidens liberaler. Tidigare, skriver Spencer, representerade tories den föråldrade statsregimen, liberalerna kontraktsregimen. Nu börjar liberalismen uppträda som en ny form av toryism. Man måste återgå till laissez-faire. I Spencers motivering framträder den ekonomiska liberalismens klassiska tankegångar, men det intressanta är, att Spencer söker stödja dessa med nya, från biologin och antropologin hämtade synpunkter. Biologin (Darwin) hade visat, att urvalet av livsdugliga sker genom strid och tävlan. Om detta urval hindras genom att samhället tar hand om de svaga försämras släktet. Den socialpolitiska lagstiftningen står alltså i strid mot naturens lagar för utvecklingen från lägre

till högre livsformer. »Men underligt nog, nu då denna sanning antas av de flesta bildade — nu då den välgörande verkan av de lämpligastes fortlevande har inskärpts hos dem så att de mera än förr kunde väntas tveka att motverka denna tendens — nu mer än någonsin förr i världens historia gör de allt vad de kan för att främja de olämpligastes fortlevande.» Endast om de framgångsrika fritt fick njuta av sin framgång och därmed också ges tillfälle att i största möjliga utsträckning fortplanta sig och om de misslyckade lämnades att gå under vore ett snabbt framsteg möjligt. Genom att begränsa denna av naturen givna anordning sökte man »förbättra livet genom att bryta sönder de grundläggande villkoren för livet». Även på annat sätt sökte Spencer stöd i »naturen». Han hänvisade till populära antropologiska arbeten, vilka tycktes visa, att de liberala grundsatserna om äganderättens okränkbarhet och avtalets frihet tillämpades även bland vilda folk och drog därur slutsatsen, att de var för människan naturliga. Liksom många andra politiska ideologer föreställde sig alltså Spencer, att vildarna — trots att de kallas för vildar just på grund av sin underlägsenhet ur den civiliserades synpunkt — på något sätt skulle handla mera naturligt och därmed rationellt än kulturfolken.

Till dessa påståenden anknöt Spencer också en egendomlig naturrättslig tankegång. Majoriteten hade ej rätt att besluta annat än inom de områden för vilkas reglerande samhället upprättats. Visserligen fanns inget samhällskontrakt, men man kunde tänka ut de begränsningar för statsverksamheten som skulle uppställas, om ett samhälle bildades, och dessa begränsningar måste respekteras. Säkerligen skulle de i samhället ingående inte önska exempelvis att majoriteten fick rätt att bestämma vad de skulle äta och dricka. Spencer jämförde samhället med en fritt bildad organisation, ett bolag eller en förening. Här var det ej fråga om att ge majoriteten rätt att besluta annat än rörande de nödvändiga villkoren för organisationens och de i densamma ingående medlemmarnas verksamhet. I staten kunde dessa nödvändiga villkor gälla endast samhällets försvar mot yttre fiender och den enskildes försvar mot inre fiender, dvs. förbrytare. På detta sätt kom Spencer tillbaka till den rena naturrättens krav på inskränkning i statsverksamheten, men han drog gränserna snävare än kanske

någon tidigare författare. Konsekvensen av hans påstående måste bli, att varje medborgare fick ett slags vetorätt mot varje majoritetsbeslut, som gällde annat än försvar och rättsvård i inskränkt bemärkelse.

I nu berörda och andra skrifter klarlade Spencer ingående sin uppfattning om statsverksamhetens gränser i de konkreta fallen. Socialpolitik, hälso- och fattigvård föll enligt hans mening utanför statens sfär, likaså varje form av undervisning. Staten borde inte ens sköta mynt- och postväsen eller genom särskilda anordningar, t.ex. byggande av fyrar och broar, främja den allmänna samfärdseln. Varje statsingripande — utanför försvar och rättsväsen — var farligt, även om det i och för sig kunde synas ändamålsenligt. Vad Spencer kallade den empiriska utilitarismen — i motsats till sin egen rationella utilitarism — innebar att man i varje särskilt fall »besinnade endast de följder som speciella ingripanden skulle få för speciella gruppers handlande och ej tog hänsyn till de följder som en mängd dylika ingripanden tillsammans skulle få för människornas liv överhuvud». På detta sätt glider man, skriver Spencer, omedvetet fram mot ett socialistiskt samhälle, i vilket individen blir slav under samhället:

»Det slutliga resultatet blir ett återupplivande av despotismen. En disciplinerad armé av militära tjänstemän, ger den högsta makten åt sin chef... Det skulle blott behövas ett krig mot ett angränsande samhälle eller något inre missnöje som krävde våldsamt undertryckande för att på en gång förvandla en socialistisk styrelse till ett olidligt tyranni av samma slag som i det gamla Peru; ett tyranni under vilket det stora flertalet människor — styrda av tjänstemän av olika grader, kontrollerade i sitt liv ute och hemma — skulle arbeta för att uppehålla den organisation som behärskade dem och för sig själva endast få behålla det för uppehället nödvändiga. Och då återupplivas, i en ny form — statusregimen — detta system av tvunget samarbete vars avtynande tradition representerats av den gamla toryismen och som den nya toryismen håller på att föra oss tillbaka till.»

I ett några år senare publicerat arbete, »Ett försvar för friheten», riktade en rad författare — bland dem Spencer — en ingående kritik mot den socialistiska lagstiftning som enligt deras mening höll på att genomföras. Ledmotivet i uppsatserna är

tanken att utvecklingen i England går mot ett majoritetstyranni av socialistisk färg och att en kraftig aktion för att rädda de liberala grundsatserna är nödvändig. Socialismen förklaras liktydig med ett ämbetsmannavälde, som förkväver all privat företagsamhet och därmed i längden undergräver produktionen och leder till allmän fattigdom. Genom att hejda det naturliga urvalet förstör socialismen de biologiska grundvalarna för framsteget; genom att nivellera allt skapar den människor av stereotyp obetydlighet. Statens och kommunernas vid denna tid mycket blygsamma affärsdrivande verksamhet (post, elektricitet) påstås under hänvisning till konstaterade missförhållanden vara slösaktig och ineffektiv. Den fria skolundervisningen sägs verka förstörande för den engelska självtukten. De fria lånebibliotek som en del städer vid denna tid började upprätta angrips i samma anda. »Det är svårt att se någon verklig skillnad mellan en person som fräckt går in i sin grannes hus och tar med sig hans böcker och den person som tillsammans med likasinnade bildar en majoritet och med röstsedlarnas makt skickar en uppbördsman för att kräva ut värdet av dessa böcker.» Biblioteksväsendet innebar i själva verket, att en grupp människor — de som tyckte om att läsa — fick privilegier i förhållande till andra; det vore lika rimligt eller rättare orimligt att samhället bjöd på fri teater, fri musik och fri sport. Genom alla ingrepp av denna art, vare sig de gällde skolundervisning, bibliotek eller spritförsäljning, förstördes självdisciplinen och självförtroendet; man berövade människorna den glädje som följer med uppoffringar för en åtrådd sak och den karaktärsstyrka som danas genom lyckligt övervunna frestelser. »Kan vi inte bemöda oss att skapa ett England som är rent utan att övervakas av sedlighetsorganisationer, nyktert — trots tusentals krogar som är öppna dygnet om — och som älskar kunskapen, trots eller därför att den kan vinnas blott genom självuppoffring...?»

En del av argumenten i de båda berörda skrifterna har numera blott kuriositetsintresse men var för åttio år sedan säkerligen representativa för en icke obetydlig liberal opinion. Till dessa föråldrade synpunkter hör åberopandet av utvecklingsläran som stöd för laissez-faire-principen. Darwinismen anlitades i slutet av 1800-talet som garanti för de mest skilda politiska åskådningar.

Den krigiska nationalismen hävdade, att strid mellan folken motsvarade Darwins »kamp för tillvaron» och att segern i denna strid måste tillfalla den eller de stater som var mest skickade att föra mänskligheten framåt. Konservativa riktningar såg i överklassen en elit som frambragts genom århundradens selektion och förklarade på denna grund den sociala hierarkin vara biologiskt betingad. Socialister krävde under hänvisning till Darwin en jämlikhet som skulle medföra samma möjligheter för alla och därmed leda till ett »naturligt» urval. Framför allt torde likväl liberalismen ha utnyttjat darwinismens auktoritet. Liksom människan framgått ur en fri biologisk tävlan, skulle de bästa människorna framgå ur en fri social tävlan. »Principen om de lämpligastes fortlevande», skriver Keynes, »kunde betraktas som en väldig generalisering av Ricardos ekonomiska teori.»

Vissa under den sociala reformismens tryck framkomna eller med ny skärpa hävdade ekonomiskt-liberala synpunkter fick däremot en mera varaktig plats i debatten. Det blev vanligt att betona, att en långtgående socialpolitik kunde försvaga de understöddas energi och självständighet och leda till vad man för några år sedan i Sverige brukade kalla understödstagaranda. I samband härmed har man på liberalt håll sagt sig vilja utforma de sociala åtgärderna på sådant sätt, att dylika konsekvenser motverkas; samhällets ingripande måste givas en sådan form att individerna stimuleras till egna positiva insatser. Det i och för sig oklara slagordet »hjälp till självhjälp», som i skilda variationer överallt uppträder i liberala inlägg, har tydligen denna syftning: själva uttrycket är ett försök att kombinera till socialreformism och gammalliberalism hörande associationer. Tanken att socialpolitik och än mera socialism i mera egentlig mening leder till en allmän nivellering, en estetiskt och moraliskt motbjudande slätstrukenhet har också spelat en viss roll i senare diskussion, särskilt i mera agitatoriska och oreflekterade inlägg. Den synes förutsätta uppfattningen, att den ekonomiska differentieringen är den väsentliga grunden till variation även på andra områden. Större vikt har dock andra moment i de berörda resonemangen haft. Spencers varning mot den »empiriska utilitarismen», som behandlar varje problem om statsingripande för sig och inte tänker på totaliteten av de vidtagna åtgärderna, återspeglas i otaliga debattinlägg.

Man har anfört, att en viss reform i och för sig kan förefalla välmotiverad men att den går i farlig riktning och jämte andra liknande reformer kan undergräva den liberala samhällsordningen. Särskilt har förslag till statsdrift på begränsade områden avvisats såsom ägnade att leda hän mot en mera allmän socialisering. Själva den argumentativa metod som här användes är naturligtvis gammal — den diskuteras ingående i Benthams »Book of fallacies» — men den har i här berörda punkt fått alldeles särskild betydelse. Enligt denna nöjer man sig inte med att uppställa en presumtion mot statsingripanden; man anser sig kunna avvisa dylika ingripanden även om övervägande skäl erkänns tala för dem. Spencers huvudskäl mot socialism och långtgående statsingripanden i allmänhet, nämligen att konsekvensen blir ämbetsmannavälde och ytterst diktatur, hör till den moderna liberalismens centrala tankelinjer.

Frihetsbegreppets omvandling och T. H. Green

En rad engelska debatter om skilda former av statsingripande på 1860- och 1870-talen uppvisar vissa gemensamma drag. Förslagsställaren drar fram de konkreta förhållanden, som synes göra ett ingripande behövligt; han uppvisar exempelvis, att ett stort antal olycksfall äger rum i fabriker och att dessa skulle kunna förekommas genom vissa bestämmelser om skyddsåtgärder eller att nykterhetstillståndet är dåligt och skulle kunna förbättras genom en mera restriktiv lagstiftning om utskänkning av rusdrycker. Förslagets motståndare söker visa, att de angripna missförhållandena är mindre omfattande och svårartade än som påståtts och att de anbefallda hjälpmedlen är av tvivelaktig effektivitet eller medför kostnader och olägenheter, som av förslagsställaren icke uppmärksammats. Men därjämte inför kritikerna en mera principiell synpunkt i debatten. De hävdar, att friheten är i fara, att genom det begärda statsingripandet medborgarna skulle berövas sin möjlighet att handla och sluta avtal i överensstämmelse med det egna intresset, att den i och för sig begränsade åtgärd, som föreslås, innebär ett uppgivande av för samhällslivet väsentliga grundsatser. På denna kritik svarar förslagets anhängare, dels genom att söka reducera ingreppets betydelse, dels genom att göra gällande, att i själva verket den generella frihet alla säger sig eftersträva främjas genom statsingripandet, att en viss frihet utbytes mot en annan och mera väsentlig frihet.

Som exempel kan nämnas debatten i underhuset år 1870 om obligatorisk skolundervisning. Regeringsförslagets talesman, Forster, framlade uppgifter, enligt vilka under det rådande systemet hundratusentals barn inom arbetareklassen saknade all skolundervisning. Detta måste ändras. Sedan arbetarna fått politisk makt genom 1867 års reform, måste de få undervisning för att på ett

förnuftigt sätt kunna begagna sin rösträtt. I den ständigt stegrade konkurrensen mellan nationerna kunde England ej hävda sig, om icke arbetarnas kvalitet förbättrades. De konservativa kritikerna sökte göra troligt, att det bestående tillståndet var bättre än Forster påstått och att en mängd svagheter i detalj vidlådde regeringsförslaget. De åberopade likväl också — samtidigt som de sade sig önska utvidgad skolundervisning — frihetsprincipen mot förslagets tvångsbestämmelser.

På detta sätt kom ordet frihet allt oftare att användas även i en helt annan mening än tidigare. Omkring 1830 hade man genomgående med frihet menat frihet från statsingripande, framför allt obegränsad avtalsfrihet. Femtio år senare användes fortfarande ordet i denna betydelse, men det kunde nu jämväl givas en helt annan innebörd. Frihet kunde avse av staten fastställt skydd för en individ eller en grupp i förhållande till andra grupper, dvs. friheten kunde realiseras genom statsingripande, genom intrång i avtalsfriheten. Då man under hänvisning till frihetstanken motiverade exempelvis legala begränsningar i arbetstiden, utgick man tyst eller öppet från, att man härigenom bidrog att skapa arbetsvillkor av den art, som arbetarna skulle betinga sig, därest de vore »fria» i förhållande till företagarna, dvs. ur avtalssynpunkt var mera jämställda med arbetsgivarna än faktiskt var förhållandet. Med statstvånget ansåg man sig mildra eller upphäva en social ofrihet. Men härifrån var steget icke långt till ett begagnande av ordet frihet, som möjliggjorde snart sagt vilka statsingripanden som helst i frihetens namn. Individen kunde göras »fri» gentemot frestelser, gentemot egna onda böjelser. Han kunde uppfostras och ledas i sådan riktning att hans förmåga att göra det goda och motstå det onda stegrades; det låg nära till hands att här tala om en frigörelse, om man blott förutsatte, att individen »egentligen» ville leva »ett gott liv», att han eftersträvade »sitt eget bästa». Införandet av obligatorisk skolundervisning kunde på detta sätt förenas med frihetsprincipen, vilket några årtionden tidigare synts omöjligt; problematiken minskades dock i detta fall därigenom, att tvångsbestämmelserna gällde barn, varför statens befallningar här blott ersatte föräldrarnas.

Denna tendens vid begagnandet av ordet frihet var icke ny. Den återkommer gång på gång i de etiska och politiska idéernas

historia. Frihet blir individuell utveckling i en moraliskt värdefull riktning, och ett statstvång, som tjänar denna utveckling, blir därför en anordning i frihetens intresse. Senast hade en dylik tankegång med ojämförlig skärpa framförts av Hegel. Inom den engelska liberalismen preciserades också den nya inställningen till problemet frihet och statsingripande av en av Hegels få efterföljare i England, Thomas Hill Green, professor i filosofi i Oxford. Under de följande årtiondena ända fram till nutiden åberopas Green som socialreformismens teoretiker, och hans konstruktioner återkommer i flera följande liberala programskrifter.

Det klaraste uttrycket åt sina åsikter på denna punkt gav Green i en år 1880 hållen föreläsning om »liberal lagstiftning och avtalsfrihet». Han erinrade om att under senaste tiden en rad lagar föreslagits eller beslutats, vilka icke syntes förenliga med principen om avtalsfrihet, sådan denna vanligen formulerades. Tidigare hade liberalismen bekämpat klassprivilegier i frihetens namn, nu ansåg många, att den verkade i rakt motsatt riktning. Som exempel nämnde Green arbetstidslagstiftningen, den obligatoriska skolundervisningen, lagarna om fabriks- och bostadsinspektion och skilda förslag om förhållandet mellan jordägare och arrendatorer. På alla dessa punkter var det, kunde man tycka, fråga om ingrepp i den personliga friheten. Emellertid är det, fortsätter Green, även i dylika fall i realiteten en utvidgning av friheten som genomföres. Borttagandet av tvång ökar icke i och för sig den sanna friheten. Ty denna frihet, den positiva friheten, består i »kraft eller förmåga att göra något eller njuta av något, som är värt att göra eller njuta av». Framsteg i form av frihet är därför detsamma som »den stegrade utvecklingen och utövningen i det hela av den förmåga att medverka till det allmänna bästa, med vilken vi anser samhällets medlemmar utrustade». En »frihet», som icke fyller en sådan funktion, är egentligen icke någon frihet.

Från denna utgångspunkt diskuterar Green statliga ingripanden på olika områden. Arbetet är visserligen, enligt ekonomerna, en vara som alla andra, men det är tillika i särskild grad en personlig angelägenhet. Därför kan begränsningar fastställas i syfte »att hindra arbete att försäljas under villkor, som gör det omöjligt för säljaren att någonsin fritt bidraga till det allmänna bästa i någon form». För att skydda en persons hälsa kan staten alltså

fastställa hur fabrikerna skall vara inrättade, och i fråga om kvinnor och ungdom kan också bestämmelser om arbetstiden meddelas. Ur samma synpunkt äger staten rätt att förbjuda vissa andra avtal, t.ex. ett avtal om förhyrning av en hälsovådlig bostad. Staten äger också att sörja för att ungdomen fysiskt och psykiskt får den utrustning, som är nödvändig för dess verkliga frihet, och kan alltså förordna bland annat om obligatorisk skolgång. Jorden har, liksom arbetet, speciella egenskaper i förhållande till andra varor. »Det är endast på jorden som vi kan leva; endast över jorden kan vi röra oss från plats till plats.» Staten äger fördenskull att ge begränsningar i fråga om jordäganderätten. Särskilt pläderar Green för fideikommissinstitutionens avskaffande och för vissa bestämmelser till skydd för arrendatorerna. Slutligen krävde Green en skärpt nykterhetslagstiftning. Engelsmännen borde »offra den icke synnerligen dyrbara friheten att köpa och sälja alkohol i syfte att bli mera fria att utöva de förmågor och förbättra de färdigheter som Gud givit dem».

Med dylika resonemang blev det möjligt att förklara alla åtgärder, som ur någon synpunkt kunde anses socialt värdefulla, motiverade just med hänsyn till friheten. I själva verket blev friheten liktydig med det allmänna bästa och förlorade därmed varje konkret mening; tidigare hade man tvärtom i genomförandet av en viss, någorlunda bestämd frihet sett ett medel att förverkliga det allmänna bästa. Det är uppenbart, att den av Green givna definitionen på frihet icke inrymmer någon objektiv begränsning och att sålunda de direktiv, som på skilda områden ges, utifrån den uppställda begreppsbestämningen är godtyckliga. På alldeles samma sätt, varmed Green motiverade arbetstidslagarna för barn och kvinnor, skulle han ha kunnat försvara dessa lagar för män. Varför skulle icke också en lagstiftning om minimilöner eller om uppdelning av jorden eller om en socialisering av produktionen kunna anses ägnade att stegra medborgarnas förmåga att verka till det allmänna bästa? Greens frihetsbegrepp kan också, såsom den fascistiska och den nationalsocialistiska regimen visat, användas som stöd för en regim, som syftar att helt göra de enskilda individerna till redskap för statsstyrelsen.

Utifrån de speciella åsikter och värderingar, som förutsattes men icke angavs vid frihetsbegreppets utformande, stannade

emellertid Green på alla punkter vid slutsatser, som kan sägas innefatta en för denna tid typisk liberal kompromiss. Han utgick från en presumtion till förmån för friheten i gammalliberal mening dvs. från att statsingripanden måste utgöra av starka skäl betingade undantag. Och han tänkte sig alltid statsingripanden såsom medel att nå ett tillstånd, som icke blott enligt hans egen särskilda terminologi utan även enligt det allmänna, icke reflekterade språkbruket, rimligen kunde betecknas som innefattande stegrad individuell frihet.

För att ge en föreställning om Greens politiska åskådning är det nödvändigt att även beröra några grundtankar i ett av hans huvudarbeten: »Principles of political obligation». Green söker här klarlägga »de moraliska grunder, på vilka staten är uppbyggd och som rättfärdigar lydnad mot statens lagar». Staten är »en institution för främjande av det allmänna bästa», heter det på ett ställe, på ett annat, att »staten är en institution för effektivt och harmoniskt upprätthållande av medlemmarnas rättigheter». Satser som dessa kan synas rent naturrättsliga, och Green kan i själva verket sägas representera en moderniserad naturrätt. Han tänker sig emellertid icke, att naturliga rättigheter finnes utom staten, att staten tillkommit genom ett samhällsfördrag, eller att man vid upprättandet av stater faktiskt velat främja medlemmarnas bästa e. dyl. Vad han menar är att staten, eller åtminstone den »sanna staten», bygger på en allmän vilja hos medborgarna att verka för vissa syften och att främst bland dessa syften är tryggandet av en frihetssfär, inom vilken varje medborgare kan söka »ett gott liv». Kanske kan man påstå, att Green ser statens väsen i en medborgerlig samhörighetskänsla, som grundas på en samtidigt enhetlig och individualistisk moral. Från sina utgångspunkter måste Green, liksom Hegel, anse, att icke alla de organisationer, som enligt vanligt språkbruk kallas stater, verkligen är det. Denna konsekvens uttrycker han icke direkt, men han antyder den genom att i ett sammanhang uttala, att Ryssland benämnes stat »på grund av ett slags artighet». (Hela den hegelianska motsättningen mellan »det verkliga» och »det blott existerande» skymtar i denna tanke.) Betecknande är också, att Green tillerkänner medborgarna rätt att vägra lyda statens lagar, då dessa är »oförenliga med statens sanna ändamål att stödja och

harmonisera samhälleliga förhållanden».

Enligt Green blir sålunda vissa personliga rättigheter, vissa frihetssfärer, något för staten konstitutivt. Green säger själv att dessa rättigheter kan betecknas som »naturliga». Icke så att rättigheter skulle finnas oberoende av samhället eller på något sätt ha garanterats vid samhällsbildningen, men i den meningen att rättigheterna »är nödvändiga för att människan skall kunna uppfylla sin kallelse som moralisk varelse, för att hon verksamt skall kunna ägna sig åt arbete på att utveckla en fulländad karaktär hos sig själv och andra». Dylika rättigheter kan ej finnas »utan ett medvetande om gemensamt intresse hos samhällets medlemmar». Greens statsteori formar sig, såsom redan dessa antydningar visar, till ett slutet idealistiskt system. Samtliga nyckelord användes i speciella, ehuru från det vanliga språkbruket icke alltför grovt skilda betydelser. Stat, samhörighetskänsla, individuella rättigheter, dessa och andra här icke uppmärksammade begrepp förutsätter varandra, det ena kan icke tänkas utan det andra.

Liksom läromästaren Hegel träder Green ut ur sin tankebyggnad för att ge konkreta anvisningar rörande lösningen av skilda samhällsproblem. Ett exempel härpå är den nyss refererade uppsatsen om avtalsfrihet. Andra exempel finns i »Principles of political obligation». Här försvarar Green bland annat äganderätten såsom en naturlig rättighet. Varje människa »som passar för någon form av samhälle», hyser nämligen en vilja till ägande, till välstånd, och äganderätten måste därför anses ingå i det »allmänna bästa», som samhället eftersträvar och som innesluter tillgodoseende av individernas strävande till självutveckling och tillfredsställelse. Den enskildes äganderätt blir därmed ett uttryck för den »andliga princip», som uppbär samhället. Om väl äganderätten erkännes, måste, skriver Green, även olikheter i egendomsfördelningen erkännas; det går icke att fixera någon bestämd gräns för den i och för sig legitima viljan till välstånd. Med något mera invecklade argument försvaras testamentsrätten. Green anför bland annat, att känslan av ansvar för familjen är av stort socialt värde, och att denna känsla icke blir tillfredsställd med mindre än att en person äger makt över sin familj genom rätt att testamentera skilda belopp till mer eller mindre förtjänta arvtagare. Vidare uppställes frågan, om möjligheten till obegränsad

anhopning av egendom medverkar till uppkomsten av en egendomslös massa, ett proletariat. Green besvarar denna fråga i princip nekande och hänvisar till att kvalificerade arbetare genom sparsamhet kan bli småkapitalister. Däremot förklarar han, att den koncentration av jordegendomen hos ett fåtal, som under äldre tid ägde rum, varit av betydelse för proletariseringsprocessen. Tanken på expropriation av jord och på indragning till staten av den s.k. oförtjänta värdestegringen avvisas under åberopande av äganderättens princip.

Både i sin moderata socialreformism och sin obegränsade respekt för den privata äganderätten är Green en god representant för sekelslutets liberalism. En genomförd kritisk analys av hans allmänna åskådning kan här ej komma i fråga; härför skulle krävas dels ett vida utförligare referat av hans nu berörda politiska huvudskrift, dels en framställning av hans etik, på vilken den politiska teorien ytterst grundas. Att Greens tankegång är genomsyrad av metafysiska föreställningar är uppenbart; hans politiska lära är ett försök att med den tyska idealismens metoder motivera engelsk liberalism. I huvudsak är den engelska staten tydligen den »sanna» stat, vars väsen Green söker klarlägga. Påpekas bör, att man i »Principles of political obligation» — liksom i uppsatsen om avtalsfrihet — spårar ringa sammanhang mellan Greens allmänna teori och hans mera konkreta påståenden. Då t.ex. äganderätten och testamentsrätten försvaras, sker detta, som om de anförda skälen vore rena slutsatser ur de teoretiska postulaten, men detta är tydligen icke fallet; Green rör sig här med vanliga common senseresonemang, som icke står i något nödvändigt sammanhang med hans rättsfilosofiska utgångspunkter. Dessa senare skulle, synes det, lika väl eller lika illa kunna begagnas som motiv för exempelvis en lika fördelning av egendom eller för en statlig expropriation av godsägarnas jord. Varför skulle icke den vilja till det allmänna bästa — i vilken viljan till självutveckling för varje individ ingår — i stället kunna antas omfatta dylika mål?

Greens utgångspunkt är en helt annan än utilitarismens. För honom är målet det »goda», icke det »lyckliga» livet. Skillnaden mellan utilitarismen hos John Stuart Mill och den moraliska idealismen hos Green är dock i realiteten icke betydande. Mill modifierade nytto- eller lyckoprincipen i så hög grad, att den kom

att omfatta både den differentiering och den moralism, kort sagt det etiska självförverkligande, som för Green var samhällets och människornas uppgift. Green åter fäste så stort avseende vid den materiella välfärden, vid »wellbeing», såsom grundval för den andliga fulländningen, att han ständigt anknöt till rent utilitaristiska tankegångar. Trots detta torde Green i hög grad ha bidragit till att ge den engelska liberalismens argumentation en viss allmänt idealistisk färg. Hos Green är det ännu mindre kvar än hos J. S. Mill av den »torra lyckomoral», som ansetts kännetecknа Benthamismen och den tidiga engelska liberalismen överhuvud. Något av samma utveckling möter i den praktiska politiken; man behöver blott jämföra Broughams och Macaulays en smula pedantiska rationalism med Gladstones och Morleys passionerade vädjanden till de moraliska känslorna.

Engelsk kolonialdebatt

Enligt de åskådningar, som före den ekonomiska liberalismens genombrott behärskade den europeiska kolonialdebatten, var kolonierna i första rummet medel att öka moderlandets rikedom. Denna tanke präglade jämväl den brittiska inställningen, även om den engelska politiken, åtminstone vad beträffar de av européer befolkade områdena, var mindre bestämd av rena exploateringssynpunkter än de kontinentala kolonialmakternas. Kolonierna betraktades som ett ekonomiskt komplement till moderlandet. Genom ett invecklat system av bestämmelser sökte man vinna monopol på den koloniala handeln och reglera koloniernas näringsliv på sådant sätt, att det inte kunde konkurrera med den brittiska produktionen. Den ekonomiska liberalismen kritiserade dessa strävanden och förnekade utifrån sina utgångspunkter kolonisystemets värde. Därmed inleddes ett nytt skede i engelsk kolonialdebatt.

I sitt ekonomiska huvudarbete, avslutat strax innan den avgörande konflikten mellan moderlandet och de amerikanska kolonierna utbröt, framlade Adam Smith den nya åskådningen.

Handelsmonopolet innebar, skrev Smith, stora olägenheter för kolonierna, och i realiteten gagnade det ej heller England. Visserligen gav den exklusiva rätten att handla på vissa områden England en relativ fördel gentemot andra stater, som saknade denna rätt. Men om i stället allmän frihandel rådde, skulle England likaväl som andra länder profitera härav, ty kolonialprodukterna fick en större marknad och kunde följaktligen frambringas i större mängd och för lägre pris. Vidare drogs genom monopolet kapital i alltför stor utsträckning till den koloniala handeln, och de stora inkomster, som i förhållande till kapitalinvesteringen kunde vinnas genom denna handel, medverkade till att i fråga

om engelska industrier i allmänhet hålla profiten och därmed priserna på en högre nivå än som vid fri handel på kolonierna hade varit fallet. Ekonomiskt var därför det handelsmonopol, som betraktades som det väsentliga medlet att dra fördel av kolonierna, värdefullt blott för en liten grupp affärsmän, medan det skadade »landets allmänna intressen». Härtill kom, att kolonialsystemet ledde till ständiga krig och alltså till väldiga utgifter för moderlandet utom de summor, som direkt krävdes för koloniernas försvar. Det var likväl hopplöst, ansåg Smith, att föreslå koloniernas uppgivande. Nationer avstår aldrig frivilligt från ett område. »Sådana offer är, ehuru de ofta kan vara förmånliga för intresset, alltid kränkande för en nations stolthet; och de är, vilket kanske är av än större betydelse, alltid stridande mot den härskande klassens privata intresse, ty denna klass skulle härigenom berövas förfoganderätten över många inbringande förtroendeposter och fråntagas många möjligheter att vinna rikedom och utmärkelse...» Om emellertid England kunde besluta sig för ett sådant steg, skulle det icke blott befrias från stora utgifter utan sannolikt av kolonierna kunna utverka ett avtal om fri handel, som för folkets massa vore förmånligare än det bestående monopolet. Mellan England och dess forna, av engelsmän befolkade kolonier skulle uppstå ett sådant förhållande som rått mellan de grekiska städerna och från dem härstammande nya samhällen.

Hos Adam Smiths efterföljare möter i skilda variationer samma grundåskådning. Malthus diskuterade kolonisering som ett eventuellt medel att motverka tendensen till överbefolkning, men kom till negativt resultat. Ricardo berörde endast frågan om handel på kolonierna och kom härvid i stort sett till samma slutsatser som Smith. Senior behandlade kolonialfrågan mera ingående och även från andra än rent ekonomiska synpunkter. Han betonade bl.a., att de fördelar, kolonierna medförde för en viss stat, huvudsakligen berodde på att de flesta stater förde en mot sina egna intressen stridande protektionistisk kolonialpolitik; om allmän frihandel, som låg i allas intresse, genomfördes, skulle innehavet av kolonier inte innebära någon som helst ekonomisk vinning. Den klass, som mest profiterade av kolonierna, var de rika, som placerade sina söner på välbetalda poster i kolonialför-

valtningen. I det hela utgjorde kolonierna en börda för moderlandet, främst genom de väldiga utgifter deras administration och försvar medförde. Efter hand skulle kolonierna komma att helt, eller så gott som helt, frigöra sig från moderlandet. Styrdes de från London, gjorde de uppror för att vinna frihet, fick de en viss självstyrelse, krävde de allt större oberoende. »I allmänhet», slutar Senior, »kan det sägas att ett av de förhållanden, som främst försvagar en stor företagsam sjömakts styrka och minskar dess välstånd, är dess risk att bli bunden och nedtyngd och utmattad genom uppkomsten av parasitära besittningar. Det tycks vara varje sådan nations öde att förspilla sina krafter först på att skapa dylika besittningar, sedan på att skydda dem, och slutligen på fåfänga ansträngningar att kvarhålla dem.»

Bentham drev i skilda sammanhang den mot all kolonialpolitik kritiska linjen till dess yttersta konsekvenser. I »Principles of international law» förklarade han, att kolonier ökade faran för krig, att de sällan eller aldrig var till ekonomisk fördel för moderlandet samt att de koloniala tjänsterna var en källa till korruption. För kolonierna själva medförde beroendet av ett främmande land regelmässigt dålig styrelse. Kolonialsystemet innebar därför, att »koloniens verkliga intressen offrades för moderlandets inbillade intressen». England borde efterhand uppge alla sina kolonier. I en skrift, »Frigör edra kolonier», som han några år senare, 1790, riktade till den franska nationalförsamlingen, motiverade han ingående samma krav. »Ni bör», sammanfattar han, »frigöra edra kolonier, emedan ni ej har någon rätt att styra dem, emedan de helst icke vill bli styrda av eder, emedan det strider mot deras intressen att styras av eder, emedan ni icke vinner något på att styra dem, emedan ni icke kan behålla dem, emedan utgifterna för att försöka behålla dem skulle vara ruinerande, emedan edert eget statsskick skulle skadas av att ni behöll dem, emedan edra principer förbjuder er att behålla dem och emedan ni skulle handla till hela världens bästa genom att skiljas från dem.» Det framgår härav, att Bentham åberopade även frihetens och demokratins grundsatser för sitt krav på ovillkorlig och omedelbar emancipation av kolonierna.

I ett arbete, som åtminstone till större delen är skrivet senare än de båda berörda skrifterna, nämligen utkastet till national-

ekonomisk handbok, upprepar Bentham den ekonomiska liberalismens kritik av kolonialpolitiken. Men han framhäver nu även andra icke-ekonomiska tankegångar, som talar till kolonialpolitikens förmån, och slutsatserna får en helt annan karaktär än tidigare. På frågan om nya kolonier bör grundas, svarar Bentham obetingat nej ur ekonomisk synpunkt. Han tillägger emellertid, att kolonierna kan mottaga befolkningsöverskottet från moderlandet, och, om de styrs väl och ej hindras i sin utveckling, småningom bilda nya folk, som genom språk, vanor, släktskap och politiska inflytelser är knutna vid moderlandet. På frågan, om redan förvärvade kolonier bör frigöras, svarar Bentham från samma utgångspunkt ja, för det fall att ekonomiska överväganden ensamt skall vara bestämmande. Men andra hänsyn måste tas. Om en koloni överges, uppstår frågan, om den kan fortleva som självständigt samhälle, och om, därest detta är möjligt, förhållandena i detta samhälle inte kommer att försämras. »Är det icke nödvändigt att de (koloniernas invånare) får skydd och ledning, med tanke på det tillstånd av relativ svaghet och okunnighet, i vilket de lever? Är icke deras nuvarande beroende deras enda säkerhet mot anarki, mord och plundring? Sådana är de synpunkter, utifrån vilka denna fråga måste tagas i betraktande.» Bentham avslutar sin framställning med påståendet, att svårigheterna i stort sett försvinner, om man upphör att betrakta kolonierna som medel till ekonomisk vinst. I så fall behöver man inte frukta fientlighet och självständighetskrig. »Om förnuftet ensamt finge råda, kom den vanliga orsaken till tvist att verka i motsatt riktning mot förut — moderlandets önskan blev att se sina barn starka för att de därmed kunde vinna frihet och kolonierna skulle frukta förlusten av den beskyddande makt, som gav dem inre lugn och skydd mot yttre fiender.»

Bentham kom alltså från en rent negativ kritik av kolonialsystemet fram till en villkorligt positiv uppfattning. Den positiva ståndpunkten utvecklas emellertid naturligt ur den negativa och innesluter det väsentliga momentet i denna. Enligt en tankegång, som skymtar redan hos Adam Smith och i Burkes tal under det amerikanska självständighetskriget, tänker sig Bentham, att moderlandet genom att politiskt och ekonomiskt ge kolonierna stor frihet skall kunna binda dem vid sig med starkare band än

maktens och den exklusiva handelns. Den utveckling Bentham sålunda genomgick, är i väsentliga punkter densamma som den engelska opinionens och den engelska kolonialpolitikens under 1800-talet.

Det synes stå utom tvivel, att de politiskt ledande kretsarna i England under större delen av 1800-talet utgick från att kolonierna förr eller senare skulle frigöras och att enligt en utbredd, om än icke härskande uppfattning en sådan utveckling var till gagn för båda parterna. Att klart fastställa innebörden av de uttalanden som fälldes av statsmän och kolonialämbetsmän är emellertid inte möjligt. Den diskussion, som förts om exempelvis Disraelis, Gladstones och Cobdens mening i denna fråga, är såtillvida ofruktbar, som dessa och andra politiker betonade skilda synpunkter vid olika tillfällen och överhuvud knappast hyste någon mera varaktig och genomtänkt uppfattning. Ibland talade man om de band, som förenade England och kolonierna — särskilt naturligtvis de av britter befolkade områdena — och framhävde då starkt den positiva linjen. Vid andra tillfällen underströk man, att kolonierna inte borde behållas med våld och uttryckte sig härvid gärna i allmänt skeptiska och negativa ordalag. Det väsentliga är att man ofta med jämnmod, stundom med tillfredsställelse, räknade med kolonialsystemets framtida avveckling. Kolonierna betraktades mera som en tyngande börda än som en tillgång för moderlandet.

Några exempel. De tre understatssekreterare, som under tiden 1836—1871 hade den närmaste ledningen av kolonialpolitiken — Stephen, Merivale och Rogers, samtliga liberaler — arbetade visserligen för stabilisering av det engelska kolonialväldet men tänkte sig, att dess upplösning var ofrånkomlig. Rogers skrev 1885, alltså efter den moderna imperialismens framträdande, att han alltid tidigare ansett det självklart, »att våra koloniers bestämmelse är oberoende och att från denna utgångspunkt kolonialdepartementets åliggande är att se till att vår förbindelse, så länge den varar, blir så gagnelig som möjligt för båda parterna och vår skilsmässa, när den kommer, så vänskaplig som möjligt.» För stämningen inom konservativa kretsar är det belysande, om än icke typiskt, att Disraeli — några årtionden senare en per-

sonifikation av den nya imperialismen — år 1852 kunde skriva till en framstående partikamrat: »Dessa eländiga kolonier kommer alla att bli oberoende om några få år och är blott en kvarnsten kring vår hals.» Macaulay yttrade i underhuset 1833, att den dag indierna under den engelska styrelsens vård växt ifrån den bestående ordningen och begärde frihet skulle bli den »stoltaste dagen i engelsk historia». Mest extremt uttryckte sig Manchestermännen. Till frihandelns välsignelserika verkningar, skrev Cobden, hörde lösandet av banden mellan England och kolonierna. Att tala om armé och flotta såsom nödvändiga för koloniernas försvar var orimligt. »Var är den fiende (?) som skulle vara så vänlig att stjäla sådan egendom? Lika nödvändigt vore det då att rusta för försvar av vår nationalskuld.»

Uttalanden som de sist citerade återspeglar säkerligen inte, det bör än en gång betonas, den härskande opinionen. I officiella yttranden av ansvariga statsmän, såsom Melbourne, Derby och Palmerston, är tonen genomgående mera positiv i fråga om koloniernas värde. Men den skeptiska uppfattningen beträffande kolonialsystemets framtida möjligheter synes ha varit allmän.

Denna inställning till kolonialpolitiken, som starkt kontrasterar både mot 1700-talets merkantilism och det senare 1800-talets imperialism, betingades uppenbarligen av många skilda förhållanden. De gamla nordamerikanska koloniernas frigörelse framstod som ett bevis på att alla kolonier, då de nått en viss utveckling, måste önska att vinna full självständighet. Englands industri och handel behärskade under denna tid världsmarknaden i större utsträckning än vare sig förr eller senare, och särskilda med en politisk förening förknippade förmåner för handeln syntes därför vara av ringa eller ingen betydelse. Jämte dessa och andra faktiska förhållanden var utan tvivel de liberala och demokratiska idéerna av stor direkt betydelse. Den ekonomiska liberalismen undergrävde tron på koloniernas värde. Frihandeln och negativismen i kolonialfrågan var skilda sidor av samma sak. Den politiska liberalismen verkade i samma riktning. Dels så att den med liberalismen förbundna nationalitetsidén krävde likaberättigande och självständighet för varje utbildad nation. Även de primitiva folken betraktades som nationer i vardande, vilka småningom skulle nå en mognad, som be-

rättigade dem till inträde i de fria staternas krets, och den brittiska styrelsen ansågs skickad att genom en uppfostrande förvaltning påskynda denna utveckling. Dels så att man från liberalismens utgångspunkter måste begära, att krav på självstyrelse inom det brittiska väldets ram, framställda av högt utvecklade folkgrupper, omedelbart erkändes. Det var inte gärna möjligt att vägra britterna i kolonierna politiskt inflytande, då britterna i England ägde detta, och en stark begränsning av rösträtten efter engelskt mönster kunde i kolonierna på grund av dessas mera egalitära sociala struktur inte gärna komma i fråga. Det har sagts, att de av engelsmän befolkade kolonierna under detta skede fick självstyrelse, därför att man räknade med koloniernas frigörelse från moderlandet. Med kanske större rätt kan ett omkastat resonemang tillämpas: därför att man ansåg sig böra ge kolonierna självstyrelse, räknade man med att de inom kort skulle göra sig helt självständiga. Alltnog, under detta skede slår den koloniala självstyrelsens princip igenom i de områden, som sedermera fick karaktären av dominions. I de kanadensiska, australiska och sydafrikanska kolonierna infördes parlamentarisk demokrati, under bevarande av en viss väsentligen kontrollerande makt hos engelska statsorgan. I en rad andra kolonier förbereddes en liknande anordning genom upprättande av representativa institutioner.

Från denna kolonialpolitiska åskådning var, såsom Benthams utveckling visar, steget inte långt till en ny positiv inställning, förebådande en linje i sekelslutets imperialism. Den framträder, om också i regel vagt och trevande, i många uttalanden av ledande politiker. Den man som först med auktoritet framförde tanken, att kolonial självstyrelse kunde stärka i stället för försvaga sammanhållningen inom det brittiska väldet, var lord Durham, i det ryktbara betänkandet år 1839 om Kanadas styrelse. I betänkandet föreslogs, dels att de kanadensiska kolonierna — som då styrdes separat — skulle sammanföras i en union, dels att den nya kolonin skulle erhålla så gott som fullständig självstyrelse i inre angelägenheter. Durham ansåg, att den ökade styrka och det större oberoende, som Kanada härigenom skulle få, skulle komma att motverka alla strävanden till separation. Den kanadensiska nationalkänsla, på vilken han hoppades, skulle, då or-

sakerna till irritation och underlägsenhetskänsla gentemot England försvann, väl förlikas med lojaliteten mot England. Möjligheten för framstående kolonister att vinna ledande platser i den inhemska styrelsen skulle tillfredsställa en ärelystnad, som eljest lätt blev inriktad på frigörelse från det engelska styret.

Denna tankegång blev småningom allmänt godtagen. Den mer eller mindre utsträckta självstyrelsen för kolonierna kom att betraktas som ett medel att bevara imperiet, inte som ett steg i riktning mot dess ofrånkomliga upplösning. Man har därför kunnat göra gällande, att den skepsis i fråga om kolonialpolitikens möjligheter, som rådde under 1800-talets tidigare del, i själva verket var en betingelse för kolonialväldets bestånd.

De idéer, stämningar och handlingstendenser, som sammanfattas i ordet imperialism, bröt igenom i engelsk opinion och politik på 1870- och 1880-talen. Ur praktisk-politisk synpunkt kan utgångspunkten sägas vara Disraelis valtal före 1874 års val, i vilka han anklagade liberalerna för likgiltighet mot och vanskötsel av kolonierna och förkunnade en ny aktiv inställning. En rad böcker om kolonierna och deras samhörighet med moderlandet — såsom Dilkes »Greater Britain» (1869), Seeleys »The expansion of England (1883) och Froudes »Oceana, or England and her colonies» (1885) — vann en framgång, som bevisade och samtidigt medverkade till tänkesättets förändring. I korthet kan imperialismens ideologi karakteriseras som en medveten strävan att bevara, konsolidera och utvidga imperiet. Väsentligen verkade man härvid på två skilda linjer.

Å ena sidan gällde det att stärka imperiets sammanhållning. De självstyrande, huvudsakligen eller till stor del av inflyttade engelsmän befolkade kolonier, som man nu började kalla dominions, stod ur denna synpunkt i första rummet. Planer framlades på en imperiell federation, med ett imperieparlament som högsta lagstiftande organ; denna tanke upptogs likväl aldrig som handlingsprogram av någon regering och förlorade efter några årtionden sin aktualitet. Det visade sig möjligt att knyta moderlandet och dominions fastare samman trots att de gamla legala banden försvagades och några nya inte tillkom. Dominions, av vilka de största (Canada 1867, Australien 1901, Syd-Afrika 1909) förena-

des i federationer, fick karaktären av fullmyndiga stater, vilkas erkännande som likaberättigade medlemmar av »de brittiska nationernas samhälle» år 1931 blott bekräftade en sedan länge erkänd situation. Gång efter annan visade dominions sin ovillkorliga solidaritet med moderlandet. Genom imperiekonferenserna skapades ett organ för debatt och uppgörelser.

Å andra sidan innebar imperialismen en tendens till kolonial expansion. I den konkurrens om ännu inte ockuperade områden i Afrika, som började omkring 1880 mellan de europeiska stormakterna, var England inte initiativtagare men vann på grund av sina speciella förutsättningar de största framgångarna. Mellan 1884 och 1900 förvärvades områden i Afrika och Asien med 57 millioner invånare. Denna väldiga utvidgning bottnade inte i någon systematisk erövringspolitik. Varken Gladstone eller Salisbury var i detta hänseende imperialist. Överhuvud kan man inte spåra vare sig en enhetlig vilja eller någon generell yttre orsak bakom expansionen efter 1880. I en del fall var finansintressen, i andra militära hänsyn, i åter andra religiösa och humanitära motiv de omedelbart bestämmande. Kapitalister likaväl som missionärer var pådrivare gentemot regeringen och organisatörer av folklig propaganda. Det väsentliga i detta sammanhang är att den allmänna opinionen, pressen, parlamentet och regeringen, trots alla meningsskiljaktigheter, i stort sett visade större benägenhet än några årtionden tidigare att godta de skäl, som kunde förebringas för en kolonial aktion. Särskilt anmärkningsvärt är att efter allt att döma den aktiva kolonialpolitiken väckte sympati och stundom entusiasm hos en stor del av de breda lagren. I det hela var det fråga om både ekonomiskt och mänskligt billiga företag. Endast frivilliga eller värvade soldater användes, och i förhållande till förluster och utgifter bjöd kolonialkrigen på en myckenhet av sensation och romantik.

Mellan 1874 och 1905 satt det konservativa partiet vid styret i nära tjugotre år och imperialismen framstår redan på denna grund väsentligen som en konservativ angelägenhet. Det står också utom tvivel att Disraeli och Salisbury förde en vida mer aktiv imperie- och kolonialpolitik än Gladstone och att de imperialistiska stämningarna starkast verkade inom det konservativa lägret. Någon markerad skiljelinje mellan de båda partierna fanns

likväl ej. Flera av de politiker, som tidigast verkade för imperialistiska idéer, var liberala och till och med radikala liberaler, så W. E. Forster och Charles Dilke. Joseph Chamberlain, jämte Disraeli imperialismens mest lysande politiska namn, hade tillhört den radikala falangen inom det liberala partiet; att han år 1886 skilde sig från Gladstone och slöt sig till de liberala unionisterna, berodde åtminstone till stor del på den känsla för imperiets enhet, som tio år senare gjorde honom till Englands mäktigaste och mest verksamme kolonialminister. Rosebery, utrikesminister i Gladstones fjärde regering och sedan premiärminister, framträdde redan dessförinnan som en av imperietankens ledande förkunnare. Under boerkriget kritiserades visserligen regeringens aggressions- och annexionspolitik av ett antal liberala politiker, främst Campbell-Bannerman, men flera av partiets främsta män — utom Rosebery särskilt Asquith, Grey och Haldane — ställde sig såsom »liberala imperialister» på regeringens sida. Då de tre sistnämnda år 1905 inträdde i ministären Campbell-Bannerman, var detta en garanti för imperiepolitikens kontinuitet. Även inom den socialistiska Fabian Society yppades ur planerings- och effektivitetssynpunkt sympatier för imperialism och expansion.

Viktigare är att fastställa, att den liberala och humanitära traditionen — tanken på uppfostran till civilisation och till framtida självstyrelse — bildade ett starkt inslag i imperialismens ideologi. Primitivt nationalistiska, militaristiska och av darwinism färgade s.k. maktfilosofiska tankegångar framträdde visserligen hos några författare. Men vad man sammanfattningsvis kan kalla de liberala dragen ger den brittiska imperialismen dess grundton och särprägel. Härmed avses inte, att de engelska ideologerna, diktarna och politikerna påstår sig vilja tjäna mänskligheten genom att konsolidera och utvidga det brittiska väldet. Motsvarande föreställning torde i nutiden framträda hos alla härskande och erövrande folk, även om den stundom blott innefattar tanken, att man bör förhjälpa den bästa delen av mänskligheten, det egna folket, till styret. Vad som här åsyftas är, att den engelska tron på en mission i mänsklighetens tjänst präglas av liberala idéer om medel och mål.

Som imperialismens mest uppmärksammade men tillika mest

naiva och extrema teoretiker brukar man nämna Benjamin Kidd, som på 1890-talet publicerade två under en kort tid utomordentligt populära arbeten, »Social evolution» och »The control of the tropics». Kidd, vars förstnämnda bok prisades av bland andra Alfred Marshall och Viktor Rydberg, betraktas numera som en intellektuellt obetydlig författare, och hans böcker nämns som exempel på den litterära och vetenskapliga framgångens efemära natur. Det i detta sammanhang intressanta är den humanitära och liberala tendensen i Kidds skrifter. Kidd anser, att vissa folk, de västerländska folken — varmed han i första rummet menar engelsmän och amerikaner, i andra rummet européer väster om Ryssland — är kallade att, åtminstone tills vidare, styra världen. Han tänker sig inte, att dessa folk biologiskt, rasmässigt, är överlägsna de andra. Den faktor som skapat högtstående folk, är miljön i trängre mening, den sociala utvecklingen. Framför allt har religionen varit av betydelse. Den har skapat en stark gruppkänsla och gruppkaraktär. Särskilt i England har den möjliggjort en politisk och social utjämning utan hårda konflikter. Demokrati, ett betydande mått av jämlikhet, en känsla av ömsesidigt ansvar och en vilja till uppgörelse och samhällelig effektivitet har gjort britterna — och i mindre grad andra västerländska folk — skickade att ta ledningen. Det är här ej, betonar Kidd, fråga om några stora och lysande egenskaper; vad som behövs är »humanitet, styrka, karaktärsfasthet och omedelbar pliktuppfyllelse utan tanke på storslagna och utopiska mål». I korthet kan det sägas att Kidd i den energiska, på kort sikt arbetande, av en religiöst färgad ansvarskänsla burna förvaltningsverksamheten ser det väsentliga. Som bakgrund till denna tankegång tjänar vagt beskrivna demokratiska och egalitära ideal.

Mera direkt inriktat på imperialismens problem är det andra av Kidds nämnda arbeten, »The control of the tropics». Han utgår här från grundsatserna i »Social evolution» och tillämpar dem på den kolonisation av tropikerna, som på grund av dessas ekonomiska betydelse anses ofrånkomlig och som redan till stor del åvägabragts. Kidd skiljer mellan två former av kolonisering. Den ena innebär besittningarnas utnyttjande som ett slags plantager, uteslutande i ägarens-ockupantens intresse. Denna form var tidigare — före de nordamerikanska koloniernas frigörelse — den av

England brukade och den kännetecknar fortfarande övriga europeiska staters kolonialpolitik. Den andra formen är den moderna engelska och präglar främst politiken gentemot besittningarna med engelsk befolkning; man sköter styrelsen i de styrdas intresse och förutsätter, att dessa så småningom skall nå en sådan politisk och social mognad, att begränsad eller fullständig självstyrelse blir möjlig. Detta system har engelsmännen velat tillämpa även i tropikerna men det är här inte användbart utan vissa modifikationer. Européer kan inte acklimatisera sig i tropikerna, och kolonier i äldre brittisk mening kan därför inte etableras i dessa trakter. En god styrelse kan inom överskådlig framtid inte tänkas uppburen av infödingarna själva. Man måste därför administrera kolonierna genom tjänstemän utsända från England, men förvaltningen bör enligt engelska principer ta hänsyn till de inföddas intresse, sträva att höja och uppfostra dem. »Det första steget till lösning av det problem som är framför oss är helt enkelt att förstå, att vi i vårt förhållande till tropikernas *naturliga* invånare har att göra med folk, som representerar samma stadium i mänsklighetens utveckling som barnet i individens utveckling.» Slutsatsen av detta resonemang blir att »förvaltningen av tropikerna har karaktären av ett civilisatoriskt förtroendeuppdrag (a trust for civilization) och måste skötas med full känsla för det ansvar, som ett dylikt förtroendeuppdrag innebär... Om han (den vite mannen) alls har någon rätt i dessa områden, är det i civilisationens namn; om vår civilisation alls har någon rätt där, är det emedan den representerar högre mänskliga ideal, en högre typ av social ordning». Då kolonierna skall förvaltas i hela mänsklighetens intresse, måste den »öppna dörrens» politik ovillkorligen följas; koloniala tullar får inte införas och överhuvud får den koloniserande makten inte tillförskaffa sig några handelspolitiska förmåner gentemot andra makter.

Hos andra författare, som är representativa för den moderna imperialismens förkunnelse, möter liknande idéer i skilda kombinationer och med växlande betoning av olika synpunkter. John Ruskin, som här liksom på andra punkter fullföljde Carlyles tankegångar, verkade särskilt som professor i Oxford efter 1870 för ungdomens fostran till ansvar för imperiet. England borde »för hela världen bli en ljusets källa, en fredens medelpunkt...,

som, medan andra nationer var upptagna av hårda och bullersamma tvister, dyrkades för sitt sällsamma arbete i det mänskliga samförståndets tjänst»; för detta ändamål borde England genom sina »mest energiska och värdiga män» bilda kolonier »så snabbt och inom så vidsträckta områden som möjligt». Seeley betonade, att imperiet skapats utan plan eller medvetet syfte — »in a fit of absence of mind» — men förklarade, att England nu inte kunde undandra sig det ansvar det åtagit sig. Enligt Dilke måste de anglosaxiska länderna sammanslutas och stärkas i världens intresse; engelsk rätt och engelska styrelseprinciper måste upprätthållas såsom »nödvändiga för mänsklighetens frihet». Froude talade om det engelska folkets mission, som kunde uppfyllas blott genom imperiets bevarande. »Enligt teologiens uttryckssätt gäller det räddningen av vår nationella själ... ännu en gång står vi inför det gamla valet mellan en omedelbar ekonomisk fördel, förutsatt att denna kan vinnas genom att vi låter imperiet upplösas, och vår andliga frälsning.»

Kipling är den brittiska imperialismens erkände diktare. Med större framgång än någon annan har han uttryckt och utbrett de vaga föreställningar och känslor, som varit den nya imperiepolitikens stämningsgrund. Men samtidigt har han inom vida kretsar både utanför och i England bidragit att bringa imperialismen i vanrykte; man har talat om hans cynism, hans känslosamhet, hans vulgaritet. Det förtjänar erinras, att Kiplings föregångare som imperieskald var den kanske mest typiske liberalen av de stora viktorianska diktarna, Tennyson. Redan på 1870-talet fängslades Tennyson av tanken på en imperiell federation med England som centrum; brev och dikter tyder på, att han i en sådan sammanslutning såg början till en världsstat, ledd av de anglosaxiska folken — »a warless world, a single race, a single tongue». I Kiplings dikter möter även för den liberal-humanitära sidan av brittisk imperialism karakteristiska tankegångar. I den berömda och förhånade »The white man's burden» dominerar samma uppfostringstanke, som framförts av Kidd och andra.

I de ledande statsmännens försvar för imperie- och kolonialpolitiken framställes denna genomgående som ett led i humanitärt framstegsarbete. Chamberlain förklarade, att i den moderna kolonialförvaltningen känslan av förpliktelse trätt i stället för

känslan av äganderätt. Om Englands förvaltning inte medförde fred, rättssäkerhet och stegrat välstånd i de behärskade områdena, var den inte längre rättfärdigad. Att dylika allmänna deklarationer inte hade en ren propagandistisk karaktär, framgår dels av den faktiska utvidgningen av den koloniala självstyrelsen, dels av att kritik av kolonialförvaltningen ur humanitära synpunkter ofta framfördes och inom alla politiska grupper tillmättes betydelse. I debatterna i dessa sistnämnda frågor möter ofta skilda meningar rörande det föreliggande konkreta fallet, men inte i fråga om principerna för den koloniala förvaltningen.

De vittnesbörd, som givits av de främsta prokonsulerna och imperiebyggarna, företer samma kombination av nationalism och humanism. Cecil Rhodes, det sydafrikanska väldets grundare och vid sekelskiftet den aggressiva expansionspolitikens främste representant, påverkades under sin studietid i Oxford av Ruskin och den då blomstrande evolutionistiska framstegstron. Utvecklingen gick ut på att frambringa »den människotyp, som är mest skickad att ge världen fred, frihet och rättvisa och att göra denna typ förhärskande». Anglosaxarna närmade sig mest denna »Guds idealtyp» och målet var att ge detta utvalda folk en universellt ledande ställning. Lord Cromer, Egyptens administrator under mer än tjugu år, skrev ett arbete om »gammal och ny imperialism», där han hävdade, att den engelska strävan att fostra besegrade och underlägsna folk till självstyrelse var en nyhet i världsväldenas historia. Därmed uppstod ett speciellt dilemma för den brittiska politiken. Engelsmannen »söker att förverkliga två ideal, vilka tenderar att ömsesidigt utesluta varandra — den goda styrelsens ideal, som innebär upprätthållande av hans egen överhöghet, och självstyrelsens ideal, som innebär att han helt eller delvis avstår från sin maktställning». Lösningen låg i utbildningen till och det successiva införandet av självstyrelse, men Cromer betraktade tydligen den engelska ledningen såsom nödvändig för lång tid framåt. Uttalanden av Curzon, vicekonung i Indien, samt Milner och Selborne, administratörer i Sydafrika, går i samma riktning.

De nu refererade uttalandena, som utan tvivel är representativa, ger vid handen, att även under imperialismens glansperiod kolonialpolitiken framställdes som en verksamhet i koloniernas

eget liksom i hela mänsklighetens intresse. Principen om uppfostran till civilisation och slutlig självstyrelse står i förgrunden. Det är emellertid uppenbart att, vad de icke europeiska folken i kolonierna beträffar, självstyrelseprogrammet ställdes på mycket lång sikt. I överensstämmelse härmed fick de representativa institutioner, som infördes inom vissa områden, en starkt begränsad betydelse.

Naturen, Darwin och politiken

I

»Naturen» — i dagligt tal är väl ordet oftast ett honnörsord. Det gäller att leva naturenligt, i överensstämmelse med naturen, att lära känna och sedan följa naturens lagar, att inte uppresa sig mot naturen. Vad som är mindre vanligt och samtidigt osympatiskt säger vi vara naturvidrigt eller stridande mot naturen. Men under ett samtal kan man iaktta hur lätt en och samma person glider över på den motsatta linjen. Det gäller att höja sig över naturen, att behärska sin egen natur, att göra naturen människan underdånig och att alltså begagna naturens krafter som redskap för mänsklig vilja. Delvis blir en ordstrid av detta slag möjlig, därför att begreppet natur — som redan de givna exemplen visar — kan användas i helt skilda betydelser, men det finns också en reell motsättning, skilda hållningar mot »naturen», även om ordet fattas på ett bestämt sätt.

De etiska och politiska idéernas historia kan till stor del skrivas — och har för vissa skeden skrivits — med naturbegreppet som centrum. För Thomas av Aquino var Guds och naturens lag en och samma sak; det naturliga gjordes i hans metafysik till det goda. För Hobbes var naturen det ohyggliga tillståndet av »allas krig mot alla», då »människan var en varg mot människan»; hellre ett samhälle vilket som helst än ett naturenligt tillstånd. Locke och den optimistiska naturrätten trodde sig kunna bygga upp samhället eller staten på naturligt givna lagar. Enligt en linje hos Rousseau, som skymtar i liberala, socialistiska, anarkistiska och syndikalistiska åskådningar, var samhällsbildningen syndafallet, och det gäller att förstöra staten eller göra den så svag som möjligt. För Adam Smith var likaså naturen en gudom, som med sin »osynliga hand» styrde allt till det bästa. Bland de stora framstegs-

tänkarna fanns konstruktörer av olika typ, men ett förhärskande drag var att samhället eller staten kunde, genast eller på ett visst senare utvecklingsstadium, skrotas ner eller försonas med naturen — och så skulle den nya människan komma, naturlig, fri och förnuftig.

Med darwinismen ändrade naturen karaktär. Perspektivet blev vidare än förut, det kom att omfatta alla levande varelser, och samtidigt blev det som man främst inlade i ordet natur mera konkret och bestämt. Naturen, det var en strid mellan skilda arter av levande väsen som pågått sedan världens begynnelse och som på varje stadium ledde till »the survival of the fittest», »den lämpligaste artens överlevande». Hur skulle man forma en politisk åskådning efter den insikten, eller hur skulle man passa in den insikten i sin politiska åskådning?

Darwin själv tycks inte ha tänkt mycket på saken. Han betecknade sig som liberal eller radikal, men stödde inte några politiska åsikter med sin vetenskapliga teori. I hans »Life and Letters» finns knappast ett ord av intresse från den synpunkten. Möjligen bör ett brev till en tysk vän noteras. Attentatet mot kejsar Vilhelm I år 1879 sattes av den konservativa tidningen Kreuz-Zeitung i samband med Darwins fördärvliga inflytande. Darwin skrev: »Vilken fånig idé som man har i Tyskland om sammanhanget mellan socialism och läran om utveckling genom naturligt urval.»

Tydligt är dock att darwinismen — utan grövre feltänkande än vanligt i sådana sammanhang — kunde begagnas av skilda politiska åskådningar. Särskilt i Tyskland, men även i England och på andra håll, blev Darwin åberopad av socialismen: om kampen för tillvaron skulle leda till seger för de bästa, måste alla starta med lika möjligheter. Men socialismens motståndare kunde också bruka Darwin. Urvalet var redan gjort inom nationerna, sade man; de bästa hade segrat, det var just de som hade det bäst. Rastroende nationalister och militarister kunde likaså — och även här gick tyskarna i spetsen — finna argument hos Darwin. Staterna, i likhet med arterna i naturen, skulle genom strid få fram de livsdugligaste folken, liksom de bästa arterna överlevde i naturens kamp; vissa rasers överlägsenhet hade redan utvecklingen uppenbarat. Härpå svarade i sin tur andra att krigen ledde till att

de bästa inom nationerna dödades och att stora nationer kunde besegra små utan att vara dem kvalitativt överlägsna.

I det viktorianska England blev darwinismen främst ett vapen för gammalliberalismen. Henry Maine, en av tidens mest representativa politiska tänkare, talade om »det välgörande privata krig som tvingar en människa att försöka klättra upp på en annans skuldror». Herbert Spencer, än mera berömd och inflytelserik, försvarade som förut nämnts laissez-faire-systemet mot den vid denna tid, under Gladstones andra regering, spirande nyliberalismen. Urvalet av de livsdugliga sker genom strid och tävlan. Om detta urval hindras genom att samhället tar hand om de svaga försämras släktet. Endast om de framgångsrika fritt fick njuta av sin framgång och därmed också gavs tillfälle att i största möjliga utsträckning fortplanta sig och om de misslyckade lämnades att gå under, var ett snabbt framsteg möjligt.

Bland svarsskrifterna är en av D. Ritchie, då högt uppskattad, nu sällan nämnd, »Darwinism och politik» (1889). Ritchie påpekade att Darwin skrev om en strid mellan arter, inte mellan människor i ett samhälle. Människorna har inte samma möjligheter vid starten, och detta är ytterligare ett skäl mot tillämpning av Darwins resonemang. Är det fråga om en »naturlag», kan den inte upphävas genom en »parlamentslag». Framför allt: med »survival of the fittest» menas inte att de bästa överlever. Det kan vara från vår synpunkt dåliga och i ett annat läge olämpliga egenskaper som gör att en art i ett visst skede förökas och överlever på andra arters bekostnad. Men även Ritchie, liksom de flesta politiska darwinister, fann i den nya läran stöd för ett slags traditionalism, för vördnad gentemot länge bestående företeelser och förhållanden. »Vi måste erkänna det fundamentalt rationella i alla institutioner och trosföreställningar som har varit förmögna att hålla sig uppe under längre tid... De måste ha varit värdefulla för det samhälle i vilket de varit förhärskande, annars skulle de enligt det naturliga urvalets princip aldrig ha kommit att förbli härskande», skriver han i sin bok om »Naturliga rättigheter». Här får Darwin alltså bli garant för en uppfattning som i andra former framförs hos Burke och Hegel.

Medan de flesta höll på att människorna skulle så att säga

hjälpa naturens lag att segra, förklarade Thomas Huxley, Darwins vän och vapendragare, att de skulle strida mot denna lag. Det skedde i Romanesföreläsningen 1893. Ordet »fit» hade ingen etisk innebörd, betonade Huxley. Samhällsmänniskan, den moraliska människan, måste inte, som det påstods, använda kampen för tillvaron som norm. Tvärtom:

»Låt oss göra klart för oss, en gång för alla, att samhällets etiska framsteg grundas inte på imitation av den kosmiska processen, inte heller på att vi springer vår väg från den, utan på att vi bekämpar den ... Jag vågar tro att den stora intellektuella skillnaden mellan äldre tider och vår egen tid ligger i den solida grundval vi nått för hoppet att en sådan strävan skall få ett visst mått av framgång.»

Det berodde på »förbiseende av dessa enkla tankar att vår tids fanatiska individualism söker tillämpa analogin med den kosmiska naturen på samhället». Denna utmaning mot den omoraliska naturen erinrar om Hobbes, som motiverade staten, och till och med den absoluta monarkin, som värn mot det ohyggliga naturtillståndet. Andra utvecklingstänkare, som Krapotkin, kom till samma etiska konsekvenser som Huxley på en annan väg; »inbördes hjälp» sades lika mycket som »kamp för tillvaron» vara en naturlag för människorna.

Darwinismens verkningar på det allmänna moraliska och intellektuella klimatet under den mellan- och senviktorianska tiden spåras överallt i litteraturen. Hos några författare och handlingens män tycker man sig finna en kombination av föreställningar som är särskilt representativ eller idealtypisk. Tro på en lagbunden, obönhörlig utveckling, som hittills i stort sett också betytt framsteg: människan har formats. Tro på möjligheten för den medvetna människan att samtidigt anpassa sig efter och i någon mån korrigera den naturens lag som hittills varit på en gång okänd och suveränt härskande. En kritisk inställning till religionen, i varje fall till mera fixerade religiösa uppfattningar. Tro på att en eller flera arter (raser) bland människorna är mer högtstående än de andra tack vare ett försprång i utvecklingen och att den eller de raserna är kallade att leda världen. Darwinismen blir därmed en viktig beståndsdel i vad man kan kalla humanitär imperialism.

2

Elie Halévy har i ett av sina berömda arbeten över engelsk historia betonat att framstegsläran i sin av darwinismen inspirerade utformning blev av stor betydelse för engelsk imperialism i slutet av 1800-talet. Särskilt nämner han den skrift av Benjamin Kidd, »Social Evolution», som jag förut refererat. En rad skönlitterära författare brukar också nämnas i sammanhanget, såsom Stevenson, Conrad, Henley, Swinburne och framför allt naturligtvis Kipling. De kan, ehuru varandra högst olika, ses som imperialismens förberedare och förkunnare. »Ett slags darwinistisk filosofi uttryckt i form av myter var grunden för en etisk lära, kysk, brutal, heroisk och naiv», skriver Halévy.

Den sannolikt förste och såvitt jag förstår djärvaste och mest originelle tänkaren i genren nämnes däremot inte av Halévy och förekommer över huvud nästan aldrig i idéhistoriska översikter. Det är Winwood Reade, vars bok »The Martyrdom of Man» kom 1872. Han fick visserligen äran att omedelbart i ett föredrag av Gladstone ställas vid sidan av David Strauss som kritiker av den kristna läran. Men sedan påträffas sällan hans namn. Beatrice Webb och H. G. Wells talar om honom med beundran. Nya upplagor av boken utgavs flera gånger, så 1910 och 1934. Att Reade var fritänkare betonas starkt då han omnämnes, och möjligen är detta orsaken till att hans idéer från början kom i skymundan; typiskt är att förordet till bokens senaste upplaga skrevs av »rationalisten» J. M. Robertson, som betygar att Reade trots sin ringa berömmelse har haft stort inflytande. Det är emellertid inte Reades ateism, utan hans darwinistiska framstegslära som främst gör honom idéhistoriskt intressant.

Det finns ingen biografi över Reade. Notisen i »Dictionary of National Biography» är demonstrativt knapp. Här omtalas att Reade, född 1838, år 1862 avbröt sina Oxfordstudier för att resa till Afrika. Hans egentliga syfte var egendomligt, nämligen att rentvå gorillan från beskyllningarna för aggressivitet. Han lyckades också visa att gorillan i själva verket är ett räddhågat och beskedligt djur, som dödar människor endast då det anfalles. Reade företog sedan flera resor till Afrika, bl.a. som korrespondent för

Times, och skrev böcker från resorna. Enligt en återgiven notis från Times vid Reades tidiga död 1875 ansåg hans ryktbare farbror, romanförfattaren Charles Reade, att brorsonen sannolikt skulle ha blivit en stor man om han fått leva och då skulle ha kommit ifrån »vissa betänkliga åsikter, som utsatte honom för obefogat klander». Vilka åsikter det gällde förstår man av att huvudarbetet i »Dictionary» nämns blott med följande ord: »I denna bok gjorde författaren intet försök att dölja sin ateistiska uppfattning.»

Reades tankegång antyds av rubrikerna på de fyra huvudavdelningarna i hans bok: krig, religion, frihet, intellekt. Krigen och religionerna har varit ofrånkomliga stadier i människans utveckling. Nu har, för de raser som nått längst i tävlingen, frihetens tid kommit, och därmed blir intellektet eller förnuftet segerherre. Krig och religioner blir inom kort, sedan de mest framgångsrika raserna blivit ledande i världen, onödiga; människosläktet kommer att inrikta sig på kollektiva och rationella ansträngningar. Vad man kan kalla imperialism består dels i de — för närvarande — högre rasernas triumf och ledning, dels i mänsklighetens maktutveckling. På denna sistnämnda punkt framlägger Reade svindlande perspektiv.

I myllret av framstegsläror skiljer sig denna tydligast från de — i regel äldre — teorier som utgår från naturens, eller den mänskliga naturens, inneboende förträfflighet och tenderar att se den kända historien som en serie misstag eller bedrägerier. Condorcet och Thomas Paine, för att ta två exempel, ser i sina utopier snarast en återgång till naturen. Människorna har, sägs det rent av, blivit lurade av kungar, präster och andra makt- och penninglystna svindlare; om människan får frihet att bruka sitt förnuft och rätt att handla därefter blir allting bra.

Så naivt tänker inte Reade. Han utgår från att de gamla onda tiderna måste genomgås på vägen till den goda framtiden. I detta hänseende liknar han de mera avancerade, i regel teleologiskt resonerande framstegstänkarna, såsom Hegel, Marx och Comte. Historien framstår som en bergsbestigning, historiefilosoferna som förare, vilka talar om hur långt man har kvar till bergets krön; varje stadium i den långa färden är ofrånkomligt. Det nya med Reade — eller rättare med den darwinistiska framstegstron — var

att milstolparna på färden inte var skilda statssystem eller produktionsformer eller metafysiska föreställningar, utan stadier i en naturlig urvalsprocess av biologisk art. Att tankegången var suddig behöver knappast påpekas. Den mänskliga utvecklingen kan, från Reades egna utgångspunkter, inte likställas med det naturliga urval som Darwin talade om; människorna är biologiskt väsentligen desamma som för två eller tio tusen år sedan.

Det egenartade och eggande i Reades bok ligger dock huvudsakligen i detaljmotiveringen och i de stora utopiska perspektiven. Människan och de högst utvecklade människogrupperna, säger han, har kommit till genom att lagen om de lämpligastes fortlevande fritt fått verka. Genom att intelligensen, inte sådana egenskaper som snabbhet och styrka, segrat i kampen för tillvaron har emellertid ett nytt stadium med nya möjligheter nåtts.

»Det finns inga gränser för förbättringen av intelligensen», och vid ett visst mått av intelligens kan människorna själva välja sin väg. De blir herrar över naturen och kan dirigera utvecklingen eller framsteget: »Vi lever mellan två världar; vi svingar oss upp i rymden; vi kryper på marken; vi har en skapares längtan och en fyrfotings instinkter. Det finns endast en förklaring på detta. Vi håller på att övergå från djuret till en högre form, och andra akten i jordens drama har börjat.»

I detta skede är krigen som urvalsmetod tills vidare fortfarande behövliga, ehuru inte krig mellan de högst utvecklade folken. Imperialismen — namnet var ännu inte uppfunnet — är framstegets väg. »Det finns en osund politisk riktning som förklarar att alla länder tillhör invånarna och att det är ett brott att erövra dem.» Men eftersom de primitiva folken lever i okunnighet och slaveri måste de med makt föras upp på ett högre plan.

»Asiens erövring genom europeiska stater är därför i realiteten en frigörelse och det första steget till formande av en orientalisk nationalitet... Därför blir krig under lång tid nödvändiga för att förbereda frihet och framsteg i Östern.»

Ja, trots att det inte behövs för framsteget kommer sannolikt krig att utbryta även i Europa intill dess »vetenskapen finner en förstörande kraft som är så enkel i sin användning och så fruktansvärd i sin verkan att all skicklighet, allt mod blir utan mening

och drabbningarna blir massakrer som mänsklighetens känslor inte kan uthärda». Men i tredje akten blir freden universell och tryggad.

Detsamma gäller i fråga om religionen. Den har varit behövlig som sammanhållande och disciplinerande element och är det fortfarande såtillvida som den blir »av värde vid europeiserandet av barbariska nationer, som händelserna i sinom tid skall bringa under vårt välde». Då världen är europeiserad, civiliserad, har religionen fyllt sin roll i urvalsprocessen och dör bort.

På liknande sätt resonerar Reade om alla förhållanden av över- och underordning och förutsäger frihetens och jämlikhetens triumf. Relationerna mellan könen skildras i den viktorianska kyskhetens tecken. Vid en högre grad av utveckling börjar människorna känna »förakt för de njutningar som de har gemensamt med de lägsta grupperna inom mänskligheten och rent av med djuren». Denna »nya dygd» framträder särskilt bland kvinnorna, som under generationer fostrats till den av de härskande männen. »Men det är inte kvinnorna vi skall känna medlidande med: det är blott de som är fria, ty de har genom uppfostran bevarats för lastens tyranni. »Männen bör i sin genom den naturliga utvecklingen uppkomna ovilja mot köttsliga njutningar stödjas genom en sträng uppfostran, som gör kyskheten lika fast som hos kvinnorna.»

Liksom nästan alla framstegstänkare av format utgår Reade alltså från att han lever i en övergångstid, då ett nytt, högre och samtidigt definitivt utvecklingsskede kan skönjas. Hans insats är att fastställa vart utvecklingen bär hän och att just därigenom ge människorna möjlighet att i viss grad genom fri verksamhet påskynda, anpassa sig efter och forma denna utveckling.

I tredje akten är allt fullkomnat; människans martyrskap är till ända. Genom en rad uppfinningar — nya drivkrafter, flyg — har välståndet blivit allmänt i en enad värld. Styrelse är knappast behövlig, »hela världen enas av samma känsla som besjälade den primitiva stammen och som kom alla dess medlemmar att tänka, känna och handla som en enhet». Sjukdomar utrotas, odödlighet uppfinnes. Den nya människan är kyskare än kvinnorna på Viktorias tid. »De kroppar som vi bär hör till de lägre djuren; våra själar har redan växt ifrån dem; vi ser redan på dem med förakt.

En tid skall komma då vetenskapen skall förvandla dem genom metoder som vi inte kan tänka oss.» Jorden blir paradiset före syndafallet.

Därmed börjar den samlade mänsklighetens imperialism.

»Då jorden blir för liten skall mänskligheten söka sig ut i universum och korsa de lufttomma öknar som skiljer planet från planet och sol från sol. Jorden kommer att bli ett heligt land som besöks av pilgrimer från alla delar av universum. Slutligen blir människorna herrar över naturens krafter; de själva blir solsystemens arkitekter, världarnas byggmästare. Människan blir fullkomlig; hon blir skapare; hon blir alltså vad de okunniga dyrkar som Gud.»

3

De stora brittiska imperiebyggarna och prokonsulerna var i regel politiker och ämbetsmän som behärskades av tidens härskande idéer, men saknade varje tendens till ideologisk besatthet. Lorderna Cromer, Curzon, Milner, Selborne, Lugard hörde alla till denna utomordentligt skickliga men intellektuellt konventionella typ.

Cromer, som vid läsning framstår som den mest betydande i gruppen, skrev ett arbete om »gammal och ny imperialism», där han ville visa att den engelska strävan att fostra besegrade och underlägsna folk till självstyrelse var en nyhet i världsväldenas historia. Med denna strävan följde ett försök att förverkliga två stridiga ideal, »den goda styrelsens ideal, som innebär upprätthållandet av hans, engelsmannens egen överhöghet, och självstyrelsens ideal, som innebär att han helt eller delvis avstår från sin maktställning».

Så skrev alla; det var den officiella hållningen, från Salisbury, Chamberlain och Rosebery till tjänstemännen i Indien och de nyss erövrade besittningarna i Afrika. Men självstyrelsens ideal ansågs ligga så långt borta att det snarare smyckade än motiverade imperialismen. Målet var nästan lika drömlikt och avlägset som frihetens rike för den kommunistiska diktaturens teoretiker, och dilemmat blev därför ännu inte en inre konflikt.

Bland dessa Englands gentlemän fanns två främlingar, Cecil

Rhodes och Harry Johnston. För dem var kolonialismen eller imperialismen en passion, grundad eller stärkt av den religiöst färgade övertygelsen att de förverkligade Guds eller naturens egna avsikter. Båda var inspirerade av Darwin och dennes lärjunge Winwood Reade. Båda var verksamma i den »nya», ännu till större delen inte koloniserade världsdelen Afrika och var därför mera erövrare än förvaltare. Rhodes skapade det brittiska Sydafrika, Johnston det brittiska Östafrika.

De två träffades första gången på en middag i London i maj 1889 — Rhodes var 36, Johnston 31 år — och var överlyckliga att möta en besläktad själ. Sedan värden antytt att de måste bryta upp fortsatte de samtalet hela natten på Rhodes' hotellrum och åt frukost tillsammans i frack. Efter några år blev de ovänner, de var alltför självrådiga och argsinta. Till tvistefrågorna hörde vem som uppfunnit den stolta parollen om ett engelskt Afrikavälde »från Kap till Kairo». Antagligen hade Johnston uppfinnarrätten till dessa ord, som ännu för femtio år sedan var en segrande lösen och nu verkar pinsamma och löjliga.

Cecil Rhodes som levde mellan 1853 och 1902 var son till en engelsk lantpräst och kom till Sydafrika vid sjutton års ålder för att få bot för sina dåliga lungor. Han deltog i diamantrushen i Kimberley, blev snart förmögen och småningom mångmiljonär i pund. Hänsynslös skicklighet vid sammanslagning av diamant- och guldgruvor gjorde honom till Sydafrikas ledande kapitalist. Han gav sig tid att avlägga examen i Oxford, där han påverkades av John Ruskins våldsamt imperialistiska förkunnelse: »England måste bilda kolonier så snabbt och inom så vidsträckta områden som möjligt.» Rhodes verkade både som finansiär, särskilt genom British South Africa Company, och som politiker — premiärminister i Kapkolonin 1890 — för utbredning av det engelska styret, och framför allt organiserade han erövringen av de väldiga områden som fick namnet Rhodesia. Efter det misslyckade försöket att i samförstånd med Joseph Chamberlain ockupera boerrepubliken Transvaal genom en privat armé, »Jamesons raid», tvangs Rhodes 1896 att avgå som premiärminister i Kap, men hans drömmar om ett brittiskt Sydafrika syntes vid hans död vara förverkligade med Englands seger i boerkriget.

Det är en egendomlig blandning av ungdomlighet och förfall över Rhodes. Sexuellt tycks han, som så många andra viktorianer, ha varit abnorm eller outvecklad. Ingen känsla för en kvinna, ingen erotisk erfarenhet skymtar i hans liv. Lungsoten botades, men en svår hjärtsjukdom pinade honom efter trettiårsåldern. Han kände, påstås det, varje pulsslag som en darrning i kroppen. Hans fetma och hans pussiga och fläckiga ansikte vittnade allt tydligare om dödens närhet. Han drack mycket, helst en blandning av champagne och porter. Biograferna försäkrar dock att han inte var verkligt alkoholiserad, även om rapporter om samtal och uppträdande ofta ger intrycket av berusad exaltation. Han pratade oavbrutet, om att förtjäna pengar, om nya erövringar, om att England måste leda världen. I detta patos fanns det trots primitiviteten i tankar och uttrycksmedel något betvingande, och förmågan att överväldiga och behärska betygas av alla. Rhodes samlade kring sig en grupp likasinnade, som i tjuguårsåldern snarast verkade skojare och fantaster, men som snabbt blev kapitalister och politiker, betraktade med beundran i Londonsocieteten som imperiets pionjärer. Den främste av dem var dr Jameson, ledare av den beryktade raiden och senare Kaps premiärminister. »Doktorn» anses vara modellen för Kiplings hymn till manligheten i »If». Den kult av rena, starka och hårdföra män som var ett markant inslag i sekelskiftets romantik — med Kaisern och Theodore Roosevelt som överstepräster — hade i Rhodes och hans kamrater extrema anhängare; trettio år senare skulle den slå ut i nazismens vidrighet. Samtalet mellan Rhodes, som ofta liknades vid en romersk kejsare, och teutonernas kejsare, Vilhelm, i Berlin år 1899 bör ha varit en orgie i denna form av heroism.

Efter samtalet sade kejsaren till sin utrikesminister Bülow:

»När Napoleon mötte Goethe i Erfurt sade han: 'Det var en man.' Jag kan säga detsamma om Rhodes: 'Jag har mött en man.'»

Vid tjugu års ålder läste Rhodes Reades »The Martyrdom of Man». Darwin blev hans Messias, Reade hans apostel, har man sagt. Mer än tjugu år senare förklarade Rhodes: »Den boken har gjort mig till vad jag är.» Den anglosaxiska rasen, helst i samverkan med germanerna eller tyskarna, var kallad att erövra och styra världen; naturens urval hade givit uppdraget, det gällde för

Rhodes och andra medvetna att utföra det. I detta syfte borde »en hemlig förening bildas som så småningom slog under sig världens rikedom». Genom direkt kolonisering och bosättning av engelsmän skulle ytterligare följande områden civiliseras: hela Afrika, Palestina, Mesopotamien, Ostindien, Japans och Kinas kustland, Sydamerika. Vad som inte direkt koloniserades skulle behärskas. Då framtidens väldiga England slogs samman med USA — varvid det gemensamma parlamentet omväxlande skulle samlas i London och Washington — hade världen fått en makt »som kunde göra krig omöjliga och främja mänsklighetens bästa intressen».

I testamente efter testamente utvecklade Rhodes dessa planer, som för honom syntes lika uppnåeliga som trustbildningarna i Kimberley och Johannesburg. De stora stipendierna till studenter i samväldet, USA och Tyskland för studier i Oxford blev det praktiska resultatet.

Men liksom Reade ville Rhodes inte låta expansionen göra halt vid världens gränser. »Jag skulle vilja annektera planeterna om jag kunde. Jag tänker ofta på det.»

Harry Johnston, född 1858, död 1927, kunde, liksom Rhodes, användas som bevis för den tvivelakiga satsen att fysisk svaghet eggar till stora drömmar och bedrifter. Han var löjligt liten och hade ända upp i medelåldern ett gossaktigt utseende, men hans energi drev honom att uthärda strapatser och umbäranden. Till skillnad från Rhodes var han både nykter och »sedlig». Han retade sig alltid på vildarnas sexuella slarv, och att han gifte sig uppe i medelåldern kan inte anses bevisa någon okysk läggning. Denne man, som under skilda perioder på 1880- och 1890-talen koloniserade och organiserade stora delar av det brittiska Östafrika, var emellertid intellektuellt av en helt annan klass än den berömdare kollegan i Sydafrika. Mera av en tillfällighet blev han ämbetsman och imperiebyggare. Han hade en omfattande bildning och vida intressen och vann framgångar som tecknare, språkforskare, växtsamlare och politisk och litterär författare. Bland hans fyrtio böcker är åtskilliga romaner, skrivna under det kvartsekel då han på grund av skilda omständigheter levde som pensionär. Hans bästa roman, »Gay-Dombeys» — där han låtsas fortsätta Dickens, släkt-

historia i »Dombey & Son» — är översatt till svenska, med förord av Anders Österling och H. G. Wells. Det är ett stycke imperialistisk förkunnelse, men också en fängslande självbiografi och människoskildring med porträtt av Salisbury, Joseph Chamberlain och många andra.

Påverkan från Darwin och Reade är hos Johnston lika tydlig som hos Rhodes. Han var ateist, framhålles i biografin av Roland Oliver, men »hur ologiskt det än må vara trodde han på utvecklingen som på en Gud, och på sig själv som dess hängivne och kanske enda verkligt intelligente tjänare». Och liksom lärofadern Reade såg han i religionen och främst i kristendomen en fostrande och disciplinerande makt, som de av naturen utvalda anglosaxarna borde använda — provisoriskt — vid civiliseringen av de primitiva folken. Inte heller för Johnston var världen tillräcklig som plats i solen. Han skriver i »Racial Problems» om »den gudomliga kallelse att erövra denna planet, och kanske mera än den, som tillkommer den underbara varelsen människan».

Hos Johnston framträder med särskild styrka relativistiska och humanitära drag. Han tror på vissa rasers överlägsenhet, men han tänker sig samtidigt en utveckling av de »lägre raserna», som småningom skall leda till likställighet. I hans imperialism finns en vilja till framsteg och förbättringar, vars allvar man inte kan tvivla på. Slaveriet skall avskaffas, de primitiva folken skall frigöras från sina godtyckliga och grymma härskare, genom uppfostran och hjälp skall de höjas andligt och materiellt. I en under första världskriget utgiven bok, »The Black man's Part in the War», betonar han den insats som negerfolken och andra »färgade» folk gjort på Englands sida under kriget och kräver ökade ansträngningar för dessa folks civiliserande. Den »holländska» inställningen till de infödda i Sydafrika fördömes. I »Gay-Dombeys» talar han om sin önskan att bli representant i parlamentet för 25 miljoner negrer — han sökte förgäves komma in i underhuset. Framför allt bör det fastslås att man hos Johnston och andra engelska imperialister nästan aldrig finner uttalanden eller antydningar som går ut på att förhärliga hårdhet och grymhet. I det hänseendet är skillnaden påtaglig mellan den anglosaxiska rasideologin och den herrefolksideologi som redan vid denna tid växte fram i Tyskland för att efter hand kulminera i nazismen.

Vad man kan kalla en darwinistisk imperialism nådde sin kulmen under åren kring sekelskiftet. I USA blommade den under det spansk-amerikanska kriget och än mer under det vida längre och mera påfrestande erövringskriget på Filippinerna. Det talades om den anglosaxiska rasens plikt att skydda och leda de lågtstående, att erövra för att frigöra (alldeles som — med en annan intellektuell apparat — i nutidens kommunistiska ideologi). Senator Beveridge, det »uppenbara ödets» mest glansfulle ambassadör, uttalade att »Gud gjort oss till experter på styrelse för att vi skall sköta förvaltningen bland primitiva och senila folk». Han frågade: »Vilken alkemi skulle kunna ändra den orientaliska substansen i filippinernas blod?»

I England krävde erövringen av Sudan 1898 och framför allt boerkriget 1899 ett liknande uppbåd av idealism. Under detta krig skrev den som matematiker berömde antropologen Karl Pearson i »National Life from the Standpoint of Science» att »det finns blott ett medel genom vilket en hög civilisation kan uppnås, nämligen kamp mellan raser och överlevandet av den fysiskt och andligt högre rasen» (»fitter race»). England skulle segra i kriget, inte för att det var störst eller bäst rustat, utan därför att folkets nervsystem nått en högre utvecklingsgrad. Boerna borde efter segern införlivas med den högre rasen, men negrerna måste kastas ut ur Sydafrika eller — antyder Pearson med en för engelska imperialister sällsynt hårdhet — utrotas.

»Framstegets väg kantas av vraken av nationer; spår finns överallt av de hekatomber av underlägsna raser som inte funnit den smala vägen till fulländning. Dessa döda folk är de trappsteg på vilka mänskligheten nått vår tids högre intellektuella och djupare emotionella liv.»

Den likaså ryktbare historieprofessorn J. A. Cramb betygade samtidigt i »Reflections on the Origins and Destiny of Imperial Britain» sin vetenskaps anslutning till dessa läror. Boerkriget var det första sant imperialistiska kriget i nutiden, en seger för imperietanken över den föråldrade nationalitetstanken. Det förflutna är visserligen, skrev Cramb, »fullt av vrak från döda imperier», men det fanns goda skäl att tro på ett evigt välde »för detta rike, detta imperium och denna ras».

GESTALTER OCH HÄNDELSER

Politisk moralist: Gladstone

»Han kan övertyga de flesta människor om det mesta, och framför allt kan han övertyga sig själv om nästan allting.»

De orden yttrades i en underhusdebatt på sommaren 1884 om premiärministern Gladstone av W. E. Forster, tidigare under en följd av år en av den liberale ledarens främsta medhjälpare. De har för många kommit att ge nyckeln till Gladstones karaktär.

Några år tidigare hade visserligen Disraeli hittat på en liknande formulering, då han talade om att Gladstone »berusades genom övermåttet av sin egen talförhet». Men Forsters elakhet var allvarligare och gick djupare. Tanken återfinnes i otaliga karaktäristiker. Ibland tillspetsas den i påståendet att Gladstone var skenhelig. Det är inte alldeles exakt; med skenhelighet menas snarare att man hycklar inför yttervärlden. Forster åsyftade ett på samma gång mera oskyldigt och mera i personlighetens innersta bottnande fördärv: Gladstone var omedveten om sina dåliga motiv därför att han alltid övertygade sig själv om att han handlade i de bästa avsikter. Han ljög inte, han var förljugen.

I många skildringar av det stora viktorianska paret Gladstone—Disraeli är denna synpunkt ledande. Genom att använda den når man en omkastning av de båda rivalernas roller. Disraeli var maktlysten, hänsynslöst taktisk, ofta lögnaktig; ja visst, men han var allt detta medvetet, han lurade inte sig själv, han var en cyniker, men just därför hederlig i sitt hjärta. Gladstone var religiös, moralist och idealist, men sina egna bärande motiv kände han inte och såväl de vackra orden som de vackra tankarna blev i realiteten redskap för dessa motiv. Inte minst i Freuds tidsålder har det blivit naturligt att på denna linje komma fram till en total omvärdering. Den blyge sägs vara högfärdig, den framfusige

ängslig, Disraeli blir moralist och Gladstone blir skojare.

Detta är blott en av de punkter i vilka den historisk-biografiska litteraturen under de senaste årtiondena till stor del varit till Disraelis favör. Huvudbiografin över Gladstone — av John Morley — kom redan 1903; den var inte förstklassig och var framför allt konventionell och begränsad i framställningen av Gladstones karaktär. Den stora Disraelibiografin av Buckle och Monypenny kom årtionden senare och byggde i mycket på nytt material; i väsentliga delar var den lika mycket ett angrepp på Gladstone som ett äreminne över Disraeli. Sedan kom drottning Viktorias brev, fyllda av ursinnigt politiskt och personligt hat mot Gladstone; det beaktades inte alltid att detta hat uppstått sedan drottningen kommit under Disraelis nästan sensuellt-magnetiska inflytande och att hon med sin kärna av frisk realism ofta var ovederhäftig och tarvlig. I populära biografier — av Maurois och Hesketh Pearsons — har Gladstone blivit en nära nog komisk, men visst inte humoristisk figur som Disraelis medtävlare.

Det pikanta och sensationella hos den konservative partichefen är en av förklaringarna till detta. Mannen som sade kvicka fräckheter, skrev romaner, kurtiserade grevinnor och liksom vid sidan av sina egentliga intressen förde kolonialkrig, köpte Suez och jämte Bismarck behärskade Berlinkongressen är utan tvivel mera omedelbart fängslande än rivalen, med sina teologiska traktater, sina ständiga vädjanden till vaga och eviga idéer och sin professionella hänförelse. Men det intressanta är att man söker beröva Gladstone även den moraliska glorian. Stundom nöjer man sig med att framställa honom vid sidan av Disraelis eleganta skepsis som lantligt intagen i allmänna grundsatser — men ofta går ivern längre. Gladstone får inte ens — som i Hamsuns »Mysterier» — representera barnsligt framstegstänkande i strid med melankoliskt genomskådande; han blir på en gång tråkig och tarvlig, inskränkt och lymmelaktig.

»Jag har ingenting emot att Gladstone alltid har ett trumfäss i rockärmen, men jag tycker inte om hans tro att den allsmäktige Guden stuckit dit kortet», det är ett ord av Henry Labouchere, som trots sin extravaganta immoralism — han var en liberal Disraeli utan dennes framgång — hörde till Gladstones beundrare.

Det är ett annat skämtsamt och hånfullt sätt att fastslå Gladstones moralism.

Men här närmar man sig mera det väsentliga. I ovanlig grad, i för en politiker kanske enastående grad, behärskades Gladstone av vissa allmänna principer och idéer. Det var här inte, och det är det avgörande, fråga om hjälptrupper för den egna ära- och maktlystnaden — eller, rättare sagt, det var så i sällsynt ringa omfattning. Gladstone kände sig som ett Guds redskap, men blott på det ofrånkomliga sätt som följer med djup religiositet och övertygelse om att religionen ger fasta handlingsnormer; Gud var en realitet, en styrande och tröstande makt, inte en tjänande ande vid Gladstones sida. Gladstone hörde till de få som kunnat förena en lysande framgångsrik verksamhet i Guds namn med en uppriktig anspråkslöshet; här fanns intet av övermänniska, av expropriation av det gudomliga. Denna äkta tro sammanhängde kanske med det osäkra och ängsliga som från början funnits hos Gladstone — han ville bli präst och fly det världsliga — och med det aktiva och utåtriktade som på äldre dagar kunde verka som en flykt från grubbel; om äktheten, den naiva och gripande äktheten, finns intet tvivel.

Men en sådan moralism har sina svagheter. De var relativt begränsade hos Gladstone; han var av naturen en god och känslig människa, utan tendens att med moral förgylla ondskan. Men han var så i detalj moralist att han kunde bli outhärdlig. Den som har Gud som borgensman börjar gärna bruka honom även på pinsamt små växlar, och det gjorde Gladstone: han skulle alltid ha rätt med stöd av Guds bud och av Gud givna idéer; det blev något irriterande, för många även skenheligt, över denna aldrig vilande rättfärdighet. Vad Labouchere kallade ett trumfäss var för Gladstone ett Guds ord — och detta måste ofta te sig som taktik, förhävelse eller galenskap.

Det är naturligt att Gladstones namn nästan blivit en synonym för brist på humor. Medan Disraeli skämtade om allvarliga ting, tog Gladstone allvarligt även på det likgiltiga eller löjliga. Han fann det »djävulskt» då Disraeli privat talade med förakt om en konstutställning, men offentligt (inför konstnärerna) prisade den, han närmade sig drottningen som om hon varit »en offentlig byggnad».

Men allt detta hindrar inte att Gladstone som sällskapsmänniska var trevlig, underhållande och till och med rolig. Han sökte inte, som Disraeli, efter kvicka sentenser för dagböckerna — ett sökande som ofta tröttar omgivningen mera än den stimuleras av de funna lustigheterna — men han var rapp, slagfärdig och kunde prata om nästan allting. Helt utan det gemyt som står i närheten av humor är inte en person som dansar runt med hustrun då han blir minister och vid festliga tillfällen i hemmet med armen om hennes liv stämmer upp visan:

A rag-a-muffin husband and a rantipoling wife,
We fiddle it and scrape it through the ups and downs of life.

Att Gladstones kristna tro, föränderlig i detaljer men aldrig anfrätt av tvivel, var grundvalen för, åtminstone av honom själv uppfattades som grundvalen för, hans liv och verksamhet har framhävts i alla biografier och memoarer. Att läsa teologiska skrifter och höra på predikningar var inte en plikt, utan ett stort nöje. Hans privata liv präglades av välgörenhet och kyskhet, åtminstone under den viktorianska tiden centrala kristna dygder. De politiska initiativ och aktioner som skakade England uppfattade han som praktiska konsekvenser av tron. Han var Guds stridsman, då han var mot parlamentsreform eller för parlamentsreform, då han bekämpade Irlands religiösa och nationella krav och då han gjorde dem till huvudpunkter på sitt program. Hur stark denna känsla var, klarlägges i den senaste biografien, av Philip Magnus.

Hur Gladstones tro var beskaffad är det emellertid svårt att få närmare reda på. Några bekännelser av den intima art som general Gordon efterlämnade tycks inte finnas hos Gladstone. Enkelhet, oskuld, enfald i biblisk mening — »simplicity» — var utmärkande för Gladstone trots hans beryktade distinktioner och krumbukter i talen, och grunddraget i hans tro tycks ha varit en förtröstan på Gud, på det godas framväxt och triumf, av okomplicerad och oreflekterad art. En sådan förtröstan blir lätt förtröstan på sig själv som Guds redskap, ett slags förfinat självförtroende, och förvisso fanns detta drag hos Gladstone. Men det märkliga är att han bevarade en viss balans, han kunde trots allt skilja på sig själv och Gud, inte bara så att han kände sig som »en fattig, syndig männi-

ska» — en känsla som lätt blir plattform för högfärd — utan så att han i Guds bud såg absoluta krav som inte ens Guds stridsman fick överträda.

Det mesta Gladstone skrivit handlar om kyrkliga och i vidsträckt mening religiösa frågor. Hans hållning till kyrkor och skilda trossamfund inom kristendomen utvecklades från dogmatism till tolerans. Det var en av linjerna i hans förvandling från konservativ till liberal. Ännu i fyrtiårsåldern ansåg han det riktigt att den anglikanska kyrka han tillhörde var statskyrka i det katolska Irland; tjugo år senare var sådana tvångsordningar för honom en styggelse. Försök att förbinda den beundrade antiken med kristendomen gjorde Gladstone i en rad skrifter, goda bevis på hans naivitet och fantasi. Gammaltestamentliga föreställningar spårades hos Homeros, treenigheten var förebådad av Zeus, Poseidon och Hades, liksom Kristus av Apollon, och grekerna blev än mer än judarna kristendomens förelöpare.

Gladstone har ofta framställts som en tråkmåns: högtidlig, auktoritativ, med den olidliga benägenheten att ständigt applicera allmänna grundsatser på vardagliga sammanhang. Pedanteriet och allvaret måste ibland ha varit påkostande. Vid två tillfällen blev Gladstone avvisad som friare; hans brev, ansträngt blygsamma, fromma, långrandigt moraliserande, kan inte ens på den tiden ha verkat rimliga. I det friarbrev som ledde till giftermålet består en mening av 141 ord — inte av kärlek, utan av högstämda reflexioner med åtföljande reservationer — och den sista satsen lyder:

»Måtte Ni leva, och dö, det är inte mindre min förväntan än min förhoppning, från dag till dag alltmera uppfylld av den frid som övergår allt förstånd, och av den helighet, som är dess källa.»

Gladstones ordentlighet och sparsamhet var enorma, och även de försvarades med hänvisning till Guds önskan att människorna tog vara på sitt pund; han hörde till dem som samlar gamla snören och papperslappar och suddar ut adresserna på adresskort för att kunna använda korten en gång till.

Men vittnesbörden från hans närmaste ger honom klara alibin. Gladstone gifte sig vid trettio års ålder (1839) med en kvinna som var vacker, god och trevlig, och deras äktenskap blev en idyll

utan alltför besvärande inslag av korrekthet och konventionalism. Hustrun kunde skoja med den store mannen:

»Tänk så tråkig du skulle vara om du gift dig med någon lika ordentlig som du själv.»

Hon hade säkert mera munterhet och humor än mannen, men han var inte så fast i allvar och ordning att han inte kunde leka med. De få gånger då de var åtskilda skrev Gladstone dagligen, ibland två eller tre gånger om dagen; nyktra förmaningar saknades inte, men de blandades med skämt och skvaller. Barnen var förtjusta i fadern och ivriga att locka honom från arbetsbordet. Uppmaningarna att observera och avslöja osanningar drabbade ibland mästaren själv; »lögn, lögn» kunde barnen till gästernas förskräckelse ropa vid middagsbordet då fadern i sin berättarglädje broderade för mycket.

Till och med psykoanalysen synes ha givit upp inför detta under av dygd och vitalitet; längre än till de banalaste reflexionerna i genren, som att gudstron betydde fadersbindning, sparsamheten analerotik och kraften en förstucken mindervärdighet, är det tydligen svårt att komma. Det enda som vid några tillfällen väckt debatt — och en gång, 1927, en process — är Gladstones systematiska försök att rädda prostituerade på Londons gator. Det är naturligt att kolleger och sekreterare blev oroliga inför den åldrade premiärministerns vana att efter parlamentsdebattens slut störta ned på Piccadilly i avsikt att bli antastad av gatflickor. Att Gladstone, som på dessa expeditioner stundom åtföljdes av hustrun, endast drevs av vilja att rädda och reformera är emellertid till överflöd bevisat. Att själva koncentrationen på denna form av välgörenhet kan tolkas som ett uttryck för sexuellt intresse bör inte grumla tron på Gladstones moral.

På sin sextinionde födelsedag antecknade Gladstone att han under hela det förflutna året varit frisk och att hans röst hållit sig väl trots det myckna talandet. Varför var det så? frågade han sig. Och svaret blev att den goda hälsan »synes mig visa alla tecken på Guds vilja». Även om Gladstone principiellt höll på att Gud bestämde allt, tillämpade han inte, till skillnad från general Gordon, denna lära i det dagliga livet; vad han skrev var ett uttryck för tron att han själv — i allt sitt elände — handlade och verkade

såsom Guds redskap. Han trodde med åren alltmera intensivt att hans politik var Guds politik. Då han, efter att ha trätt tillbaka som partiledare, genom den stora kampanjen mot turkarna och Disraelis turkvänliga politik ånyo ryckte till sig ledningen och makten var det i religionens och moralens namn — så kände han det också då han tio år senare förkunnade självstyrelse för Irland och därigenom för tredje gången blev premiärminister.

I båda dessa och i flera andra fall var hans politik förhatlig för grupper inom det egna partiet och för den engelska överklassen i gemen. Gladstone — rik, länge konservativ, genom gifte och umgänge en aristokrat — blev folkets man i kamp mot det privilegierade fåtalet. Slutsatsen för Gladstone blev att den stora massan hade sinne för de stora sanningarna. Det var inte »Londons West End» utan de enkla människorna som kände för »den kristna saken», förklarade han. Han själv, Guds stridsman, uttryckte, preciserade, gav form åt de känslor som besjälade det ofördärvade och ädla folket. Gud, Gladstone och majoriteten!

Denna uppfattning gav Gladstones framträdande en storhet som även motståndarna betygar. Gladstone fick mod att utan hänsyn till vänner och partimeningar driva sin uppfattning. Människorna blev, åtminstone för ögonblicket, sådana som han trodde dem vara. De kände sig vara »större än de visste», de röstade för gudomliga grundsatser, inte för lägre skatter. Profeten Gladstone renade dem. Den brittiska politiken fick en tillsats av idealism, om man så vill av illusionism, som även för framtiden påverkade sättet att tänka, tala och handla.

Men farorna fanns där också. Det var lätt att ifrån den gudomliga sanktionen i de stora tingen komma till en gudomlig sanktion i allt, att bli egenrättfärdig och inbilsk på grund av hög moral. Gladstones förmåga av »enkelt, hederligt självbedrägeri» blev alltmer betydande, och de helgade orden kristen och moralisk blev attribut till alla hans åsikter, i stort och smått. Motståndarna betraktade han gärna som både dumma och simpla, framför allt som simpla. De misstänkte i sin tur att han var rätt och slätt bedragare, inte självbedragare, då hans åsiktsförändringar nära anknöt till det taktiska lägets krav. De passionerade och vaga appeller som Gladstone använde i oskuld kunde lika väl brukas av en ohederlig och beräknande demagog.

Liksom det är lätt att se Gladstone i det privata som en tråkmåns är det lätt att se statsmannen Gladstone — även om hans ärlighet, hans förmåga att bedra sig själv erkännes — som en i sin intimitet med Gud och majoriteten odrägligt kompakt självälskare. Gladstones religiositet var emellertid tillräckligt djup för att tvinga honom till en viss självrannsakan; ja, det kanske kan sägas att en vilja till självförvållat martyrskap och därför också ett godtagande av kritikens beskyllningar hörde till den religiösa hållningen. Ibland brukade Gladstone skriva upp namnen på de personer som anklagat honom för skilda tarvligheter, och han kommenterade allvarligt den långa listan på ryktbara män med orden:

»Ingenting kunde ha enat denna grupp av självständiga vittnen annat än att vad de sade var sant.»

Sådana uttalanden gjordes visserligen inte offentligt. Men det finns ett stänk av äkta anspråkslöshet även hos Gladstone som ledare och talare. Och fiender som kallade honom skenhelig, galen och brottslig påstod aldrig att han var högfärdig.

Det var som liberal statsman Gladstone blev älskad och ryktbar. Men man får komma ihåg att han ännu på 1850-talet — han var född 1809 — närmast räknades som konservativ, ehuru han genom att följa Peel och frihandelslinjen 1846 kom i opposition till den dominerande riktningen inom partiet. Liberal i mera doktrinär mening blev Gladstone aldrig, även om han blev alltmera reformvänlig och i mycket kunde betecknas som radikal. Bentham, fadern och sonen Mill och andra typiska liberala tänkare påverkade honom säkerligen, mer eller mindre omedvetet, men sina eviga följeslagare hade han i Bibeln, de grekiska diktarna och filosoferna, Dante och Edmund Burke. Omformade av temperament och erfarenhet blev dessa allmänna idéer liberala främst i den meningen att de bildade bakgrund till en intensiv kamp för tolerans, rättvisa och framsteg — såsom Gladstone med sin starka traditionalism och sin vördnad för bestående institutioner fattade dessa ord.

Om något enda begrepp kan ge det väsentliga i den mognade Gladstones strävan är det självstyrelse. Han verkade för fullständig religionsfrihet och de lokala kyrkosamfundens frigörande från den engelska statskyrkan.

Han arbetade för nationell självbestämning, och detta blev

huvudlinjen i hans utrikespolitik. Kolonierna borde bli självstyrande och därigenom bindas vid England. Efter att ha sett på kung Bombas fängelser i Neapel blev han en passionerad förkämpe för Italiens enande, och de impulser han gav engelsk politik blev kanske på denna punkt avgörande. Ett av hans största politiska misstag — förklaringen i ett tal år 1862 att de ur USA utbrutna sydstaterna höll på att bilda en nation — var ett uttryck för samma åskådning. Då Gladstone år 1876 i »Bulgarian Horrors» började kampanjen mot Disraelis turkvänliga utrikespolitik drevs han av humanitet och känsla för nationernas rätt. Den hållningen kom fram i hans, som många ansåg, svaga och eftergivna politik mot de små boerstaterna, mot Egypten och Afganistan.

Och den bestämde hans största initiativ, upptagandet av kravet på självstyrelse för Irland år 1886. Det var efter detta initiativ, vid denna tid radikalt på ett sätt som vi nu knappast kan fatta, som Gladstone — genom börd, bildning och förmögenhet medlem av den styrande klassen — blev hatad av sina motståndare och av större delen av det kultiverade och förnäma England; det är ett hat som ännu färgar historikernas porträtt av honom.

Självstyrelsetanken ledde knappast Gladstone till en demokratisk åskådning. År efter år närmade han sig likväl demokratin i praktiken. De stora bevisen är rösträttsreformerna 1867 — formellt genomförd av Disraeli, liksom den svenska reformen 1907-1909 genomfördes av Lindman — och 1885. Man borde ej betrakta rösträttsutvidgningen, sade han vid det förstnämnda tillfället, som »en trojansk häst, vilken närmar sig den heliga staden fylld av väpnade män, lystna efter förstörelse, plundring och mordbrand. Giv dessa människor nya intressen i statsskicket — nya intressen vilka enligt naturens och försynens välgörande ordning skall föda ny tillgivenhet».

Tilliten till det enkla folket kommer ständigt klarare fram hos Gladstone. »I alla stora frågor, vilka måste avgöras främst med hänsyn till mänsklighet och rättfärdighet, har rikedomen, den höga ställningen och rangen haft orätt och massorna haft rätt»; med dessa ord i ett brev förskräckte premiärministern drottningen.

Inte heller företrädde Gladstone i sociala och ekonomiska frågor någon principiell nyorientering, han kan inte gärna kallas socialliberal, och hans sparsamhet gjorde honom nervös inför alla ökade

statsutgifter. Ändå genomdrev han för att lindra de irländska småbrukarnas elände under sin andra ministär reformer som kunnat betraktas som ett genombrott för nyliberalismens strävan till ekonomisk utjämning och var under sina senare år mer än någon annan de engelska arbetarnas man.

Att Gladstone i relativt hög grad var bestämd av idéer, att dessa idéer inte var en förklädnad för maktviljan, det är tydligt på varje stadium av hans karriär. Två gånger, 1845 och 1855, avgick han ur regeringen av ganska obetydliga skäl. I båda fallen var det uppenbarligen på grund av samvetsbetänkligheter, och det fanns ingen tanke på att genom ett sensationellt tillbakaträdande förbereda en lysande återkomst. År 1847 försvarade denne ivrige protestant mot en väldig majoritet de påvliga biskopsutnämningarna i England under hänvisning till toleransens grundsats.

Hos denne dundrare på folkmöten och i underhuset fanns mycket inte bara av godhet utan också av finess.

En episod som Winston Churchill stannar vid i sin biografi över fadern, lord Randolph Churchill, må vara tillräcklig som illustration. Randolph Churchill, fyrtio år yngre än Gladstone, hörde till dennes mest brutala antagonister; verkligt gemena uttryck härför finner man i Churchills valmanifest år 1886 — av sonen berört med lätt hand — som inte bara präglade det berömda uttrycket »en gammal man som har bråttom», utan praktiskt taget beskyllde Gladstone för förrädiska avsikter. Inom kort förlorade Churchill sin ledande ställning, senare blev han sjuk, och hans tal blev grötiga, osammanhängande och stammande. Under dessa år gick parlamentsledamöterna gärna ut då Churchill fick ordet.

Gladstone, premiärminister för fjärde gången, stannade alltid kvar, lyssnade intensivt till sin fallne motståndare och svarade artigt och utförligt på de anföranden som andra undvek att höra på.

Gladstone var parlamentsledamot i 63 år, medlem av kabinettet i 27, premiärminister i 12. Hans karaktär och hans insatser är än märkligare än sådana rekordsiffror antyder. Som renhjärtad människa och politisk moralist står han jämte Lincoln för sig bland 1800-talets framgångsrika statsmän.

Konservativ idol: Disraeli

För konservativa intellektuella i skilda länder har Benjamin Disraeli, earl of Beaconsfield, mer än någon annan politiker representerat ett ideal, en fulländning. Det är förvisso lätt att finna skäl för detta: Disraelis kvickhet, hans stundom praktfulla retorik, hans försök att ge liv och färg åt traditionalismen genom ett stänk av social radikalism, hans lysande yttre framgångar.

Men väsentligt är framför allt det charmfullt problematiska i hans person och uppträdande. Försvaret för gamla och irrationella institutioner ter sig lätt naivt och troskyldigt. Disraeli lyckades göra detta försvar subtilt och intellektuellt otadligt genom att förena vördnaden för det bestående — monarkin, kyrkan, den sociala hierarkin — med en allmän skepsis. Han handlade som en högerman, men pratade och skrev ofta som en rabulist. En biskop som fullgör sina prestationer vid altaret med suverän högtidlighet, men vid middagsbordet befinns vara elegant, frivol och en aning hädisk — sådan var Disraelis roll. Och inte sällan närmade han sig den mest distingerade formen av konservatism, melankolins och hopplöshetens: allt är fåfänglighet och förgänglighet, och hur barnsligt är det inte att vilja förbättra världen.

Disraeli hörde till dem som tidigt drabbas av makt- och ärelystnad som av en sjukdom. Måhända blev dessa känslor överhettade just därför att de syntes så svåra att tillfredsställa. Disraeli var jude — 1816, vid tolv års ålder, infördes han i den engelska kyrkan — hans familj var visserligen förmögen, men inte rik efter engelska förhållanden, han fick en ofullständig och föga konventionell uppfostran, han saknade den sociala miljö som var den naturliga bakgrunden för en stor karriär. Men på alla områden lyckades han. Ett flott liv blev möjligt genom faderns pengar, hänsynslös skuldsättning och giftermål vid 33 års ålder med en tolv år äldre änka. Han blev den extravagante, oåtkomlige, nästan mystiske världsman som uppträder överallt i hans romaner. Dessa romaner, den första vägen till framgång, gav prestige och efter hand också pengar. Politiken, den andra karriären, gav de största, om också sena prisen, premiärministerposten 1868 och 1874—1880.

Den engelska konservatismen under 1800-talet har många stora namn som genom den nyare forskningen vunnit i heder och berömmelse, män som Castlereagh, Peel, Shaftesbury, Salisbury. Den har också en rad gestalter som omgivits och omges med glans, men som för sin egen samtid och för en sen eftervärld av kritiker och avslöjare framstår som politiska äventyrare, för att inte säga svindlare; hit hör Disraeli, Randolph Churchill och Joseph Chamberlain, och den störste av dem är Disraeli.

Då Disraeli dog 1881 vid 77 års ålder var manifestationerna av sorg, med drottningen i spetsen, storartade. Men hans gamle motståndare Gladstone stod inte ut med att delta i begravningen; för honom var och förblev Disraeli en skådespelare och charlatan. »Han dog som han levde — bara uppvisning, utan realitet och äkthet.»

»Jag var förtärd av ärelystnad och såg ingen möjlighet att tillfredsställa den»; då Disraeli som medelålders man förklarade sin »eländiga ungdom» med dessa ord gav han en av nycklarna till sin karaktär. Ärelystnaden var inte originell genom målsättningen — det gällde rykte, pengar och kanske främst makt — men genom sin nästan sjukliga intensitet. Förklaringen har ofta sökts i Disraelis judiska börd. Fadern var visserligen en ansedd, högt bildad och förmögen man, men sonen kände sig — med vad rätt är svårt att klarlägga — stå utanför, tillhöra en missaktad grupp, och begäret att hävda sig drev honom som en piska.

Hans medel att komma fram var många och skiftande; han skrev sina romaner, arbetade för att komma in i parlamentet, excellerade i ostentativ och excentrisk elegans som senare Oscar Wilde, sökte sig med framgång in i societeten av rika och aristokrater. Först som gammal man nådde han målet och blev konservatismens ledare och personifikationen av engelsk nationalism.

Två episoder i den unge Disraelis liv nyligen framdragna av den amerikanske forskaren Jerman, visar en märklig kombination av inställsamhet, fräckhet och ohederlighet.

År 1821, vid sjutton års ålder, blev han genom förmedling av släktingar anställd som biträde hos en sakförare. Jämte en god vän började han spekulera på börsen samtidigt som han skrev reklambroschyrer för det tvivelaktiga gruvföretag som han köpte

aktier i. År 1825 blev det krasch, och Disraeli, nyss myndig, hade skulder på tusentals pund.

Vid denna tid blev han god vän med en sakförarfamilj, Benjamin och Sara Austen, som hjälpte honom med lån och förläggning av de första romanerna. Benjamin Austen, femton år äldre än Disraeli, var en hygglig och hjälpsam man med framgångsrik praktik. Sara, tio år yngre än maken, var tacksam för Disraelis artigheter och sannolikt litet kär i det unga snillet. Under många år fortsatte detta vänskapsförhållande, men då Disraeli efter de första romanerna fann finare och trevligare umgänge upphörde han att besöka vännerna och inskränkte sig till att låna pengar. Brevväxlingen mellan de tre är en studie i utpressning genom känslosamhet. Då Austen började tröttna på den ensidiga trafiken och i ett brev av december 1833 skrev att han inte ville lämna ett nytt lån, eftersom Disraeli påminde sig deras vänskap endast i penningnöd, blev svaret att just begäran om ett lån visade hur stark tillgivenheten och förtroendet var; samtidigt skrev Disraeli ett smickrande brev till Sara för att hon skulle påverka mannen. Det är ett gott bevis på Disraelis hänsynslöshet och skicklighet att han inte bara fick pengarna, utan i flera år fortsatte att låna under falska löften om snar betalning — trots att han nästan aldrig gjorde sig besvär att uppsöka de båda makarna och komma till deras bjudningar. Först år 1836 synes Austen ha tröttnat: »När jag tänker på att denna penningtransaktion varit den enda förbindelsen mellan oss sedan 3 eller 4 år anser jag inte att en sådan vänskap kräver ytterligare offer från min sida.»

Disraelis erotiska verksamhet gick i samma stil. Omkring 1832 lyckades han som författare och parlamentskandidat — med den härliga alibistklichén »radikal tory» — vinna inträde i West Ends societet. Under de följande åren såg man ofta två herrar och två damer tillsammans på tillställningar: Disraeli, sir Francis och lady Henrietta Sykes och mrs Clara Bolton.

Förhållandet dem emellan var rätt invecklat. Disraeli hade varit mrs Boltons älskare och var nu lierad med lady Sykes, medan sir Francis Sykes övertagit mrs Bolton, en dam av enklare social position.

Utpressningsmotivet framträder tydligt även i denna affär. Att de fyra uppträdde tillsammans berodde på att därigenom förbin-

delserna mellan mrs Bolton och Sykes och mellan lady Sykes och Disraeli så långt möjligt hölls hemliga. Då Sykes bråkade hotades han med den i bakgrunden existerande mr Bolton. Då Sykes senare reste utomlands pressades han med samma medel att betala rejäla understöd åt sin hustru, och möjligen har lady Sykes — såsom påstods i en 1838 inledd men snabbt avslutad process — lyckats av sin mans advokater erhålla ytterligare stora summor utan mannens samtycke. Det finns skäl misstänka att dessa pengar gick till Disraeli, som just vid denna tid genom vissa stora utbetalningar — till vilka man inte kan spåra källan — klarade sig från konkurs.

I detta läge inträdde en äldre änka som Disraelis räddare. I mars 1839 gifte sig den unge parlamentsledamoten med den fyrtiosjuåriga mrs Wyndham Lewis. Det betydde åtskilliga tusen pund i räntor och en säker ställning i societeten. Äktenskapet har ofta prisats som lyckligt, och man har skrivit om den något enfaldiga hustruns rörande hängivenhet och mannens oföränderliga älskvärdhet. Det privata svindleriet blev obehövligt, det offentliga kunde börja på allvar.

Den stora chansen kom 1845 då den konservative partiledaren och regeringschefen sir Robert Peel, vald som spannmålstullarnas försvarare, gick över till frihandelslinjen och genomdrev den med de liberalas stöd. Med Peel följde högerns erfarnaste och dugligaste män; godsägarfalangen inom partiet blev utan chef. Disraeli var tillfället vuxen: i en rad parlamentstal framställde han med ojämförlig kvickhet och nedrighet Peel som förrädare och blev på några veckor den verklige ledaren av vad han själv kallade »Englands gentlemen», de förbittrade men föga artikulerade jorddrottar vilkas ställning hotades — eller rättare syntes hotad — genom tullreformen. Då peeliterna sammansmälte med liberalerna var vägen definitivt öppen för Disraeli; han blev först ledare av underhuset och sedan partiets ledare.

Disraelis åskådning, sådan den utformades i några tal och broschyrer redan på 1830-talet, har kallats torydemokrati och socialkonservatism. Den enklaste och klaraste beteckningen är patriarkalism. Den sociala och ekonomiska hierarkin skulle bevaras, tempererad genom förbättringar av arbetarnas och de fat-

tiga jordbrukarnas läge. Än en gång skulle det goda gamla England, det verkliga England, blomma — det hade fördärvats någon gång i det förflutna, av 1600-talets revolution eller kanske redan under medeltiden. Genom denna anknytning till ett avlägset och föga känt förgånget blev Disraeli typisk för konservativt tänkande — alldeles samma förening av historieromantik, aktning för fast samhällelig rangordning och vag reformvilja möter hos Carlyle, Ruskin och Maurras.

Men när det gällde att övergå från ideologi till praktik var Disraeli inte effektiv — i grunden sannolikt helt enkelt därför att sociala reformer kostar pengar, och dem ville inte den härskande klass han stödde sig på betala. I arbetet för »fabriksreformer» — främst maximiarbetstid — tog Disraeli knappast någon del; det var spridda grupper av konservativa och liberala som här var verksamma, och Disraelis insats var väsentligen den seglivade legenden att den engelska högern introducerat modern socialreformism. Om jordbruket, kärnan i konstruktionen, gäller detsamma. Disraeli uppgav inom kort motståndet mot frihandeln och gjorde — till skillnad från en till liberalerna ansluten reformgrupp — inga ansträngningar för att hejda jordbrukarklassens minskning och jordäganderättens koncentration hos ett fåtal. På den punkten framträder, såsom lord Cromer i en glänsande analys uppvisat, allra klarast det illusionsmässiga och djupt opportunistiska i Disraelis politik. De reformer som knutits vid den konservative ledarens namn — främst parlamentsreformen 1867 — var i regel framtvungna av folkrörelser som tedde sig oemotståndliga, och Disraelis medverkan var mera den intelligenta anpassningens än originalitetens.

Vid sidan av torydemokratin har imperialismen betecknats som det ideologiska arvet från Disraeli. Det är främst i slutet av hans karriär som detta nya ledmotiv framträder: i tal om Englands storhet och gemenskapen med kolonierna, i lyckade aktioner, som förvärvet av Suezaktierna och drottningens upphöjande till kejsarinna av Indien, i den fasta politiken mot Ryssland före och under Berlinkongressen, i krigen i Afganistan och Sydafrika. Någon konstruktiv linje utformade Disraeli ej heller på detta område, i motsats till Joseph Chamberlain tjugu år senare, men han framstår som en av de främsta representanterna för kolonial

romantik och en något teatralisk patriotism. Det är ingen tillfällighet att jingovisan sjöngs och ordet jingoism skapades under hans tid.

We don't want to fight, but by jingo if we do,
We've got the ships, we've got the men, we'we got the money too.

I utformningen av Disraelis idéer finns drag av stor fantasi och galenskap som påminner om Hegel eller Marx; tankeenergin räckte inte till för att bygga upp ett slutet system av tvetydiga begrepp, men ansatserna är respektabla. Den dubbla lojaliteten mot judendom och kristendom framträder i metoden att beteckna alla konservativa och sålunda förträffliga institutioner som »semitiska»; påven beskrivs som en semitisk härskare och anglosaxerna som speciellt semitiska folk. Ordet »ras», begagnat i skilda betydelser, blir en nyckel till världshistorien. Revolutionära rörelser förklaras bero inte på folkligt missnöje, utan på sammansvärjningar av mystiska ligor som vill undergräva det i grunden semitiska och konservativa Europa; plutokratin nämns stundom också som en fiende, varvid Disraeli avser industri- och finanskapital i motsats till det ädla jordbruket. Tydligast är denna ideologiska feber i biografin över lord George Bentinck, en bok som av Disraelis biografer ofta förbigås med diskret tystnad, trots att den är hans mest utformade tankeprodukt. Inte ens antisemitism saknas helt, ty de »onda» judarna påstås spela en stor roll i de ligor som vill förgöra den »sanna» semitismen. Tankeförvirringen når här en perfektion som knappast har överträffats ens i vår samtids politiska åskådningar.

Disraelis kvickhet firade sina största triumfer under debatterna kring Peel och frihandeln 1845—1846; i parlamentstrycken ter sig dessa muntra och fräcka inlägg som pärlor i en sandhög. Här fann Disraeli också en publik som kunde uppskatta roligheter; världens parlament är berömda för sin lätthet att skratta.

»Jag har sett huset överväldigat av skämt som i andra sällskap ovillkorligen skulle stämpla skämtaren som en outhärdlig tråkmåns», skriver Disraeli. »Även en idiot kan här framkalla ett leende. Åhörarna är så snälla, eller också har de så tråkigt.»

En samling Disraelikvickheter är emellertid inte någon tjusande läsning; genren är ungefär densamma som Wildes — paradoxer och lekfulla överdrifter — men djupsinnet saknas nästan helt, och meningen är ofta alltför enkel; man förstår att många av dessa respektlösa lustigheter varit strålande i en konversation, men presenterade utan denna infattning verkar de matta. Bäst är Disraeli i det personliga persiflaget och i det barocka. Det är utmärkt att kalla en person »överuppfostrad i förhållande till sin intelligens» eller att uttrycka vantro mot darwinismen genom att säga sig »stå på änglarnas sida». Hans råd till blivande parlamentstalare hör också till de skämt som framfarna generationer kunde uppskatta:

»Tala till kvinnor, tala till kvinnor så mycket ni kan. Det är den bästa av alla skolor. På det sättet lär man sig att tala flytande; man behöver inte bry sig om vad man säger, och det är bäst att inte vara förnuftig.»

Detta råd följde Disraeli själv livet igenom. På äldre dagar uppvaktade han äldre damer med smicker och lustigheter på gränsen till förälskad ömhet. Så behandlade han sin hustru, och så vann han drottningens hjärta. Han talade med en viss ironi om denna erövring — »när man smickrar kungliga skall man breda på med en spade» — men det är tydligt att Disraeli kände värme och inte bara vördnad inför denna åldrande och rultiga, kloka och modiga dam, som symboliserade den aristokratiska ordning han försvarade.

I breven till lady Bradford och lady Chesterfield får den trånad som anas bakom pagerollerna sina pregnantaste uttryck. Det är svårt att förstå hur dessa brev från de senaste åren kunnat anses betydande; statsmannens glans tycks ha förgyllt trivialiteten. Rörande är de likväl ofta. Man ser här hur en man som alltid tycks ha varit lycklig som en charmör på en maskerad upptäcker att åtminstone ålderdomen och döden är verkliga.

Med hela det konstlade, spelade, ständigt agerande hos Disraeli sammanhänger ett drag av hjärtlöshet — inte så att han var elak, men att han var exceptionellt okänslig, och det vill inte säga litet, för avlägsna lidanden. Efter ett besök år 1830 hos den turkiske storvesiren, beryktad för sina ohyggliga grymheter, skildrade han sin förtjusning över att umgås med »en man som dagligen hals-

högg en halv provins». Då turkarna under 1870-talets kris fängslade och torterade tiotusentals människor i de upproriska provinserna förklarade Disraeli i underhuset att uppgifterna nog var överdrivna: man hade på Balkan inte fängelser (prison accomodation) för så många, och orientalerna brukade göra slut på sina offer »med mera expedita metoder» — den gången förstod Disraeli att han gått för långt och blev generad vid skrattet efter kvickheten.

I allt det ytliga och utåtvända fanns det, har man sagt, något djupt och innerligt hos Disraeli: kärleken till England. Man har också påpekat att denna kärlek inte var en normal och lugn patriotism, utan färgad av främlingens romantik, att den var en exotisk och nästan erotisk upphetsning. Inför drottningen, godsägarna, prelaterna, rödrockarna var Disraeli på en gång underlägsen och erövrare; i detta rike hade han, besökaren, blivit jämlike och till slut härskare. I hans hållning spåras den blandning av förakt och öm lidelse som Tonio Kröger hos Thomas Mann känner inför Hans Hansen, den dubbelbottnade inför det enkla och självklara.

Man kan fråga sig om orden kärlek och patriotism inte är meningslösa i detta sammanhang. Var Disraelis känsla inte snarare den store aktörens inför den stora rollen och den stora scenen? Det är sällan man finner så litet av karaktär, av slutlig substans hos en av historiens hjältar. Allt upplöser sig i gester, pompa och teknik.

En äkta konservativ

Av drottning Viktorias tio regeringschefer har Gladstone och Disraeli blivit de ojämförligt mest ryktbara. De förkroppsligar den brittiska parlamentarismen under dess klassiska skede likaväl som brytningen mellan romantisk konservatism och idealistisk liberalism. Den man som under längre tid än någon annan sedan 1820-talet lett Englands styre och som Viktoria själv betecknade som sin främste premiärminister — lord Salisbury — har vida mindre uppmärksammats av forskningen och den politiska debatten.

Salisbury var mera förvaltare än politiker, han placerade inte sina åsikter och åtgärder i stora och fängslande perspektiv. Vid sidan av sina medtävlare verkar han torr, prosaisk, begränsad. Bristerna i fantasin och temperamentet kan inte bestridas, även om Salisbury själv såg Disraelis och Gladstones patetiska och storvulna paroller som excesser, knappast värdiga engelska gentlemän. Vad som utmärkte honom var moralisk integritet, en klar intelligens, en lugnt beräknande skicklighet och en äkta konservatism — främmande för det på en gång skeptiska, poserande och passionerade hos Disraeli.

Robert Cecils bana var idealtypisk för det aristokratiska England, som i honom fick sin sista ledande statsman. Han föddes 1830 i en av landets äldsta och förnämsta ätter, på Hatfield House i Hertfordshire, ett slott med väldiga egendomar och hundratals underlydande jordbrukare. I Eton — som han avskydde men dit han sände sina söner — och i Oxford visade han inga märkliga anlag utom ett intresse för naturvetenskap som blev bestående livet igenom och tog sig uttryck i kemiska experiment och tidig användning av sådana nymodigheter som elektricitet och telefon på Hatfield. Efter en resa till Sydafrika och Australien placerades den 23-årige Cecil av en säker valkrets i underhuset, utan politisk ambition och politiska kunskaper. Men under det följande årtiondet markerade han sin självständighet och sin begåvning. Trots familjens motstånd gifte han sig med en flicka som inte ansågs vara fin och förmögen nog för en Cecil, och han började skriva kunniga och omfattande essäer i biografiska och utrikespolitiska ämnen för den konservativa Quarterly Review. De bästa av dessa uppsatser, publicerade i två band, är ännu högst läsvärda genom sin skärpa, sin sarkasm och sina eleganta formuleringar. Då lord Derby bildade regering år 1866 blev Cecil minister för Indien; att han snart avgick av missnöje över Disraelis radikala rösträttsförslag minskade inte hans anseende. 1868 blev Robert Cecil, efter den äldre broderns och faderns död, markis av Salisbury. Övergången från underhuset till överhuset passade hans förakt för retorik och propaganda.

Förhållandet mellan Salisbury och Disraeli var från början kyligt och blev aldrig intimt. Den strävt tillbakadragne unge aristokraten var misstrogen mot partichefens rutinerade älskvärd-

het och respekterade mera motståndaren, moralisten Gladstone. Men de konservativa ledarna enades i det politiska arbetet. I Disraelis stora regering 1874—1880 blev Salisbury först minister för Indien och sedan utrikesminister. Berlinkongressen och »freden med ära» blev en triumf för dem båda. Efter Disraelis död 1881 var Salisbury högerns självskrivne ledare. Liberalernas splittring i den irländska frågan gjorde honom till den dominerande kraften i engelsk politik under årtionden. Mellan juni 1885 och juli 1902 var han i tre omgångar premiärminister och i regel också utrikesminister under sammanlagt nära fjorton år.

Det var en glansperiod för England: med Irland tämjt genom undertryckning och milda reformer, en aktiv kolonialpolitik, imperiekonferenser och »splendid isolation». Salisburys klokhet blev ett ordspråk i utrikesdepartementen. Efter Bismarcks fall var han den främste av Europas statsledare.

Nyckelbegreppen i Salisburys åskådning, liksom i all solid konservatism, var religionen och nationen. Det var här inte, som hos Disraeli och andra mera oroliga och djärva tänkare, fråga om nödhamnar för tvivlet eller nihilismen, utan om självfallet godtagna utgångspunkter för handlandet. Salisbury skrev i en av sina essäer att enligt erfarenheten »människor inte är moraliska utan ett motiv, och att ett motiv kan skapas blott genom religiös tro». Denna cyniskt-pragmatiska tanke var dock inte den dominerande. Salisbury var troende. I sin ungdom hade han läst en del teologi och funderat över dessa problem. Sedan trodde han i största allmänhet utan att fundera eller precisera; det gällde att undvika irriterande och farlig spekulation »över frågor som ligger långt utanför vår räckvidd».

Denna tro, som var tillräckligt aktiv för att göra Salisbury till kyrkobesökare och nattvardsgäst, gav honom den behövliga inre säkerheten och en tillräcklig okänslighet mot det jordiska lidandet. Välgörenhet var bra, och även sociala förbättringar inom blygsamma gränser, men det väsentliga var ett religiöst och moraliskt liv, och det stod öppet för de fattiga likaväl som för de rika. Skillnaden mellan familjen Cecil i slotten och dess underhavande i stugorna var i grunden inte viktig. Denna ovärldslighet underlättades av att Salisbury visserligen levde i bekvämlighet och prakt,

men saknade all smak för utsvävningar och ostentativ lyx. Det var intet skenheligt i hans förkunnelse om de sociala olikheternas likgiltighet.

Den nationella känslan, ännu mindre reflekterad, kompletterade detta perspektiv. Det engelska folket bildade för Salisbury en enhet, vars trygghet och framgång var politikens mål. Från denna utgångspunkt, den för de tradionellt härskande naturliga, var skilda klasser och intressen inom folket oviktiga och nästan osynliga. Vid ett tillfälle liknade Salisbury staten vid ett aktiebolag, där var och en borde ha ett inflytande som svarade mot den ekonomiska ställningen, men denna tankegång var inte representativ för hans åskådning, som snarare bortsåg från än försvarade den politiska, sociala och ekonomiska hierarkin. Då han stod tveksam eller kritisk mot all demokratisering — ehuru han i efterhand helt godtog rösträttsreformerna, som för övrigt under hans tid syntes stärka konservatismen — var det därför att den erfarna, genom sin upphöjda ställning opartiska aristokratin tycktes honom kallad att leda nationen i tävlan och konflikter mellan nationerna. Det gällde att förvalta det bestående, alltså främst att föra en klok utrikespolitik. Reformer i det inre var snarast oundvikliga medel att bevara en balans som gav enhet och kraft utåt.

I själva verket var Salisburys regeringstid relativt ofruktbar från inrikespolitisk synpunkt. Det lilla som gjordes, främst under den tredje ministären, var snarast Joseph Chamberlains verk. Utrikespolitik och kolonialpolitik stod helt i förgrunden. Det var ett skede av förhandlingar, intriger och i regel tämligen oblodiga koloniala aktioner; i första rummet gällde det att stycka Afrika. Bortåt 100 miljoner nya undersåtar tillfördes den brittiska kronan, ett rekord även i relation till den äldre Pitt. Erövringen av Sudan 1898 och boerkriget 1899—1902 avslutade denna period av väldig expansion.

De stora vinsterna kan ge intrycket att Salisbury var inställd på erövringspolitik. Men så var knappast förhållandet. Trygghet och konsolidering var hans paroller, liksom den åldrande Bismarcks. Han avskydde sabelrassel, teatralisk patriotism och storslagna imperiedrömmar. Det var verkligen i detta fall tillfället som gjorde tjuven: i jakten efter kolonier hade England det bästa utgångsläget, och Salisbury kände sig gång efter annan tvungen

att handla, om inte en annan stat — Frankrike, Ryssland eller Tyskland — skulle förskaffa sig positioner som kunde bli farliga för Englands säkerhet. För det drag av aggressiv nationalism och imperialism som framträdde kring sekelskiftet var män som Chamberlain och Cecil Rhodes främst ansvariga.

I essäer om de statsmän han främst beundrade, såsom Castlereagh och den yngre Pitt, ger Salisbury karaktäristiker som väl kan betraktas som självporträtt. Castlereagh, skriver han, var ingen teoretiker och ingen entusiast — entusiasm var för Salisbury, liksom för 1700-talets rationalister, liktydigt med en för förnuftigt folk främmande upphetsning. För Castlereagh var nationalitetsprincipen lika väl som den politiska organisationen likgiltiga; vad han främst strävade efter var »den fred, den ordning och den frihet från oro och rubbningar som allena kan ge mänsklighetens stora massa någon möjlighet att njuta sin torftiga andel av jordisk glädje».

Castlereagh var, trots all begåvning och duglighet, oförmögen att framkalla sympati och intensiv tillgivenhet. Hans inflytande dog med honom själv, och ingen politisk riktning har i honom sett inspiratören eller skolbildaren.

Inte minst dessa sista satser är tillämpliga på Salisbury. Delvis beror detta på att han, utom en allmän konservatism, knappast hade några politiska idéer. En förklaring ligger också däri att hans ovilja att framträda och hans längtan till ensamhet gjorde honom till ett slags grå eminens i sin egen regering. Under månader lämnade han inte Hatfield, regeringens sammanträden blev alltmer sällsynta, och premiärministern kände knappast igen sina kolleger — Bismarck på Friedrichsruhe och Salisbury på Hatfield var frivilligt isolerade statsmän.

Men viktigast är kanske att Salisburys regim var det gamla aristokratiska Englands sista kraftyttring. Efter hans tid har socialreformismen slagit igenom inom alla partier, allianspolitiken har trätt i stället för »den lysande isoleringen». Självstyrelse eller självständighet för dominions och kolonier har blivit målet, inte imperiets utbyggande.

Den okrönte konungens fall

James Joyce berättar i »Ett porträtt av författaren som ung» om ett våldsamt politiskt gräl över julkalkonen.

Det gäller Parnell. Alla är ense om att Parnell störtades av prästerna men frågan är om prästerna hade rätt. »Ett förbannat präststyrt folk», skriker mr Dedalus, James Joyces far, om sina landsmän, retad till ursinne av en gudlig tant. Mr Casey är ännu mera förbittrad:

»Ingen Gud för Irland. Vi har haft för mycket Gud i Irland. Bort med Gud!»

Efter detta utbrott böjer han huvudet i händerna och gråter:

»Stackars Parnell. Min döde kung.»

Berättelsen måste vara från början av 1890-talet, några år efter Parnells död.

Den andre av Irlands mest berömda diktare, W. B. Yeats, ger i flera dikter samma version av Parnells fall. Det var »biskoparna och partiet» som krossade Parnell. Andra irländska hjältar hade mördats av främlingarna, av engelsmännen, och irländarna hade varit publiken inför en »målad scen». Parnell åter var offer för sina egna landsmän:

Men massans raseri,
hysterica passio, drog ner sitt byte.
Det var icke en roll på en målad scen
som vi uppträdde i
när vi tärde hans hjärta.
Och skulden bär enbart vi.

Yeats fortsätter denna dikt, »Parnell's Funeral», med att beskriva hur mycket lyckligare Irland skulle ha varit om en man som Parnell lett nationalitetsrörelsen till seger:

Om de Valera ätit Parnells hjärta
så skulle ingen sladdrig demagog
ha segrat, inget folkhat klyvt vårt land.

Dessa föreställningar hör till den legend om Parnell som varit en stor och egendomlig drivkraft i irländsk politik och litteratur. Bättre än någonsin förut har denna legend och dess blottor skildrats i ett arbete av den irländske diplomaten Conor Cruise O'Brien: »Parnell and His Party 1880—1890.» O'Brien har även under pseudonymen Donat O'Donnell skrivit en redan ryktbar analys av modern katolsk litteratur, »Maria Cross».

Charles Stewart Parnell tillhörde en förmögen protestantisk godsägarfamilj av engelskt ursprung — inflyttad till Irland på 1600-talet — men blev, liksom flera släktingar av äldre generationer, anhängare av den irländska majoritetens sak. 1875 invaldes han i underhuset och slöt sig till den grupp som krävde självstyrelse.

Han fick snart en betydande ställning. Han var skicklig organisatör och taktiker, inte glänsande som talare, men genom patos, skärpa i formuleringen och överlägset förakt för motståndaren en utmärkt representant för en kämpande minoritet. Till hans tillgångar hörde att han som engelsk gentleman inte lät sig imponeras av engelsmän och engelska konventioner. Han hör till dem som kan åberopas för den tvivelaktiga sociologiska »lagen» att ett folks eller en grupps frihetsrörelse i regel leds av personer som står utanför och socialt över det folk eller den grupp det gäller. I det brittiska parlamentet satte han obstruktionen i system, i Irland verkade han för hårt motstånd mot de engelska godsägarna i form av vägran att betala oskäliga arrendeavgifter och bojkottåtgärder. Samtidigt förhandlade han i hemlighet med politiska motståndare om eftergifter till den irländska sakens fördel och sökte spela ut de båda stora engelska partierna mot varandra. Han ägde den hänsynslöshet i det taktiska som för en hederlig människa blir möjlig genom obetingad tro på att målet är stort och rättfärdigt.

Redan år 1880 blev Parnell den irländska parlamentsgruppens och därmed den irländska nationalismens ledare. Då han arresterades och under en tid hölls i fängelse enligt för Irland rådande undantagslagar växte hans popularitet. Med kriserna 1885—1886 kom han att framstå som skiljedomare i engelsk politik. De irländska rösterna medförde ministären Gladstones fall på sommaren 1885. Vid höstvalen samma år blev det irländska partiet,

86 man starkt, tungan på vågen; de konservativa hade 250 och liberalerna 334 mandat.

Gladstone, med sin stora förmåga att efter en ärlig inre kamp komma till den taktiskt lämpliga övertygelsen, beslöt att ta upp självstyrelse för Irland, och högerregeringen Salisbury störtades av liberaler och irländare i förening i början av år 1886. På grund av splittring inom det liberala partiet gick självstyrelseförslaget inte igenom, och vid nyvalen i juli 1886 vann de konservativa och deras liberala allierade majoritet. Det ansågs emellertid ytterst sannolikt att vid följande val Gladstones liberaler i samverkan med det irländska partiet skulle nå den maktställning som krävdes för den irländska självstyrelsens genomförande. Parnells parti dominerade helt Irland utom Ulster, och Parnells popularitet och makt var större än någonsin; man kallade honom »Irlands okrönte konung» och såg i honom statsledaren i det självstyrda Irland som snart skulle upprättas.

I detta läge, på höjden av sin bana, störtades Parnell. En av hans partikamrater, kapten O'Shea, begärde och erhöll skilsmässa från sin hustru på grund av äktenskapsbrott med Parnell. Det irländska partiet avsatte Parnell som partiledare, i Irland förlorade hans anhängare majoriteten. Lösningen av frågan om Irlands självstyrelse uppsköts, har det sagts, trettio år. Efter en kort tids äktenskap med mrs O'Shea dog Parnell 1891. En ledare med samma auktoritet har Irland sedan aldrig fått.

Det är uppenbart att Parnells och överhuvud det irländska partiets politik under dessa år var oklar och mer eller mindre medvetet tvetydig. I Amerika, vars irländska immigranter till stor del finansierade nationalisträrelsen, förklarade Parnell att målet var att bryta sönder »den sista länk som binder Irland vid England». I ett tal på Irland fällde han de ryktbara orden att »ingen människa har rätt att sätta en gräns för en nations frammarsch».

I England åter sade han sig betrakta självstyrelse av den försiktiga liberala modellen som en slutgiltig lösning, han förhandlade ingående med Gladstone och andra liberala ledare, och den irländska gruppen ansågs nära nog vara en flygel av det liberala partiet. Det är sant att de mera aggressiva uttalandena i regel var tidigare, och att viljan till kompromiss ständigt växte, och det är

tänkbart att Parnell verkligen låtit sig nöja med en reform i Gladstones anda. Men tvetydigheten är dock hela tiden ofrånkomlig — Parnell och hans kolleger tenderade att vara revolutionärer på Irland och i Amerika och reformister i England.

Detta förhållande skulle, enligt Conor Cruise O'Briens kanske alltför sinnrika tolkning, ge nyckeln till mycket i Parnells hållning och uppträdande. Parnell blev alltmer isolerad, svåråtkomlig och undvikande. Ofta kände inte ens hans närmaste kolleger hans adress, och det fordrades en hel apparat för att ordna ett möte med honom. Han uppträdde ytterst sällan i underhuset de sista åren och reste mellan 1886 och 1890 aldrig till Irland. Samtidigt blev hans egenmäktighet allt större; typiskt är att han framtvang valet av O'Shea — som sannolikt länge känt till hustruns och Parnells förhållande — i Galway 1886, trots att O'Shea inte var partitrogen och i övrigt saknade alla påtagliga meriter.

Men allt detta var politiskt förträffligt, anser O'Brien. »Systemets tvetydighet måste kristalliseras i personliga former», ledaren måste just på grund av det ambivalenta i den förda politiken »bli en mystisk och vördnadsbjudande figur», och till detta bidrog det hemlighetsfulla i hans väsen och hans liv. Han skulle vara »en romantisk hjälte», »ödets man». Det skrevs om honom i en nationalistisk tidning att »mr Parnells mystiska uppträdanden och försvinnanden bidrar till hans popularitet och till det intresse och allvar varmed man även i parlamentet iakttar vad han säger och gör».

Här kom mrs O'Shea väl till pass. Med all säkerhet var Parnell lidelsefullt förälskad i henne. Hennes egen bok om förbindelsen ger intrycket av en stor kärlek. Men de ständiga resor, de hemliga möten, de lögner och undanflykter, som förhållandet framkallade — det påbörjades redan 1880 eller 1881 — bidrog att bygga upp legenden om den oåtkomlige Parnell, djupsinnig, planerande och fjärran från dagens små stridsfrågor. Det olympiska hos Parnell var delvis en följd av att han höll sig undan med mrs O'Shea.

O'Brien tänker sig rent av — med stöd av några uttalanden av Parnells kolleger — att detta spel blev något av nöje och självändamål, att Parnell ibland var en »lysande komediant», som, för att bruka Oscar Wildes fras, sökte »leva upp till sitt blå Kinaporslin», perfektionera sin egen legend. Men när det 1890 blev

fråga om hans ställning inom partiet försvarade han sig hett och hänsynslöst, och det fanns inte ett spår av spel i hans uppträdande. »Mot slutet handlade Parnell inte som den kylige och rationelle ledare han varit utan likt den romantiske hjälte som han hade blivit tvungen att föreställa. Detta var tragedin.»

En rad hypoteser och beskyllningar i fråga om orsakerna till Parnells störtande visas av O'Brien vara oriktiga. Gladstone krävde att Parnell skulle avgå efter skilsmässoskandalen och har anklagats för både önskan att bli av med Parnell och för skenhelig moralism. I själva verket visade Gladstone och de liberala ledarna, som sedan många år hade reda på förbindelsen med mrs O'Shea, ingen moralisk indignation, och de hade gärna sett att Parnell, som de ansåg vara en pålitlig allierad, stannade som ledare. Reaktionen bland de frikyrkliga i England, ett fäste för det liberala partiet, var emellertid så stark att ett parlamentsval ansågs på förhand förlorat om Parnell stod kvar som nationalistchef. En annan sak är att Parnell under den långa debatten inom det irländska partiet om hans ställning genom utfall mot Gladstone gjorde framtida samverkan dem emellan otänkbar.

Parnells anhängare har också påstått att de mera konservativa inom partiet samt det katolska prästerskapet på Irland framkallade hans fall. Även detta är helt oriktigt. Från irländskt håll begärdes Parnells avgång först av den extremt radikale Michael Davitt, och de irländska prästerna hade knappast något inflytande på saken. Först efter störtandet tog de upp en moralisk kampanj mot Parnell.

O'Briens utförliga redogörelse för partidebatten kring Parnell i det berömda utskottsrummet nr 15 i underhuset — scenen för hans dramatiska avsked — visar att några klara politiska, sociala eller religiösa skiljelinjer inte fanns mellan parnelliterna och den segrande majoriteten. Vad det gällde var grader av lojalitet mot ledaren. Några höll med fanatism fast vid honom trots de orimliga konsekvenserna. Andra, särskilt ledarna av andra rangen, drevs av omsorg om partiet, och kanske också av irritation över Parnells egenmäktighet och överlägsenhet, att tvinga honom bort från ledarskapet.

Parnell och hans öde måste skapa legender, strider, ånger och

förbittring. Ledaren, som fallit för sin kärlek, nationalisten, som krossats av den engelska liberalismen och de katolska prästerna, splittringen av det parti som eljest snart skulle ha fört den irländska saken till seger, brytningen mellan den friborne härskaren och den fördomsfulla massan, mellan patriotism och viktoriansk moral — här fanns teman för diskussioner, teorier och dikt. Var kanske den känslornas explosion som skedde 1890 en orsak till att Dublin blev ett av världslitteraturens centra, frågar O'Brien. Främst var det dock mannens egenartade storhet, det ensamma, stolta passionerade och föraktfulla, som blev legendernas fäste. O'Brien slutar sin bok med Yeats rader:

Och här är sista ordet:
en sådan man han var
att hos var man som sjunger
bor Parnells minne kvar.

Rosebery och Balfour

Parallellen i de två premiärministrarna Roseberys och Balfours levnadslopp är i mycket slående.

Rosebery (1847—1929) och Balfour (1848—1930) var idealtypiska representanter för den brittiska aristokrati för vilken politiken var ett spel, en hobby vid sidan av kapitalistens och godsägarens sysslor, mondäna förströelser, resor och läsning. Båda ärvde i myndighetsåldern stora förmögenheter, 200—300 miljoner kronor i nutida penningvärde. Rosebery blev tillika earl och — vilket han ansåg ha försvårat den politiska karriären — medlem av överhuset. Båda hade mera framstående gynnare att tacka för tidig och storartad framgång. Rosebery blev Gladstones adjutant under kampanjerna i Midlothian före 1880 års val och slutligen hans efterträdare under en kort tid (1894—1895). Efter detta experiment stod han utanför den egentliga partipolitiken, men bevarade under årtionden genom mystiska och utsökt formade uttalanden ett stort rykte som »beslöjad profet».

Balfour följde sin morbror lord Salisbury i spåren och efterträdde honom som premiärminister 1902; hans regeringstid var liksom Roseberys fylld av intriger och tvister inom majoritetspartiet, men efter avgången 1905 kom Balfour tillbaka i en rad lägre befattningar i skiftande ministärer ända till kort före sin död.

Rosebery var alltså liberal, Balfour konservativ. Men den reella skillnaden var obetydlig. Båda bevarade livet igenom ett drag av elegant dilettantism, de såg, eller sade sig åtminstone se, med ironi och förakt på de grövre formerna av partikamp. Under långa tider representerade de i första rummet oklarhet och tveksamhet. Rosebery var först ivrig anhängare av Gladstones paroll om självstyrelse för Irland, men frångick småningom den linjen och blev genom sin »liberala imperialism» snarast ett stöd för de konservativa. Balfours premiärministertid upptogs till stor del av skickliga försök att undvika ställningstagande i konflikten mellan partiets tullvänliga och frihandelsvänliga flyglar.

Även personligt var likheterna slående. Utsökta utseenden och ett utsökt uppträdande: förnämitet, nonchalans, kvickhet, en förbindlighet som stundom, särskilt hos Rosebery, bröts av irritation över dumheter. De gick i kyrkan, betygade sin religiositet och talade om Gud med förtroende, om också utan intimitet. Båda tycks ha varit »undersexed», och kärlekshistorier spelade knappast någon roll i deras liv. Förut har man utgått från att ungkarlen Balfour levde sina åttio år i kyskhet. Nu har uppspårats brev som visar att han hade åtminstone en »affär», då och då uppvärmd under årtionden, med en gift societetsdam. Rosebery gifte sig i trettiårsåldern med en arvtagerska i huset Rothschild och mångdubblade därmed sina oerhörda inkomster, men efter hustruns tidiga död synes den sidan av livet ha varit tom. Ingendera tillhörde den krets av aristokrater, med prinsen av Wales i spetsen, för vilka kokotter, supning och idiotiska »practical jokes» var centrala. Rosebery var road av jakt, kapplöpningar (med tre Derbysegrar) och ständiga förflyttningar mellan de många slotten, Balfour av tennis och golf.

Den kanske märkligaste likheten var att de båda läste och rent av skrev böcker. Inom societeten satte de skräck i folk genom sin bildning. Bland forskarna stegrades deras prestige genom börden, rikedomen och den politiska ställningen.

Rosebery utgav fyra historiska arbeten: om Napoleons sista år, om Chatham, Pitt och Randolph Churchill. Den sistnämnda boken, från början avsedd att tjäna som stöd för Winston Churchills biografi över fadern, är utan tvivel den bästa i sin ömsinta analys av den döde vännens stormiga och tragiska liv. I de andra böckerna störs man av de många i kokett utsirning framförda andraklassreflexionerna. Rosebery vann ofta sina retoriska triumfer genom att »overdress» banaliteter, men vid läsningen av böckerna misstänker man att han »var sådan». Rosebery ser ofta »försynens hand» i vad som sker, utan att dock ge riskabelt klara besked om vad det gäller.

Balfour var amatörfilosof, inte utan anseende i akademiska kretsar. Hans tre böcker — av vilka jag med möda läst en — går ut på samma sak, de kanske kan sägas vara en popularisering av Berkeley. Vi lever på ett litet klot, som rusar mot undergången, alla våra stolta verk skall förintas, vi vet ingenting om någonting — därför är det inte bara behagligt utan också intellektuellt rimligt att tro på ungefär vad som helst, exempelvis Gud och ett evigt liv.

Det blev en sallad som tillfredsställde många, liksom William James och senare Bergson. Som estradaktörer var Rosebery och Balfour lysande: den ene läste sina tal med allt större dramatisk kraft, den andre talade lätt, med ett minimum av anteckningar, och verkade genom sin brist på överdrivet engagemang att vara en äkta engelsk aristokrat, som kan jaga filosofer lika muntert som fasaner.

Skillnaden mellan de båda stora amatörernas livsverk var dock högst betydande. Delvis framgår detta av en kvantitativ jämförelse. Rosebery var minister omkring fyra år, Balfour bortåt trettio år. Men framför allt: Balfour sade ofta att han egentligen inte var politiker, att han kanske skulle ha blivit yrkesfilosof, men uppenbart är att han inte bara var road, utan sakligt intresserad av politik. Balfour genomförde under sin skenbart misslyckade tid som premiärminister några väsentliga saker som han var passionerat intresserad av: en undervisningslag, reformer inom försvarsförvaltningen, ententen med Frankrike 1904. Även senare gjorde Balfour viktiga insatser; han var en av dem som möjliggjorde den

Charles Darwin. Foto av Julia Margaret Cameron 1869.

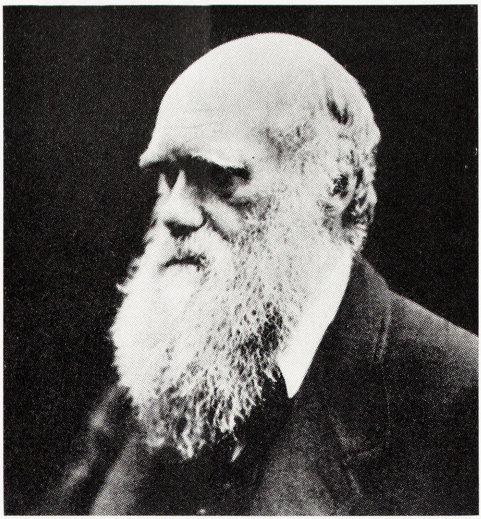

T. H. Huxley som ung.

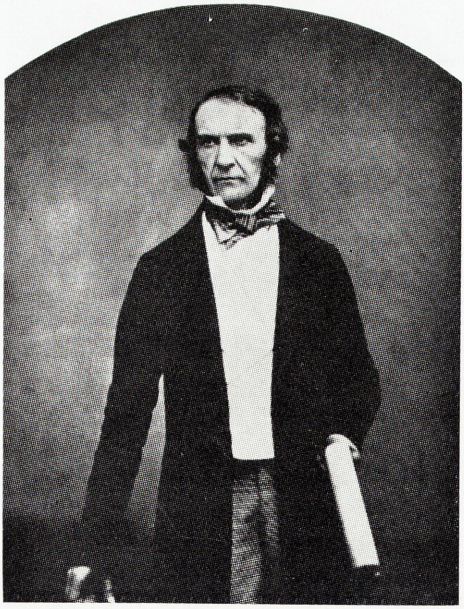

William Gladstone
1859.

Benjamin Disraeli.

Salisbury varnar den turkiske sultanen vid en bankett på Guildhall 1895.

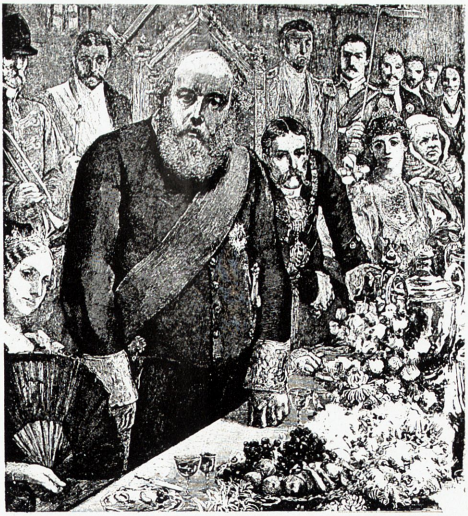

Charles Stewart Parnell vid rättegången.

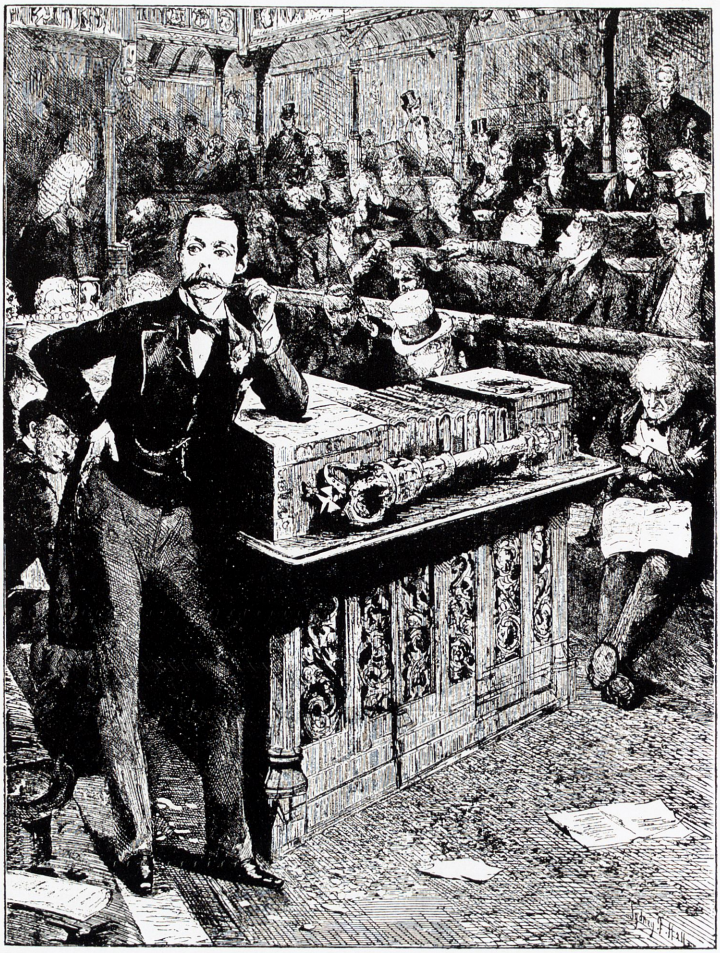

Randolph Churchill talar i underhuset 1886 med Gladstone lyssnande.

Prins Edward i en heroisk roll som storviltjägare

och i en mindre — i skamvrån vid en av sina sällsynta visiter hos Viktoria.
Teckning av Max Beerbohm.

John Ruskin ivrade för nyttigt kroppsarbete bland studenterna och ses här inspektera Oxfordstudenternas vägarbete 1874.

Thomas Carlyle. Målning av J. McNeill Whistler 1873.

Alfred Tennyson 1869. Foto av Julia Margaret Cameron.

John Stuart Mill.

Charles Algernon Swinburne.

Rudyard Kipling.

»Balfourdeklaration» som banade vägen för Israel. Det tycks inte vara löst prat och smicker då man från skilda håll betygat hans smidighet, klokhet och fyndighet i rådslag. Hans bästa parlamentstal är inte övningar i retorik, utan klara och skarpsinniga utredningar.

Detsamma kan inte sägas om Rosebery. Koketteriet, den belåtet medvetna dilettantismen framträdde ofta hos den unge Balfour, men dominerade hos Rosebery. Härtill kom en obeslutsamhet, stingslighet och tjatighet av sällsynta mått. Då Rosebery blev utrikesminister 1892 klagade han över sin oerfarenhet och okunnighet, likaså då han blev premiärminister i samma ministär efter Gladstones avgång (i båda fallen med rätta), men samtidigt är det tydligt att han ville ha de höga posterna och inte tålde vare sig personlig eller saklig kritik.

Det är vanligt, det framgår inte minst av engelska biografier, att politiker påstår sig avsky befordran och hysa en stark längtan till privatlivets stillhet, medan de i själva verket brinner av avund, konkurrensiver och ärelystnad, men jag vet mig aldrig ha läst något så avskräckande i den vägen som beskrivningen av maktstriden Rosebery—Harcourt—Morley och några andra av Gladstones arvtagare. Lögnaktiga, smickrande och irriterade brev och samtal tycks ha varit den huvudsakliga sysselsättningen inom denna lilla grupp, som antogs styra England. Det sades tidigt om Rosebery att han eftersträvade »lagerkransen utan stridsdammet»; han »önskade makten men skyggade för kampen».

Både Balfour och Rosebery blev politiker utan kallelse, steg på grund av tillfälligheter och protektion från adjutanter till chefer. Ingen av dem drevs av en stor idé, inte ens av ett stort konkret mål. Men Balfour blev under arbetets gång tillräckligt erfaren och fängslad för att uträtta något betydande. Rosebery förblev aristokraten på utflykt; då han före femtio års ålder slutade sin aktiva politiska karriär framstår detta inte som en tragedi, utan som en bekräftelse på misslyckandet.

Randolph Churchill

För nära sextiofem år sedan skrev Winston Churchill sin berömda bok om fadern, lord Randolph Churchill. Den hör till de stora engelska biografierna genom sin intensitet i berättandet och sin både pregnanta och passionerade stil.

Men den har betydande brister: många dokument av vikt undanhålls läsaren, tendensen att överskyla svagheter och framhäva förtjänster är än mera påtaglig än i de flesta brittiska biografier — tyvärr så ofta mera äreminnen än levnadsteckningar. En ung forskare, Robert Rhodes James, har genom en ny biografi kompletterat Winston Churchills arbete. Boken är mera öppen och uppriktig, refererar eller återger nya aktstycken; den är självfallet inte skriven med samma glans, om också med nästan samma beundran. Underlaget för en karaktäristik är breddat, men mycket återstår, och kommer kanske alltid att återstå, i skildringen av Randolph Churchills lysande och tragiska liv.

Churchill föddes 1849, andre son till den sjunde hertigen av Marlborough. Han studerade i Eton och Oxford utan utmärkelse — liksom sonen var han en glad och vild pojke och yngling, utåtvänd, extravagant och ärelysten. Någon bildad och intellektuellt inriktad man blev han aldrig — filosofi, ekonomi, tänkande i mera systematisk mening var honom alltid främmande — men han läste en del historia, främst Gibbons »Decline and Fall», vars briljans, ironi och självsäkra ytlighet för honom som för så många andra begåvade dilettanter blev en förebild.

Vid 24 års ålder gifte han sig med en skön och rik amerikanska, vid 25 blev han representant i underhuset för Woodstock, en valkrets som nära nog var ett annex till familjeslottet Blenheim. Det tycktes inte vara något märkvärdigt med denne societetsman och rävjägare, men några år senare var han ett av den engelska politikens stora namn, det konservativa partiets hopp efter den döde Disraeli.

Lord Rosebery, vars lilla skrift om Randolph Churchill innehåller många fina iakttagelser och ännu finare formuleringar, anser att språnget från den gyllene ungdomen till den politiska karriären var en reaktion mot social ostracism. Prinsen av Wales,

sedan Edvard VII, och Randolphs äldre bror — då markis av Blandford, något senare hertig av Marlborough — var rivaler om en dam. Då Randolph i ett kritiskt läge tog broderns parti bröt prinsen av Wales bekantskapen med honom, och en stor del av den engelska societeten följde det höga exemplet. Det ursinne Randolph kände »vände honom till politiken», skriver Rosebery. »Den blev utloppet för hans undertryckta raseri.»

Skandalen sammanföll i tiden med att Randolph blev sekreterare åt sin far, som utnämndes till vicekonung på Irland och därigenom nödgades att sätta sig in i den irländska frågan — den enda politiska fråga som han någorlunda kom att behärska och som blev språngbrädet för hans främsta aktioner.

Efter valet 1880, då Disraelis konservativa majoritet bröts och Gladstone bildade sin andra regering, kom den unge Churchills tillfälle. Regeringen var svag: genom inre splittring, genom konflikterna och oroligheterna på Irland, genom en rad tillfälliga men besvärliga intermezzon, särskilt den lika löjliga som irriterande tvisten kring frågan om den liberale ateisten Bradlaughs rätt att ta plats i underhuset utan att avlägga ed i vanlig ordning. Den reguljära oppositionen var, särskilt efter Disraelis död år 1881, också svag, en opposition av äldre gentlemän, ledda av sir Stafford Northcote, mot en regering behärskad av äldre gentlemän.

Det blev en härlig tid för de arga unga männen — Parnell som de irländska nationalisternas chef, Dilke och Chamberlain bland liberalerna, och framför alla andra lord Randolph Churchill. Randolph och några likasinnade — det fjärde partiet, som de halvt skämtsamt kallades — angrep regeringen, och främst den gamle Gladstone, utan hänsyn och utan skrupler, samtidigt som de med förbindligt förakt behandlade högerns officiella ledare. Politiken blev en fortsättning av den glada ungdomen, en kombination av spel och jakt, med obstruktion, inpass, slag under bältet i stället för kort och hästar. Randolph gjorde sensation genom sin fräckhet, liksom Disraeli fyrtio år tidigare och F. E. Smith trettio år senare. Vid glada middagar funderade det fjärde partiet ut de klyschor och knep som den i nonchalans och kvickhet suveräne unge lorden skulle bruka under den nattliga debat-

ten. Ibland samverkade man med irländarna, ibland med de missnöjda radikalerna inom det liberala partiet; det gällde inte saken, utan att, som Randolph uttryckte det, »pina regeringen».

En gång liknade Randolph Gladstone vid Redschid pascha, i ett bekant brev av Disraeli år 1830 skildrad som Albaniens bödel. En annan gång avbröt han ett stort tal med att sända en vän efter en grogg — »kom ihåg, Gorst, konjak och seltzer», kommenderade han inför det häpna underhuset.

Men snart blev Randolph också en stor folktalare, med fullt hus i städernas största lokaler. Hans biografer påstår att dessa tal — i motsats till de flesta gamla politiska föredrag — fortfarande behåller sin friskhet.

Det är sant, men med en viktig reservation som inte görs av de beundrande levnadstecknarna. Talen är roliga, därför att de genom sin osaklighet blir tidlösa. Det bästa är skoj, ironi, oförskämdhet — allt på gränsen till clowneri. Han hånade motståndares rikedom trots att han själv på understöd och skulder levde som en furste. Berömd och typisk är den passage som skämtar om Gladstones rekreation att fälla träd. Det är en glänsande revysketch om den gamle allvarlige statsmannen, som under trädhuggningen mottar en vördnadsfull delegation och delar ut spånor som minnen — »skogen sörjer för att mr Gladstone skall få svettas».

Genom sådana nummer blev Randolph populär som ingen annan bland arbetare och enkelt folk; »klipp till dem, Randy», ropade man på folkmötena för att egga artisten till nya bravader.

Självsäkerheten och ärelystnaden växte. Randolph trängde in i den konservativa valorganisationen och lyckades dels göra den mera effektiv — såsom Chamberlain tidigare med liberalerna — dels skaffa sig själv en dominerande position. Han bildade Primrose league, som med sina fester, grader, dekorationer och fina titlar blev ett medel att föra samman de förnäma och valboskapen, en givande investering i snobberi.

Själv var Randolph väl skickad att spela den folklige aristokratens roll. Med sin smärta elegans, sina buskiga mustascher, sina utstående ögon, sin muntra fräckhet verkade han djärv, festlig och tillika en aning burlesk, en ädling med det drag av överdrift och karikatyr som avväpnar irritationen.

I juni 1885 störtades Gladstone genom en tillfällig majoritet av de konservativa och irländarna i förening. Randolph ledde den enastående demonstration efter voteringen då segrarna steg upp på bänkarna och viftade med näsdukar och papper under hurrarop och vrål. Underhuset kunde inte upplösas, eftersom nya röstlistor måste göras upp efter den nyss beslutade rösträttsreformen, och den konservative ledaren i överhuset, lord Salisbury, bildade sin första regering. Randolph Churchill blev minister för Indien.

Enligt många utsagor var han en nitisk och duglig departementschef. Den märkligaste händelsen under hans korta ministertid var annexionen av Burma. Redan i detta skede visade han den benägenhet att blanda sig i alla frågor och att konkurrera med premiärministern som senare ledde till hans politiska fall.

Men det var läget inför de stundande valen som stod i centrum av intresset. De irländska nationalisterna, som fällt Gladstone på grund av hans tvångslagstiftning för Irland, krävde självstyrelse för ön, och en tendens att tävla om deras gunst framträdde inom båda de stora engelska partierna. Dels gällde det en eventuell allians med nationalistpartiet, dels de i England bosatta irländarnas röster, som ansågs avgörande för valutgången i ett par tiotal valkretsar.

I denna tävlan spelade Randolph en viktig roll. I samtal med Parnell gjorde han uttalanden som måste anses innebära en överenskommelse; högern lovade att inte föreslå en ny tvångslag mot att Parnell uppmanade irländarna i England att rösta konservativt. Något löfte om självstyrelse för Irland gav inte Randolph, men att han inte uttalade sig mot denna lösning måste av irländarna ha tolkats som ett bevis på att han i varje fall inte var omedgörlig. I privatbrev till Salisbury fördömde Randolph den mot alla eftergifter för nationalisterna fientliga skotsk-engelska minoritet i Ulster som han ett halvår senare skulle egga till uppror mot ett självstyrt Irland. Som vanligt var den taktiska synpunkten avgörande för Randolph.

Valet ledde till att irländarna blev tungan på vågen. Med deras stöd hade tories precis lika många röster som liberalerna. Efter en rad intriger och inre slitningar klarnade läget. Gladstone gick över på självstyrelselinjen under kritik från en minoritet bland liberalerna, de konservativa ställde »unionens» bevarande

i centrum av sin propaganda och förberedde en ny tvångslag för Irland. I februari 1886 störtades Salisbury av liberaler och nationalister, och Gladstone bildade sin tredje regering; i juni avslogs regeringsförslaget om irländsk självstyrelse genom att ett antal liberaler gick emot eller avstod från att rösta; i juli ägde än en gång nyval rum.

Under denna nya konstellation blev Randolph Churchill den mest ursinnige motståndaren till självstyrelsetanken. Hans valmanifest är ett av de hätskaste i den engelska parlamentarismens historia. Gladstone, »en gammal man som har bråttom» (an old man in a hurry), förklarades »ägna sina sista dagar åt en konspiration mot Englands heder och Irlands välfärd, mera uppenbart lågsinnad och skändlig än någon av de talrika planer och komplotter som under ett kvartssekel upptagit hans fantasi». Självstyrelseförslaget sades vara ett vanvett som inte ens kunde ha spekulerats ut i »Bedlam eller Colney Hatch» (engelska sinnessjukhus); avsikten påstods vara att ge Gladstone »en diktators makt».

»Nu är ögonblicket inne att spela ut Ulsterkortet», yttrade Randolph privat. Offentligt uppmanade han Ulster till uppror om Irland fick självstyrelse; han präglade satsen »Ulster will fight, and Ulster will be right» — en paroll som 30 år senare förde det brittiska riket till randen av inbördeskrig.

Belöningen kom snabbt. De konservativa och de från Gladstone avfallna liberalerna — de liberala unionisterna — fick majoritet i underhuset, Gladstone avgick, och Salisbury bildade sin andra ministär; i denna blev Randolph, segerns organisatör framför andra, finansminister och ledare av underhuset och därmed regeringens andra man.

Han stod nu på höjden av sitt rykte: vulgär och festlig på folkmöten, arrogant och skicklig parlamentsledare, societetslejon och ånyo vän med prinsen av Wales — »prinsen är svag för makt», skrev den till pär och utrikesminister »befordrade» Northcote.

Triumfen blev kort. Då man läser Randolphs tal under denna tid och framför allt den i James' bok publicerade brevväxlingen med Salisbury blir detta väl begripligt. Randolph lade sig i allt, bråkade om allt. Han yrkade på en ny utrikespolitik med närmande till Tyskland och hade bakom utrikesministerns rygg hem-

liga samtal därom med den tyske ambassadören, han stred i timmar i kabinettet om stora och små frågor, han blev för varje vecka mera isolerad och mera anspråksfull. Det var tydligt att han siktade till att inom kort överta Salisburys post, och hans metod att i breven till sin chef beteckna kollegerna som åsnor måste ha gjort den kloke Salisbury misstänksam även för egen räkning.

Då Randolph vid budgetens uppgörande begärde indragningar på anslagen till försvaret kom den avgörande konflikten. Randolph begärde avsked, inte på allvar men som påtryckning. Salisbury tog honom på orden och beviljade utan vidare avskedsansökan i december 1886.

Typiskt är att Randolph innan avskedsansökan överlämnats gav den för publicering till Times. Det påstås rent av att Randolph krävde Times' stöd som ersättning för nyheten och av redaktören Buckle fick svaret »man kan inte muta Times».

Berättelsen om dessa dagar verkar mardröm: Randolph påträngande, intrigant, skrytsam och ängslig omvartannat, alltmera obehärskad i uttalanden och uppträdande, den irriterade och uttråkade Salisbury, som under yttre beklaganden och inre glädje finner kollegan och rivalen mogen för likvidation. Randolph trodde att Salisbury inte skulle finna någon ersättare för honom, men den liberale unionisten Goschen, berömd ekonom, blev finansminister.

»Jag glömde Goschen» är ett ord som ofta tillskrivits Randolph; även om han inte yttrade det, speglade det säkert hans tanke.

Randolph levde ännu nio år, men han kom aldrig tillbaka till inflytande och makt. »Partimaskinen krossade honom», har det sagts.

Det synes riktigare att säga att han gjort sig och fortsatte att göra sig omöjlig. Han angrep sina partivänner och liberalerna med samma ilska, men lyckades framför allt reta de konservativa. Viktigare var kanske att han var sjuk och blev allt sjukare. Hans uttalanden, alltid extrema och extravaganta, blev barocka. På ett folkmöte förklarade han att aristokratin och arbetarna måste enas om sina gemensamma ideal, »sport och osedlighet». Champagnen och konjaken, tidigare en pikant accessoar, tenderade att bli last.

Han började sluddra i sitt tal, och småningom blev det självklart att det underhus som en gång jublat åt hans infall blev tomt då han talade. Bland de gentlemen som i det sista låtsades höra på honom var den man som han mest förhånat och förföljt — Gladstone. Efter fåfänga försök att finna lugn och hälsa i resor dog han, fysiskt och psykiskt ett vrak, i januari 1895.

Vilken var sjukdomen? I engelska böcker nämns helt allmänt »paralysis», förlamning. Privat brukar man tala om en av syfilis framkallad paralysie générale. När sjukdomen utbröt är oklart; skilda författare har olika dateringar, och hos Rosebery skiftar dateringarna från sida till sida. Detta sammanhänger antagligen med svårigheten att klarlägga när den för Randolph alltid utmärkande upphetsningen och överdriften började ta sig rent patologiska uttryck. En framstående svensk specialist som jag tillfrågat tvivlar inte på att syfilitisk paralysi förelegat. Sjukdomens förlopp synes emellertid delvis ha varit atypiskt; det tog exceptionellt lång tid mellan de första symtomen — sannolikt 1886—1888 — och döden.

Den bild jag sökt skissera av Randolph Churchill stämmer i mycket med de kritiska reflexioner som gjordes av många av hans samtida. Den stämmer framför allt, enligt min mening, med de sakliga uppgifter som finns i biografier och memoarer — även hos de beundrande tecknarna Winston Churchill, Rosebery och James. Men den kontrasterar i mycket mot de sammanfattande omdömen och karaktäristiker som ges av de sistnämnda författarna. De ser alla Randolph vackert; felen och bristerna blir blott skönhetsfläckar. Dessa uppskattande porträtt — särskilt Winston Churchills — har såvitt jag förstår kommit att dominera den engelska traditionen. En legend om Randolph har uppstått, synes det mig: Randolph som den politiske riddaren utan fruktan och tadel, Randolph som reformator och profet i engelsk politik, Randolph som torydemokrat.

En allmän förklaring till legenden är kombinationen av lysande framgång och totalt misslyckande. Denna tragik tjusar, samtidigt som den avväpnar avunden och illviljan. Om de döda ingenting annat än gott — denna paroll, som möjligen är försvarlig till begravningsdagen, har i Englands konventionella biografiska lit-

teratur en ovanligt lång giltighetstid, och den gäller alldeles särskilt dem vilkas liv försonas och förgylles av förfall, olyckor och en tidig död. De som en gång kallade Randolph skojare, charlatan och streber är döda, och deras röster tystnade redan inför Randolphs undergång.

Winston Churchills bok är skriven av en son som visserligen blott någon enda gång kom fadern nära, men som vuxit upp i atmosfären kring honom — glansen, fräckheten, förstörelsen i stor stil. Sonens likhet med fadern är uppenbar: intelligensen, talekonsten, ärelystnaden, hänsynslösheten, djärvheten, växlingen mellan självglädje och depression, känslan av att spela en stor roll på den främsta av världens teatrar, en patriotism som kanske mindre är kärlek än en sammansmältning med Englands öde och storhet. Sonen såg också i fadern en förebild, om också en förebild med varnande drag; man kan till och med få intrycket att den unge man som skrev biografin kände sig som faderns arvtagare och hämnare, då han lämnade tories och övergick till den segrande liberalismen. Winston skrev på visst sätt sin egen biografi, skildrade fadern sådan sonen ville vara — utan tragiken.

Roseberys porträtt är ett vänporträtt, skrivet av en man som inte kände eller i varje fall upphört att känna rivalitet med Randolph och som aldrig direkt tävlat med Randolph. Rosebery var liberal, Gladstones adjutant, sedan sin ungdom medlem av överhuset; då han tecknade vännen tio år efter dennes död var »all passion slut» och politiken övergiven efter en lysande dilettantism som utrikes- och premiärminister. Vad han främst får fram hos Randolph är munterhet och kvickhet vid glada middagar — en kvickhet som fick sin krydda av indiskretioner och cynism. Den tid de båda träffats var ungdomen och glansen i Roseberys bild beror mycket på att Randolph för honom var ungdomen, sedd genom den sena medelålderns vemodiga längtan tillbaka. Men även Rosebery talar om Randolphs saknad av skrupler som förutsättning för hans framgång; då han skyler över felen genom att förklara Randolph »i högsta grad mänsklig» brukar han en kliché som inte anstår en så reflekterad författare.

Man har sökt att pryda Randolph Churchill även med en åskådning, en ideologi. Det är misslyckat. Allt tyder på att Randolph inte bara var främmande för alla s. k. livsproblem, att hans

liv var aktioner, nöjen, skvaller och intriger, utan att han också i politiken verkade blott från fall till fall, eller snarare från språngbräda till språngbräda. Särskilt Winston söker göra honom till en genomtänkt torydemokrat, en konservativ partiman med radikala idéer. Men denna torydemokrati — en gång uttryckt så att »torydemokrati är en demokrati som stöder torypartiet» — framstår som en språngbräda bland andra, ett försök att genom några oförbindliga fraser à la Disraeli vinna arbetarna för högern. Joseph Chamberlain visade under åtskilliga år på 1870- och 1880-talen verkliga tecken på politisk och social radikalism (kritik av monarki, överhus, statskyrka, egendomskoncentration), och han blev dock snart en ledande konservativ minister. Hos Randolph Churchill finner man ingenting sådant, utom möjligen ett aristokratiskt förakt för köpmän och medelklass och en vilja att binda den okunniga massan vid »the gentlemen of England».

Problemet Edvard VII

1949 utkom en bok om den edvardska eran — W. S. Adams, Edwardian Heritage — som inte ställde kung Edvard VII i förgrunden av det tidiga 1900-talets brittiska historia och framhöll att monarkens inflytande ofta överdrivits. Men kungen bestods med en utförligare karaktäristik än någon annan av skedets gestalter, och hans uppträdande och åsikter vid remarkabla tillfällen diskuterades ingående. Då en författare, vars marxistiska inställning var påtaglig och erkänd, ägnade så stor uppmärksamhet åt den parlamentariske monarken, är det uppenbart att hans karaktär och handlande fortfarande är ett problem i engelsk historisk debatt.

Denna debatt fick från början en — medvetet eller omedvetet — polemisk inriktning. Då kung Edvard uppsteg på tronen år 1901, vid nära sextio års ålder, hade han förvärvat ett stort rykte som vivör, men inte i någon annan egenskap. Han var känd för sitt glada liv, sina Parisresor, sitt kapplöpningsintresse; en gång hade han varit instämd som »medbrottsling» i en skilsmässoprocess,

och en gång hade han varit inblandad i en kortspelsskandal. Hans politiska insatser var i det närmaste obefintliga; i motsats till sin far prinsen-gemålen var han inte drottning Viktorias förtrogne.

Den härskande föreställningen om prinsen som en älskvärd odåga blev snabbt och grundligt reviderad. Han presenterades i in- och utlandet inte bara som återupplivare av det glada England, utan också som en expert i det behagligaste av alla yrken, som en framstående diplomat och till och med som en statsman. Omläggningen av brittisk politik från »den lysande isoleringen» till ententen med Frankrike och Ryssland (1904 och 1907) sades vara hans verk. I Tyskland hatades han som »inringningspolitikens» inspiratör och några år senare som världskrigets upphovsman. Den servila historieskrivning som dominerade under åren efter hans död, 1910, antydde ofta att kungens muntra och sällskapliga tronföljartid var förutsättningen för hans förmåga att umgås med människor av alla slag och därmed för hans diplomatiska prestationer. Man använde alla de uttryckssätt som brukas då mera preciserade omdömen inte står till buds. Det talades om hans praktiska handlag, hans intuition, om att han var vis och klok utan att verka intelligent.

Mycket snart kom en reaktion. Redan 1912 skrev sir Sidney Lee — senare kungens officielle historiograf — en ganska kritisk artikel i ett ledande biografiskt verk: kungen hade inte spelat någon avsevärd roll vare sig som idégivare eller förhandlare, och till hans mest utmärkande egenskaper hörde den totala bristen på intellektuella intressen. Lees uppfattning angreps med skärpa av många kungen närstående, men har i viktiga avseenden bekräftats genom senare memoarer och biografier. Till dem som tog avstånd från Lees uppsats sällade sig småningom han själv. Den stora officiella biografin (1925—1927) är präglad av sympati och beundran, även om den är alltför moderat och reserverad för att kunna kallas ett äreminne. Lee, liksom flera andra skildrare, polemiserar både mot vivörbilden och mot statsmannabilden, men vacklan mellan de polemiska attityderna gör det omöjligt att forma ett balanserat och levande porträtt.

Att kung Edvard inte var någon politisk ledare är numera fullt klart. Den ententepolitik som ger skedet dess signatur utformades av ministrar såsom Balfour, Lansdowne och Grey — för att inte

tala om staben av fasta ämbetsmän — och kungen uppträdde endast efter deras råd eller med deras medgivande. Å andra sidan är den uppfattning överdriven — i extrem form en gång framförd av socialisten Keir Hardie — enligt vilken kungen aldrig läste ens viktiga depescher och knappast kände existensen av de fördrag som beundrarna tillskrivit hans initiativ. Kungen spelade en viss, högst begränsad roll dels som symbol och publikcharmör, dels som förhandlare.

Att i enskilda fall fastslå betydelsen av denna roll är svårt. Enligt ett ofta, senast i lord Hardinges memoarer, upprepat påstående skall hans besök i Paris på våren 1903 ha berett vägen för 1904 års entente; befolkningen, som kände igen honom sedan tidigare besök, skulle helt ha tjusats av hans gemyt och hans älskvärdhet. Det är en i och för sig konstig tankegång — något större antal parisare kan varken ha kommit i beröring med den prins som frekventerade restauranger och nattlokaler eller med den kung som ett par gånger korsade huvudgatorna i en galakortege. Sidney Lee uttrycker sig försiktigare, men påstår att den från början kyliga massan blev alltmera entusiastisk. Den franske presidenten Loubets sekreterare, Combarieu, ger en skildring som verkar mera realistisk: den eleganta världen hyllade kungen på operan och Longchamps för att demonstrera mot republiken, de breda massorna var spefulla, ironiska och framför allt ointresserade.

Efter all sannolikhet hade Parisbesöket ringa politisk betydelse. Liknande reflexioner kan göras kring den ryska ententen 1907. Enligt Lee »övervann kungen Rysslands tvekan». Senare memoarer tyder på att kungen påverkade den ryske tsaren, men att hans andel i förhandlingarna i övrigt var obetydlig. Det var uppenbarligen kung Edvards ständiga resor och besök — ofta beroende på nöjeslystnad — som gav samtiden illusion av självständig och framgångsrik politisk verksamhet.

I fråga om kungens privatliv och karaktär är ett bedömande än svårare. Att han ständigt var på jakt efter nöjen, främst erotiska nöjen, förutsättes eller antyds av levnadstecknarna, men sägs aldrig rent ut. Det talas om att Edvard hade sinne för kvinnlig charm, var ridderlig mot damerna, och så vidare, och drottningen berömmes för sin tolerans utan att kungen kritiseras för sin hänsynslös-

het. Kung Edvard hade sina svagheter, skriver lord Esher, »men vilken fördel har mänskligheten någonsin dragit av att man betonar svagheterna hos stora män?»

Passionen för hasardspel framgår av lika subtila reflexioner. Kungen kunde, skriver Wortham, gentemot kritikerna av högt spel ha pekat på att »begäret att satsa på tur och slughet, tron att man härutinnan är överlägsen andra människor, är roten till allt framsteg och till och med till livet självt. Vad är väl kristendomen om inte en religion som prisar värdet av att ta stora risker i hopp om att inhösta en väldig vinst?» Av dylika försiktiga försvar för de kungliga lasterna kunde ett roande pekoral ställas samman. Det väsentliga är att dessa halvkvädna visor måhända ger en överdriven föreställning om utsvävningarnas omfattning; diskretionen blir mera fördömande än öppenheten.

Det brukar sägas att kung Edvard inte var intelligent eller intellektuell, men begåvad på ett högre plan. En kunglig bibliotekarie har vitsordat hans intresse för boksamlingar, men man är ense om att han inte — lika litet som Ludvig XIV, med vilken han ofta jämförts — var boksynt. Hans älsklingsförfattare var Marie Corelli, men det vittnar knappast om särskilt dålig smak, eftersom han praktiskt taget aldrig läste någonting. Beundrarna framhåller att han föredrog »livets stora bok» framför tryckta publikationer. Kungens djupa religiositet har ofta framhävts, men ingen har förklarat vari den bestod eller hur den kom till uttryck; att tala om religion var inte anständigt bland engelska gentlemän.

Värdighet och naturlig förnämhet hör också till de attribut som tilläggs kung Edvard. Visserligen kunde han vid nära fyrtio års ålder tillåta sig sådant skämt som att placera en åsna i en väns säng vid ett weekendbesök, och ännu som kung hade han för vana att hälla ett glas konjak över huvudet på gynnade sällskapsbröder. Men sin egen värdighet höll han utan tvivel på; varje familjärt närmande tillbakavisades, och ingen i omgivningen fick glömma att det var en kung man hade att göra med.

Edvard prisas också för sin älskvärdhet, sin omtanke, sin förmåga att tala med alla. Det är saker som ofta sägs om kungar och som till stor del förklaras av att normal vänlighet undergår en enorm värdestegring då den kommer från en högt uppsatt person. Samma personer som talar om detta berättar om att kungen blev

sur då han förlorade i kortspel och att han lätt blev arg då något gick honom emot.

Likväl synes det sannolikt att Edvard VII hade en speciell begåvning på detta sistnämnda plan. Det var något muntert, trevligt, otvunget över kungen; han var tolerant mot andra likaväl som mot sig själv och hade sinne för humor utan att vara kvick. På annat sätt kan man inte förklara den värme som präglar vännernas brev och minnesanteckningar. Då den store lord Fisher, som var kungens adjutant, ägnar sin herre ett panegyriskt kapitel i memoarerna blir man inte övertygad. Men då Fisher i brev efter brev till lord Esher talar om sin sorg och saknad efter kungens död tvivlar man inte på att känslan är äkta. Men tyvärr har det äkta och väsentliga blivit svårt att upptäcka bakom den legend som sedan femtio år byggts upp kring den engelske monarken.

(Den stora biografien av Philip Magnus, 1964, synes mig inte kräva ändringar i denna tidigare skrivna skiss.)

Baccaratskandalen

Första delen av den engelska damen Elma Napiers memoarer omfattar ungdomstiden fram till giftermålet vid aderton års ålder 1910. Det är en något förvirrad men i många stycken tjusande och rent av gripande bok; bilderna av engelskt överklassliv sådant det var som sämst, ger oss väsentliga drag i viktoriansk och edvardisk kultur.

Huvudpersonerna är pryderiet och skenheligheten. Oron för att flickorna före bröllopsnatten skulle lära sig »livets realiteter» gick så långt att alla tecken på sexualitet hos djur eller människor hölls borta från deras liv. De som trodde att en kyss medförde risk för konception hade redan på hemliga vägar nått en icke föraktlig insyn på förbjudna områden — de visste dock att kvinnorna födde barn och att männen hade med saken att göra.

Mrs Napiers familj var rik och aristokratisk, men något deklasserad. Man flyttade oavbrutet från gods till gods, från land till land för att göra ingenting i nya omgivningar. En bok nämndes aldrig i hemmet, och den politiska åskådningen kom fram blott i

slöa förbannelser över Churchill, Lloyd George och andra radikala skurkar, som »ledde England till helvetet».

I centrum stod fadern, förre överstelöjtnanten sir William Gordon-Cumming, baronet. Han levde som en gentleman på sin rika hustrus bekostnad, gladdes åt sitt ståtliga utseende och sin över all korrekthet och hyfsning stående belevenhet, spelade bridge och krocket, förmanade sina döttrar att vara dygdiga och sökte själv systematiskt förföra alla fruntimmer inom räckhåll.

Ett år före Elmas födelse hade denne fader under några dagar varit en av världens mest omtalade personer. Han var mannen bakom baccaratskandalen, jämte rättegången mot Oscar Wilde 90-talets stora sensation i England och lika belysande för viktorianskt hyckleri. På ett par punkter får denna skandal, vars innebörd och historia är omstridda, ytterligare belysning genom dotterns memoarer.

I början av september 1890 samlades ett elegant sällskap hos den rike skeppsredaren Arthur Wilson på godset Tranby Croft för att se på kapplöpningar i närheten. Hedersgäst var den snart femtiårige Edvard, prins av Wales, åtföljd av ett par av sina närmaste vänner, Gordon-Cumming — en fyrtiårig överstelöjtnant med krigarrykte från fälttågen mot zuluerna och i Egypten — och Christopher Sykes. Fram på natten spelade man två gånger i rad hasard — baccarat, som prinsen av Wales introducerat i societeten. Flera medlemmar av familjen Wilson tyckte sig märka att Gordon-Cumming oavbrutet fuskade genom att i smyg öka sin insats då spelets utgång till hans fördel var uppenbar. De meddelade de mest ansedda gästerna, prinsen av Wales, lord Coventry och general Williams, sina misstankar. Dessa blev övertygade — då Gordon-Cumming vidtalades bedyrade han sin oskuld, men begärde inte några närmare förklaringar eller någon konfrontation med sina anklagare. För att hålla saken hemlig överenskom man om ett slags kompromiss: Gordon-Cumming lovade att aldrig mer spela kort av något slag, Wilsons lovade att hålla tyst om vad som inträffat. Avtalet synes ha blivit möjligt genom prins Edvards auktoritativa ingripande och hänsynen till prinsens rykte. Men då saken likväl kom ut stämde Gordon-Cumming sina anklagare för ärekränkning, och i juni 1891 ägde rättegången rum i London.

Den blev en stor affär, främst därför att prins Edvard inkallades

som vittne. Domare var Englands överdomare (chief justice) lord Coleridge, som stundom somnade under förhandlingarna och trots långa redogörelser var oförmögen att fatta hur baccarat spelades, men vars slutanförande var skickligt, om också ilsket och ensidigt. Gordon-Cummings huvudadvokat var statsåklagaren i Salisburys ministär, sir Edward Clarke, bland de anklagades advokater var den framtida överdomaren Charles Russell och den framtida premiärministern Asquith. Det mondäna London fyllde åhörarbänkarna, imperiets press koncentrerades på rättegången, varje kväll mottog drottning Viktoria i Balmoral långa telegram om vad som förevarit.

Slutet blev att de anklagade frikändes; Gordon-Cumming ansågs på grund av sin frivilligt avgivna försäkran och en rad vittnesmål överbevisad om fusk. Han ströks ur arméns och klubbarnas rullor och kastades ut ur societeten, men gifte sig dagen efter domen med en stenrik amerikanska.

Själva rättegången är av betydande intresse, särskilt genom advokaternas lysande skicklighet. Beaktansvärt är att prinsen av Wales fick vittna som en vanlig medborgare och till och med utfrågades extra av en juryman. Han uppträdde med en viss trög värdighet. Största intresset har emellertid debatten under och efter processen i press och litteratur.

Prinsen av Wales blev av tidningarna utsatt för en kritik som är tilltalande genom sin öppenhet — knappast tänkbar i Sverige, varken då eller nu — men frånstötande genom sin egenrättfärdiga ton och sina medvetet falska antydningar om att den utsvävande prinsen tidigare ansetts vara ett mönster av respektabilitet. Kritikens skärpa förklaras delvis av särskilda omständigheter: prinsen hadè tagit initiativet till spelet, trots att hans värd ogillade hasard; de använda markerna var prinsens egna och prydda med hans vapen; prinsen hade båda gångerna hållit bank och sålunda varit spelets centralfigur. Times ledde presskören genom att förklara sig »djupt beklaga att prinsen på något sätt skulle vara inblandad inte bara i denna rättegång, utan i hela den sociala miljö som utgjorde dess bakgrund», en landsortstidning uttalade att »det brittiska imperiet är förödmjukat och att resten av den civiliserade världen pekar finger åt oss». Man erinrades om de tider före Viktorias tronbestigning då det varit naturligt för pressen att ständigt

uttrycka det förakt med vilket folket betraktade kungafamiljen.

I fråga om fariseism hade prinsen och hans försvarare likväl övertaget, och de har behållit det. Spelet hade varit högt — att något tusental kronor bytte ägare på ett par minuter var inte ovanligt, och Gordon-Cummings vinst uppgick till omkring 4.000 kronor.

Men domare och advokater tävlade om att framhäva att det här inte var fråga om hasardspel i egentlig mening, utan om en oskyldig avkoppling i familjekretsen; den som blott läste deras älskvärda beskrivningar måste tro att man spelat »Svarte Petter» eller »Svälta räv». Muntligen och skriftligen skildrade prinsen inför den brittiska kyrkans primas, ärkebiskop Benson, saken på detta sätt (enligt ärkebiskopens son E. F. Benson i memoarsamlingen »As We Were»). »Orsaken varför jag reser omkring med egna marker är att jag vill hindra högt spel», förklarade han; då inga marker gällde högre belopp än tio pund, var det givet »att spelet inte kunde skada någon». Prinsen framträdde rent av som fanatisk motståndare till hasard. »Jag avskyr hasardspel och skall alltid göra mitt bästa för att avskräcka dem som har lust till det, ty jag anser att hasard liksom onykterhet är en av de största förbannelser som kan drabba ett folk.»

Saken bör läsas mot bakgrunden inte bara av Tranby Croft-skandalen, utan också av den skildring som Christopher Sykes, brorson till prinsens vän med samma namn, nyligen givit av förhållandet mellan prinsen och farbrodern. Till prinsens nöjen hörde jämte andra »skämt» av samma klass att hälla konjak över huvudet på den oföränderligt respektfulle Sykes; man räknar helst med att detta inte skedde i nyktert tillstånd.

Ärkebiskop Benson hade emellertid full förståelse för prinsens synpunkter och ingrep energiskt till hans försvar.

Det avsnitt i Sidney Lees officiella biografi över kung Edvard som behandlar baccaratskandalen går på samma linje. Det är ett litet mästerverk av förljugenhet. Läs bara de första satserna: »Kortspel utgjorde tidigt en vederkvickande rekreation för prinsen. Han var redan som pojke alltid redo att på kvällen rycka in vid ett parti whist. Men äventyrslusten ledde honom stundom att experimentera med spel i vilka turen är mera viktig än skickligheten. Han försökte på semestern sin lycka i förnäma klubbar — på

Rivieran och i Tyskland — och småningom blev han förtrogen med nästan alla kortspel. Oansvarigt skvaller, som kom till uttryck i skandalpressen hemma och utomlands, tillskrev honom ofta sensationella äventyr vid spelbordet.»

Baccaratskandalen är inte blott en studie i hyckleri. Den eggar också detektivlusten. Att Gordon-Cumming var skyldig till fusk synes framgå både av vittnesmålen vid rättegången och av att han utan att begära någon närmare utredning avgav det löfte att aldrig mer spela kort som framstod som en indirekt bekännelse.

Men samtidigt är hans uppträdande otroligt. Visserligen var han inte, som det sades i rättegången, förmögen, utan tycks trots gods på landet och hus i London ha varit i behov av kontanter — för övrigt är fusk i kortspel inte något privilegium för de behövande. Men att han skulle ha vedervågat hela sin framtid genom att spela falskt i en krets omfattande prinsen av Wales och en rad andra storheter verkar utan närmare förklaring ytterligt osannolikt. Lika egendomligt är varken att prinsen eller någon annan i den ordinarie vänkretsen — blott några medlemmar av familjen Wilson — observerade fusket, ehuru detta påstås ha varit ovanligt grovt. Anmärkningsvärt är också att hans för sin redbarhet kände advokat, sir Edward Clarke, i sina bortåt trettio år efter rättegången skrivna memoarer högtidligt förklarade att han var övertygad om sin klients oskuld. Under processen antyddes från såväl domare- som advokathåll att man bakom de fakta som redovisades kunde skymta en rad andra företeelser av betydelse för problemet.

Inför sin familj påstod Gordon-Cumming att han varit utsatt för regelrätt bedrägeri, ordnat av prinsen av Wales som hämnd mot en framgångsrik rival. Särskilt med hänsyn till det stora antal personer som i så fall skulle ha vittnat falskt är denna förklaring orimlig.

Större sannolikhet har vissa hypoteser som innefattar alldeles speciella skäl för att i prinsens intresse undertrycka sanningen. Var flertalet spelare så berusade att eventuellt fusk undgick dem och knappast kunde tillräknas den fuskande — och blev man likväl på grund av den oskuldsfulla familjen Wilsons reaktion tvungen att i detta fall inskrida? Var det vanligt — en möjlighet som mrs Napier nämner — att fuska i kretsen kring prinsen av Wales, och

ansåg sig Gordon-Cumming därför reellt oskyldig? Även under denna förutsättning skulle affären ha fått överdrivna proportioner genom att Wilsons ingrep. Påfallande är i detta sammanhang att prinsen av Wales envist höll bank, trots att detta innebar en klar fördel gentemot medspelarna. Är det möjligt att uppgörelsen i Tranby Croft tillkom för att dölja andra under speldagarna inträffade skandaler och att Gordon-Cumming avstod från att yppa vissa hemligheter under hot eller utpressning?

Om allt detta vet man ingenting. Troligen är alla deltagarna i festen nu döda. Tänkbart är att man i framtiden i något familjearkiv eller någon memoarsamling skall få hela lösningen på baccaratmysteriet.

Thomas Carlyles tragik

För omkring hundra år sedan stod Thomas Carlyle på höjden av ryktbarhet, ärad av intellektuella radikaler som social reformist, av konservativa som engelsk nationalist med känsla för traditioner och hierarki, av alla för sin lärdom och sin stil, denna enastående intensiva stil, som ständigt synes nära att sprängas sönder och förvandlas till ett enda skrik av lidelse och vånda. Hans föreläsningar beskrivs på samma sätt som Bergsons i början av 1900-talet: salen var packad av societet och intelligens, och ekipagen trängdes på gatorna utanför. Hans böcker omtalades som händelser, hans hem besöktes av Englands och Amerikas snillen. Man lyssnade i vördnad på mästarens monologer, som då någon föll honom i talet gärna formade sig till ett våldsamt lovprisande av tystnaden. Med några få andliga ledare delade han hedern att bli bjuden på te till drottning Viktoria; hedern stod kvar, även om besöket blev något av en skandal genom att Carlyle inte bara sade emot, utan rent av satte sig ned, en ynnest som Gladstone aldrig vågade begära och som frivilligt beviljats blott åt den älskade Disraeli.

Kulmen nåddes då Carlyle valdes till »rektor» — närmast en äretitel — vid Edinburghuniversitetet med överväldigande majoritet mot den som motkandidat uppställde konservative ledaren. Man skrek, grät och skyndade fram för att beröra den store mannen efter det tal på halvannan timme utan varje anteckning med vilket han tillträdde hedersposten. Det var 1865, och Carlyle var då sjuttio år gammal; han levde ännu sexton år, i en prestige som automatiskt ökade med åldern.

Den stora framgången kom sent, och den föregicks av ett liv i umbäranden och yttre och inre svårigheter. Thomas Carlyle var son till en fattig skotsk hantverkare; genom offer från familjens

sida och ytterlig sparsamhet blev det möjligt för honom att få utbildning vid skola och universitet. Länge försörjde han sig i nödtorft som skollärare och genom tillfälliga skriverier. Hans huvudsakliga sysselsättning var läsning, och han var tidigt en mångsidigt lärd man, ehuru han aldrig blev forskare eller teoretiker i ordens mera vetenskapliga mening. Vid trettio års ålder gifte han sig med Jane Welsh, som kom från en något högre klass — fadern var läkare — och hade litet pengar. Jane Welsh, som blev mannens arbetskamrat och var en nästan lika fängslande personlighet som han, beskrivs vid yngre år som söt, kvick på ett något slarvigt och näbbigt sätt, ärelysten och passionerad. Hon tycks ha svalnat och vissnat i förtid, men paret förblev sammanknutet i den starkaste intimitet, av intellektuell förståelse och gemensamma lidanden mera än av kärlek och glädje. Då makarna Carlyle år 1834 flyttade till London började deras stora karriär. Carlyle slog igenom som historisk skildrare och samhällskritiker med »The French Revolution», »Chartism» och »Past and Present». Det är inte möjligt att särhålla dessa båda genrer: boken om den franska revolutionen är mer en lidelsefull dom över institutioner och människor än en beskrivning och analys, och i arbeten om dagens frågor är resultaten av en väldig och osovrad historisk läsning insprängda. Ideologiskt är angreppet på det genom den unga industrialismen omformade samhället, på den gammalliberala ekonomins belåtna försvar för detta samhälle, det väsentliga.

»Jag vågar tro», skriver Carlyle i »Past and Present», »att aldrig sedan samhällslivets början har dessa stumma miljoner av arbetare haft ett så fullständigt olidligt öde som just i de dagar vi nu upplever. Det är inte att dö, eller ens att dö av hunger, som gör en människa olycklig; många människor har dött; alla människor måste dö — slutet för oss alla blir en färd genom lidandets eld. Men det är att leva i elände utan att veta varför; att arbeta ut sig och ändå intet förvärva; att vara förtvivlad och trött och ändå ensam, utan samhörighet med andra, omgiven av ett kallt, oändligt laissez-faire: det är att dö sakta hela livet igenom, fången i en dov, död, ändlös orättvisa.»

»Vad gör dessa gagneliga människor (de rika) för samhället för att förtjäna sina inkomster? — *De skjuter rapphöns. Kan*

detta bestå? Nej, vid den själ människan äger, det kan inte, och får inte, och skall inte bestå!»

Nationalekonomins, »den hemska vetenskapens», försök att i detta tillstånd se ett verk av privatintressets »osynliga hand», som likt den himmelske guden ledde allt till det bästa, brännmärktes som ett hån mot verkligheten: man talade om överproduktion samtidigt som svälten härjade, om framsteg då industriarbetarnas läge var sämre än de livegnas.

I dessa böcker finns en del praktiska reformförslag, men inte någon utförd demokratisk eller socialistisk ideologi. Tvärtom framträder från början drag som senare blir dominerande i en närmast konservativ och auktoritär åskådning. Liksom Disraeli i sina ansatser till social radikalism svärmade Carlyle för gamla tider med ordning, trygghet och hierarki. Medan Disraeli fantiserade om Stuartarna gick Carlyle ända tillbaka till Vilhelm Erövraren. En nationalistisk tendens framträder sida vid sida med kritiken. Engelsmännen hyllas som de tysta och handlande, under det att andra folk, främst fransmännen, pratar och intet uträttar. En vördnad för instinkten, vanan, den irrationella traditionen, påminner om Burke; ideologierna är blott rationaliseringar med vilka människorna strävar »att göra sina av en stum instinkt framkallade handlingar presentabla sedan de utförts».

Och framför allt: det är ledare, *hjältar*, som formar mänskligheten och för den framåt. Massan är oförmögen att styra. »Demokrati innebär misströstan om att finna hjältar att styra oss och ett belåtet konstaterande av att de saknas.»

Carlyles utveckling under den senare medelåldern och ålderdomen innebär att hans sociala patos förbleknar, medan konservatism, nationalism, antiintellektualism, makt- och ledardyrkan blir de centrala motiven i förkunnelsen. Redan i »Latter-Day Pamphlets» (1850) är tendensen klar, och den blir sedan alltmera extremt utformad. De hjältar, den elit som bör styra identifieras med den styrande klass som redan finns. Parlamentet beskrivs som en samling ansvarslösa och odugliga pratmakare.

I »Shooting Niagara» (1867) rasar Carlyle mot Disraelis begränsade rösträttsreform som en farlig eftergift mot demokratin, som »ett hopp i Niagara». Förhållandet mellan samhällsgrup-

perna skall kännetecknas av vad statsvetenskapsmannen Ernest Barker kallat »en ny feodalism». Godsägare och företagare skall härska över och uppfostra de anställda (»tjänarna») och jämte dem bilda fasta och avgränsade sociala enheter. »Hjälten» antar dragen av en tyrann eller en exercisledare. Barnen skall drillas i gemensamma kroppsövningar för att vid sexton års ålder bli mogna för militär utbildning. Honnörsorden är »ordning», »att befalla och att lyda», »ödmjukhet», »arbete». I det stora verket om Fredrik den store blir list och bedrägeri statsklokhet och realism — bilden är densamma som i Thomas Manns »Friedrich und die grosse Koalition.»

Artikeln om »niggerfrågan» (inte negerfrågan) är ett gott exempel på hur långt Carlyle kunde gå i hårdhet och sofismer. Slaveriet försvaras; det är de rikas plikt att hålla de svarta i hårt arbete. Bakom försvaret för slaveriet skymtar försvar för elitens totala välde, de »vanliga» människornas undertryckande, den järnhårda diktaturen. Den svarte mannen, skriver Carlyle, »har rätt att tvingas till det arbete för vilket han är lämpad», och samma rätt borde bli gällande för alla människor. Det talas om att slaveriet är ohyggligt, att det medför fruktansvärda lidanden — men är inte alla människor pinade och olyckliga, är inte slaveriet i själva verket utbrett över hela världen?

»Kom ihåg, mina sataniska vänner», ryter Carlyle till de motspänstiga, »att jag skall piska edra ryggar och sätta koppel kring edra halsar och, efter gudarnas exempel, visa er att denna värld inte är *er* arvedel och inte är glad över att ni kommit till den.» Bland slavägarna i de amerikanska sydstaterna blev *denne* Carlyle en hjälte under sin livstid; efter sin död har han prisats och angripits som en av nazismens profeter.

Att Carlyle, och särskilt den äldre Carlyle, var en bitter och olycklig människa är tydligt redan av hans skrifter. I samhällskritiken finns mycket litet av ömsinthet, förhoppningar och drömmar. Det är hatet och föraktet som härskar, och än absolutare blir deras herravälde under den senare perioden, då människorna mer än samhället kommer i skottlinjen. Inte ens »hjältarna» skildras med tillgivenhet; de är starka och hårda, arbetsmänniskor utan värme; de gisslar mänskligheten, men älskar den

inte. Carlyle verkar inte egenrättfärdig och högmodig i samma mening som många andra ideologer; utan tvivel anser han sig själv överlägsen, men oviljan mot det egna jaget är stor liksom oviljan mot människorna.

I anteckningar, brev och biografier har bakgrunden till denna förbittring blivit belyst. Om Carlyles namn kommer att leva länge, är det sannolikt mer på grund av dessa vittnesbörd än genom hans väldiga litterära produktion. Han klagade ständigt, han kände arbetet som ett lidande likaväl som en nödvändighet, han talade med olust om bjudningar, besök och bekanta. De rent fysiska, eller i varje fall fysiskt manifesterade anledningarna är väl kända och utförligt diskuterade. Carlyle led nästan alltid av smärtor i ryggen; kanske hade han diskbråck, en sjukdom som upptäcktes först långt senare och kunnat botas effektivt först under vår egen tid. Han led av sömnlöshet; vaksamma hundar och morgonpigga tuppar återkommer oavbrutet i hans korrespondens, och hans fåfänga försök att på ålderdomen anskaffa ett ljudisolerat rum är en gripande episod i biografierna. Han hade kronisk förstoppning och tog ricinolja lika ivrigt som man nu för tiden tar vitaminer. Han var efter allt att döma helt eller i det närmaste impotent — ett förhållande som i våra dagar gör anspråk på att sättas först och i särklass, men som möjligen för Carlyle tedde sig mindre väsentligt än andra mera aggressiva åkommor. Man förvånas inte över att han förenade de Maistres tragiska livssyn med en Strindbergs irritation och gnatighet i det dagliga.

Självfallet har man bakom allt detta sökt djupare, mera generella, psykiska orsaker. Det mest ingående försöket gjordes för ett par år sedan av en engelsk läkare, som efter kända mönster finner bland annat sadism, masochism och analerotik — man tycker sig inte förstå Carlyle bättre efter den övliga redovisningen för dessa schabloner. I en utomordentligt balanserad och välskriven biografi av Julian Symonds betraktas dylika hypoteser som ointressanta; Symonds understryker främst, också med ett visst godtycke, Carlyles längtan att ersätta barndomstron i det djupt religiösa och moraliska hemmet med en livssyn som åtminstone skulle rädda den fast inympade puritanismen.

Trots allt blir inte människan Carlyle — alldeles bortsett från

den store författaren — osympatisk. Han kunde vara generös i stor stil. Ett exempel är hur han tröstade John Stuart Mill då denne slarvat bort det enda, under sedvanlig pina tillkomna manuskriptet av »Den franska revolutionens» första del. Han suckade och klagade, men pressade sig till arbete. I sällskap var han munter, liksom många i ensamheten olyckliga. De sammankedjade makarna hör till historiens tragiska kärlekspar, om ordet tragisk tas i en annan och kanske hemskare mening än den som förknippas med tvungen skilsmässa, yttre hinder och tidig död. Då Jane mottagit meddelandet om succèsen i Edinburgh — »A perfect triumph», telegraferade följeslagaren John Tyndall — fick hon ett hysteriskt anfall. Några dagar senare dog hon utan att ha återsett mannen. Och efter hennes död fick Thomas Carlyles kärlek något av den förtvivlan och eld som försvunnit i detta äktenskap utan erotik och utan frigjord glädje.

Viktoriansk profet: John Ruskin

Till de viktorianska profeter som ljungade mot samhället och krävde en ny värld men ändå kunde inpassas i miljön och nå samtidens berömmelse hörde främst förutom Thomas Carlyle också John Ruskin.

Carlyle levde mellan 1795 och 1881, Ruskin mellan 1819 och 1900, och deras verksamhet omfattar alltså hela tidsåldern. I mycket är de lika, och Ruskin framstår som Carlyles efterföljare. Båda angrep med en lidelse som inte kan betvivlas den liberala ekonomin och industrialismens utnyttjande av de fattiga. De bidrog att slå sönder den ohyggliga gammalliberalism som ville se på eländet utan medkänsla och med vördnad för »den osynliga handens» outrannsakliga vägar. De var båda svaga för »starka» män, »hjältar» som Carlyle kallade dem, och blev småningom anhängare av en styrelse genom de starkas elit och en fast social hierarki. Då de var benägna att i lorder, godsägare och industrichefer se styrkan eller eliten förkroppsligad, kunde de, trots sin samhällskritik, bli stöttor för en aristokratisk konservatism. I andra hand betraktade de engelsmännen över huvud som en elit

av starka och handlingsdugliga, och så blev de också imperialister.

Bakom Disraelis och Joseph Chamberlains inom ramen av en rimlig politik utformade och tillämpade idéer skymtar dessa extremister och profeter med sin blandning av galenskap och passionerad insikt.

Man förstår att klarläggandet av dessa kraftkarlars eländiga sexuella liv väckt både glädje och bestörtning. Att Ruskin var impotent eller i varje fall aldrig hade ett normalt sexuellt förhållande och att han långt uppe i medelåldern var en ångerfull onanist har definitivt uppvisats i den levnadsteckning, som skrivits av den utmärkte kritikern Peter Quennell 1949. Ruskin gifte sig vid 29 års ålder med en ung flicka, men äktenskapet kunde inte fullbordas och blev av detta skäl efter några år upplöst. En långt senare passion för en ännu yngre flicka, nästan ett barn, kom — kanske på grund av föräldrarnas motstånd — inte längre än till glödande och en aning äckliga brev.

Är det här fråga om sublimering eller kompensation eller någon annan relation mellan vad vi kallar fysiskt och psykiskt? Frågan skall inte diskuteras; påpekas bör kanske att dyrkan för det starka i varje fall tycks vara möjlig utan impotens — Bismarck, Wagner och Barrès, för att ta några exempel. Vad som frapperar i Ruskins fall är den förtvivlade åtrån till det oskyldiga; det paradoxala och tragiska i passionen för renheten kunde knappast bättre illustreras. Och det är åtminstone lockande att se ett samband mellan detta och Ruskins egenartat febrila sätt att skriva om konst.

Ruskin är främst känd som konstkritiker eller rättare konstförkunnare, en sida av hans verksamhet som på grund av bristande kunskap här ej kan beröras. Det skall blott betonas att han på ett exceptionellt personligt, »troende» sätt gav uttryck åt den gamla tanken på konsten som ett verkligare, sannare, djupare liv. Därigenom blev han, trots sin puritanska moralism, förespråkare för ett slags »l'art pour l'art»-filosofi. I »The Stones of Venice» möter sentenser och paradoxer som under ett århundrade förblivit gångbara.

Känslan för skönheten kanske mer än den sociala medkänslan drev Ruskin — sedan barndomen van vid rikedom och överflöd — till kritik av fulheten och eländet i den tidiga industrialismen.

Men särskilt i »Unto This Last» (1862), som fick ett stort inflytande på äldre generationer av arbetarrörelsen, pläderade han med saklig skärpa mot den liberala ekonomins upphöjande av produktionen som det enda väsentliga och krävde ett visst mått av ekonomisk utjämning. Det gäller inte bara att producera »utan att fördela och konsumera med förstånd». Det kan låta alltför självklart, men det var värt att säga under en tid då ekonomerna i regel inte brydde sig om vad som konsumerades och vilka som konsumerade, blott den totala produktionen steg.

Vid denna tid begärde Ruskin också reformer som ansågs radikala på gränsen till det samhällsomstörtande, t.ex. progressiv inkomstskatt och en extra skatt på de högsta inkomsterna. Hans sociala patos tog dock mestadels formen av privat välgörenhet och bisarra ansatser, såsom då han under professortiden i Oxford drev studenterna att ägna några timmar i veckan åt vägbygge.

Alltmera trädde tanken på en styrande elit i förgrunden, med skyldighet att skapa ordning, harmoni, välstånd och en fast moral, och han uppmanade lorderna att, liksom filosoferna hos Platon, åta sig denna uppgift. En särskild klädedräkt skulle påbjudas för varje samhällsklass, ungdomen skulle lära sig att lyda »med en slavs precision», folket skulle få samma pli och glans som ett gardesregemente.

»Naturligtvis är jag socialist av strängaste slag, men jag är också tory av strängaste slag.» Ruskins »socialism» verkar ibland uteslutande längtan efter »den gamla goda tiden»; ibland för den tanken på samtidens diktaturer. Liksom hos en rad andra av tidens antiliberaler — engelska och franska likaväl som tyska — får man i hans förkunnelse en försmak av nationalsocialismen.

Vill man få en föreställning om hur förvirrat och naivt Ruskin kunde tänka, är hans skilda resonemang om kriget att anbefalla särskilt i »Time and Tide» och »A Crown of Wild Olive». I några sammanhang förklarar han att krig är ett vansinne, att de skall försvinna med uppfostran av folken, att »en nations verkliga styrka och lycka inte beror på egendom och områden . . . utan på att det territorium den äger befolkas av präktiga människor». Kvinnorna manas att vid krig klä sig i svart, ty männen skulle härigenom förmås att omedelbart sluta fred för att få återse de färgrikare klänningarna.

Men plötsligt får det heroiska draget överhanden. »Alla stora folk har varit krigarfolk» och fred i vår tid skulle »bli ruinerande både för intellektet och för hjärtat». Det moderna kriget med sina fjärrvapen — detta skrevs 1866 — är tarvligt och oestetiskt, och man skall gå tillbaka till den teknik då »den starkaste armen» och »det modigaste hjärtat» blev avgörande, det vill säga svärd och lansar skall vara tillåtna vapen. Imperialismen hos Ruskin blev alltmera bestämd och storartad. England bör »grunda kolonier så snabbt och inom så vidsträckta områden som möjligt... Dessa kolonier skall vara förankrade flottor, och de skall stå under befäl av militära ledare, som sålunda får befalla över fält och gator i stället för linjeskepp.»

Redan dessa antydningar visar att Ruskin, liksom många andra inflytelserika tänkare, bjöd på en så rik och varierande kost att alla smakriktningar kunde få något som passade dem. Och man får komma ihåg att dessa tankar serverades med en frenetisk vältalighet, med den iver och den personliga appell som en man utvecklar då han håller sitt offer i rockslagen. Hos Ruskin slår visserligen hetsen inte, såsom hos Carlyle, över i ett slags andlig stamning, men intrycket av en passion som nära nog spränger förnuftet är lika starkt.

Det bör betonas att Ruskin starkt influerat två författare som man inte i första hand är benägen att förbinda med honom. Den ene är Marcel Proust, som översatte och — det är ingen överdrift — dyrkade Ruskin. »Världen», skrev Proust då han lärt känna Ruskins konstkritiska verk, »fick ånyo i mina ögon ett oändligt värde. Och min beundran för Ruskin gav sådan betydelse åt de ting han lärde mig älska att de syntes mig vara av större värde än livet självt.» »Skönheten, åt vilken han offrade sitt liv, var för honom inte något vackert, gjort för att glädja, utan en verklighet av oändligt mycket större betydelse än livet och för vilken han skulle ha givit sitt liv.» Dessa Prousts ord om Ruskin uttrycker hans egen »filosofi», drivkraften — i den mån den var medveten — i hans arbete. Även i andra punkter, inte minst i fråga om stilen, har en påverkan från Ruskin varit tydlig.

Den andre författaren är D. H. Lawrence. Även här kan man tala om ett ideologiskt inflytande; det gäller emellertid mindre

föreställningen om »konst och liv» än uppfattningen om industrialismen och dess verkningar som något mänskligt förnedrande, kanske också blandningen av vekhet och brutalitet i samhällssynen. Stilistiskt erinrar Lawrence alldeles slående om Ruskin, särskilt då han filosoferar — de tunga, orediga, förtvivlat kämpande meningarna, med lysande intelligenta formuleringar som blixtar i mörkret. Men även i förmågan att smälta samman beskrivning och förkunnelse är likheten slående. Quennel tar som exempel en passage av Ruskin om ormen — ett centrum också för Lawrences fantasi — som symbol och mysterium:

»The serpent crest of the king's crown, or of the god's, on the pillars of Egypt, is a mystery; but the serpent itself, gliding past the pillar's foot, is it less a mystery? Is there, indeed, no tongue, except the mute forked flash from its lips, in that running brook of horror on the ground?»

John Stuart Mills kärlekshistoria

I sin mest fängslande bok, självbiografin, frambär John Stuart Mill till hustrun Harriet en hyllning som säkerligen är enastående i historien.

Hennes andliga egenskaper, skriver han, förde närmast tanken till Shelley, men intellektuellt var Shelley ett barn i jämförelse med vad Harriet blev vid mogen ålder. Genom sin begåvning på känslans och fantasins områden skulle hon ha kunnat bli »en fulländad konstnär», hennes passionerade sinne och uttrycksförmåga kunde ha gjort henne till »en stor vältalare», och hennes kännedom om den mänskliga naturen och praktiska klokhet kunde, om en sådan karriär på hennes tid varit öppen för kvinnor, ha gjort henne »ryktbar bland mänsklighetens styresmän». Som tänkare var hon lika överlägsen.

I förorden till några böcker formade Mill nya uttryck för sin uppskattning. »On Liberty» är tillägnad »minnet av henne som var inspiratören och medförfattaren till allt det bästa i mitt arbete... Om jag hade förmåga att för världen tolka hälften av de stora tankar och ädla känslor som begravdes med henne, skulle jag

vara förmedlaren av en långt större välgärning än som någonsin kan antas komma av något som jag är i stånd att skriva utan att eggas och stödjas av hennes nära nog ojämförliga visdom.» Även Helen Taylor, Harriets dotter i första äktenskapet, prisade Mill i liknande ordalag. I ett stycke av självbiografin, som ströks vid utgivningen efter Mills död, heter det att »var och en som nu eller i framtiden tänker på mig och mitt arbete, måste komma ihåg att detta arbete är produkten inte av en intelligens och ett medvetande, utan av tre, och att minst betydande, och framför allt minst originell, är den till vars namn det varit fästat».

Mill saknade sannerligen inte högmod för egen räkning, men han ansåg sig obetydlig vid Harriets sida — »ett verkligt majestätiskt intellekt som ditt kan jag bara se upp till och beundra». Det är alltså inte förvånande att enligt Mill en framställning av hustruns utveckling skulle kunna bli »en så stor välgärning för mänskligheten som någonsin givits genom en biografi».

En första början till en sådan biografi har gjorts. F. A. Hayek, berömd liberal nationalekonom, lyckades i engelska och amerikanska samlingar finna en stor del av makarna Mills brevväxling och utgav de mest intressanta partierna. Här får man en mängd nya uppgifter om de båda makarnas inbördes förhållande och insatser och framför allt den bild av hustrun som hittills saknats. Harriets gestalt har, utom av Mill själv, tecknats främst i en del hastigt tillkomna och ofta illvilliga vänporträtt; brevsamlingen ger en helt annan möjlighet till bedömande.

John Stuart Mill hade gått igenom sin stora depressionsperiod då han 1830 eller 1831 mötte Harriet Taylor. Han var 24 eller 25 år och hon ett år yngre. Harriet, kommen ur en frireligiös medelklassfamilj, var sedan flera år gift med den välsituerade köpmannen John Taylor, tio år äldre än hustrun, enligt samstämmiga utsagor en utmärkt hygglig men något tråkig karl, »menlös, ledsam och god», för att citera Carlyle.

De båda ungdomarna blev snart förälskade. Mill, »som förut aldrig sett en feminin varelse, inte ens en ko, i ögonen» (Carlyle), tjusades av Harriets skönhet, men framför allt var det säkerligen åsikterna och intelligensen som förde dem samman. Efter en del brytningar som inte kunnat klarläggas kom de tre parterna överens om ett slags anständig kompromiss — skilsmässa var enligt

den tidens lagar och konventioner knappast tänkbar. Samlevnaden de båda makarna emellan fortsatte formellt, men Harriet bodde tidvis ensam med sina barn eller gjorde längre resor, och hon och Mill träffades regelbundet. Först Taylors död år 1849 gjorde slut på detta arrangemang. Två år senare gifte sig Mill och Harriet Taylor. Deras lycka förbittrades men förstördes inte av den lungsot som drabbade dem båda. År 1858 dog Harriet; Mill, som trott sig vara dödsdömd redan i början av 50-talet, överlevde henne i femton år och fick en ny inspiration i styvdottern Helen Taylor, som visade honom samma hängivenhet som modern.

Det är en underlig och gripande kärlekshistoria som upprullas i breven. Både för John Stuart och för Harriet var det inbördes förhållandet och det gemensamma arbetet helt dominerande. Alldeles särskilt gällde detta Mill. Han synes efter sitt möte med Harriet Taylor ha blivit likgiltig för familj och vänner, och efter giftermålet bröt han med sin mor och sina syskon, som han, sannolikt på svaga skäl, misstänkte för kyla mot och skvaller om hustrun. Harriet bevarade ett större mått av tillgivenhet för sin förste man och deras barn. Breven innehåller otaliga uttryck för kärlek och beundran, bundenhet och beroende.

Någon erotisk förbindelse kom i varje fall inte till stånd före äktenskapet. Harriet förklarade mot slutet av sitt liv att hon under den långa triangelperioden blott varit »Seelenfreundin» till både mannen och Mill. Ett starkare bevis för det platoniska i förbindelsen utgör breven, särskilt ett brev från 1854, där Harriet diskuterar John Stuarts tilltänkta självbiografi. Hon betonade att boken borde klargöra vad deras relationer innefattat — »stark tillgivenhet, intim vänskap, men ingenting opassande (no impropriety)». På detta sätt kunde »ett uppfostrande exempel ges åt alla de arma stackare som inte kan fatta en vänskap utan erotik — eller tro att lämplighetsskäl och hänsyn till andras känslor kan besegra det sensuella».

Av uttryckssättet framgår att återhållsamheten i varje fall inte bara berodde på ett svalt temperament, utan också på en bestämd moralisk uppfattning. Detta kan förvåna med tanke på den ironi och den skepsis med vilken de älskande betraktade gängse reli-

giösa, etiska och konventionella föreställningar — även grundsatsen om den kvinnliga »renheten». Men breven klarlägger hur självfallen en sträng sexuell moral trots allt var för dem båda. Det talas oavbrutet om lyckan som det stora målet för människorna, men enligt den Millska etiken var den lycka som kunde vinnas genom självdisciplin, försakelser och uppoffringar så mycket finare och starkare än den lycka som bestod i att realisera ordinära önskningar och begär att lyckomoralen helt hastigt omvandlades till puritanism.

Behärskningen måste dock ha fått god hjälp av en viss känslokyla. Vid ett tillfälle talas om glädjen att hålla varandra i hand, men kyssar och andra intimare ömhetsbetygelser förekommer inte i breven. Harriet gör i ett tidigt brev den iakttagelsen att kvinnor aldrig är sensualister, men att män nästan alltid är det, »utom några få högsinnade» — det är uppenbart att Mill hörde till de nobla undantagen.

En annan dödssynd tycks ha givit kompensation — det gemensamt intill orgie avnjutna högmodet. Vi måste skynda oss, skriver John Stuart inför sjukdomen, »att publicera det bästa vi har att säga medan vi lever. Jag kan inte se att någon nu levande kan tjäna som bärare av våra tankar... så vi måste skriva ned dem och trycka dem, så får de vänta tills några tänkare uppstår i framtiden.» Vänner och fiender bland samtidens berömdheter behandlas med samma förakt; Macaulay är »en intellektuell dvärg», Tocqueville och Carlyle lider av »svag moral och trång begåvning och är rädda, oändligt självbelåtna och skvallriga», Grote, Comte, mrs Martineau omtalas som i anden fattiga. Att så energiskt uppoffra sig för ett så eländigt släkte borde, tycker man, ha tett sig trist, men John Stuart och Harriet observerade inte svårigheten.

För Mill var Harriet den i alla avseenden utan jämförelse mest betydande människan i världen; själv kom han i andra rummet, men höjdes nästan till Harriets plan genom att hon älskade honom. Enligt vanlig uppfattning var Harriet medhjälparen, enligt många till och med en ytterst underordnad medhjälpare. Mill själv sade sig däremot ofta vara Harriets medhjälpare, nedskrivare av hennes idéer. Hayek tar i denna tvistefråga Mills parti

såtillvida som han anser dennes uttalanden om Harriets stora inflytande vara riktiga.

Häri synes ligga en viss överdrift, sannolikt beroende på att Hayek efter läsningen av breven starkt reagerat mot den gängse meningen. Men varje läsare av brevväxlingen blir övertygad om den kvinnliga partens skarpa begåvning och utomordentligt viktiga andel i utformningen av flera av Mills mest berömda skrifter, däribland — vilket särskilt bör understrykas — det stora verket i nationalekonomi. Man blir benägen att anta att böckerna bör betecknas som bådas gemensamma verk; i fråga om beläsenhet var Mill utan tvivel högst överlägsen, men idérikedomen var kanske större hos hans partner.

Hurudan var i övrigt arten av Harriets inflytande? Hayek tar även på den punkten en annan position än den vanliga. Harriet företrädde i första rummet rationalismen, förståndsmässigheten, medan Mill hade starkare drag av sentimentalitet och romantik. Denna mening har, skriver Hayek, tidigare framförts blott av en författare, svensken Knut Hagberg, som rent av påstått att det var Harriet som gjorde Mill till »radikal rationalist». Jag är även här beredd att instämma med den reservationen att efter vad man hittills vet både Hayeks och Hagbergs formuleringar verkar något schematiska och överdrivna. Att det fanns romantiska drag hos Mill är tydligt av hans självbiografi, men frågan är om dessa drag inte var ungefär lika starka hos Harriet. Båda arbetade ju systematiskt på att bli perfekta förståndsmänniskor — med, om man så vill, den inskränkningen att de skulle arbeta i mänsklighetens tjänst — och båda tycks ha haft framgång. De blev klokare, torrare och alltmer fria från ordinära mänskliga svagheter. En generell och bestämd gradering efter det antydda mönstret är knappast möjlig. Hur skulle en självbiografi av Harriet ha sett ut?

Det torde vara riktigt, såsom Mill påstår i självbiografin, att hans lidelse för kvinnornas emancipation inte berodde på Harriets inflytande; snarare var denna lidelse en av orsakerna till att Harriet och han snabbt kom varandra nära. Av breven görs det likaså troligt att den ökade sympati för socialismen som framträder i de senare upplagorna av nationalekonomin var en frukt av Harriets påverkan. Efter hennes död gick Mills utveckling snarast i gam-

malliberal riktning. På flera punkter tycker man sig märka att det mera robusta och hänsynslösa i Harriets intelligens drev Mill till framflyttning av sina radikala positioner.

En australisk forskare, H. O. Pappe, har framlagt en ny omprövning av materialet i »John Stuart Mill and the Harriet Taylor Myth». Såsom boktiteln anger, söker Pappe visa att Harriet Taylors betydelse i nyare arbeten måttlöst överskattats, att hennes inflytande till stor del är en myt. Mills intellektuella historia visar enligt Pappe att han i allt väsentligt utvecklat sina idéer på egen hand, under fullföljande av tidigt klarlagda utgångspunkter. Harriet har inspirerat honom som älskad och älskande kvinna, hon har hjälpt honom genom sitt intresse och sin entusiasm, och hon har i detaljer påverkat honom — men »Mill utan Harriet skulle likväl ha varit Mill», medan Harriet »inte skulle ha blivit ett namn utan Mill». Hennes samarbete med Mill var »ett tidigt exempel på det kompanjonskap mellan man och hustru som, tack vare sådana människor som Mills, har blivit lyckligt vanliga i vår tid».

Pappes bevisning går på skilda linjer. Han framhäver att Mill genomgående överdrev sin tacksamhetsskuld till andra; hur långt hans frikostighet kunde gå ser man i den orimliga hyllningen till Helen Taylor. Samtidigt som Mill i allmänna ordalag, driven av »masochistisk skuldkänsla», prisade Harriets insatser noterade han gång på gång i fråga om skilda arbeten hur hans tankegång självständigt utvecklats. Slutligen drar Pappe på flera punkter fram exempel på att Mill utformat en uppfattning — i kvinnofrågan och rörande socialismen — innan han kunnat påverkas av Harriet, även om hennes inflytande sedan lett till mera extrema och aggressiva uttalanden.

Jag skall inte söka upphäva mig till domare i tvisten; det skulle fordra ett årslångt studium av stadierna i Mills författarskap för att forma en egen uppfattning. Mitt allmänna intryck är att debattörerna gått till överdrift, eller rättare sagt, formulerat sina ståndpunkter på sådant sätt att de med fog kan beskyllas för överdrift. På de anförda källorna — och antagligen på alla källor som finns att tillgå — är det knappast befogat att uppskatta Harriets insatser så som Hayek gjort det, men det är inte heller enligt

dessa källor säkert att Pappes åsikt om insatsernas begränsning är hållbar. I viss mån förblir samarbetet mellan John Stuart och Harriet Mill en gåta — säkert är blott att det byggde på ett samförstånd och en hängivenhet med få motstycken i historien.

Det skulle vara orätt att inte framhäva ett drag av känslighet, klarsyn och förakt för slentrian som stundom framträder i Harriets brev och ger hennes gestalt ett speciellt kvinnligt behag. Då hennes förste man låg för döden i kräfta ägnade Harriet under månader varje stund åt honom. Mill bad henne i ett brev att skriva »på någon ledig stund, då det kanske kunde vara en lättnad att tänka på något annat». Denna konventionella fras gjorde Harriet ursinnig. »Det är samma puerila tankar och känslor som hos någon ytterligt huvudlös och hjärtlös och anständig gammal fröken... Gode gud, skulle du finna en lättnad i att tänka på någon annan medan jag låg för döden?»

Tennyson

Förtjänar Alfred Tennysons poesi A eller a eller rent av bara Ba?

Då och då tas den frågan upp av engelska kännare och kritiker under användning av något mera subtila uttryckssätt än betygsgrader. Ibland synes den viktorianska tidens store skald riskera en placering bland de »mindre poeterna» — en grupp till vilken den för några årtionden sedan väldige Shelley numera enligt Stephen Spender är förvisad. De bedömningsgrunder betygsättarna utgår från är skiljaktiga, vaga och ofta slappt redovisade: man kräver intelligenta eller åtminstone för författarens tid representativa tankar, man begär lidelse och engagemang eller socialt intresse eller nya tekniska grepp eller helt enkelt — det vagaste ordet av alla — stor konstnärlig kraft. Stundom blandas synpunkterna på ett förvirrande sätt, såsom i Audens eleganta karaktäristik av Tennyson:

»Han hade ett finare gehör än någon annan engelsk diktare; han var också utan tvivel den dummaste; det var föga om melan-

koli som han inte kände till: i övrigt var det inte mycket han visste.»

Man är oense om Tennysons poetiska rang, men man tycks vara ense om att han bättre än någon annan personifierade den viktorianska tidsåldern. Tennyson »representerar sin tids konst, liksom drottning Viktoria dess familjeliv och Gladstone dess politiska moral» skrev R. Brimley Johnsen 1913. Han »uttryckte den stora viktorianska epok i vilken han levde» (Alfred Noyes 1932), han var »alltid den mest precise exponenten för sin tids känslor» (G. M. Young 1936) — påståenden som dessa flödar även i värderingar från senare år, och Tennysons senaste biograf kallade honom 1962 »den främste av viktorianer».

Emellertid har sättet att skriva om Tennyson, liksom om viktorianerna över huvud taget sedan några årtionden förändrats. Lytton Strachey var ledare av den skola som behärskade mellankrigsperioden. Det blev modernt att se viktorianerna som underliga figurer, vilkas konstigheter hade förtjänsten att roa mera insiktsfulla och illusionsfria betraktare. I den genren går i all sin älskvärdhet och finess Harold Nicolsons biografi över Tennyson av år 1923. Denna metod har sedan blivit föråldrad. Man tar viktorianerna på allvar och söker till och med visa att de inte var mycket dummare eller tokigare än vi själva; det har också sagts att vi längtar tillbaka till denna epok, som anses ha varit tryggare och stabilare än vår egen. Denna välvilliga och respektfulla attityd framträder i en rad arbeten, senast i Joanna Richardson, »The Pre-Eminent Victorian» och Valerie Pitt, »Tennyson Laureate». Men tesen att Tennyson var viktorianismens stämma i världen synes ha bevarat sin kraft.

Vad menar man?

För tesens anhängare gäller det alltså att göra troligt att den viktorianska epoken utmärktes av vissa idéer, en moral, en viss livsstil och att Tennyson i ovanlig grad företrädde dessa viktorianska särdrag. Drottning Viktoria var född 1819, och hennes regeringstid var 1837—1901. Det passar ganska bra, för Tennyson, som var född 1809, hade skrivit åtskilligt då Viktoria besteg tronen, men blev »stor» först under 1840-talet och dog 1892, nio år före drottningen.

Tesen om Tennysons representativitet stöds av andra omstän-

digheter. Tennyson tog sin post som poeta laureatus, som han fått på prinsgemålens rekommendation, högst allvarligt.

Detta innebar att han kände sig skyldig att skriva dikter vid remarkabla dödsfall, giftermål och krigshändelser, att han blev på en gång hovpoet och officiell poet. Så prisade han den döde Wellington och den lätta brigadens dödsritt vid Balaklava, sörjde på vers med drottningen och gladde sig med henne över lyckliga tilldragelser inom den kungliga familjen. Tennyson tänkte måhända vid dessa tillfällen utan svårighet de korrekta tankarna, säkert är att han också medvetet sökte göra det, att han ville vara på en gång språkrör och uppfostrare, alltså inom en rimlig gräns uppbygglig.

Genom denna växelverkan mellan händelser, passande stämningar och officiella dikter blev Tennyson utan tvivel för stora grupper den viktorianska tidens överstepräst; Tennyson frågade sig: »Vad bör en poeta laureatus skriva i detta läge?» och menigheten tänkte inför dikterna: »Nu har Tennyson uttryckt nationens känslor.»

För att riktigt klarlägga hur det gick till skulle man studera opinionsläget i England före och efter de mest berömda tillfälligheterna. Men all sannolikhet talar för att hyllningen till den lätta brigaden liksom fördömandet av de revolterande sepoys som »förrädare» bidrog att kristallisera stämningarna under Krimkriget och det indiska upproret och att jubileumsdikterna till drottningen stärkte monarkismen.

»Varför är jag populär?» påstås Tennyson ha yttrat till en vän. »Jag skriver inte vulgärt. Jag tror det är därför att jag är poeta laureatus. Det är ungefär som att vara lord.»

Tesen att Tennyson var representativ för viktorianismen kan stödjas med många andra argument av samma typ. Hans diktböcker hade enorm framgång; den största succén var »Enoch Arden», som trycktes i 60 000 exemplar och på ett år inbragte författaren 6000 pund — ännu i dag beräknas skilda samlingar eller urval av Tennyson säljas i 10 000 exemplar om året. Trots att han levde tillbakadraget, huvudsakligen i en slottsliknande villa på ön Wight, var han utomordentligt känd och populär; härtill bidrog hans perfekt »poetiska» utseende och hans närsynthet, som gav honom distans och värdighet. Hans vänskap med Glad-

stone och hans förtroliga samtal med drottningen var källor till ära och publicitet. Han var den förste diktare som i denna sin egenskap blev lord — baron Tennyson, 1884 — och fick därmed en enastående social prestige. Vid hans död skrev man i tidningarna att en epok var till ända.

Då Tennyson framställs som symbol för sin och Viktorias tid är bedömarna säkerligen starkt influerade av dessa »yttre» förhållanden, av upplagorna, glansen, legenden. Men vad de avser är väsentligen något annat: att Tennyson intellektuellt, moraliskt, ideologiskt var typisk för det viktorianska skedet. Här är bevisningen mera invecklad, skiftande och diskutabel.

I sin biografi över Tennyson »The Pre-Eminent Victorian», söker Joanna Richardson sammanfatta vad som gjorde skalden till en typisk viktorian. Hon framhäver bland andra drag »hållningen till kvinnor: en hållning av dyrkan, puritanism och överlägsenhet».

I detta hänseende är Tennyson förebildlig i liv och dikter. Då han gifter sig vid 41 års ålder med en kvinna som han under ett tidigare skede varit förlovad med var han enligt de grundliga forskningar som bedrivits »sedligt ren». De förälskelser som kunnat uppspåras var av liljevit oskuld, och han själv sade sig aldrig ha »kysst en kvinna i kärlek, utom sin hustru». Hans äktenskap var perfekt i tidens stil: hustrun Emily såg som sin livsuppgift att sköta och skydda den store mannen, och han svarade med hyllning av det kvinnliga, en kanske något förströdd ömhet och en nypa manlig nedlåtenhet.

I dikterna förekommer naturligtvis erotiska, eller åtminstone sexuellt bestämda komplikationer, men dygden segrar eller går under i stolthet, och synden bestraffar sig själv eller blir av andra bestraffad. Lidelsefulla utbrott såsom hos den tidigare Byron och den senare Swinburne, finns inte hos Tennyson; även förvillelsen verkar måttfull och nästan kysk.

Tennyson var, sägs det vidare, viktoriansk i sin tro på vetenskapen och framsteget. Här blir tesen om Tennysons representativitet, både med tanke på viktorianismen och på skalden, mera tvivelaktig. Vad Tennyson angår är det sant att han i sina dikter visade sig ha någon bekantskap med de nya geologiska och biologiska teorierna och att han inte sällan använde uttryck från dessa

områden, liksom skalder i vår tid stimuleras av relativism och atomer. Det är också ostridigt att Tennyson tog utvecklingsläran som stöd för tanken att jorden en gång skulle bli ett himmelrike.

> Not in vain the distance beacons.
> Forward, forward let us range,
> Let the great world spin for ever
> down the ringing grooves of change.

Skalden ser jorden:

> Robed in universal harvest up to
> either pole she smiles,
> Universal ocean softly washing all
> her warless isles.

Men dessa framstegsvisioner har en ytterligt abstrakt karaktär. Någon vital utopism skymtar inte hos Tennyson, lika litet som någon stark inriktning på reformer i samtiden. Tennyson såg i regel det jordiska livet såsom anständigt och uthärdligt endast som en förberedelse för den himmelska evigheten. Utan hoppet om odödlighet skulle vår tillvaro vara meningslös och olidlig; »då skulle inte Gud, utan en hånande djävul ha skapat oss, och jag skulle skaka knytnäven framför hans allsmäktiga ansikte och säga att jag förbannade honom.»

Tron på odödligheten var det centrala i Tennysons religion, en tro som ofta frättes av tvivel. Mycket tyder på att hans melankoli betingades av, eller snarare bestod i, sysslande med dödstankar och möjligheten av ett liv efter detta. Han synes ha vacklat mellan en mera bastant tro, tvivel och en pragmatism som ansåg odödligheten sannolik eftersom människorna inte kunde leva utan hopp. Kristendomens dogmer var prästsonen Tennyson kritisk mot eller likgiltig för. »Det finns någon som vakar över oss och vår individualitet fortlever: det är min tro och det är hela min tro.»

Någon utformad politisk åskådning hade knappast Tennyson, men han berörde i många dikter, liksom i brev och samtal, de frågor som var aktuella i partistrider och parlamentarisk debatt.

Mot den extrema ekonomiska liberalismen av Manchesterskolans typ hyste han ett antagligen av Carlyle inspirerat förakt, uttryckt i beteckningen »bomullsfabrikanter» för frihandelsrörelsens ledare Cobden och Bright.

Han vördade monarkin, överhuset och över huvud taget överheten; med denna konservatism förenades en vag och patriarkalisk social reformvilja. Äkta indignation spåras i några verser som beskriver nöden och prostitutionen i storstäderna. Svårsmält blir kombinationen av respekt för det bestående och medkänsla för de fattiga då han uppmanar slottsägarna att »ett dussin gånger om året öppna sina parker för att låta folket andas». Vänskapen med Gladstone förbittrades av oro för att det liberala partiet skulle gå för långt i demokratiska reformer och rent av hamna i något slags socialism.

Hur Tennyson resonerade i vardagslag framgår av ett yttrande som sonen Hallam citerar i sin biografi: »Jag har ingenting emot att England, då folket blivit mindre okunnigt och mera erfaret i självstyrelse, småningom blir en demokrati. Men våldsam, självisk, oförnuftig demokrati skulle leda till dyrbar byråkrati och en Cromwells järnhårda styrelse.»

Suddigheten i detta uttalande blir än mera påfallande genom att det fälldes år 1887, några år efter den parlamentsreform som givit det stora flertalet myndiga män rösträtt.

Även Tennysons patriotism, insulär och med drag av aggressiv nationalism, påstås vara viktoriansk. Diktaren hyste en generell misstro mot utlänningar, och under krig och konflikter med Ryssland och Frankrike vände han som poeta laureatus sin ilska mot dessa nationer. Med en viss rätt kan man också kalla honom imperialist. Då han förespådde en världsunion — »parliament of man, the federation of the world, when the world at last shall be one» — var det en engelskspråkig och av England ledd värld han drömde om, »a single race, a single tongue». Vid samma tid skrev Gladstone till Tennyson att enligt gjorda beräkningar de anglosaxiska folken om hundra år, 1983, kunde väntas omfatta tusen miljoner människor.

I Tennysons diktning fanns dock knappast någon raschauvinism eller något förhärligande — i Kiplings stil — av Englands välde över de »lägre» folken. Med nationalismen kombinerades

ibland en principiell välvilja mot alla folk. »That man's the best cosmopolite who loves his native country best!»

I flertalet här berörda punkter, av en rad författare åberopade som bevis på Tennysons viktorianism, är det i själva verket tvivelaktigt om Tennyson representerade någon utbredd och solid opinion. Åtskilliga kritiker och historiker är medvetna om dessa svårigheter och söker hävda Tennysons representativitet på mera subtila och svårkritiserade grunder. Det sägs att Tennyson personifierade »den viktorianska kompromissen». Vad menas därmed, om inte att Tennysons uttalanden i tidens frågor var oklara och famlande, att han högstämt förkunnade en förtröstan utan bestämdhet eller förvissning?

Bäst framgår detta kanske av det senaste försöket i genren. Valerie Pitt förklarar i »Tennyson Laureate» att viktorianismen var en kultur i upplösning, att den saknade fasta och allmänna värderingar och en central tradition, att det utmärkande för den var ett slags schizofreni, att alla typiska viktorianer därför var särpräglade och excentriker — alltså var Tennyson en »riktig» viktorian.

»Den bäste poeten i mina riken»

Då posten som poeta laureatus blev ledig vid Tennysons död 1892, ifrågasatte drottning Viktoria att Algernon Charles Swinburne skulle utnämnas.

»Jag har hört sägas», sade hon, »att mr Swinburne är den bäste poeten i mina riken.»

Gladstone, som hört mer om Swinburne och kanske rent av läst honom, avböjde förslaget, sannolikt på skäl som helt passade drottningen. Medan Tennysons poesi var ett monumentalt uttryck för den viktorianska kompromissen — religiös, men på ett så vagt sätt att även moderata fritänkare blev nöjda, patriotisk, men med drömmar om ett nationernas förbund under brittisk ledning — hade Swinburne framträtt som gudsförnekare och republikan. I hans dikter fanns en oroande sensuell hets, och under några år hade han varit känd för systematiskt fylleri.

Men antagligen visste Gladstone inte att dessa vilda skeden nu var passerade. Swinburne bodde vid denna tid sedan länge tillsammans med en äldre herre som var perfekt i pryderi och konventionalism, och under detta inflytande höll skalden på att utvecklas till panteist, mild världsförbättrare och nationalist. Han hade angripit Gladstone för att Gordon i Kartum inte fick hjälp i tid, och under boerkriget uppmanade han sina landsmän

To scourge these dogs, agape with jaws afoam,
Down out of life. Strike, England, and strike home.

Poetens biograf, Humphrey Hare, vars bok om Swinburne kom 1950, valde som motto för sin studie Sainte-Beuves ord att man i skildringar av stora män »måste se allt, undersöka allt och åtminstone antyda allt». Hans bok är också vida djärvare och uppriktigare än den mest lästa tidigare biografin, av Harold Nicolson.

Varför blev Swinburne, uppväxt i en förnäm, förmögen och lycklig miljö, med Eton och Balliol som milstolpar i uppfostringsprogrammet, diktare, revolutionär och förtvivlad vivör? För Hare blir nyckelordet »algolagni», den av Havelock Ellis skapade beteckningen för förening av sadism och masochism. Denna deformation av sensualismen gav, enligt Hare, den olycka, den missanpassning och den lidelse som jämte stor begåvning och en fantastisk versifikatorisk talang gjorde Swinburne till en av 1800-talets mest lysande och originella diktare. Utan tvivel är detta riktigt såtillvida som Swinburnes sexuella aktivitet — av allt att döma begränsad till en mycket kort period — företedde den här antydda abnormiteten.

Men man får ändå intrycket att Hare överdrivit räckvidden av sin synpunkt. Andra författare har framhävt andra närliggande faktorer: det gapskratt med vilket Swinburnes enda frieri besvarades, det löjliga i hans utseende med den lilla kroppen, de smala axlarna, det stora huvudet — enligt alla uppgifter måste Swinburnes yttre ha varit så konstigt att omgivningen och han själv ständigt varit medvetna om saken.

Utan tvivel ses Swinburnes tidigare diktning alltför mycket ur denna speciella synpunkt. »Atalanta in Calydon», mästerverket framför andra, analyseras som en manifestation av »algolagni».

Men den bitterhet, den känsla av förgänglighet och fåfänglighet som bär upp boken synes inte vara särpräglad. Många har liksom Swinburne beskrivit hur gemen Gud skulle vara om han verkligen funnes till. Det finns onekligen intensitet i Swinburnes hat.

The lord of love and loathing and of strife
Who gives a star and takes a sun away;
— — — — — — — — — — — — — — —
Who makes desire, and slays desire with shame;
Who shakes the heaven as ashes in his hand;
Who, seeing the light and shadow for the same,
Bids day waste night as fire devours a brand,
Smites without sword, and scourges without rod;
The supreme evil, God.

Då detta hat mot Gud eller livet slår om till förtvivlan kan Swinburne föra tanken till Levertin.

We have seen thee, O Love, thou art fair; thou art goodly,
O Love;
Thy wings make light in the air as the wings of a dove.
Thy feet are as winds that divide the stream of the sea;
Earth is thy covering to hide thee, the garment of thee.
Thou art swift and subtle and blind as a flame of fire;
Before thee the laughter, behind thee the tears of desire;
And twain go forth beside thee, a man with a maid;
Her eyes are the eyes of a bride whom delight makes afraid;
As the breath in the buds that stir is her bridal breath;
But Fate is the name of her; and his name is Death.

»Atalanta», som kom ut 1865 och genast gjorde den 28-årige författaren ryktbar, är höjdpunkten under det första skedet av söndersliten centrallyrik. Nästa skede är det radikalt politiska, med »Songs before sunrise» (1871) som kulmination. Det republikanska och revolutionära patos som nu blir ledmotivet är inte preciserat — Swinburne var ingen uthållig och klar tänkare — och kan i sina stora och obestämda förhoppningar sägas vara typiskt för tidens intellektuella vänster; de som beundras är Garibaldi,

Mazzini och Victor Hugo, och den som föraktas och hatas framför andra är Napoleon III. Mänskligheten, skildrad som en trupp på marsch, är på väg mot sitt självförverkligande, mot friheten.

> Freedom we call it, for holier
> name of the soul there is none.

Anknytningen till de tidigare dikterna är klar, men Swinburne har fått en tro och blivit till en viss grad positiv och optimist. Vad som förut varit »livet» är nu blott en del av livet, det gamla, traditionella, auktoritära, som skall förintas av frihet och upplysning; det goda hos människorna har hållits nere, men kommer att bryta fram till seger då fjättrarna faller.

Det är en framstegsfilosofi på vers som här utformas, med en slagkraft större än hos någon engelsk diktare efter det tidigare 1800-talets unga revolutionära garde. Gud — »människornas egen skapelse» — kungarna och prästerna skall vika för de tänkare och stridsmän som kräver demokrati och nationell självbestämning i förnuftets och mänsklighetens namn.

Swinburne arbetade oerhört snabbt. Flera av hans största dikter kom till under några dagar av våldsam upphetsning. Hans utsvävningar — kanske egentligen hans spritmissbruk — hotade emellertid under 1870-talet att ödelägga hans arbetsförmåga och hälsa. Hans konstnärsvänner inom den prerafaelitiska kretsen — under ett par år bodde han tillsammans med Dante Gabriel Rossetti — var inte i något hänseende puritaner, men Swinburnes excesser gjorde dem förskräckta. De har beskrivit hur han vid bjudningarna efter en stund av blyghet övergick att dominera med lysande och alltmer extravaganta monologer för att sedan bli direkt skränig och till slut stupfull; det påstås att man ofta fäste en adresslapp i hans överrock före festen. Då och då inskred hans far, en gammal korrekt men relativt tolerant amiral, och Swinburne fick under några veckor på familjegodset restaurera sig och arbeta. För varje år blev det tydligare att han hotades av kronisk alkoholism.

Räddningen blev egendomlig. Advokaten Watts-Dunton, som sökte tillfredsställa en olycklig kärlek till litteraturen genom att affärsmässigt och personligt ta sig an diktare, förmådde år 1879

Swinburne att dela bostad. De köpte ett litet hus, The Pines, i förstaden Putney Hill. Under trettio år, till Swinburnes död 1909, bodde de där tillsammans. I beskrivningarna av Watts-Dunton möter ofta ett visst förakt för brackan vid sidan av beundran för den otroligt generöse och självuppoffrande vännen. Enligt flera uppgifter hade Watts-Dunton en säregen värme och charm; inte minst den unga kvinna med vilken han på gamla dagar gifte sig har vittnat till hans förmån. Säkert är att Watts-Dunton länge var sjukvårdare, för att inte säga fångvaktare. Från konjak drevs Swinburne över till portvin och från portvin till bordeaux; efter några år var han nöjd med ett glas öl efter den obligatoriska långa förmiddagspromenaden.[1] De båda vännerna reste aldrig utomlands, på sin höjd till en badort för några veckor; småningom drog de sig tillbaka från allt umgänge. Dag följde på dag enligt ett i detalj fastställt schema — utanför sjukhus och fängelser har nog aldrig ett så regelbundet liv genomförts.

I denna miljö vissnade skalden sakta, men en trygg, belåten människa växte fram. Varje kväll föredrogs de under dagen författade verserna för Watts-Dunton; denne var alltid tillfredsställd, och Swinburne litade alltmer på hans omdöme. Medan åren gick förvandlades stilla perspektiven på livet. Havet, som Swinburne fick se en gång om året, ersatte den erotiska passionen, mänskligheten broderskap tycktes redan vara förverkligat i det brittiska imperiet, friheten blev inte något mystiskt och underbart, utan den ordning som upprätthölls av rödrockarna på den långa frontlinjen, Gud erkändes aldrig, men en personlig tillvaro efter döden gav tillräckligt av förtröstan.

Vid sin död var Swinburne, liksom sina förfäder, en nära nog fulländad engelsk gentleman.

[1] Enligt E. F. Bensons memoarer skulle Swinburne dock i hemlighet ha förtärt en flaska bourgogne på restaurant före lunchen.

Försångaren Kipling

Take up the White Man's burden —
Send forth the best ye breed —
Go bind your sons to exile
To serve your captives' need;
To wait in heavy harness
On fluttered folk and wild —
Your new-caught, sullen peoples,
Half devil and half child.

Rudyard Kipling — författaren till denna imperialismens rimmade programförklaring — liknar i mycket de antropologer som efter några års studier hos ett vilt folk tillbringar livet med att sortera, kommentera och publicera anteckningarna. De yttre äventyren i hans liv var begränsade: den store skildraren av stormar och strider reste alltid första klass ångbåt och befann sig blott ett par gånger under ett par timmar i närheten av skottväxling.

De viktiga data i Kiplings liv är väl kända: den ohyggliga inackorderingstiden i England mellan 6 och 12 års ålder, lysande och knappt skildrad av Kipling själv, de hektiska journaliståren i Indien, världsberömmelsen genom ett par band dikter och noveller vid tjugufem år 1890. Sedan kom, särskilt efter giftermålet 1892, den långa tiden av huslig idyll och lugnt arbete, avbruten av resor och flyttningar, som på grund av förmögenheten och prestigen lätt kunde inpassas i hemlivets milda och ombonade lycka. Någon andlig utveckling, med kriser av spänning och förtvivlan, fanns inte i detta liv. Draget av välartad, aktiv och utåtriktad ungdomlighet förblev härskande, den väldiga begåvningen och fantasin förblev stängd för alla mera oroande andliga äventyr.

Kipling blev tidigt, och lär fortfarande vara, en av världens mest lästa författare. Vid hans död år 1936 hade hans engelske förläggare sålt hans prosaberättelser i sju miljoner exemplar. Motsvarande amerikanska upplaga var åtta miljoner. Medan publiken i huvudsak varit trogen, har kritikens uppskattning i hög grad skiftat. Världsberömmelsen ackompanjerades av kritikens lov, även om en och annan highbrow opponerade. Nobelpriset 1907 är blott ett av de många bevisen för den litterära positionen.

Men redan vid tiden för det första världskriget började bilden av Kipling som »ett fall av hämmad utveckling» slå igenom. Hans imperialism, hans hatsånger, hans drag av ondsint boyscout färgade uppfattningen, och att beundra Kipling ansågs under ett par årtionden vara ett tecken på efterblivenhet och enfald. Nu tycks hans rykte vara i stigande. Några av de författare som under senare tid hört till auktoriteterna just bland highbrows har prisat Kipling. I ett brev till brodern William kallade Henry James Kipling »det mest fullständiga geni som jag någonsin mött» — han betonade dock att han skilde mellan geni och intelligens. Henry Adams talar efter en gemensam resa om sin beundran för Kiplings munterhet och kvickhet. För vår tids syn på Kipling är sannolikt det viktigaste att T. S. Eliot berömt hans dikter och försvarat hans idéer.

Idéhistoriskt framstår Kipling som den främste litteräre representanten, kanske den främste propagandisten över huvud, för den brittiska imperialismen, för strävan att bevara, konsolidera och utvidga imperiet. Till tiden sammanföll hans blomstringsperiod med den imperialistiska politikens seger. Hans mest berömda dikter — »The English Flag» med raderna »What should they know of England who only England know?», »Recessional», den här citerade »The White Man's Burden», »The Absentminded Beggar» — blev liksom berättelserna från Indien eggelser och symboler av omätlig betydelse för denna blandning av kallelsetro, nationalism och exotism. Ehuru Kipling ofta stod kritisk till Amerika, kunde den engelska imperialismen i hans gestaltning smälta samman med den amerikanska till en anglosaxisk maktlära. Kriget mot Spanien och erövringen av Filippinerna betydde för vida kretsar i USA detsamma som Sudan- och boerkrigen för det tongivande England, och det är betecknande att sydafrikanen Cecil Rhodes, den mest engagerade av dem alla, drömde om ett gemensamt anglosaxiskt världsvälde.

Imperialismen har kritiserats på grunder som i våra dagar är alltför kända för att behöva refereras. Imperialisterna har också föraktats såsom mänskligt underlägsna — inställda på det yttre och ytliga, känslokalla, aggressiva och maktlystna av inre tomhet. Det är lätt att förstå dessa anklagelser. Kipling, Rhodes, Theodore

Roosevelt och deras medbröder ter sig ofta i tal och skrift som förvuxna tolvåringar. Kipling skrev förtjust om sitt gängs bedrifter i skolan och Roosevelt älskade att kalla sig själv d'Artagnan och de främsta ministrarna Athos, Porthos och Aramis. Det är något obehagligt över den muntra överlägsenhetskänslan, pratet om den fysiska duktigheten — både Roosevelt och Kipling var små karlar med svag syn, ivriga att härda och stärka sig — och manlighetskulten med dess kyska beskyddande av svaga kvinnor.

Romantisering av imperiet med dess avlägsna och främmande länder, av ämbetsmännen som förvaltade och soldaterna som försvarade och erövrade var väsentliga ting i den imperialistiska propagandan. De som ursäktar och försvarar har med all rätt betonat den självkritik och realism som förenades med romantiken. Kipling blottade vissa svagheter i det engelska styret i Indien, hans soldater är inte polerade hjältar, utan cyniska, supiga, flickjägare, ofta brutala. Men romantiken blir dock dominerande. Affärsintressena glöms bort, ämbetsmännen är redo att offra allt för de människor de skall tjäna genom att styra, soldaterna har trots allt ett ömt och hungrigt hjärta. Genom den ökade realismen blir blott romantiken en smula subtilare. Fred är naturligtvis bättre än krig — det säger Kipling ofta — men hur festligt är inte kriget i alla fall! Det bör understrykas att generositet mot de besegrade framstod som självklar. Kipling hörde till dem som tidigt predikade försoning efter boerkriget.

En bra bild av dessa stämningar kan endast vinnas genom en analys, som såvitt jag vet aldrig gjorts. Som exempel på svårigheterna tar jag Kiplings dikt »Loot» (rov, byte). Här skildras i eggande rytmer hur det går till att pressa fram byte från infödingar. En av Kiplings biografer, Edward Shanks, finner dessa verser avskyvärda; »den som kommenterar Kipling rodnar då han söker komma med en förklaring». Eliot åter förklarar att Kipling självfallet inte försvarar plundring genom att låta en soldat besjunga dess behag. Enligt min mening måste dikten genom sin glada beskrivning av brottet bli ett slags ursäkt för det:

Now remember when you're 'acking round a gilded Burma God
That'is eyes is very often precious stones;
An'if you treat a nigger to a dose o' cleanin'-rod
'E 's like to show you everything 'e owns.

Denna dikt påminner om de belåtna reflexionerna i pojkboken om den duktige Stalky och hans kamrater:

»Tänk Er bara Stalky släppt lös på sydsidan av Europa med tillräckligt många sikher och möjlighet till byte. Tänk på det ordentligt.»

Vad var målet för denna imperialism?

Vad Kipling förkunnade var ungefär detsamma som andra propagandister på 1890-talet; den kanske främste var Benjamin Kidd. Det gällde, främst för anglosaxarna, som representerade »en högre typ av social ordning», att enligt »ett civilisatoriskt förtroendeuppdrag» uppfostra de underlägsna folken. Härför behövdes »humanitet, styrka, karaktärsfasthet och omedelbar pliktuppfyllelse utan tanke på storslagna och utopiska mål». Om Kipling sökt systematisera sin åskådning, hade det säkerligen skett i dylika formuleringar. Hans nyckelord var *lagen,* varmed menades ordning och hierarki. Lagen och det tekniska framsteget var erövrarnas gåvor till de primitiva folken. Härskarna måste ha en stark känsla av ansvar för sin förvaltning. Högmod, skryt och veklighet bannlystes; denna tankegång präglar »Recessional». Deras plikt var, liksom en gång romarnas, att civilisera, och civilisation betydde i första rummet ordning, sammanhållning mellan befallande och lydande. Utanför denna ordning stod barbarerna (lesser breeds without the Law), till vilka Kipling vid skilda tillfällen synes ha räknat alla andra folk, även amerikanerna.

Inom denna imperialism kan två riktningar urskiljas, om man så vill en vänster- och en högerriktning. Vänsterriktningen, som även omfattade ledarna av Fabian Society i den tidens England, betonade att målet måste vara de underlägsna folkens utveckling till fullt likaberättigande, till nationell självständighet. Den riktningen har blivit den segrande, och de länder som nu blivit helt fria kan sägas utvecklade efter vänsterimperialisternas mönster. Högerimperialisterna bestred knappast denna målsättning, men den var för dem avlägsen intill overklighet; det centrala var ledningen, herraväldet, ordningen. Det är uppenbart att Kipling hörde till denna riktning och att hans uppfostringstanke smälter samman med erövrarens stolthet. Detta sammanhänger med hans inrikespolitiska hållning. Han var extrem tory, inte antidemokrat, men

misstrogen och halvt föraktfull mot demokratin. Den sociala hierarkin och den starka traditionen var för honom l a g e n i England.

I Victorian Studies har Noel Annan publicerat en intressant artikel om Kiplings plats i idéhistorien. Annan betonar att Kipling sedan årtionden betraktas mindre från konstnärlig än från moralisk och politisk synpunkt. Man anklagar honom för konservatism och imperialism av vulgär typ — »lägre medelklass» enligt Lionel Trilling — för cynism och brutalitet. Men Kiplings hållning bör, skriver Annan, ses ur ett större perspektiv. Kipling var den ende engelsman som kan jämföras med »de kontinentala sociologer — Durkheim, Weber och Pareto — som revolutionerade samhällsforskningen i början av detta århundrade». Om icke detta beaktas, är det omöjligt att uppskatta Kiplings originalitet och betydenhet.

Utgångspunkten för denna tankegång kan anges med en sats av Taine, som Annan underligt nog inte citerar: »Ett mänskligt samhälle är en stor och invecklad sak.» Det är en äkta konservativ reflexion, en sammanfattning av vad som sagts från Hobbes och Burke fram till våra dagar. Det är så märkvärdigt och så betydelsefullt att ett samhälle finns och upprätthålls att alla medel för detta stora mål måste anses rättfärdiga och alla försök att grundligt reformera det bestående måste ses med misstro.

»Medan för de flesta författare samhället är bakgrunden till eller ger intressen åt eller är ett direkt hot mot deras gestalter, är för Kipling själva existensen av samhället ett problem», förklarar Annan.

Detta sammanhänger med att Kipling i ungdomen levde i Indien, där lugn, ordning och trygghet, alla de elementära förutsättningarna för ett samhällsliv, ständigt var hotade, medan hans engelska kolleger utgick från den självklara stabiliteten och fastheten i hemlandets politiska och sociala struktur.

Därför blev Kipling, fortsätter resonemanget, inriktad på att samtidigt studera och försvara det för en samhällsbildning oundgängliga. Hit hör en stark auktoritet, möjligheten och viljan att bruka våld för att säkra denna auktoritet, beteendemönster som ger en viss enhetlighet, föreställningar som inger vördnad och solidaritet, institutioner och samhällsskiktningar som fostrar till bildandet av en hierarki och till utövandet av bestämda samhälls-

funktioner — allt detta är »lagen» för att bruka Kiplings favoritord.

Hur uppbyggnaden av nödvändiga organ och ideal sker, hur byggnaden är beskaffad var för Kipling av sekundär vikt — det väsentliga var att samhället fanns och kunde fungera. Det var inte så viktigt om auktoriteten var hård och godtycklig eller »om vanorna eller moralen eller religionen var rättfärdiga eller orättfärdiga», om familjen och skolan — de två viktigaste fostrande anstalterna — var godtagbara från någon bestämd etisk eller ideologisk synpunkt. Frågan var: »Vad håller ihop samhället?», inte om det hölls ihop på ett mer eller mindre idealiskt sätt. Därmed blev det naturligt att indirekt eller direkt försvara imperialism, förtryck polisvälde, illusionism och att avvisa upplysning, utjämning, demokrati.

Annan utför denna tankegång med skärpa och brio. En svaghet synes vara att han tar den litet för högtidligt. Det är här fråga om gammal hederlig konservatism, som genom att framhäva betydelsen av det sociala minimum kommer att bortse från eller i varje fall nedsätta behovet av reformer och förändringar. De moderna sociologer Annan åberopar — utom de förut nämnda särskilt Malinowski — har endast i detalj och med vetenskapliga eller alltför ofta kvasivetenskapliga metoder utformat teserna. Genom den sociologiska apparaten gör Annan Kiplings ståndpunkt onödigt subtil och intellektuellt reflekterad.

Viktigare är en annan anmärkning. Kiplings imperialism och konservatism har inte angripits endast eller huvudsakligen från något slags teoretisk synpunkt, utan därför att den synes innesluta en personlig hårdhet, en okänslighet för mänskliga lidanden, ibland till och med belåtenhet eller glädje inför lidandet. Då de Maistre skrev att bödeln var samhällets stöttepelare hade han självklart rätt såtillvida som intet samhälle kan bestå utan en organiserad våldsmakt. Det otrevliga med de Maistre var att han med sådan förtjusning skrev om bödelns oumbärlighet. På samma sätt är det med Kipling. Den sidan av saken har Annan i sin sociologiska upptäckarglädje glömt bort.

Byggde imperialismen hos Kipling på några rasföreställningar eller ansåg han den engelska eller anglosaxiska överlägsenheten

vara tillfällig och miljöbestämd?

Engelsmän som skriver om Kipling fritar honom i stort sett från rasfördomar. De tycks inte ha klart för sig att dessa föreställningar för sextio år sedan var av en stark vetenskaplig skola bevisade insikter. Som skäl för sin uppfattning kan de särskilt anföra att ordet »vit» av Kipling i anknytning till ett vanligt språkbruk inte användes bara om människor med vit hudfärg, utan också om svarta och gula, som förtjänade aktning. Vit skulle alltså egentligen ha betytt bara en bra människa; vi skulle stå inför samma ordlek som då Fichte sade att tyskarna var bra och samtidigt kallade alla bra människor för tyskar. Men det är tydligt att man med detta påpekande inte kommer ifrån tron på en korrelation mellan vithet och förträfflighet; man bara uttrycker saken mera komplicerat. Att Kipling var full av primitiva föreställningar om vissa rasers eller folks »natur» framgår klarast av de i förbigående fällda uttalandena i saken i självbiografin »Something of myself».

Fanns det någon likhet mellan Kiplings imperialism och fascismen eller nazismen?

Biograferna avvisar med indignation den tanken. Det är emellertid orimligt. Den engelska form av nationell extremism som Kipling representerar — med Carlyle, Ruskin och många andra som kolleger — har utan tvivel både beröringspunkter och förbindelselinjer med fascism och nazism. Detta hindrar inte att den brittiska och den amerikanska nationalismen varit ojämförligt mera human och tolerant och att Kipling helhjärtat avskydde sin tids diktatorer.

(Denna uppsats utgår från Carringtons stora biografi. I fråga om senare litteratur vill jag särskilt hänvisa till den danske professorn Bodelsens arbeten.)

Fulländad general: Wolseley

I England uppkom på 1870-talet ett uttryck, »all sir Garnet», som fortfarande lär användas ibland (jag har aldrig hört det). Orden betyder ungefär detsamma som »all right», »O K», »allt i sin ordning». Upphovsmannen, inte till ordet, men till idén att använda det, var Garnet Wolseley (1833—1913), general och fältmarskalk, den mest berömde och säkerligen den främste brittiske krigsledaren mellan Wellington och — förslagsvis — Kitchener, Wavell, Alexander eller Montgomery. »Alla brittiska soldater under den viktorianska tiden var dvärgar i jämförelse med honom», skriver Julian Symonds, framstående historiker likaväl som diktare och deckarförfattare. Wolseley fick sina belöningar, adlad och general på 1870-talet, viscount av Kairo 1885, hedersgåvor från parlamentet på en miljon kronor, överbefälhavare på Irland 1890—95, fältmarskalk 1894, överbefälhavare för armén 1895—1900. Men han var nästan alltid, utom under fälttåg och bataljer, bitter och missnöjd: irriterad över försvarets dåliga organisation, den konservative kunglige militärchefen hertigen av Cambridge, det liberala partiet, som inte hade sinne för imperiet, de enfaldiga kollegerna, de långa luckorna mellan krigen, bristen på tillräckliga prov för den egna storheten. Han dog strax innan det äntligen blev ett ordentligt krig, men då var han gammal och förslöad och nästan glömd. Begravningen vid Wellingtons sida blev en sen upprättelse: de paraderande trupperna representerade regementen med anknytning till Wolseleys bragder och därmed minnen från Krim, Burma, Indien, Kina, Kanada, Västafrika, Sydafrika, Egypten.

Händelsevis har under det senaste året en rad böcker utkommit, som helt eller delvis ägnats Wolseley eller något av hans fälttåg. Han har själv skrivit några historiska och försvarspolitiska skrifter

och två band memoarer — de senare ganska dåliga, vittnesbörd om att han vid den tiden, 1903, höll på att förlora minnet. Vad var det märkvärdiga med Wolseley? Främst säkert att han kombinerade tre figurer: den kallt och skickligt beräknande generalen, hjälten, som kunde tävla med Gordon — lika modig och stridslysten men inte så galen — den intellektuelle, som umgicks på jämlik fot inte bara med J. A. Froude, Edmund Gosse och den för sina usla verser ihågkomne poeta laureatus Alfred Austin, utan också med den i vår tid mest ärade av senviktorianismens andliga dignitärer, Henry James.

Wolseley fick sitt första självständiga större uppdrag i Kanada 1870 för att kuva ett indianuppror vid Red river, hundratals mil från de stora engelsk-franska besättningarna. Sedan var han befälhavare vid erövringen av Ashanti, slutförde som guvernör i Natal zulukriget och tog Cetewayo tillfånga 1879, besegrade Arabi pasha vid Tel-el-Kebir och befäste väldet över Egypten 1882, sökte undsätta Gordon i Kartum 1885 men kom ett par dagar för sent. I flera av dessa fälttåg var Wolseleys armé ytterst liten, några tusen man, av vilka ofta blott en del var engelska soldater, i aktionen mot Arabi kommenderade han 40.000 man. Några av expeditionerna tog åtskilliga månader i anspråk, den mest gloriösa, mot Arabi, endast tre veckor. Bataljerna var i regel enkla i den meningen, att de brittiska trupperna i vapen och disciplin var överlägsna; fick man fienden under ögonen, gällde det att »avskjuta» (jakttermen) så många som möjligt på minimitid. Det var kolonialkrigens gyllene tid: små styrkor, stora strapatser, små förluster, stora vinster, en glansfull hemkomst för segrarna, bilder i de illustrerade tidningarna, beskäftigt beröm i Times, middag eller mottagning hos drottningen, som ömmade för sin älskade armé och dess ära.

Att Wolseley blev upphovsmannen till »all sir Garnet» och kallades »vår ende general» berodde på något annat än äran och segrarna — de var självklarheter. Han var organisatören framför andra. Krigshistorien består som bekant till stor del av sorgsna rapporter om för sen ankomst eller ankomst till fel ställe: divisionen X går till angrepp klockan 7 på morgonen i stället för klockan 4 eller ankommer till byn Y i stället för byn Z. Sådant förekom-

mer inte i Wolseleys verksamhet. Han var en mästare i beräkning av egna och fientliga styrkor, i klarläggning av terräng och avstånd, i planering av tider och samverkan. Han brukade litet skrytsamt förklara, att han skulle vara där eller där den dagen eller under den veckan och fick nästan alltid rätt. Han genomförde sina operationer på minimitid, med minimikostnad och med minimiförluster.

I denna sin planmässighet tycks Wolseley ha varit tämligen ensam bland de högre militärerna omkring 1870 eller 1880, ja, sannolikt ännu senare. Den gamla respektabla formen av utbildning och förberedelse var exercis: bataljerna sågs gärna som praktiserande parader, någon generalstab förekom inte, ordning och mod var de stora värdena — ett system som katastrofalt triumferat under Krimkriget. Många av de äldre, särskilt den fredlige härförstöraren hertigen av Cambridge, såg Wolseley som en vulgär reformator, en pedant inte i officers- utan i bokhållargenren. Wolseley föraktade vad han kallade gamlingarna, åsnorna och perukstockarna och samlade kring sig unga, intelligenta och ännu läraktiga officerare. Många inom Wolseleys »ring» eller »gäng» blev betydande militära ledare, medan andra som Colley vid Majuba, stupade tidigt, eller som Buller vid Tugela, förlorade säkerhet och initiativkraft, då de måste strida ensamma, utan mästaren som trygghet och inspiration.

Men Wolseley var sannerligen ingen »civil» general, ingen »skrivbordsgeneral». Som befälhavare blev han uppskattad av alla för sin omsorg om trupperna, sin uthållighet och sin likgiltighet inför faran. Som ung officer, med tjänstgöring i Burma, på Krim, i Indien under upproret och i Kina visade han en djärvhet, ett dödsförakt, som även i denna det fysiska modets gyllene tid var ovanliga. Gång på gång blev han svårt sårad men fortsatte att strida eller åtminstone kommendera, tills fäktningen var slut. Memoarerna och brev från äldre dagar tyder — även om de kan vara något präglade av minnets försköning — på en upprymdhet och hänförelse i strid, som för de flesta av oss ter sig abnorm; han kunde gott, som Ernst Jünger, ha skrivit om liklukten som »offensivparfymen». Ett anfall gav en känsla av »extatisk upphetsning», av »ren och upphöjd glädje», en kväll i en utsatt skyttegrav fram-

för Sevastopol var »ett stort nöje», världen syntes för honom och hans kamrater »skapad för deras egna vilda förströelser, av vilka kriget med sin berusande spänning var den största». Hans längtan att komma ut i Krimkriget, dit hans regemente från början inte sändes, var så stor, att han kallar den »ett slags galenskap — men jag var klok nog att förstå att den var det». Wolseley var i vissa punkter överkänslig, och han pinades av att se rått kött eller känna lukten av det, men synen av en död kamrat lämnade honom »lika likgiltig som inför en hund jag dödat hemma».

Denna hållning slog igenom även i hans åsikter. På ett sätt, som på den tiden inte var ovanligt, talade han om kriget som något sublimt, som ledde till glömska av det själviska och materiella, om storheten i att dö för England. »Ett folk som lever under vår styrelse och vars överklass... lever som prinsen av Wales och hela hans vidriga sällskap av män och kvinnor, kan räddas från undergång endast genom en sådan omvälvning som ett stort krig.»

I hans »Fickbok för soldater» fanns grovheter som även på den tiden syntes svårartade; soldaterna borde »lära sig att förakta det civila livet», de skulle inte »bringas under det förvekligande inflytandet av gamla män och anständiga kvinnor». Han kallade sig »en jingo bland jingos» och föraktade liberaler och fredsvänner — när drottning Viktoria skandalöst nog till Wolseley uttryckte sin avsky för Gladstone, då premiärminister, fick hon ett förtjust instämmande.

I Wolseleys åskådning eller karaktär fanns dock inte, synes det, något av den religiöst färgade fanatism, det människohat, den besatthet, som utmärkte Gordon. Men han ansåg Gordon vara den störste man han träffat, vid sidan av sydstatsgeneralen Robert Lee — lycklig, lugn, utan ängslan eller mörker i sitt patos. Omdömet tyder på en viss komplikation hos Wolseley.

Wolseley var, medvetet och stolt, intellektuell likaväl som intelligent. Han läste mycket utanför facklitteraturen, skrev ambitiösa böcker, ville umgås med storheter helt utanför omgivningen. Det fanns ett drag av snobberi och nedsättningsvilja i detta, riktat mot de illitterata generalskollegerna; då han från Ashanti sände några konstiga pjäser till sin hustru (i det till synes lyckliga och jäm-

bördiga äktenskapet) skrev han ungefär: de kan ju vara bra att ha som samtalsämnen, då vi har idioter på tebjudning. Men det fanns nog också något äkta, trots skymten av överansträngning och överdrift. Han tyckte det var roligt att prata på ett annat och »högre» plan än det vanliga.

Från vänskapen eller bekantskapen med Henry James finns några vittnesbörd. De samtalade ivrigt, Wolseley berättade koncist och klart om sina erfarenheter, James var som alltid utförlig, svårbegriplig och invecklad — med ständiga pauser, omtagningar och reservationer. James synes ha glatt sig åt att tala med en krigare; till hans intressen hörde militär historia, och mellan petandet i formuleringar drömde han ibland om trummorna vid Friedland och Gettysburg. Då Wolseley sände James sina memoarer, fick han ett tackbrev som, även om man rabatterar den vanliga artigheten och förljugenheten, tyder på att James, så abnormt avskuren från yttre upplevelser, älskade den sortens litteratur som en hälsning från handlandet och »livet». »För en stackars fredens och lugnets mask som jag — med en viss intelligens i alla fall — är intresset att på detta sätt komma i kontakt med ett militärt temperament och en typisk militär oemotståndligt — att komma så nära (relativt sett) de egenskaper, som formar den lysande handlingsmänniskan. Det är dessa egenskaper, till skillnad från mina egna, som är romantiska, av och med och för dem har ni alltid levat, jag känner som om jag aldrig frågat och utforskat er nog... Jag skulle vilja ge allt (också Lamb House) för en timme av ert medvetande, då ni ser tillbaka...»

Wolseley var en betydande och fängslande man. Ändå tycker man inte riktigt om honom — som den tokige Gordon eller den evige kavallerilöjtnanten Roberts. Kanske är det över honom något alltför ansträngt och ärelystet, inte bara överlägsenhetskänsla utan — vilket kunde ha varit obehövligt — överlägsenhetshets; han ville ständigt och på skilda områden vinna nya segrar, visa sig ännu duktigare, kanske driven av en leda som aldrig slog ut i självanalys och fantasier om räddning på ett annat plan. Slutet på hans yrkesliv blev en mild, beslöjad och uttänjd tragedi — ungefär som han sett Napoleon i sin bok om kejsarens »nedgång och fall». Överbefälhavaren, fruktad och/eller beundrad av alla, befanns

vara på gränsen till oduglighet, minnet svek honom, han glömde överenskommelser och dikterade brev, började säga alltför skilda ting till alltför olika människor. Hans förakt för andra ökades då han själv började bli föraktad. Och så blev det den ett år äldre Roberts, den föraktade medtävlaren, som fick rädda imperiet i boerkriget, bli earl av Pretoria, vinna en nationalbelöning på två miljoner och i triumf vända åter till London för att ännu i många år vara krigsledaren, hjälten och förkunnaren framför andra generaler.

»En stor kristen soldat»

Då budskapet om general Charles George Gordons död nådde England i februari 1885 framkallade det enligt alla vittnesbörd en stämning av sorg och förbittring som har få motsvarigheter i Englands historia.

Drottningen var förtvivlad och ursinnig, premiärministern Gladstone kallade i parlamentet Gordon »en hjälte bland hjältar», en nationell kult av den döde uppstod utan like i nyare tid — en ström av predikningar, broschyrer och böcker, klubbar stiftade för att verka i Gordons anda, fönster dedicerade till Gordon i kyrkor och katedraler. Och fortfarande är Gordon ett stort namn i England, nämnt i varje skolbok, känt av alla, säkert mera levande än någon annan generals mellan Wellington och Montgomery. En hel litteratur handlar om Gordon, under ett år på 1950-talet kom tre nya biografier.

Vilka är orsakerna till Gordons berömmelse förr och nu?

Som brittisk officer hade Gordon knappast varit mer än en vanlig gradpasserare. Han hade inte deltagit i något engelskt krig annat än som subaltern, på Krim 1855, i Kina 1860—1862. I huvudsak hade fortifikationsofficeren Gordons kommenderingar gällt befästningsarbeten i England och gränsregleringar i Östeuropa och Främre Orienten. Han hade inte som de andra ryktbara viktorianska generalerna — Napier, Lawrence, Wolseley, Roberts — i Indien, Afganistan eller Afrika befäst eller utvidgat imperiet.

Men Gordons bedrifter hade under två tidigare skeden varit första klassens nyheter. 1863—1864 undertryckte Gordon, anställd av européerna i Shanghai och den kinesiska regeringen, det stora Taipingupproret, som med sina väldiga framgångar i den rika Yangtsïdalen hotade Kinas enhet. De sammanrafsade legotrupper på några tusen man som stod under hans befäl kallades redan förut »den alltid segerrika armén». Under Gordon kom de att göra skäl för detta namn. Berättelser om hur Gordon, med en cigarrett i munnen och en promenadkäpp som enda vapen, först rusade genom bräschen i stormade städer hörde under något år till den brittiska publikens glädjeämnen. Tio år senare, 1874—1879, var Gordon av den egyptiske kediven anställd som guvernör i Ekvatorialprovinsen och sedan i Sudan med huvuduppgift att utrota slavhandeln. Även här gjorde han insatser som visserligen var mera spektakulära än bestående, men som vittnade om hans mod och hans »magnetiska» personlighet. De snabba kamelritterna, slavhandlarnas och hövdingarnas fruktan för Gordons klara och fasta blick, andan av asketism och fanatisk kristendom blev viktorianska legender.

Någon viktig post i Englands tjänst fick Gordon dock inte. Många ansåg honom vara överspänd, halvtokig, lämpad endast för irreguljära företag och tjänster. De följande åren var Gordon tjänstledig eller verksam i befattningar utan vikt. Ett år var han guvernör på Mauritius.

Det fanns alltså en bakgrund till Gordons berömmelse då han stupade 1885 vid 52 års ålder. Men folksorgen och folkkulten betingades främst av hans sista företag och dess tragiska slut.

Då mahdins uppror hotade Egyptens välde i Sudan hade den engelska regeringen — på grund av Englands obestämda protektorsställning i Egypten — anmodat Gordon att resa dit. Vad han skulle göra var inte klart. Det talades om utrymning av de egyptiska garnisonerna i Sudan och om en undersökning av läget, men antydningar gjordes om att Gordon kanske kunde göra något annat och mera. Gordon blev emellertid innesluten i Kartum som stadens guvernör. Efter tio månaders belägring stormades staden av mahdin, och Gordon, ensam kvarblivande europé, dödades.

Under nära ett år hade då allmänheten, parlamentet och regeringen diskuterat Gordons öde. Opinionen, eggad och uttryckt i

rasande presskampanjer, tvang småningom Gladstone att sända ut en engelsk-egyptisk expedition under Wolseley för att rädda Gordon. Den 26 januari 1885 intogs Kartum; två dagar senare nådde expeditionens första ångare staden. Gordons tidigare rykte, berättelserna om hans död, den långa väntan på expeditionens utsändande, dess framkomst *så litet* för sent, det pittoreska och hemska över miljön, den spirande ideologiska imperialismen, de konservativas vilja att komma åt Gladstone och hans regering, självrannsakan och fruktan för nederlag hos de liberala ledarna — allt detta låg bakom sorgen, förbittringen och kulten kring »den store kristne soldaten» Gordon.

Att Gordon ännu väcker intresse beror naturligtvis mycket på de spännande och märkliga yttre händelserna i hans liv. Kinakriget, raiderna i Sudan och belägringen av Kartum tar den största platsen även i de nya biografierna. Den enda reflexion som tränger sig på vid läsningen av dessa berättelser är att ingen skildrare lyckats klargöra vad Gordon verkligen uträttade. Den bild man får av hans bragder är romantisk och otydlig: krigsledaren och administratorn skyms bort av hjälten, som erövrar städer och kuvar slavhandlare genom kupper och makt över människor. Kanske beror det rapsodiska i framställningarna väsentligen på det torftiga källmaterialet, till stor del Gordons egna brev och anteckningar. Försök till källkritik och forskning i mera egentlig mening har knappast gjorts, och möjligen är sådana försök dömda att på varje punkt medföra osäkerhet. Alltnog, den konventionella bilden av Gordons insatser är orubbad.

I allt högre grad har intresset kommit att gälla mannen och inte verket. Kristna hjältar är det gott om under detta skede av Englands historia med dess många små krig, som redan för samtiden och än mer för eftervärlden blev nästan idylliska, stoff för skisser om mod och dygd, tjusande reportage och granna teckningar i den frambrytande pressen. Gordons jämnårige kollega lord Roberts var en sådan hjälte, av allt att döma mera begåvad och i varje fall ojämförligt mera framgångsrik än Gordon. Roberts fick Viktoriakorset under det indiska upproret, han ledde fälttåg i Afganistan och Sydafrika där han reellt var chef under boerkrigets avgörande skede. Han skrev också glänsande memoarer. Men Roberts, lika

from, ädel och modig som Gordon, var, om man bortser från dessa dygder och den stora begåvningen, ordinär och ointressant. Det konstiga, motsägande, halvgalna hos Gordon har fängslat.

Gordon var inte kristen i konventionell mening, inte heller i den något aktivare mening som illustreras av Roberts' eller Wolseleys böner och förtröstan. Han var besatt av religiös tro och religiösa problem.

Livet i form av strider, arbete och umgänge var för honom åtminstone under långa tider något främmande och förhatligt. *Verkligheten* var främst bibelläsningen och grubblet, redovisat i de otaliga långa breven till systern Augusta. I många hänseenden var religiositeten ytterligt primitiv. Gordon sade sig tro på varje ord i Bibeln, han funderade mycket över vilken frukt den förbjudna frukten egentligen var och var Eden hade varit beläget, han tillbragte under den långa Englandsvistelsen 1865—1871 den lediga tiden med att dela ut och vid vägar och stigar gräva ned små traktater som han själv författade. Det primitiva draget sammanhängde med en ovanlig obildning, som hans levnadstecknare avslöjar men inte betonar. Gordon tycks nästan aldrig ha läst någon annan bok än Bibeln, och han saknade på grund av sin rent militära uppfostran även den bekantskap med de klassiska författarna som vid denna tid gav flertalet överklasspojkar åtminstone en aning om intellektuell kultur.

En asketisk moral var konsekvensen av Gordons tro eller sanktionerades genom denna tro. Då han var ensam bestod måltiderna ofta av bröd och mjölk, som han åt stående vid den byrå där maten förvarades. Det mesta av lönen gick till välgörenhet och understöd åt släktingar. Då Gordon erbjöds en ny befattning, var hans första omsorg att få lönen sänkt. I detta och i vissa andra fall ligger det nära till hands att ana ett visst effektsökeri, såsom då Gordon vid en middag hos vicekungen av Indien begärde att få äta all mat på samma tallrik. Att stoltsera över sin godhet var honom dock i det hela främmande.

Den tro som tog sig dessa uttryck genomgick åtskilliga förändringar och var alltid motsägelsefull, men några dogmer tycks ha varit beständiga. En var fatalismen; allt skedde efter Guds vilja. Önskningar att handla och förändra uppfattade Gordon rent av som bristande vördnad för Guds allmakt, och han såg i sin egen

iver att bli något och göra något en dödssynd. Att leva var den stora synden, den stora förnedringen, mot vilken alla individuella gemenheter vägde lätt. Före jordelivet var själarna saliga i Guds närhet, efter döden skulle de ånyo bli det, obroende av godhet och ondska på jorden. Att reformera, att förbättra, till och med att själv vara god, måste alltså i *grunden* vara meningslöst. Då Gordon själv var asketisk och moralisk, tedde detta sig för honom närmast som ett vittnesbörd om tron på livets elände, inte som något gott, vilket kunde beveka Gud eller ge Gordon själv en känsla av värde eller överlägsenhet.

Allt som födes
är endast värt att det förödes.

Andra mystiker har med större intellektuell apparat drivit hatet mot livet, men ingen har mera intensivt hyst denna känsla. Några exempel ur Gordons brev, samtal och anteckningar belyser hans hållning.

»Önskar ni något annorlunda än det är? Gör ni det, önskar ni något annat än Gud.»

»Om djävulen finge sin vilja fram, skulle vi leva alldeles moraliska liv, fria från elakhet, och då skulle vi invaggas i trygghet. Vi är *födda* fördärvade, och om djävulen lyckades, skulle vi hållas i okunnighet om detta; våra synder visar oss vårt tillstånd.»

En gång då Gordon i ett samtal yppade sin högfärd genom att tala om alla länder och alla furstar som »för små» för honom själv tillade han:

»Ja, sådant är köttet, det är vad jag hatar, och därför längtar jag att få dö.»

Liksom de Maistre såg han i bödeln symbolen för det rättfärdiga i människornas olycka:

»Jag skulle kunna döma en man till döden (han gjorde det många gånger) utan oro och... känna att jag var lika skyldig som han. *Straffa,* men gör det under förlåtelse och i insikt om att vi förtjänar samma öde.»

Talet om döden som befriare var verklighet för Gordon: varje dag gör oss yngre, ty den för oss närmare den stund »då Han kommer för att frigöra oss från våra eländiga kroppar och svagheter».

En promemoria till brittiske ambassadören i Paris om den egyptiska politiken avslutades — i stil med många brev — med orden:

»Ja, allt detta betyder ingenting; om några år är en bit jord på sex gånger två fot allt vad som behövs för ambassadörer, ministrar och Er ödmjuke tjänare.»

Det är naturligt att man spanat efter blottor i denne hjältes rustning, tecken på och orsaker till den spänning och den olycka, det människoförakt och det självförakt som han levde i.

I ungdomen och mera sporadiskt senare kom ett obändigt temperament i dagen. Gordon kunde vara hänsynslöst oförskämd mot chefer och jämställda och i raseri misshandla tjänare. Lytton Strachey har med stöd av några memoaruppgifter antytt att Gordon var periodsupare. Ibland slöt han sig inne i sitt tält i Sudan för att under flera dagar få vara i fred med Bibeln och konjaken. Lord Elton, en av dem som skrivit om honom, förnekar detta med stöd bland annat av förfrågningar hos folk som kunde ha hört talas om Gordons vanor. I några av de förut opublicerade brev Elton själv citerar berör emellertid Gordon spritfrågan på ett sätt som visar hur ömtålig den var, och enligt en tradition, som det är lätt att få belägg på i England, förde Gordon en tidvis misslyckad kamp mot spritbegäret.

På denna och en annan mera central punkt är de nu publicerade biografierna pryda och moraliskt överslätande. Ingenting av kärlek eller erotik är känt från Gordons liv. Snarast synes han ha haft fysisk motvilja mot kvinnor. Hans hjälpsamhet och välgörenhet koncentrerades på halvvuxna pojkar. Han badade dem, tvättade dem och klädde dem, och tonen i en rad brevcitat — i ocensurerat skick finns breven dock inte utgivna — tyder likaledes på homosexualitet. Säkerligen gjorde sig inte Gordon skyldig till några »skamliga» närmanden; sannolikt var han omedveten om sin böjelse. Men då en av hans levnadstecknare skriver att Gordon »specialiserade sig på pojkar därför att de kunde behandlas utan fjäsk» och att han blott drevs av »barmhärtighet» verkar det mera pinsamt än den totala oskuld som vid Gordons död tog sig uttryck i de många Gordonklubbarna för omhändertagande av fattiga ynglingar.

Det mest diskuterade rent historiska problem som är förknippat med Gordon gäller hans sista uppdrag, den brittiska regeringens ställning till detta och dess försök att undsätta honom i Kartum. Frågan berörs i memoarer och biografier från den tiden och har ingående behandlats i åtskilliga arbeten. En lysande skildring har givits av Lytton Strachey. Han dramatiserar situationen till en duell mellan Gladstone och Gordon. Gladstone ville tvinga Gordon till flykt från Kartum, Gordon ville tvinga Gladstone till undsättning av Kartum.

Egendomligt nog har såvitt bekant inte någon tränad historiker sökt att i detalj och med tillbörlig objektivitet klarlägga förloppet. Vissa omdömen lär emellertid stå fast. Gordon överskred sina instruktioner då han stannade kvar och lät sig belägras i Kartum. Han skriver själv i sin dagbok att han varit »mycket olydig mot Hennes Majestäts Regering». Lika säkert är att Gladstone uppsköt undsättningsexpeditionen med allehanda svepskäl. Det hade varit konsekvent att inte sända ut någon expedition — det gällde ju att rädda en enda man — men det var oförsvarligt att sända en expedition så sent.

Sannolikt är att Gordon hade rätt i sin övertygelse att mahdins despoti lätt kunde störtas av brittiska trupper. Kitcheners erövring av Sudan tretton år senare kostade den engelska armén sextio soldater. Gladstones uppträdande i hela denna affär är kanske det mest olustiga i hans politiska bana. Hans tendens att förskansa sig bakom svulstighet, undvikanden och optimistisk retorik framträdde aldrig klarare än i några av parlamentstalen kring undsättningsfrågan.

Emellertid: bland handlingens män i England under 1800-talet finns få vilkas liv och tänkande så helt dominerades av religionen som Gladstone och Gordon. Gladstone kallade Gordon »en stor kristen soldat»; själv kallades han »en stor kristen statsman».

General Charles George Gordon som generalguvernör i Sudan.

General Garnet Wolseley i glasögon telegraferar hem segern vid Tel-el-Kebir 1882.

En föryngrad Kitchener gör värvningspropaganda vid världskriget 1914.

Robert Baden-Powell i Mafeking.

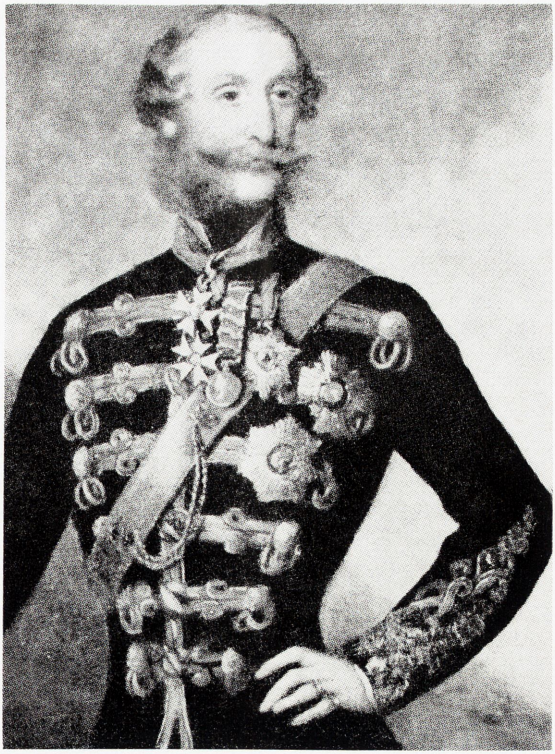

James Thomas Cardigan.

På marschen från Lucknow. Teckning av Egron Lundgren.

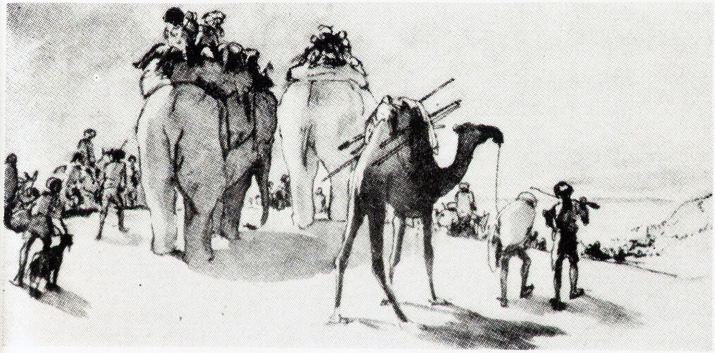

Cecil Rhodes.

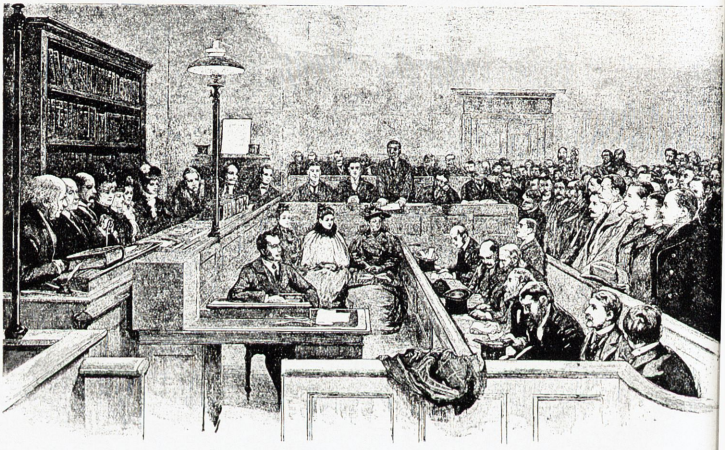

Rättegången mot doktor Jameson och hans officerare 1896.

Scoutgeneralen vid Mafeking

Mother, may I go and maffick
Tear around and hinder traffick

Med den versen införde Saki — det tidiga 1900-talets mest briljante engelske kåsör och novellist i den lätta genren — ett nytt ord i språket.

»Maffick», det betyder enligt vårt vanliga skollexikon »jubla i vild segeryra». Ordet härleder sig från den beryktade Mafekingnatten den 18 maj 1900, den kväll då det engelska folket uppträdde som en samling vettvillingar, då societeten vrålade på lyxrestauranger och teatrar, då gentlemen rusade upp på droskkaken för att krossa sina höga hattar och leda massan i avsjungandet av »God Save the Queen», då trafiken stoppades av berusade och skränande, då osedligheten i Londons parker tog än mer häpnadsväckande proportioner än eljest.

Vad som hände den majdagen var att tidningarna fram på kvällen kunde meddela: »Mafeking undsatt».

Staden som 217 dagar belägrats av boerna var fri, räddad av en »flygande» brittisk kolonn. Allting förenades för en fulländning av patriotisk yra. Ingen av de omringade engelska städerna vid Transvaals och Oranjefristatens gränser hade så länge representerat Englands segervilja i motgången. Kimberley och Ladysmith hade fått undsättning åtskilliga veckor tidigare. Mafekings försvar var utmärkt täckt av pressen. I Mafeking satt under belägringen en rad krigskorrespondenter som då och då, men inte alltför ofta, lyckades få ut rapporter från den kämpande staden. Tio dagar före belägringens upphävande hade kontinentens tidningar, på grund av förhastade meddelanden från en boergeneral, i jätterubriker meddelat »Mafeking hat capituliert» och »Mafeking a capitulé».

Triumfposten kom en vacker vårkväll, då alla ville festa, och Mafeking blev en underbar förevändning.

Jublet berodde, kan det påstås, på ett misstag. Avgörandet i boerkriget var för länge sedan klart. Roberts' och Kitcheners arméer hade tillfångatagit boernas största förband under Cronje, hade erövrat Oranjefristatens Bloemfontein och närmade sig Transvaals Pretoria. Det hade inte mycket värde att den lilla

staden Mafeking, med några tusen invånare och mindre än 1.000 mans besättning befriades från belägring. Och kriget var inte slut med detta, det skulle fortsätta ännu drygt två år.

Men ändå: det finns en stark bas av realiteter under jublet kring legenden om Mafeking.

Den populära föreställningen om boerkriget nu för tiden — i den mån det finns någon föreställning om saken — är väl att det ännu maktlystna och rovgiriga England överföll de små guld- och diamantrika republikerna som bildade en enklav mellan de brittiska besittningarna Kapkolonin, Bechuanaland, Rhodesia och Natal, och att utgången av striden på förhand var given. Den förstnämnda tesen kan försvaras, även om den är tvivelaktig, den senare är klart ohållbar.

Då boerrepublikerna förklarade krig i oktober 1899 var det långt ifrån uteslutet att de skulle segra. Deras trupper på mellan 40.000 och 50.000 man var i antal ofantligt överlägsna de brittiska styrkorna och de var i erfarenhet, lokalkännedom och beväpning — från Krupp och Creusot — överlägsna. Kunde boerna på kort tid slå eller ta till fånga de engelska garnisonerna, var ett uppror bland landsmännen i Kapkolonin sannolikt, och en intervention av europeiska stormakter — Frankrike, Tyskland, Ryssland — mot det ännu i »lysande isolering» levande England antaglig. Under höstmånaderna 1899 var det inte någon orimlig tanke att engelsmännen skulle fördrivas från Sydafrika och boerna där upprätta den hårda, på rasförtryck och maktkoncentration byggda regim som de lyckades nå först femtio år senare under Malan och Strijdom, med den besegrade Krüger som profet och föregångare.

Boerarméerna gick på en gång över gränserna i öster, söder och väster. Under månader besegrade de engelsmännen i så gott som varje drabbning. Deras framryckning hindrades främst av tre städer som de med en sannolikt högst oförnuftig envishet ville erövra innan de fortsatte: Ladysmith, Kimberley och Mafeking. Den största insatsen gjordes av Mafeking. Här uppehöll den engelska garnisonen under månader omkring en fjärdedel av boernas hela militära styrka — under general Cronje — och även sedan belägringsarmén successivt minskats till omkring 4.000 man var dess fasthållande kring Mafeking av stor betydelse. Det är möjligt att försvaret av Mafeking avgjorde krigets utgång.

Att Mafeking kunde hållas berodde, har det ofta sagts, främst på motståndarens ineffektivitet. General Cronje, som först ledde belägringen, var gammal, trög och obeslutsam, hans efterträdare, general Snyman, var ännu mera långsam och passiv. Att presidenten Krüger genom brev och telegram från Pretoria ömsevis anbefallde försiktighet och snabb aktion gjorde inte saken bättre.

Boersoldaterna var utmärkta ryttare och skyttar, men kunde knappast förmås till ett anfall, som måste leda till svåra förluster inom de egna leden. På den punkten var de hårt drillade engelska trupperna under hela kriget överlägsna. Endast ett försök att ta Mafeking med storm gjordes under belägringen, blott en vecka före undsättningen, och det misslyckades totalt på grund av felaktiga dispositioner och därför att endast några hundra frivilliga deltog i attacken.

I stort sett sökte boerna vinna sitt mål genom att svälta ut de belägrade och genom bombardemang. De hade visserligen åtskilliga grova kanoner, men den tidens artilleri var nästan harmlöst enligt våra begrepp. Jättekanonen från Creusot, som sköt granater på nära femtio kilos vikt, åstadkom mycket ringa skada. Engelsmännen kunde iaktta när pjäsen riktades, när den blev färdig för avfyrning och när skottet gick, och genom en serie skilda signaler fick befolkningen veta när det gällde att gömma sig i källare eller skyddsrum. Även sedan skottet lossats hade man 8—10 sekunder på sig för att gå ur vägen för den väntade granaten.

Engelsmännens försvar var mästerligt. Förtjänsten härav tillkom i första rummet översten Robert Baden-Powell, den blivande scoutgeneralen. Han hade ett par månader före krigsutbrottet blivit befälhavare inom detta område och lyckades, nästan utan reguljära soldater, organisera en stridsduglig trupp av frivilliga och värvade. Den lilla staden omgavs på några kilometers avstånd med ett nät av små fort eller skyttegravar med besättningar på 15—20 man. Ett signal- och telefonsystem gjorde det möjligt att omedelbart tillkalla förstärkning från centrum.

Det hela »var en fråga om bluff från början till slut», har Baden-Powell själv förklarat. Han vilseledde fienden genom att låtsas anlägga minfält, genom att bygga attrapper som såg ut som befästningar, genom att sprida falska rykten om undsättning och utfall. Överraskande raider mot farliga och utsatta punkter höll

boerna i oro och drev dem att rycka belägringstrupperna längre tillbaka. Kanoner och ammunition tillverkades av lokomotiv och järnskrot. Ett intensivt och påhittigt utnyttjande av allt ätbart och ett rationellt ransoneringssystem höll den rena svälten borta.

Den moraliska fronten skötte »översten» lika bra. Han skojade med fienden.

»Ni tar inte Mafeking genom att sitta och se på det», var svaret på en uppmaning till kapitulation.

Han lät ge ut en tidning som innehöll kverulans och skämt och patriotiska verser. Han anordnade baler, sporttävlingar, varietéföreställningar. Hans naivitet och konventionalism — bestyrkta i de böcker han sedan gav ut — var förenade med en pojkaktighet som kunde kasta korrektheten över bord. Han spelade själv med på varietén genom att härma Paderewski vid pianot och sjunga idiotiska visor utklädd till cockney. De sociala distinktionerna — för att inte tala om rasskillnaden — upprätthölls med den engelska gemytlighet och naturlighet som ger en illusion av klasslöshet mitt i den strikta och hårda ordningen — man tänker på Kiplings »dook's son, cook's son, son of a belted earl» och på Noel Cowards till det parodiska drivna »Cavalcade».

Striden om Mafeking var en kanske avgörande episod i ett krig som i grunden hotade Englands ställning som världsmakt. Det var en tragedi, med ett tusental människor som offer och mycket lidande, som bara i förbigående skymtar i rapporter och äreminnen.

Men det var också något av ett upptåg, en fest. På söndagarna inställdes skjutningen, boerna njöt av matfororna från hemmet, engelsmännen dansade och spelade fotboll. Den stämning som slår emot oss ur böckerna och tidskrifterna kan kallas förljugen, eftersom det ohyggliga alltid insveps i kort fakticitet eller krigisk romantik: »kapten Fitzclarence hade ensam med sitt svärd svarat för (accounted for) fyra fiender», »för sin tapperhet fick Fitzclarence senare Viktoriakorset». Men säkert är det inte bara fråga om förljugenhet. Alla citat, alla rapporter tyder på att många i Mafeking kände ungefär vad de borde känna enligt drottningens, pressens och de jublande Londonmassornas mening.

Avståndet från den tiden känns omätligt.

Kitchener

Under några år kring sekelskiftet kulminerade den brittiska imperialismen.

Tio års högermajoritet var den inrikespolitiska bakgrunden, med den gamle omvände liberalen Joseph Chamberlain som kolonialminister och pådrivare, med Kipling som försångare och Benjamin Kidd som teoretiker, med politiker och organisatörer uppfostrade av Disraeli, Carlyle, Ruskin och Froude. I Egypten styrde Cromer, i Sydafrika Milner, i Indien Curzon; hos Cecil Rhodes förenades storkapitalism och erövringslystnad i en enhet, som gav Lenin stoff till den falska och lysande bilden tjugu år senare. De stora händelserna kom slag i slag; sedan kom väldets konsolidering med den rad av fördrag (Japan 1902, Frankrike 1904, Ryssland 1907) som förberedde kampen mot Tysklands frammarsch i första världskriget.

Med den liberala valsegern 1906 trädde det inre reformarbetet och självstyrelsekravet inom imperiet i förgrunden. Imperialismens stora epok var slut, och reträttens, avvecklingens tid skymtade.

Det fanns mycket billigt och vulgärt i denna imperialism. Den gav rikedomar och äreställen åt ett fåtal, sensationer och äventyr i andra hand åt massan. Även på de fattigas varietéer var krigssångerna populära, och jingos fanns likaväl bland bokhållare och betjänter som i kungahuset och societeten. Krigen kostade så litet: några pence på pundet i inkomstskatt, några tusen stupade på slagfältet och något flera döda på sjukhusen. 1870 års skolreform hade hunnit verka, engelsmännen kunde läsa, och den populära pressen var i full fart; död och lidande blev overkliga i de flotta teckningarna och korrespondenserna.

Men ideologin, som genom romaner och visor sipprade ned bland folket, var ädel och enkel. Gud och friheten var de stora orden. Anglosaxarna var kallade att skapa frid och ordning i världen, att fostra de undermåliga eller efterblivna till att en gång — i en dimmig framtid — bli mogna och självstyrande folk med engelsk parlamentarism.

Personifikationen av imperietanken för en ordinär engelsman

var antagligen varken politikern Chamberlain eller diktaren Kipling. Det var en stilig och kraftig general på femtio år, 185 centimeter lång, med ett fyrkantigt, välbildat, orörligt ansikte, utbyggt och förskansat med väldiga mustascher — lord Kitchener av Kartum. Han var den erövrande prokonsuln, sänd från den ena hotade provinsen till den andra, från Egypten till Sydafrika och från Sydafrika till Indien — till slut återkallad till det hotade hemlandet för att förlora liv och rykte.

I sin bok om Kitchener använder Philip Magnus undertiteln »Porträtt av en imperialist». Det är naturligt såtillvida som Kitchener, besatt av arbetsiver och ambition, mer än någon annan blev imperiets svärd. Men Kitchener var yrkesman, inte ideolog. Naturligtvis trodde han på kung och land, liksom varje hygglig subaltern, men han var inte drömmare och fanatiker som Gordon eller skildrare som Roberts. Han tycks inte ha läst något utom äventyrsböcker och militär historia; han tycks inte ha tänkt på annat än vad han skulle göra för att besegra fiender och medtävlare och stärka krigsmakten; han skrev ingenting utom order och promemorior. Denna kraft utan bildning behövde inte allmänna idéer. Han var en maskin för krigföring; någon ande, någon hemlighet finner vi inte i maskinen.

Horatio Herbert Kitchener — förnamnet Herbert torde inte ha använts av andra än föräldrar och syskon — föddes i Irland 1850. Fadern, som tillhörde en enkel familj av jordbrukare och handlande, hade varit överstelöjtnant och blev förmögen genom inköp av gårdar i det genom hungersnöden utarmade Irland. Hemmet liknade en kasern, med fadern som befälhavare. Varje morgon väntade två tjänare utanför husbondens och husfruns sovrum för att vid det första åttaslaget bära in tebrickorna. Barnen var organiserade som ett litet militärt förband, med rätt för de äldre att hårt bestraffa de yngre. Man lärde sig arbete och disciplin. Man lärde sig att vörda Gud, drottningen och riket. Under ett par ungdomsår var Kitchener ivrigt religiös, men sedan blev Gud en fältherre utom synhåll, utan kontakt med trupperna.

Kyskhet hörde också till regimen. »Kitcheners sexuella instinkter sublimerades som hos en katolsk präst», skriver Magnus. »Han levde ett liv av ofläckad renhet och självkontroll.» Om giftermål

var det tal vid ett tillfälle, men såvitt man vet utan förälskelse från Kitcheners sida. Liksom Tilly tycks han aldrig ha varit när en kvinna, och han avskydde kvinnor som pratsamma och intriganta. Vänskap med jämnåriga kände han lika litet. En viss svaghet för unga och respektfulla adjutanter bör inte förleda till tro på dolda och brottsliga passioner. I en tid då kyskheten var nästan lika naturlig som okyskheten i vår tid levde Kitchener, ung och medelålders, i den atmosfär som viktorianerna kallade ren och förandligad. Det andliga bestod i att under alla vakna timmar tänka på trupptransporter och liknande ting.

Ur denna tomhet utan tvivel och ängslan växte den store soldaten fram. Efter torftig undervisning i hemmet och i någon mån i skolor blev den unge Kitchener antagen som kadett vid skolan för ingenjörofficerare; strax innan han blev officer deltog han några veckor på fransk sida i 1870—1871 års krig för att få se bataljer på nära håll; hans självfallna mod, hans förmåga att med lugn och kyla se massor av människor slaktade stod från början över allt beröm.

Under många år var löjtnanten, kaptenen och majoren Kitchener sedan verksam som kartograf och lantmätare på skilda poster och expeditioner i Palestina och Cypern. Endast under ytterst korta tider tjänstgjorde han som subaltern i reguljära förband. Det militära kamratskapet i dess vanliga mening kände han knappast, och redan som ung förvärvade han draget av isolering och överlägsenhet. Under femtio år tillbragte han en sommar i England. Han blev, som så många engelska militärer, tidigt fångad av Orienten. Inte så att han utbildade någon mystik eller blev beundrare av beduiner à la Lawrence, men så att han älskade att leva bland främmande, underlägsna och underordnade, i det trygga högmod som ofta gjort engelska militärers och ämbetsmäns liv »hos de lägre folken utanför lagen» till en idyll i vildmarken.

I det nyligen av England ockuperade Egypten kom det stora tillfället. Kitcheners flit, hans obegränsade förmåga att göra sig besvär, att lösa uppgifter utan att förtröttas blev belönade genom en karriär, som 1892 gjorde honom till den angloegyptiska arméns chef (sirdar) med generalmajors rang. Fyra år senare, sedan högern kommit till makten i England, fick han, om också successivt och efter mycken ansträngning, uppdraget att åter-

erövra den genom mahdins uppror tio år tidigare förlorade egyptiska provinsen Sudan.

Att erövra Sudan, ett område sex gånger så stort som Sverige med ett par miljoner invånare, var huvudsakligen en ingenjörsuppgift, en civil uppgift. Det gällde att bygga järnvägar, att planera marschrutter på 100-tals mil, att ordna med livsmedelstransporter, att skaffa arbetare, hästar och kameler. Kitcheners effektivitet firade triumfer. Det tvåårigа kriget, skildrat av Churchill i »The River War», var främst en serie operationer för att nå fram till drabbningar eller, rättare, slaktningar. Ty då fienden väl tvangs till strid var det mera avskjutning än batalj. I slaget vid Omdurman, som krönte fälttåget, sköt de engelska mitraljöserna och kanonerna ned mahdisterna ungefär som då prinsen av Wales vid samma tid sköt fasaner; erövrarna hade 48 döda, dervischerna 11 000.

I de få striderna var Kitchener föga framstående; han ville beräkna, inte som de stora taktikerna spela på lotteri (»lita på sin intuition»), och frågade rent av före slaget vid Atbara Cromer i Kairo om han borde anfalla eller inte. Men resultatet var storartat: England fick i konkurrens med Frankrike en ny väldig provins, man började på allvar tala om järnvägen Kap—Kairo, Kitchener blev lord Kitchener av Kartum, fick 30 000 pund av parlamentet och efterträdde Wolseley och Roberts som krigshjälte och idol.

Så kom, efter ett år, boerkriget. De första brittiska nederlagen ledde till att Roberts blev befälhavare med Kitchener som närmaste man. En bred opinion såg i Roberts en galjonsbild, i Kitchener den drivande kraften. Så var det inte. Som fältherre i ordinär mening var Roberts överlägsen; den första — och enda stora — segern vid Paardeberg, då Cronje och hans armé togs till fånga, vanns av Roberts, medan Kitchener gjorde svåra misstag. Men sedan kriget blivit ett gerillakrig och Roberts rest hem återstod de uppgifter som passade Kitchener. För den engelska armén på flera hundra tusen man gällde det inte att segra — den saken var klar — utan att få tag i boerskarorna på 10 000—20 000 man. Sudanproblemet kom tillbaka i ny form. Kitchener uppdelade de båda republikerna i områden, där boerna inneslöts av kedjor av blockhus och militärposter, för att inom revir efter revir dödas

eller tillfångatas av de brittiska trupperna; kvinnor och barn fördes till s. k. koncentrationsläger för att inte de jagade skulle ha några nästen att bo och äta i. Drevet tog lång tid, men det lyckades.

Än en gång var ett krig vunnet. Kitchener fick nya utmärkelser, firades i England av aristokratin och massorna, städerna tävlade om att göra honom till hedersborgare.

Det följande årtiondet bevarade Kitchener sin position utan att stärka den. Sju år var han överbefälhavare i Indien; han organiserade och inspekterade utan att slåss. Det enda kriget gällde vicekungen lord Curzon, och det vanns, efter oändliga intriger, av Kitchener; med en skadeglädje som må ursäktas med mycken läsning om och av Curzon följer jag de konflikter som drev denne odräglige snobb och karriärist att ge sig av. Sedan kom några år som Englands härskare i Egypten.

Så kom världskriget, och nationen kallade på hjälten, som skulle krossa tyskarna som han krossat dervischerna och boerna.

Låt oss stanna vid de egenskaper som utvecklats eller utbildats hos denne imperiets värnare på gränsen till ålderdomen.

Hängivenhet. Det är ett ord som vi gärna använder blott då det gäller syften som vi godtar, men som kan vara lika befogat i det meningslösa eller ondskefulla. Kitchener arbetade med lidelsen hos den som till varje pris vill vinna ett stort mål. Han kunde ha sagt några suddiga ord om målet, om Gud och Kung och England. Men det var inte det väsentliga. Han tänkte säkert sällan på något stort, han tänkte för dagen och i detalj. En sådan hängivenhet utan medvetna och drivande syften kan synas likgiltig och obetydlig, men det kan också sägas att den uppehåller världen: dessa tjänstemän, soldater och lärare, som av temperament och kanske i en dunkel offerkänsla sliter ut sig för ting som de inte tänker på och kanske inte tror på, om de tänker. På det sättet var Kitchener en samvetets man, även om samvetet var blott en hetsare till det närliggande och pliktbestämda, utan subtiliteter och nästan utan godhet.

Högmod och ensamhet. Sedan länge hade Kitchener inte levt bland jämlikar, inte talat med dem annat än under korta besök i England. Hans högfärd hade blivit lika naturlig som uniformen,

alltför stolt för att kräva smicker och hyllningar, mera förakt än belåtenhet. Sina militära kamrater såg han ned på i ovanlig grad — även om man frestas att anta att missaktning för kolleger är ännu vanligare bland militärer än inom andra yrken. På bjudningar representerade han, utan trivsel och utan glädje. Han gav order och ställde frågor; att diskutera hade han aldrig haft fallenhet för och småningom helt upphört med och att ge skäl för en åsikt hade nästan blivit omöjligt; det var en sak som passade underordnade.

Hårdhet. Han själv satte sitt liv på spel utan reflexion. Andra, lägre liv var han lika likgiltig för. En soldat var en nödvändig del av ett kompani, ett regemente eller en armé, ingick i den disciplinerade grupp som inspekterades eller sändes till anfall. Att prata med soldaterna, att fråga hur de hade det föll honom inte in; han var inte populär, men man trodde på honom som på krigets Gud. En officer som misslyckats skickades i väg, utan prövning om otur eller oskicklighet var orsaken. *Närighet.* Här finner vi ett drag som brukar kallas »mänskligt». Kitchener var känd som plundrare. Hans adjutanter fick efter en drabbning leta reda på dyrbara svärd och andra krigsbyten; i Sydafrika lade han sig rent av till med statyer i parkerna. Då engelska städer gav honom onyttiga hedersgåvor förklarade han att han behövde serviser av silver och guld. Det motiv som anfördes var att han måste representera flott och att han ville ha prydnader till sitt älskade lantgods. Men denna hans egenskap är så utpräglad och excentrisk att djuppsykologiska resonemang lockar även den skeptiske.

Som krigsminister hade Kitchener två stora förtjänster. Den ena berodde på myten om krigsledaren, om mannen som skulle representera saken och segern bland pratande och intrigerande politiker. Utnämningen av Kitchener hälsades av press och opinion med entusiasm, och i stort sett blev tillförsikten bestående. Det anses allmänt att utan Kitchener och den berömda affisch på vilken han, föryngrad och förskönad, kallade Englands unga män till vapen hade det varit omöjligt att på 18 månader få 2,5 miljoner att frivilligt inskriva sig som rekryter.

Den andra förtjänsten betingades mera av hans erfarenhet än av insikt om och analys av läget. Kitchener var van att se kriget

som en operation, där man måste vara överlägsen i vapen eller i trupper; han trodde inte, hade aldrig haft skäl att tro, på geniala strategiska eller taktiska grepp. Nu, då de europeiska miljonarméerna marscherade upp, var hans huvudtanke att de allierade måste producera soldater i sådan omfattning att de blev överlägsna i antal och genom blodsutgjutelse kunde knäcka motståndaren. Under ett skede då man i England hoppades på expeditionskåren till Frankrike och räknade på fred inom veckor eller månader förklarade Kitchener därför att den engelska kåren var betydelselös, att man måste räkna med krig i minst tre år och att sannolikt segern inte kunde vinnas utan hjälp från USA. Han fick rätt, och hans prognos gick väl ihop med hans rekryteringskampanj.

Men i övrigt misslyckades Kitchener. Amery talar i sina memoarer om hans »dominerande och desorganiserande personlighet», och kritik av den hårdaste art flödar i memoarer och biografier. Själva rekryteringskampanjen sköttes på många punkter illa. Kitchener begagnade inte de kadrer som fanns och tog föga hänsyn till behovet av skickliga civila arbetare. Hans strategiska ingrepp var tvivelaktiga eller missriktade. Han kom i konflikt med sina militära kolleger, främst expeditionskårens chef, general French, som mötte Kitcheners förakt med hat. Särskilt under Gallipolifälttåget visade han en nästan otrolig obeslutsamhet och ombytlighet. Från dag till dag ändrade han mening och dispositioner. Inom kabinettet och vid andra rådslag var han omöjlig: tystlåtenhet eller långrandiga plattheter, auktoritativa uttalanden utan täckning, total oförmåga i debatten. I en grupp tränad i dialektik verkade Kitcheners brummanden enfaldiga.

Område efter område togs ifrån honom, och på sommaren 1916 var han knappast mer än rekryteringschef, man kan nästan säga rekryteringsaffisch.

»Regeringen», skriver Magnus, »var osäker om sin förmåga att behärska militären i krig och välkomnade därför den mytiske halvguden. Den räknade på den massentusiasm som Kitcheners namn framkallade för att vinna förtroende och för att stärka regeringens ställning i den allmänna opinionen.»

I det hänseendet förblev Kitchener värdefull för kabinettet, och man kunde inte gärna rubba jättens ställning utan att också ris-

kera sin egen. I pressen angreps Kitchener vid några tillfällen, men tidningsledarna märkte snart att de minskade sina upplagor utan att minska den angripnes prestige. Myten förblev, och myten behövdes. Efter hand kom den hotade premiärministern Asquith, av några kolleger betraktad som Kitcheners like i oduglighet, att i myten om krigsministern se sitt eget starkaste stöd, och Asquith ivrade åtminstone mer än någon annan för att Kitchener skulle stanna. Den liberale ledaren, svag som chef i en krigsregering, behövde landets berömdaste general som militär täckning.

I detta skede av förnedring, av förut okänt misslyckande, har man intrycket att den gamle generalen växte som karaktär och människa. Han visste att regeringen behövde honom, inte av sakliga skäl, utan på grund av hans ställning i opinionen. »Med rätt eller orätt», skrev han till Haig i februari 1916, »troligen med orätt, tror folket på mig. Det är därför inte för mig som politikerna är rädda, utan för vad folket skall säga om jag ger mig av.»

I denna stämning av resignation och patriotism stannade Kitchener i kabinettet, trots maktlöshet och förödmjukelser. Han blev under sin sista tid ödmjuk och förtvivlad, och olyckan tycks ha givit honom en förmåga av medkänsla som förut saknats; han grät vid sitt skrivbord över brev om gamla kamraters död.

Dramats avslutning blev fulländad. Kitchener inbjöds till Ryssland, där krigströtthet och revolution hotade, där den brittiske krigshjälten kunde bli en eggelse. Regeringen var lycklig över att bli av med honom på en tid, lycklig också över att kunna använda myten ännu en gång. Den 28 maj 1916 gick Kitchener ombord på kryssaren »Hampshire» för att resa till Arkangelsk, och några timmar senare sjönk det minsprängda fartyget med passagerare och besättning.

De sex hundrades ritt

Krimkriget 1854—1856 är det mest eländiga av alla större krig sedan Napoleon. Andra krig under 1800-talet kunde i regel betraktas som medel att förverkliga tidens stora idé, nationalitetsprincipen. Självständiga stater bildades på Balkan. Tyskland och Italien enades. Men varför skulle England, Frankrike och Sardinien skicka arméer till Svarta havet för att hjälpa Turkiet mot Ryssland? Redan under kriget betecknade en bred opinion i det fria England aktionen som meningslös. Efteråt har denna bild av konflikten blivit den dominerande.

Och själva kriget var lika eländigt: soldaterna dog övervägande på grund av sjukdom, svält och köld, fältslagen avgjordes genom en tävlan i oduglighet.

Likväl blev detta krig för samtid och eftervärld rikt på glans och myter, det blev det pittoreska kriget framför andra. Florence Nightingale med sin lampa bland sårade i lasaretten, Mac Mahon stormande Malakov, de uttröttade truppernas paraddisciplin i de stora anfallen, den lätta brigadens dödsritt vid Balaklava.

Man vågar väl påstå att både realismen och romantiken kring detta krig till stor del är pressens förtjänst, eller fel. För första gången följdes ett krig av en stor och fri press — i England. Krigskorrespondenten, personifierad i Times' William Howard Russell, fick för första gången den ställning av skildrare och kontrollant som han bevarade ett halvsekel framåt. Även krigsdeltagarna skrev till tidningarna, kritiserande, berömmande, överdrivande. Det var pressens förtjänst att eländet avslöjades, att odugliga generaler och föråldrade metoder brännmärktes. Myndigheterna sökte ofta dölja och översläta — naturligtvis i »landets och den brittiska arméns» intresse — men de kunde inte tysta tidningarna. Det var också pressen som gav relief och publicitet

åt modet och uppoffringarna, som gjorde händelserna till sensationer. Florence Nightingale och den enkle soldaten blev på detta sätt hjältar i England och i världen; jingoismen och Kiplings dikter förbereddes. Efter kriget kom reformer — sjukvård, stabsarbete, bättre utbildning, anständigare behandling av de meniga — men också en våg av dyrkan av heroismen på slagfältet.

Den yllekofta, den cardigan som vi sätter på oss en sval sommarkväll påminner om händelser och propaganda för hundra år sedan. Då generalen lord Cardigan den 13 januari 1855 kom till Dover från Krim hade han till sin överraskning blivit en hjälte. Han mottog adresser och svärd, blev generalinspektör för kavalleriet. Då han steg av vid en järnvägsstation spelade man »See the conquering hero comes». Drottningen och prinsgemålen bjöd honom till Windsor på två dagar. Framför allt, han hade nått en av de mest varaktiga formerna av odödlighet, han hade givit namnet åt ett plagg. Tusentals Cardigankoftor hade redan sålts, det var lord Cardigan som lanserat koftan i höstkylan på Krim.

Vem var Cardigan? En knöl, en dumbom och en odugling — men han hade ridit i spetsen vid Balaklava.

Mrs Cecil Woodham-Smith har i »The Reason Why» koncentrerat en skildring av engelskt militärliv före och under inbördeskriget till detta ryktbara anfall. Nästan halva utrymmet ägnas åt biografier över de båda militärer vilkas namn främst är förknippade med Balaklava: grevarna Lucan och Cardigan.

De var rika aristokrater, eleganta, ståtliga, högfärdiga. Hos Lucan finns drag av intelligens och självständighet. Som godsägare på Irland var han hård intill omänsklighet, men han sökte genom omläggning av jordbruksarbetet åstadkomma förbättringar på lång sikt. Cardigan ter sig nästan alltigenom osympatisk: exercisfanatiker, oförskämd mot underordnade, kverulant, rå kvinnojägare, exceptionellt obegåvad. Lucan och Cardigan avskydde på goda skäl varandra, och deras tvungna samarbete under Krimkriget var en serie tvister.

Vid denna tid — ända till Cardwells reform 1871 — köptes officersfullmakter i den engelska armén. Systemet försvarades ännu år 1856 av lord Palmerston som en liberal garanti: »Det var endast då armén saknade förbindelse med den grupp som genom

egendom hade ett intresse i landet och då den leddes av militära äventyrare utan principer som den blev farlig för folkets frihet.» Kort sagt: systemet behövdes för att stäcka napoleonska tendenser.

Av fullmaktsköpen följde att de höga posterna i regel var reserverade för rika ädlingar; en överstefullmakt kostade 35.000—40.000 pund. En officer kunde vara borta under åratal från sin tjänst — med halv avlöning — och ändå köpa sig upp till en högre rang. Utom i Indien, där man hade ständiga småkrig, var drillen och putsen det allt uppslukande intresset. Att hitta på nya och praktfulla uniformer hörde till regementschefernas hobbies. Det elfte husarregementet, där Cardigan var sekundchef — titulärchef var prinsen-gemålen — red till döden vid Balaklava i en fantastisk utstyrsel av körsbärsrött, blått, guld, pälsverk och plymer.

De officerare som sett krigstjänst under senare tid, alltså varit förlagda i Indien, föraktades av generalerna — de betraktades inte som riktiga gentlemän, ty folk med pengar undvek sådana kommenderingar.

Den engelska armé på omkring 25.000 man som landsattes på Krim hösten 1854 var präglad av dessa traditioner. Överbefälhavaren, lord Raglan, hade varit med i Spanien under Wellington fyrtio år tidigare. Han kallade av gammal vana gärna fiendernaryssarna »fransmännen», vilket irriterade de franska bundsförvanterna. Kavallerichefen lord Lucan hade inte tjänstgjort på aderton år och kunde inte de nya kommandoorden. Under de i förnämitet och enfald stelnade generalerna — 55—65 år gamla — stod av dressyr idiotiserade soldater, av vilka många tjänstgjort redan vid Waterloo. Disciplin och mod var de positiva egenskaperna. Man uppträdde i fältslagen som på paraderna. Den enda rädslan var för blamager och brott mot reglerna. Med denna perfektion i det själlösa och precisa är det förlåtligt att bataljerna kan ses som vykort och de stridande och stupade som tennsoldater.

I slutet av september började belägringen av Sevastopol. Genom hamnen Balaklava några kilometer utanför staden fick de allierade undsättning och förnödenheter; deras flottor behärskade Svarta havet. Vid Balaklava anföll ryssarna den 25 oktober 1854, och

denna dag ägde det berömda rytterianfallet rum.

Det finns inte skäl att ingå på den i otaliga böcker, utredningar och domstolsförhör dryftade frågan vem som bar skulden till anfallet. Lord Raglans order var oklar, kapten Nolan, som överbragte ordern, gav sannolikt felaktiga uppgifter, lord Lucan, som närmast beordrade anfallet, visade dåligt omdöme. Ingen tvekan finns om att aktionen var huvudlös.

Det engelska kavalleriet befalldes att angripa en rysk ställning, försvarad av 12 kanoner och överlägsna kavalleriförband. Denna ställning låg vid slutet av en dal. Dalens sidor var besatta av ryskt infanteri och artilleri, sammanlagt 44 kanoner. Det gällde alltså att rida genom dalgången — två kilometer lång, över en kilometer bred — under beskjutning från tre sidor. Den lätta brigaden, som ensam gjorde anfallet, bestod av 700 man — inte 600, som traditionellt brukar uppges — kanske en tiondel av den ryska styrka som stod på sidorna och framför. En mera uppenbar och fulländad dödsfälla är knappast tänkbar.

Den lätta brigaden ordnades på tre linjer. Lord Cardigan placerade sig främst, två hästlängder framför adjutanterna, fem hästlängder framför den första linjen. Han kommenderade framåt marsch, och de sju hundra satte sig i rörelse, först i trav, sedan i galopp.

Cardigan vände aldrig på huvudet under ritten, han såg inte att brigaden höll på att försvinna under kanonsalvorna; en kavallerioffícer fick inte se sig om under en chock, ty det kunde tyda på osäkerhet. Inte heller gav Cardigan någon ytterligare order; blott en gång, då i den vilda jakten framåt en underordnad red upp vid hans sida, gav han en åthutning för denna insubordination.

Efter slaget frågade man Cardigan vad han tänkt på under ritten. Han hade hela tiden irriterat sig över att kapten Nolan uppträtt oreglementariskt, nästan ohövligt. Genom en fantastisk lyckträff red Cardigan de två kilometerna oskadd. Plötsligt var han inne bland de ryska kanoner som skulle erövras. Han bar visserligen värjan dragen, men slogs inte — det var inte, sade han senare, »en generals skyldighet att slåss med fienden som en menig» — och efter några sekunder hade han ridit genom batteriet och befann sig ensam framför det ryska kavalleriet. Han ansåg nu

chocken genomförd och vände ensam tillbaka samma väg, i trav eller skritt för att inte göra ett ovärdigt intryck.

Vid återkomsten, oskadd så när som på ett lätt sår, var han starkt upphetsad. Han längtade efter att äntligen få ge kapten Nolan en uppsträckning, men Nolan var död. Efter en mönstring av de överlevande i brigaden ansåg Cardigan dagens arbete avslutat, begav sig till sin jakt — ensam bland officerarna sov han inte i tält, utan i egen jakt i hamnen — badade, åt en god middag med champagne och njöt en förträfflig sömn.

Man påminns om Sandels, löjtnant Zidén och Sven Dufva, men Cardigan kunde Runebergs fantasi inte ha producerat.

Hela lätta brigadens anfall skedde i samma stil. De ryska batterierna sköt från tre håll, män och hästar stupade, först en och en, sedan i klungor. Brigaden red vidare under rytanden från officerarna att sluta leden, så att det inte uppstod reglementsstridiga luckor. De hästar som förlorat sina ryttare uppträdde lika korrekt som människorna. De sökte av gammal vana löpa nära en annan häst och förstärkte så den glesa linje som nådde fram till de ryska kanonerna.

Ett fåtal ryttare blev tillfångatagna. Då den ryske generalen kastade fram att de måste ha varit fulla för att göra ett sådant anfall svarade de indignerat och sanningsenligt att de inte fått sin romranson sedan föregående dag.

Andra ryttare vek, sedan de slagit ihjäl kanonernas betjäningsmanskap, i god ordning för övermakten och red tillbaka samma väg de kommit. Hela anfallet tog tjugu minuter. Av de 700 återvände 195. Den första linjens män var nästan alla döda.

Anfallet var en skandal, det är man ense om. Men bakom kritiken blänker tanken att anfallet hör till de mest lyckade i brittisk historia. Det har blivit något av vad Runeberg varit för Finland — vilket ingen diktare varit för England. Generation efter generation läser om Balaklava: värre kan det inte bli, så kan vi också vara. Tennysons dikt om »The Charge of the Light Brigade» möter i antologierna:

»Lätta brigaden, fram!» —
Tvekan man ej förnam.
Fast man ett fel begått,
tid ej att undra.

Lyda är krigarns lott,
kämpa och falla blott,
hur och när, lika gott!
Ned uti dödens dal
rida sex hundra.

Ditt är då ärans blad,
modiga hjälterad!
Alla beundra.
Hell dig, du tappra rad,
hell dig, lätta brigad,
hell er, sex hundra!

Det indiska upproret

I

Enligt traditionen börjar berättelsen om det indiska upproret 1857 med ett samtal mellan en sepoy, en indisk soldat i den brittiska armén, och en indisk arbetare vid rustningsfabriken Dum Dum nära Kalkutta. Soldaten var som många av sina kolleger av hög kast, bramin, medan arbetaren tillhörde det lägsta skiktet utanför kasterna, de oberörbara. Ändå bad arbetaren att få en klunk vatten ur soldatens kalebass.

Det var, skriver en av upprorets senaste skildrare, general Hilton, som om en smutsig luffare bett en förnäm och pedantisk europé att få låna tandborsten. Svaret blev en grov tillrättavisning. Men arbetarens replik var hårdare.

»Du och din kast!» sade han. »Snart får ni patroner som är insmorda med fett från svin och kor, och då är det slut med er högfärd.»

Därmed började ryktet om att det nya Enfieldgevärets patroner var orena — genom svinfettet för muhammedaner, genom oxfettet för hinduer — att gå runt i de hundratals garnisoner som var värnet för Englands, det engelska bolagets, välde i Indien. Det stora militärupproret var under förberedelse.

Det stora engelska bolaget East Indian Company, det mäktigaste

i världen, förlitade sig på sina indiska legoknektar. Huvudsakligen var det med sepoys som Indien, bit för bit, furstendöme efter furstendöme, efter Clives seger vid Plassey 1757 erövrats eller bragts till underkastelse. Sepoys var nästan lika duktiga som de engelska soldaterna, de hade visat sig vara nära nog lika trogna, och de var ofantligt mycket billigare. I alla böcker är uppgifterna om storleken av den engelska armén och om proportionen mellan britter och sepoys olika, men vi kan utgå ifrån att vid upprorets början de brittiska soldaternas antal var 35.000—50.000, de indiska soldaternas 260.000—310.000, i ett land med över 200 miljoner människor.

Då ryktet om de orena patronerna spred sig i norra Indien, uppstod oro bland sepoys, och under vårmånaderna 1857 förekom fall av olydnad, som bestraffades med stor stränghet. Ett regemente upplöstes. De engelska myndigheterna sökte tillbakavisa ryktet, som utan tvivel innehöll en kärna av sanning, eller påstå att de orena kulorna skulle avskaffas, vilket också var sant. Men denna motpropaganda var illa skött och bidrog snarast att öka misstron. Många sepoys trodde att engelsmännen ville göra dem till kristna genom att göra dem omöjliga som muhammedaner eller hinduer.

Sepoys stod inför ett dilemma: var de trogna mot engelsmännen riskerade de att anses religiöst otrogna och att förkastas av sina indiska jämlikar, sina släktingar och familjer. Var de olydiga mot sina engelska officerare riskerade de bestraffning och fattigdom.

För engelsmännen förelåg redan vid denna tid och än mer under den egentliga upprorstiden ett annat dilemma. Skulle de lita eller låtsas lita på sepoys, som var splittrade i sin uppfattning och sin lojalitet, eller skulle de avväpna och upplösa regementen som kunde tänkas göra myteri och därmed kanske framkalla den fruktade konflikten? Sir John Lawrence, guvernör (chief commissioner) i det nyligen erövrade Punjab, klarlade i ett brev denna svårighet.

»Varje steg vi tar för vår egen trygghet är ett slag mot den trogne sepoyn. Han vet det, och å sin sida tar han ytterligare ett steg, och så fortsätter det tills vi upplöser eller slår ned dem eller de gör myteri och dödar sina officerare.»

Det egentliga upproret började i Meerut den 10 maj 1857. I samband med en bestraffning — som alltid ohyggligt hård — av några tredskande sepoys gjorde den indiska garnisonen uppror och mördade officerare och andra engelsmän. Meerut stannade emellertid i brittisk hand. De upproriska gav sig omedelbart av till Delhi, en gång säte för de mogulska kejsarna, endast sju mil från Meerut. Delhi, med en halv miljon invånare, intogs utan svårighet då den indiska garnisonen övergick till de upproriska, och den fåtaliga engelska militären och den till några hundra personer uppgående engelska befolkningen blev till större delen mördad. Den skröplige åldring som instängd i sitt palats på engelsk pension representerade Moguldynastin utropades till kejsare av Indien.

Under de följande dagarna och månaderna spred sig upproret, huvudsakligen genom militära myterier, till en stor del av norra Indien. Lucknow, huvudstad med en befolkning av 300.000 i Oudh, som så sent som år 1856 annekterats, blev till större delen besatt av sepoys. En liten engelsk garnison försvarade hårdnackat ett begränsat område i staden. En ättling av Oudhs kungahus insattes här som lydfurste under kejsaren i Delhi. I Oudh fick upprorsrörelsen större anslutning än någon annanstans, och tiotusentals jordbrukare enrollerades i armén. I det likaså nyligen annekterade Jhansi tvang sepoys änkefurstinnan, ranin av Jhansi, att ta styret, och denna unga kvinna, som från början utan tvivel var lojal mot England, blev en av upprorets få ledande och glansfulla gestalter.

Under mord, brand och plundring förintades det engelska styret inom ett område som i det hela torde ha omfattat omkring 200.000 kvadratkilometer, något mindre än halva Sverige och bortåt en tjugondel av Indien. Detta område hörde till de rika och relativt högtstående. Sannolikt uppgick den befolkning som under någon tid var under de upproriskas styre till 25—30 miljoner.

Till Cawnpore (indiska Khanpur) är legenden om upproret, om modet, troheten, sveket och grymheterna, koncentrerad. Då myteriet utbröt i början av juni drog sig den engelska garnisonen och befolkningen jämte många trogna sepoys tillbaka till ett litet område i staden, där de under brist på mat, vatten och ammunition värjde sig mot en ofantlig övermakt. Då Nana sahib, som i egenskap av ättling till de avsatta marattfurstarna tagit ledningen

av de upproriska, lovade fritt avtåg kapitulerade likväl engelsmännen den 25 juni. Nana sahib höll inte sitt löfte. Enligt en sannolikt på förhand uppgjord plan mördades de avtågande engelsmännen, åtskilliga hundra till antalet. En del av kvinnorna och barnen skonades, men då engelsk undsättning närmade sig i mitten av juli blev även de mördade. 200 styckade lik kastades ned i en brunn och påträffades av engelsmännen vid intåget den 17 juli.

»Kom ihåg Cawnpore!» blev britternas lösen då de under den följande tiden stormade indiska fästen och med eller utan rättegång hängde tusentals upproriska eller misstänkta. Cawnpore blev, skriver en engelsk historiker, en av de bestämmande faktorerna i förhållandet mellan England och Indien.

Den ojämförligt största delen av det engelska väldet förblev oberört av upproret: alla kustområden, Punjab, Sydindien, det mesta av Centralindien. Även inom de områden som nåddes av upprorsrörelsen var befolkningen i regel tveksam eller likgiltig, redo att böja sig för den segrande. Endast en tredjedel eller en fjärdedel av sepoys revolterade. De engelska arméer som slog ned upproret bestod till större delen av indier. Furstarna var i regel England trogna och deltog i flera fall på engelsk sida i kampen. Den nära nog självständige härskaren över Nepal sände stora truppstyrkor till engelsmännens hjälp. Någon upprorsregering, värd detta namn, blev aldrig organiserad, och någon systematisk aktion för erövring av nya områden kom aldrig till stånd. Motsättningarna mellan hinduer och muhammedaner försvårade handlandet. Även inom de av upprorsmännen behärskade trakterna kunde enskilda engelsmän finna skydd och bistånd, vilket visade befolkningens splittring.

Engelsmännen övergick snabbt till offensiven. Trupper kom från England, från Burma, från de lojala provinserna. Av särskild betydelse blev att Punjab, som erövrats endast åtta år tidigare, kunde användas som bas och rekryteringsområde. Sepoys i denna provins avväpnades, och nya soldater anställdes. De drevs ofta av hat mot de delar av Indien, från vilka förut indiska soldater under brittisk ledning erövrat deras hemland. Sikherna från Punjab och gurkhas från Nepal vann under denna tid det rykte för stridbarhet och hårdhet som de sedan skulle bekräfta inom skilda delar av

imperiet och i Europa under de båda världskrigen. Men på båda sidorna slogs man tappert och grymt.

De avgörande händelserna kom snabbt. Från Punjab i väster och det lägre Bengalen i öster marscherade engelska arméer. Trupper från Punjab kunde redan den 8 juni börja belägringen av Delhi. Den 20 september stormades staden. Lucknow undsattes den 25 september, men blev ånyo belägrat och ånyo intaget den 17 november. Därefter utrymdes Lucknow för att definitivt återtas i mars 1858. Under den skickliga och försiktiga ledningen av veteranen från Napoleonkrigen och Krimkriget, sir Colin Campbell, upphöjd till lord Clyde, fortsatte upprorets undertryckande.

Först på sommaren 1858 kan kriget anses vara praktiskt taget avslutat. Engelsmännen segrade i nästan alla större strider på grund av överlägsen ledning och bättre vapen, inte minst Enfieldgevären. I november 1858 överfördes Ostindiska kompaniets välde till den engelska kronan, och sexton år senare blev den engelska drottningen kejsarinna av Indien.

Varför uppstod upproret? Var det planerat eller spontant? Var det nationellt eller religiöst bestämt? Hur uppträdde indier och engelsmän? Kan man, som så ofta skedde i England på den tiden, tala om en kamp mellan hedniskt barbari och kristen humanism? Vilka har återverkningarna varit?

Och framför allt: vilka föreställningar har man under skilda skeden gjort sig i England och Indien om dessa ting?

Debatten började redan under kriget, i parlamentet, i pressen och i pamfletter. Från början av 1858 har vi skildringar av en av världens främsta journalister, Times' korrespondent William Howard Russell, vars anteckningar, »My Indian mutiny diary», utkommit i bokform i en ny upplaga, hundra år efter upproret. Den svenske målaren Egron Lundgren beskriver från ungefär samma tid Indien och kriget i bild och har också publicerat »En målares anteckningar». Redan år 1859 kom den första boken med vetenskaplig ambition, Chambers »The history of the Indian revolt». Sedan flödar skrifterna fram till vår tid. De ger åtskilligt av frågans historiografi, än mera fängslande än frågan själv.

Inom England har olika riktningar framträtt, och därjämte kan man schematiskt urskilja en engelsk och en indisk syn på pro-

blemet. Men i dessa dagar tycks motsättningarna vara på väg att försvinna. Skillnaden är inte stor mellan det bästa som under senare tid skrivits i England och den magistrala undersökning som Surendra Nath Sen i maj 1957 utgav på uppdrag av den indiska regeringen, »Eighteen Fifty-Seven». Att historikerna blivit någorlunda eniga beror väl, får vi hoppas, i någon mån på att fördomsfri forskning leder till samma hållbara resultat. Men enighetens bakgrund är dock den återvunna freden mellan nationerna. Det var Indiens frigörelse 1947 som gjorde att år 1957 händelserna av år 1857 kunde ses med lugn, klarhet och tolerans.

2

Då lord Dalhousie på våren 1856 lämnade Indien efter sju år som generalguvernör avgav han en utförlig rapport om landets utveckling och tillstånd. Han fann att läget i det stora hela var gott. Många reformer av betydelse och värde hade under de gångna åren genomförts, stora områden hade införlivats med Kompaniets välde. Sepoys hade länge haft det bra, noterade Dalhousie: »Den infödde indiske soldatens ställning har sedan lång tid varit sådan att knappast något i hans villkor kräver en förbättring.» Naturligtvis var konflikter vid gränsen och lokala utbrott mot det engelska styret inom landet tänkbara. Men sådana ting »kan inte betraktas som störningar av den allmänna freden i Indien, lika litet som de slagsmål vilka dagligen kommer före i Londons polisdomstolar betraktas som tecken på ett inbördeskrig i England. Jag tror därför att jag utan förmätenhet kan påstå att jag lämnar det indiska riket i yttre och inre fred.»

Denna bild kan ha förskönats av önsketänkande och självhävdelse. Men ingenting tyder på att någon utbredd oro för stämningarna i Indien vid denna tid fanns bland Englands militärer och tjänstemän. Upproret kom som en överraskning, och ryktet om de med ox- och svinfett insmorda patronerna ansågs i allmänhet vara dess egentliga orsak. Snart började man emellertid att diskutera bakgrunden, de djupare orsakerna, och många sökte bevisa att ryktet om patronerna endast var den gnista som kom krutdurken att explodera. Upproret infördes på övligt sätt som ett ofrånkomligt led i en historisk process.

Detta sökande efter mera väsentliga motiv var självfallet riktigt och givande. Men vid läsningen av skrifterna i ämnet får jag ofta intrycket att frågan om patronerna avfärdas som mindre viktig helt enkelt därför att skribenterna finner ett uppror av detta skäl orimligt. Det finns en förklarlig tendens inom religiösa grupper att i andra sådana gruppers trosföreställningar se rena galenskapen som inte kan tas riktigt allvarligt. För engelsmännen har muhammedanernas tro på svinets orenhet och hinduernas tro på kornas helighet tett sig lika vettlös som de kristnas tro att vin och bröd under vissa betingelser förvandlas till blod och kött ter sig för andra religioner. Man har inte kunnat förstå att sådana föreställningar verkligen bestämt handlandet, och därför har andra motiv skjutits i förgrunden. Men en indisk författare som Sen — vilken visserligen också laborerar med andra orsakssammanhang — gör klart att patronfrågan *kan* ha varit avgörande. Att handskas med dessa patroner var en dödssynd, som medförde fredlöshet i den jordiska tillvaron och evig förtappelse. Sepoys gjorde sig inte till, de var drivna av ångest då de bad de engelska officerarna om besked i patronfrågan. De svek hellre, och från deras synpunkt alldeles förnuftigt, engelsmännen än de svek sin religion.

Forskandet efter »djupare» orsaker till upproret har dragit fram många fakta och förhållanden som är av intresse och som k a n ha medverkat till upproret. Men intrycket blir inte sällan att forskarna drar fram allt som kan ha framkallat missnöje utan att det kan bevisas eller ens göras troligt att vad som framhävs verkligen framkallat ett spritt missnöje, och än mindre att det varit ett bidragande motiv till upproret.

Detta sammanhänger med det för hela historieskrivningen om upproret väsentliga att indiska källor är ytterligt sällsynta. De upproriska, och indierna vid denna tid överhuvud, producerade inte många aktstycken, och de aktstycken som fanns har säkerligen till stor del på ett tidigt stadium förstörts. Engelska källor har därför varit forskningens grundval, det är vad engelsmän skrivit som man bygger på. Den indiske historikern Sen utgår, även han, nästan genomgående från engelska dokument, statspapper, memoarer och brev.

En engelsk författare kallar upproret »en rent militär affär», en

annan »ett religiöst krig», en tredje »ett uppror av reaktionära intressen mot en regim som sökte att reformera gamla institutioner».

Dessa karaktäristiker har e t t gemensamt: man tar avstånd från tanken att här förelegat ett nationellt indiskt uppror mot det engelska styret.

Den »militära» tolkningen torde under lång tid ha varit den förhärskande. Det var vanligt att tala om »sepoymyteriet» och att på detta sätt hävda det begränsade och speciella i vad som skett. Det har betonats att sepoys av skilda anledningar var missnöjda och misstrogna gentemot det engelska styret. Indier kunde inte avancera mer än till löjtnanter eller kaptener, och deras ställning gällde i dessa fall blott gentemot indier; en engelsk sergeant var överordnad en indisk officer. Lönerna var för sepoys vida lägre än för de engelska soldaterna. Nya reglementen om uniform och frisyr väckte irritation. Indiska regementen hade i strid mot praxis och avtal sänts till områden utanför landet, även — vilket för hinduerna var en styggelse — »över vattnet» till Burma. Engelska motgångar i skilda krig — Persien, Afganistan — hade förstört tron på britternas oövervinnelighet. Detta är några av de förhållanden som påstås ha förberett upproret.

En rad religiösa orsaker har antagits. I vissa fall brast engelsmännen i respekt för av religionen helgade beteendemönster, både i fråga om muhammedaner och hinduer. Kristna missionärer var vid denna tid mera verksamma än förut, och även en del fanatiska officerare sökte omvända sina soldater till kristendomen. Många indier såg i olika reformer och åtgärder, såsom införandet av de nya gevären, försök att bana vägen för den främmande läran — utan tvivel med orätt.

Ostindiska kompaniet följde i stort sett den grundsats som anses ha varit betecknande för engelsk kolonialpolitik, nämligen att så litet som möjligt ingripa i de behärskade folkens vanor och förhållanden. Men under inflytande av de utilistiska och liberala strömningar som i detta skede vann makt i England genomfördes dock ett antal reformer som, hur självfallna de än var från engelsk synpunkt, för indierna framstod som brott mot helgade traditioner. Hit hörde vissa föga långtgående jordreformer i liberal riktning; hit hörde också försöken att trygga allas likställighet inför lagen

och förbudet mot seden att bränna änkor, liksom den lag som tillät änkor att gifta om sig. Missnöje väcktes också genom den politik enligt vilken indiska furstendömen överfördes till direkt engelskt styre då den döde fursten saknade köttsliga arvingar — varigenom systemet med adoption upphävdes — eller då styrelsen var speciellt oduglig. I kungariket Oudh, som av den sistnämnda orsaken annekterades 1856, var visserligen enligt såväl indiska som engelska författare vanstyret och slöseriet skandalösa, men likväl reagerade en stor del av befolkningen mot annexionen.

I vad mån dessa och andra åtgärder varit drivkrafter i upprorsrörelsen är knappast möjligt att utreda. Säkert är att den engelska litteraturen under senare år alltmer betonat att även en känsla av samhörighet och sammanhållning indier emellan, en spirande nationalkänsla, haft betydelse. Indien som helhet, som enhet, var, säger man, inte något begrepp för mer än kanske ett fåtal intellektuella, men inom några regioner, främst Oudh, framträdde ett slags lokal nationalism. Och härtill kom att engelsmännens styre framkallade ovilja därför att det innebar en privilegierad ställning för de vita och mer eller mindre öppet utgick från den vita rasens överlägsenhet. Indierna fick inte annat än lägre tjänster med låg betalning, de umgicks inte på jämställd fot med de vita, en reell segregation var genomförd på hotell, i klubbar, på järnvägar.

Några iakttagelser av Times' korrespondent Russell tecknar situationen med skärpa — och kanske med överdrift.

»Min hudfärg är mitt pass — en garanti för min rang. I Indien tillhör jag utan vidare den styrande klassen — jag är en aristokrat på grund av min börd — en lord, en varelse som äger särskilda företräden och står över statens ordinära lagar.»

»Vid intet tillfälle går en vänlig blick till den vite mannens vagn. Ack, detta ögonens språk. Vem kan tvivla på dess innebörd, vem kan undgå att tolka det? Det är genom detta allena som jag har lärt mig att vår ras inte alltid ens är fruktad och att den är illa sedd av alla.»

Den indiska historieskrivningen tycks ha utvecklat sig i motsatt riktning, från teorier om ett nationellt uppror till ett vidare och oklarare perspektiv. För några årtionden sedan, under självständighetskampen, förklarades i en rad av den engelska regeringen

förbjudna böcker att upproret varit »ett krig för oberoende», »ett befrielsekrig».

Då Nehru under andra världskriget skrev sin bok »Discovery of India» framförde han en mindre extrem tolkning. I kapitlet om upproret förmärks ett vacklande mellan en nationell och en mera kritisk linje. Upproret var, skriver Nehru, »väsentligen ett feodalt utbrott, lett av feodala chefer och deras anhängare och understött av en utbredd främlingsfientlighet». »Den nationella känsla som kunde ha knutit Indiens folk samman fanns inte. Nationalism av modern typ hörde framtiden till.» Men samtidigt är framställningen präglad av sympati för upproret som en potentiellt nationell rörelse, och de indiska furstar som hjälpte engelsmännen kallas quislingar, en påtaglig anakronism.

Nehrus undervisningsminister A. K. Azad skrev ett förord till Sens på regeringens uppdrag till hundraårsminnet utgivna arbete om upproret. Azad hävdade starkare än Sen förekomsten av en nationell känsla vid denna tid, men han betonade att religiösa motiv var av stor betydelse och att de ledande gestalterna i regel bestämdes av rent personliga intressen. Att muhammedaner och hinduer kunde samverka visar, enligt Azad, att klyftan mellan dessa grupper då inte var så djup som den senare blivit; det är engelsmännen som efter upproret uppammat den religiösa motsättningen.

Denna framställning, som i anslutning till indisk uppfattning vill skjuta skulden för uppdelningen i Pakistan och Indien på England, är utan tvivel alltför schematisk. Sen klarlägger att konflikter mellan muhammedaner och hinduer spelade en stor roll under upproret, och för övrigt var ju flertalet inom de båda religionsgrupperna likgiltiga eller engagerade på engelsk sida.

Sen framhåller att överallt endast en minoritet tagit aktiv del i ett uppror och att majoriteten förblivit passiv: då en klar majoritet sympatiserar med upprorets syften kan upproret likväl kallas nationellt. Men denna situation förelåg inte i Indien. »Utanför Oudh och Shahabad finns intet bevis för den allmänna sympati som skulle ha givit myteriet värdigheten av ett nationellt krig.» I det följande förklarar Sen att »vad som började som en strid för religionen slutade som ett krig för oberoende, ty det är intet tvivel om att rebellerna önskade bli av med den främmande styrel-

sen och återupprätta den gamla ordningen». Någon känsla för politisk eller personlig frihet fanns inte bakom upproret. Tvärtom: »myteriets ledare skulle ha vridit klockan tillbaka, de skulle ha likviderat de nya reformerna och ha återvänt till den gamla goda tiden, då en vanlig medborgare inte kunde vänta samma behandling av lagen som en adelsman, då statarna var beroende av godsägarnas godtycke och då stöld bestraffades med stympning. Kort sagt, de eftersträvade en kontrarevolution.»

I äldre arbeten påstås ofta med bestämdhet att upproret var förberett, att myterierna utbröt ungefär samtidigt därför att en gemensam plan förelåg. Till bevisningen har hört att vissa kakor (chapatis) skulle ha sänts kring på våren 1857 som en signal för upproret. Det har också påståtts att utländska agenter — ryssar, perser, afganer — i samförstånd med Nana sahib och andra indiska dignitärer skulle ha lett planeringen av myterierna.

Sens undersökning gör rent hus med dessa hypoteser. De mystiska kakorna kan inte ha haft med saken att göra; i den mån de sändes kring tolkades de på annat sätt, som varningar mot sjukdom eller som medel att framkalla sjukdom. De utländska agenterna är likaledes en mystifikation. Allt talar för att myterierna kom spontant, även om självfallet ryktet om myterier och regementsupplösningar framkallade nya myterier. Detta förhållande talar för uppfattningen att frågan om patronerna varit en avgörande faktor.

3

De indiska grymheterna, berättelserna om dessa grymheter var för opinionen i England sannolikt mera ödesdigra än andra drag i det stora upproret. I tidningarna, i skildringar med anspråk på fördomsfrihet, i romaner som lästes inom alla samhällsklasser, blev de upproriska djävlar, som brände, plundrade, våldtog, torterade och mördade. Sådana är indierna, dessa bruna asiatiska hedningar — det var den tanke som tvingades på läsaren, en blandning av hat och förakt mot en annan ras och andra religioner. Upproret blev ett bevis på Englands rätt att styra, på den vita rasens överlägsenhet. De brittiska ledarna blev korsriddare och hjältar, legender vävdes kring de döda generalerna — John

Nicholson, erövraren av Delhi, Henry Lawrence, som stupade i Lucknow, Henry Havelock, som återvann Cawnpore. Under senare tid har det blivit vanligt att betona våldsdåden på båda sidorna, men fortfarande framträder tendensen att ställa den indiska grymheten i kontrast till det brittiska modet.

Utom debatt står att de upproriska i många fall begick massmord, att de dödade kvinnor och barn, att de pinade sina offer. Men i allt högre grad har en mera nyanserad och mindre hätsk bild av vad som hände blivit bestämmande. De värsta grymheterna utfördes, har det sagts, inte av sepoys eller deras ledare, utan av slödder och brottslingar, som profiterade av förvirringen och laglösheten. Uppgifterna om våldtäkt, som verkade speciellt upphetsande, visades vara obestyrkta eller felaktiga. Indierna lär nästan aldrig ha begått sexuellt övervåld mot engelska kvinnor.

Att Cawnpores garnison dödades trots löfte om fritt avtåg är ostridigt. Men redan i en rad böcker som kom ut ett eller ett par årtionden efter upproret klarlades att varken Nana sahib eller sepoys var ansvariga för nedslaktandet av de två hundra kvinnor och barn vilkas lik påträffades i en brunn. Tvärtom hade sepoys vägrat, då en av Nana sahibs underlydande utan dennes vetskap beordrat mordet, och detta hade utförts av några professionella slaktare. »Det är både simpelt och oriktigt att anklaga ett folk för denna grymma gärning», skriver Forrest i sin väldokumenterade undersökning av år 1904, och här betonas också att de vita kvinnorna före mordet inte »utsatts för kränkning eller vanheder». Förbittringen över Cawnpore stegrades särskilt genom att i det palats där morden begicks man på väggarna ansåg sig ha funnit förtvivlade hälsningar från de mördade kvinnorna. Sedermera uppdagades att dessa skrivits av de soldater som först inträngde i palatset. Cawnpore är därför inte på samma sätt som tidigare ett bevis på indisk grymhet och trolöshet.

Redan under kriget kom rapporter till England om att även engelsmännen var skyldiga till grymhet, eller åtminstone till en alltför hård bestraffning av de upproriska. Särskilt Timeskorrespondenten Rusell återkom ofta till dessa ting. Hans kollega Egron Lundgren sökte däremot att glömma »blodiga historier» och har knappast något att berätta härom i sina anteckningar. Russell berättar om hur massor av indier hängdes på blotta misstanken

att ha deltagit i upproret, hur engelska ämbetsmän och godsägare som frivilliga med glädje hjälpte till vid avrättningar, hur man roade sig med att hänga människor »konstnärligt» i skilda grupper och ställningar. Hans och andras vittnesbörd visar att vid stormningen av ett fäste eller ett hus alla motståndare dödades, att soldaterna i vissa fall torterade sina fångar och brände dem levande, att engelska officerare kunde slå sina indiska tjänare till blods för obetydliga förseelser. Då längre fram rapporter och order från upproret samlades och öppet publicerades gav de ett intryck av skräckvälde under återerövringstiden.

England var mitt i den viktorianska tidsåldern. Inte bara civilisationen, utan också religionen var på modet. De segrande generalerna var ofta djupt religiösa, och de var hårda i Guds namn. Då Punjabs guvernör John Lawrence undertryckt ett myteriförsök i Peshawar i juni 1857, funderade han på om han skulle döda alla de 120 fångarna:

»Jag tror inte att vi i Den allsmäktiges ögon skulle vara berättigade att göra det.» Endast ett fyrtital borde avrättas, de som hade dålig karaktär, aktivt deltagit i myteriet eller var respektlösa mot sina officerare: »Om de inte räcker, tar jag också de äldre soldaterna. Alla dessa skall skjutas eller blåsas från kanonmynningar, vilket som faller sig lämpligast.»

Den varmt troende Nicholson ansåg det »upprörande» att straffa dem som mördat kvinnor och barn bara genom att hänga dem. De borde »flås levande, steglas eller brännas». General James Neill hängde så mycket folk att hans officerare påminde om att nödig arbetskraft måste bevaras. I Cawnpore bestämde han att fångarna före avrättningen skulle slicka upp blodet i likbrunnen.

Även Neill bönföll mellan domarna om förmåga att handla rättvist. Att avrätta alla som påträffades med vapen i hand var under återerövringen självklart; frågan var hur långt man skulle gå då det gällde misstänkta och medlöpare. Hängningarna och blåsningarna från kanonmynningarna kombinerades i många fall med en behandling som enligt den avrättades religion ledde till hans eviga fördömelse. Muhammedaner insyddes i svinskinn och insmordes med svinfett.

I denna religiöst-puritanska atmosfär var övergrepp mot kvinnor ett brott som knappast kunde nämnas och som framkallade en

fasa och ett hat utan motstycke. Det var sådana känslor som kom den hygglige kapten Roberts — sedan fältmarskalk, baron av Kandahar och earl av Pretoria — att skriva till sin syster att han med glädje skulle gå igenom alla lidanden för att få »*hämnd* på dessa grymma mördare». Då det engelska parlamentet i december 1857 diskuterade upproret förklarade premiärministern lord Derby, som förordade relativ mildhet:

»För varje man som tas med vapen i hand bör ett rättmätigt straff utmätas, och detta straff är döden. För de missfoster som begått onämnbara och för tanken ofattliga övergrepp (unmentionable and unimaginable atrocities) mot kvinnor är döden ett alltför milt straff. De bör dömas till ett tyngre straff, till kroppslig bestraffning och till det mest förnedrande slaveri.»

Enligt Cambridge History hade den härskande moralismen betydelse i upproret även på ett annat sätt: officerarna hade inte längre förbindelse med indiska kvinnor och var därför okunniga om vad folk tänkte.

Grymheterna förklaras i viss mån av att, särskilt i England, strafflagstiftningen över huvud var — eller i varje fall intill de senaste årtiondenas reformer hade varit — ytterligt hård, med dödsstraff även för många andra brott än mord. En annan förklaring, som gäller både indier och engelsmän, är att rykten om andra partens missgärningar drev till ständigt nya ohyggligheter. Före Cawnporemassakern hade indierna hört om general Neills framfart i Allahabad; engelsmännen trodde fullt och fast på alla uppgifter om indiska illdåd. Men vad engelsmännens uppträdande angår hade säkerligen känslan av att en överlägsen ras blivit förorättad stor betydelse.

»I själva verket var det speciellt förhatliga i Cawnporemassakern detta, att dådet begicks av en underkuvad ras — av svarta män som vågade gjuta sina herrars blod», skriver Russell.

Vilka följder hade upproret?

På några konkreta punkter är bestämda påståenden möjliga. Ostindiska kompaniets styre överfördes på den brittiska kronan. Antalet engelska soldater i Indien ökades. De indiska trupperna uppdelades mera systematiskt på muhammedanska och hinduiska regementen. De »krigiska» folken, sikher och gurkhas, fick en sär-

ställning i rekryteringen. Artilleriet blev rent engelskt; sepoys tilläts inte att tjänstgöra vid denna avgörande vapengren. En del reformer i förvaltningen var direkt betingade av upproret.

När det gäller de stora följderna på lång sikt är däremot knappast mer än osäkra spekulationer möjliga, liksom vid debatten om de »djupare» orsakerna till upproret. Det har sagts att engelsmännen styrktes i sin tro på att det var rättfärdigt och nödvändigt att hålla denna »opålitliga ras» under sitt styre och att upproret alltså stimulerade den doktrinära imperialism som på 1870- och 1880-talen vräkte undan de tidigare tendenserna att se kolonierna som en börda eller som föremål för uppfostran till självstyrelse. Överlägsenhetskänslan mot indierna och särskilt mot hinduerna växte i England, har det påståtts. Klichétänkandet om indisk oförmåga och indisk lömskhet blev mera förhärskande än förut, och en historiker har rent av påstått att E. M. Forsters berömda karaktäristiker i »En färd till Indien» kan härledas från 1857 års erfarenheter och föreställningar. Men det har också påståtts att fruktan för ett nytt och större sepoymyteri hörde till de motiv som blev bestämmande för britternas handlande och i sin mån bidrog till den värdiga reträtten år 1947.

I sitt förord till Sens undersökning skriver den indiske undervisningsministern att Englands taktik att söndra och härska blev mera markerad efter upproret, och han tycks anse att uppdelningen i Indien och Pakistan är en följd av denna taktik och alltså indirekt av upproret. Det har också antagits att tanken på ett väpnat uppror diskrediterades i Indien genom myteriets misslyckande och att de nya metoderna att vinna självstyrelse genom passivt motstånd alltså indirekt skulle kunna föras tillbaka till 1857. Om dessa och många andra försök att konstruera orsakssammanhang gäller att de kan innehålla något väsentligt, men att riktigheten eller oriktigheten i generalisationer av denna storleksordning inte kan bevisas. En allmän uppfattning i Indien — till skillnad kanske från Pakistan — torde vara den som 1957 framhävdes i The Hindu Weekly Review: upproret bidrog att framkalla den nationalkänsla som några årtionden senare kom till uttryck i kongresspartiets bildande och efter ännu en lång följd av år ledde till ett fritt Indien.

Jamesons raid

»Jag reser tillbaka till Afrika för att söka öppna vägen för affärer och kristendom», yttrade pastor David Livingstone inför Cambridges universitet år 1857. »Ni måste fortsätta det verk som jag påbörjat.»

Några årtionden senare såg det ut som om denna brittiska mission, åtminstone vad angick Sydafrika och affärerna, närmade sig sin fullbordan. De små boerrepublikerna Oranjefristaten och Transvaal, som bildades genom utvandring från Kapkolonin, var nästan helt inringade av brittiska besittningar. I söder Kapkolonin, i öster Natal, i väster Bechuanaland, i norr Rhodesia; endast i nordöst gränsade Transvaal till ett icke engelskt land, det portugisiska Moçambique.

I början av 1890-talet var denna konstellation färdig. Expansionen i öster och norr hade till stor del organiserats privat, genom Sydafrikanska bolaget, som av den engelska regeringen erhållit stora befogenheter. Samspelet och konflikterna mellan regeringarna och kapitalisterna präglar hela detta skede av sydafrikansk politik.

Vid samma tid koncentrerades maktkampen till Transvaal, närmare bestämt till städerna Pretoria och Johannesburg. England hade 1881 erkänt Transvaals självständighet, med den reservationen att republiken inte fick sluta fördrag utan den engelska regeringens medgivande. Men sedan väldiga guldfyndigheter upptäckts i Witwatersrand uppstod en motsättning inom Transvaal, som ledde till spänning mellan England och Transvaal. Boerna fortsatte att leva sitt traditionella liv som storbönder med infödda arbetare i en ställning mellan statare och slavar. Guldfynden lockade dem inte. Gruvorna ägdes och bearbetades av utlänningar (uitlanders). Den republikanska styrelsen nöjde sig med att beskatta de väldiga gruvvinsterna (12 miljoner pund 1897). Över 75 procent av statsinkomsterna kom i mitten av 1890-talet från uitlanders.

Från uitlanders — till 80 procent engelsmän — framfördes av England understödda krav på medborgarrätt samt klagomål över den höga beskattningen. Boerna förklarade att ingen tvingade uitlanders att stanna i landet, att de förtjänade kolossalt trots

skatterna och att de, om de fick medborgarrätt, snabbt skulle göra slut på republiken.

Några siffror ur uppslagsböcker från denna tid (sannolikt något osäkra) visar hur underligt läget var. Den vita befolkningen i Transvaal beräknas för år 1896 till 150 000, av vilka 63 000 boer och 87 000 uitlanders. Med den svarta befolkningen på 600 000 räknade man inte; då det i tidningarna talades om raskonflikter menades konflikter mellan boer och uitlanders. Huvudstaden Pretoria, tre mil norr om gruvfälten, hade 12 000 invånare; gruvstaden Johannesburg hade en befolkning på över 100 000 och dominerades helt av uitlanders.

Boerregeringen använde en stor del av statsinkomsterna för rustningar (en miljon pund 1897), särskilt för inköp av kanoner från Krupp och Creuzot. De skatter uitlanders betalade gick alltså väsentligen till ett försvar som avsåg att skydda boerna mot uitlanders.

Uitlanders vädjade till England. Boerna hoppades få stöd från Tyskland och Frankrike.

Huvudaktörerna i dramat var idealiska för sina roller.

Transvaals mäktige president var Paul Krüger, en gammal bonde och jägare, som mottog besökare och deputationer på sin veranda, eftertänksamt rökande sin pipa och med en bibel, där han sade sig söka svaret på svåra frågor, inom räckhåll. Krügers bondskhet, i utseende, klädsel och uppträdande, var så enorm att man stundom misstänkte skådespeleri, men utan tvivel kände han sig ärligt som representant för ett folk vars oskuldsfulla primitivitet hotades av modernism, kapitalism och allsköns osedlighet. Mer än någon annan lyckades han bibringa världen föreställningen om boerna som Geijerska odalmän.

Cecil Rhodes, personifikationen av brittisk imperialism, innehade tre nyckelposter i striden. Han var grundare och främste delägare i det bolag som behärskade gruvdriften utanför Johannesburg (Consolidated Goldfields), han var ledare av Sydafrikanska bolaget och i denna egenskap Rhodesias erövrare och namngivare, han var sedan 1890 premiärminister i Kapkolonin. Rhodes var besatt av maktvilja, kryddad av framstegstro, en boyscout med mystik. Han talade dag och natt om den anglosaxiska rasens plikt

att erövra och förbättra världen, drömde om den tid då även planeter skulle kunna ockuperas och insättas i produktionen. Med förbättring menade han att allt skulle gå snabbare och mera friktionsfritt. Intellektuella och till och med sensuella intressen var honom främmande. Vid ett par och fyrtio år var Rhodes, plågad av fetma och hjärtklappning, med ett svullet och fläckigt ansikte, rädd för att dö innan han hunnit med allting, och hans iver att planera, övertala och handla närmade sig explosionen och upplösningen.

Fanns det en tredje huvudaktör?

Det är det stora problemet i den sextiåriga historiska och politiska debatten kring Jamesons raid. Nu kan frågan anses löst, och svaret är ja. Den tredje aktören var Joseph Chamberlain, förut radikal liberal och minister under Gladstone, på sommaren 1895 vid nära sextio års ålder kolonialminister i Salisburys konservativa regering. I motsats till regeringschefen, som älskade en skeptisk overksamhet, var Chamberlain en hetsad man, passionerad och ärelysten, vid denna tid efter många diskussioner och många år utanför styrelsen.

»Chamberlain liknar de fruar som ruinerar sin man och Salisbury de män som ruineras av sin fru», sade den store Yeats far enligt Chestertons memoarer.

Chamberlain blev imperialist med samma drift att ordna och rationalisera som gjort honom till borgmästare och stadsplanerare i Birmingham. Ingen kunde med större elegans och säkerhet ljuga och vilseleda än denne borgare, som alltför mycket blivit aristokrat, med monokel i ögat, orkidé i knapphålet, ungdomligt slät med en lätt touche av maskering, Dorian Gray på väg mot porträttet. I de många uppgörelserna kring Jamesons raid firade han några av sitt livs största triumfer — avslöjandet har kommit sextio år efteråt.

Under senhösten 1895 utformade Rhodes och hans närmaste män inom Sydafrikanska bolaget och gruvbolaget i Johannesburg en plan för krossandet av Krügers republik. Under ledning av en »reformkommitté» skulle uitlanders i Johannesburg resa sig och överta styrelsen. Tusentals gevär insmugglades, och en halvt militär organisation upprättades.

Samtidigt med upproret i Transvaal skulle, för att hjälpa de upproriska och säkra deras framgång, en trupp av poliser och frivilliga rycka in från Bechuanaland, där Sydafrikanska bolaget fått rätt att förvalta ett område vid Transvaals gräns. Ledningen av denna aktion anförtroddes åt doktor Leander Starr Jameson, tidigare praktiserande läkare, sedan Rhodes' vän och mest hängivne adjutant. Under förevändning av oroligheter bland de infödda samlade Jameson en styrka på omkring 500 man i och nära Pitsani, trettio mil från Johannesburg. För att rättfärdiga denna manöver sände några ledande uitlanders i förväg ett brev till Jameson, med totalt fiktiva uppgifter om situationen i Johannesburg. Här talades om en förestående kris, som »skulle prisge tusentals obeväpnade män, kvinnor och barn av vår ras åt välbeväpnade boer». Detta brev daterades till den 28 december, dagen före det datum som fastställts för revolten. Vad som skulle göras efter segern hade man inte närmare bestämt. Englands guvernör i Kapkolonin och High Commissioner för Sydafrika, sir Hercules Robinson (senare lord Rosmead), förutsattes ingripa som medlare och rådgivare. Sedan skulle i en eller annan ordning Transvaal införlivas med det brittiska Sydafrika.

Planerna var klara, men det blev efter hand lika klart att en resning i Johannesburg inte var tänkbar vid den avsedda tiden. Det låg något overkligt i tanken att man plötsligt i ett lugnt land med blomstrande ekonomi skulle börja uppror i frihetens och rättvisans namn. Gruvarbetarna, som vid denna tid övervägande var vita och uitlanders, visade ingen entusiasm. Deras löner var goda, så goda att gruvägarna ofta klagade över utpressning från arbetarna likaväl som från Krüger. En revolt enbart av kapitalisterna och deras klientel — advokater, tidningsmän, ingenjörer och kontorister, restaurangfolk — var orimlig; dels var gruppen för liten, dels är miljonärer dåliga revolutionärer. Från Johannesburg skickades brev på brev till Jameson med begäran om uppskjutande av hela saken.

Men Jameson stod fast. Rhodes hade inte beordrat honom att vänta. Han trodde att resningen skulle utbryta vid underrättelsen om raiden eller i varje fall då raiden nådde Johannesburg. Den 29 december red Jameson i spetsen för 500 ryttare över gränsen.

Avmarschen var ståtlig. Sydafrikanska bolaget hade bjudit på 400 flaskor champagne, de flesta var lätt och åtskilliga svårt berusade, man sjöng »God save the Queen», och Jameson försäkrade att aktionen skedde med den brittiska regeringens goda minne. Deltagarna var unga män, många förutvarande engelska officerare, löner och ransoner var väl tilltagna, om fyra dagar skulle man vara i Johannesburg som imperiets hjältar.

Fiaskot blev fullständigt — Krüger hade skaffat listor på de sammansvurna och förstärkt polisen. Så snart uppgift om Jamesons infall kom företogs masshäktningar i Johannesburg. Krüger, som inte ridit på många år, hade en häst sadlad i stallet och sov med ett laddat gevär vid sängen. Samtidigt mobiliserades boerkommandos, och efter två dagar var Jamesons trupp omringad.

Som vanligt undvek boerna att anfalla. De lät Jameson fortsätta under ständiga skärmytslingar till dess han vid Doornkop, blott några mil från Johannesburg, lurats in i en omöjlig ställning och tvangs att kapitulera den 2 januari 1896. Boerna hade inga förluster. Jameson räknade sjutton stupade. Deltagarna i raiden sändes till England, där några av dem, bland dem Jameson, dömdes till korta frihetsstraff. De sammansvurna i Transvaal dömdes på platsen; straffen blev fåtaliga och lindriga, men Krüger fick i skilda former betydande summor från de rika ledarna till statskassan.

Chamberlain friade sig då och för lång tid framåt från ansvar genom att omedelbart efter meddelandet om Jamesons avmarsch fördöma raiden och framhäva dess rent »privata» natur. Rhodes beklagade också raiden, lika ärligt som Chamberlain — utan samtidig resning i Johannesburg var Jamesons aktion meningslös — men han uttalade sig först efter några dagar och frånsade sig inte ansvaret för planläggning och finansiering. Denna skillnad i attityd blev en av grundvalarna för de många debatterna och uppgörelserna under de följande åren.

Reaktionen i England var komplicerad. Självfallet tog pressen och politikerna avstånd från raiden, även om det stundom skedde i ordalag så behärskade att de verkade ursäktande. En känsla av blamage mer än av dåligt samvete syns ha dominerat opinionen. Många uttalanden ger intrycket att misslyckandet oroade mera än brottet.

Rikets poeta laureatus Alfred Austin var sannolikt representativ för breda lager då han i en dikt, vars uselhet står i nivå med dess förljugenhet, ömsom beklagade, prisade och snyftade. I verserna, som betecknande nog publicerades i Times, finns influenser från uitlanders' falska brev till Jameson.

There are girls in the gold-reef city
There are mothers and children too
And they cry, »Hurry up! for pity!»
So what can a brave man do?
If even we win, they'll blame us:
If we fail, they will howl and hiss.
But there's many a man lives famous
For daring a wrong like this!

På kontinenten utbröt en ursinnig kampanj mot »det perfida Albion», och den glorifiering av boerna började som kulminerade under kriget fyra år senare. Delvis är förklaringen att England vid denna tid var mera isolerat än tidigare och senare. Förhållandet till Frankrike var på grund av koloniala konflikter spänt, och relationerna till Tyskland var redan irriterade genom tyska flottrustningar. Men indignationen mot England var utan tvivel på många håll äkta; övergrepp och bedrägerier i konkurrensen om kolonierna var inte sällsynta, men vid förhärdad och systematisk kriminalitet var man före kommunismen och fascismen inte van. Allmänt utgick kritikerna från att den sydafrikanska aktionen dirigerats av den engelska regeringen och att Chamberlain var lika skyldig som Rhodes.

Ojämförligt störst uppseende väckte det telegram som kejsar Vilhelm den 3 januari, dagen efter Jamesons kapitulation, sände president Krüger. Kejsaren lyckönskade boerna till att ha försvarat »landets självständighet» mot »fredsstörarna» utan att »kalla vänskapliga makter till hjälp».

Här antyddes alltså, trots 1881 års konvention, att Transvaal var en helt oberoende stat, och ett halvt löfte gavs om tyskt understöd i liknande situationer. En större tjänst kunde kejsaren — som dock enligt Hammans redogörelse handlade i samförstånd med sina officiella rådgivare — inte ha gjort den engelska regeringen.

Med tydlig lättnad vände sig den engelska pressen från ett ofta skenheligt mästrande av Rhodes och Jameson till våldsamma angrepp mot den tyske kejsaren, som vågat ingripa i Englands sydafrikanska affärer. Under de följande åren blev Krügertelegrammet ständigt en utgångspunkt för hets mot Tyskland och tillika ett värn för Chamberlain och de ledande imperialisterna. England måste hålla samman, anklagelserna i utlandet måste i rikets intresse tillbakavisas eller nedtystas, det blev parollen även inom den liberala oppositionens ledning. Därmed var en moralisk bas vunnen för den tystnadens konspiration som först under de senaste åren blivit uppdagad och klarlagd.

Vid rättegångarna i London mot ledarna av Jamesons raid och i Transvaal mot de sammansvurna i Johannesburg framkom mycket litet om revoltförsökets förhistoria; det gällde blott att fastslå vad de anklagade gjort. Därför ansågs en parlamentarisk undersökning behövlig, och för detta ändamål tillsatte det engelska underhuset en kommission som av väsentligen tekniska skäl började sitt arbete först i februari 1897. Kommissionen, som skulle »utreda ursprunget till och omständigheterna kring» raiden, bestod enligt praxis i dylika fall av parlamentariker, till antalet 15. Ordföranden var en tidigare konservativ minister. Till högermajoriteten i kommissionen hörde tre medlemmar av regeringen, bland dem Chamberlain, som genom invalet fick ett slags förhandsförsäkran om sin oskuld. Bland de liberala ledamöterna var några av partiets ledande män, främst Harcourt och Campbell-Bannerman. Kommissionens arbete bestod huvudsakligen av offentliga vittnesförhör; omkring hundra vittnen hördes, bland dem Chamberlain, Rhodes, medlemmar av Sydafrikanska bolagets styrelse och tjänstemän i kolonialdepartementet.

Från början var det något overkligt över denna undersökning, som energiskt genomförd kunde ha krossat den konservativa regeringen, blamerat åtskilliga av Englands ledande män och ställt engelsk politik i vanrykte inför världen. Typiskt är att vid kommissionens första offentliga sammanträde inträdde i salen prinsen av Wales, vän till flera av de närmast hotade kapitalisterna, ledsagad av hertigen av Abercorn, en av Sydafrikanska bolagets många aristokratiska styrelseledamöter, och lord Selborne, understats-

sekreterare i kolonialdepartementet. Förhören var delvis ingående, och ibland ställdes frågor — särskilt av den liberale frifräsaren Labouchere — som snuddade vid de bakomliggande realiteterna.

Men i det hela undvek man att närmare komma in på frågan om de engelska myndigheternas delaktighet. Man godtog påståendet att ett antal viktiga telegram mellan London och Kapstaden kommit bort.

Chamberlain behandlades med stor respekt och besvarade — liksom i tidigare och senare parlamentsdebatter — närgångna frågor med en överlägsen säkerhet, som kom alla misstankar att framstå som oförskämda eller gemena. Han bortförklarade, vilseledde och ljög så obesvärat att man hos honom anar samma halvt patologiska känsla av inre oförvitlighet som mindre märkliga brottslingar ofta lyckas prestera i liknande situationer. Jämte Chamberlain var det skickligaste vittnet i denna genre miss Flora Shaw (senare gift med lord Lugard), en av Times' främsta medarbetare och inkallad för att höras om påstådda förbindelser mellan Times och revoltmännen. Kommissionen och åhörarna tycktes enligt viktoriansk tradition utgå från att »en kronans minister» och »en dam» inte kunde ljuga.

Den 13 juli 1897 angav kommissionen sin rapport. Raiden fördömdes, Rhodes klandrades för sin aktiva medverkan till raiden och till sammansvärjningen i Johannesburg. Men det officiella England frikändes. »Varken statssekreteraren för kolonierna eller någon av tjänstemännen i kolonialdepartementet hade mottagit några meddelanden som kunde ha gjort dem, eller någon av dem, medvetna om stämplingarna under det de pågick», hette det i betänkandet.

Det var ett värdigt, man kan säga, nödvändigt ackompanjemang till det samtida diamantjubileet, då den brittiska imperialismen blommade i hyllningar för drottningen, fester för premiärministrar och furstar från besittningarna, flottparader vid Spithead och Kiplings »Recessional».

I regel godtog den engelska pressen kommissionens frikännande utslag. Några tidningar gjorde dock ironiska anmärkningar, och privat uttalade åtskilliga politiker att utredningen tydligen avsett att rentvå, inte att klarlägga. Särskilt i den franska pressen angreps un-

dersökningen som ett genomfört bedrägeri; Le Temps skrev att den betecknade »en triumf för statsmannen från Birmingham, men tillika det brittiska samvetets abdikation». Under de följande åren, med den engelska imperialismens kulmination i Sudankriget och boerkriget och utformningen av en ny maktkonstellation i Europa, blev problemet om Jamesons raid inaktuellt, även om det någon gång fördes på tal av förbittrade idealister i underhuset och anglofober utanför England.

Vid genomgång av ett antal historiska handböcker från tiden omkring 1920—1950 blir mitt intryck att man i allmänhet gav Chamberlain och de engelska myndigheterna »the benefit of the doubt» i denna affär. Det ansågs möjligt, men inte säkert, och ofta inte ens sannolikt, att det officiella England var medskyldigt. Den välvilliga tolkningen stärktes i hög grad av Garvins i början av 1930-talet utgivna Chamberlainbiografi, som genom att framdra några för Chamberlain besvärande aktstycken (ibland i stympat skick) och samtidigt energiskt förklara dem till hans fördel verkade som ett frikännande efter noggrann och hederlig prövning.

Efter andra världskriget har nya och avgörande undersökningar kommit. I den stora och, vad särskilt de senare delarna angår, märkligt öppna redogörelsen för Times' historia förekommer uppgifter som pekar på att både kolonialministern och tidningen var mera invecklade i förberedelserna till raiden än som tidigare erkänts. År 1951 publicerade sydafrikanskan Jean van der Poel — på grundval främst av de anteckningar som den brittiske representanten i Sydafrika, sir Hercules Robinsons sekreterare sir Graham Bower efterlämnat — ett laddat, välskrivet och passionerat arbete (»The Jameson Raid»), som visade att Chamberlain, Robinson och andra engelska politiker och ämbetsmän varit starkt engagerade i affären. En annan kvinnlig forskare, Elizabeth Pakenham (gift med förre labourministern lord Pakenham, numera lord Longford), har i ett likaså väldokumenterat och på nytt material grundat arbete i stort sett bekräftat van der Poels slutsatser, under avståndstagande från några av den sydafrikanska historikerns mera extrema påståenden och misstankar (»Jameson's raid»). I den senaste »Cambridge History of the British Empire» godtages i det väsentliga den »nya» uppfattningen. Det fastslås att Chamberlain var skyldig, att han »önskade att upproret skulle komma

till stånd för att England skulle få tillfälle att ingripa», att han var inblandad i förberedelserna både till Jamesons raid och den tilltänkta revolten i Johannesburg, att 1897 års parlamentskommission bidrog till »den tystnadens sammansvärjning» som präglat behandlingen av raidens förhistoria.

Endast på ett par punkter kan jag ingå på det rika, komplicerade och sensationella material som de nämnda historikerna dragit fram. Detta material visar att kolonialministern, den brittiske representanten i Sydafrika Robinson och ledande personer inom Times var insatta i upprorsplanerna och sympatiserade med dem. Chamberlain underrättades på ett tidigt stadium om vad som förbereddes och deltog aktivt i förberedelserna. Han uppmanade upprorsmännen att raska på, begärde besked om avsikten var anslutning till England, medverkade till att Sydafrikanska bolaget fick koncessioner som möjliggjorde Jamesons placering intill Transvaals gräns.

Men Chamberlain var ärlig i sin förskräckelse över raiden, då den väl kom till stånd, förskräckt med tanke på att den utan revolt i Johannesburg måste misslyckas och att den därför kunde ha ödesdigra konsekvenser för honom själv, regeringen och England. Robinson var lika inne i saken och hade lovat att efter upproret resa till Transvaal för att »medla».

Times, liksom kanske många andra icke avslöjade institutioner och personer, deltog intimt i planeringen. De agerande inom tidningen var främst verkställande direktören Moberley Bell och miss Flora Shaw, medan chefredaktören Buckle hölls utanför.

Ett gott exempel på aktiv journalistik är Bells budskap till Rhodes genom en medarbetare: »Jag önskar betona för Rhodes att vi hoppas att *det nya bolaget* inte börjar affärerna på en lördag. P. S. På grund av söndagstidningarna.» Bell ville hindra upprorets utbrott på en lördag, eftersom Times inte kommer ut på söndagen.

För att bevara hemligheten använde deltagarna, som i det citerade exemplet, i regel chiffer vid telegraferingen (»Brev skriver jag inte», förklarade Rhodes inför 1897 års kommission). Chamberlains meddelanden skedde sällan direkt till Rhodes eller andra ledare i Sydafrika, utan avgavs muntligen till representanter för

Sydafrikanska bolaget. Ett slags alibi skaffade man sig i vissa fall — särskilt gällde detta Robinson — genom att i förtroliga samtal säga »det här anser jag mig känna till privat men inte officiellt». Denna reservation ansågs göra det berättigat eller till och med moraliskt nödvändigt att sedan inför offentligheten förneka kunskap om saken.

Inför den parlamentariska utredningen 1897 uppstod en annan konspiration. Chamberlain och Rhodes var medbrottslingar men inte vänner. Chamberlain ansåg det nödvändigt att Rhodes blev officiellt klandrad och var rädd för att Rhodes skulle hämnas genom att tala om sanningen. Enligt såväl van der Poel som Pakenham klarade man saken genom en tyst uppgörelse. Chamberlain lovade att förnya koncessionen för Sydafrikanska bolaget, Rhodes lovade att inte skvallra och att hålla de mest kompromettterande telegrammen borta från insyn. Innan man kom överens om detta var Chamberlain enligt van der Poels åsikt rent av betänkt på att börja krig mot Transvaal för att dölja sitt brott. I själva verket såg Rhodes till att telegrammen undanskaffades. En del av dem har sedermera påträffats bland Chamberlains papper, en del har sannolikt förstörts och kan endast genom andra källor delvis rekonstrueras.

De åberopade författarna är ense om att 1897 års parlamentskommission, eller åtminstone många av dess medlemmar, måste ha anat hur saken låg till och medvetet ha undvikit att blottlägga sanningen. Varför gjorde de detta, varför sökte inte liberalerna i stället att förtjäna politiskt på affären?

Många motiv har diskuterats. Kanske var de liberala ledarna rädda för, eller rent av säkra på, att deras egen regering — före juni 1895 — gjort tvivelaktiga utfästelser eller fört oroande förhandlingar. Detta är dock föga sannolikt, eftersom den avgångne premiär- och utrikesministern Rosebery, som i motsats till Salisbury var ytterst aktiv i kolonialpolitiken, uttalade sig starkt klandrande om kommissionens rapport. En annan förklaring är att man från partisynpunkt ansåg en aktion riskabel. Det var inte behagligt att möta de engelska väljarna som Krügers och Kaiserns vän och imperiets fiende. Måhända var det viktigaste motivet helt enkelt samma slags patriotism som kom många fransmän att ta lögnens eller

tystnadens parti i den samtidiga Dreyfusaffären: man fruktade och avskydde möjligheten av avslöjanden som skulle dra skam över England, öka fientligheten på kontinenten och kanske rent av — som det i båda fallen viskades om — göra ett storkrig oundvikligt.

Många spekulationer har — inte minst i de senaste arbetena — gjorts om Jamesonraidens betydelse för den följande utvecklingen. Det har sagts att raiden genom att försämra de tysk-engelska relationerna var en av milstolparna på vägen till första världskriget. Det har också sagts att den ledde till boerkriget; om inte raiden skärpt motsättningarna och om inte kejsar Vilhelm genom sitt telegram givit boerna förhoppningar om hjälp utifrån, skulle en fredlig uppgörelse i Sydafrika ha varit trolig. Så allmänna föreställningar om raidens konsekvenser är det knappast lönt att diskutera. Säkert är att Jamesons raid och den brittiska hållningen efter raiden bidragit och fortfarande bidrar till spänningen mellan de två stora vita folkgrupperna i Sydafrika.

Viktorianerna och vi

Vi har det svårt. Gud i gammal hederlig mening är försvunnen och allt vad därtill hörde. Därmed är trons trygghet borta, men känslan av ondska, ångern och ångesten är kvar; den glada hedendomen blev det aldrig mycket med. Vi kan inte trösta oss med att människorna är innerst goda och att framtiden är härlig; vi har sett gemenheten triumfera och lever under vätebombens paraply. Det är slut med illusionerna, inte ens deras ersättare myterna har vi någon riktig glädje av. Viktorianerna, oscarianerna hade det bättre. De försonade Gud och världen: först framsteg i det jordiska och sedan stora utsikter till en himmelsk fortsättning (helvetet höll redan då på att bli omodernt). Tekniken var ännu en befriare, den eviga freden skymtade bakom alla småkrigen, det fanns en hel del att ändra och förbättra, men behovet av reformer var en stimulans som vi inte har och redan börjat sakna; femdagarsveckan kan aldrig bli ett så glansfullt mål som begränsningen av barns arbete till åtta timmar. Därför är vi trötta, hopplösa och sönderfrätta, och vi avundas våra förfäder deras robusta tro, moral, kraft och vilja.

Ungefär så kan man beskriva en av de myter som trots allt lever ett ganska friskt liv. Vi spårar dess livskraft överallt, i de konservativas förtjusning över att framstegstron är död likaväl som i andras surmulna och tveksamma erkännande av att det är så. En kult av viktorianismen, som ofta bara är en klagan över vår tid, men ibland blommar upp i lovprisande av det förgångna, har blivit ett drag i kulturdebatten. Den engelske professorn Basil Willey preciserade en gång denna tanke i ett radioföredrag. Vi har först avslöjat (debunked) 1800-talet, och nu längtar vi tillbaka dit, sade han. Böcker om den viktorianska tiden är populära och produceras flitigt. »I vårt eget otrevliga århundrade är vi alla

flyktingar utan varaktig stad, och många av oss känner sig frestade att fly till 1800-talet som till ett förlovat land och att stanna där som illegala invandrare för resten av vårt liv.»

Hela frågan är, det kanske för ordningens skull bör betonas, ett problem för någorlunda burgna och bildade, främst för de intellektuella. Att arbetare vid sina sinnens fulla bruk skulle drömma om att återvända till låga löner, lång arbetstid och allmän otrygghet är en orimlighet som vi inte behöver stanna vid.

England har, i motsats till Sverige, en handbok i kulten av Viktorias tid. Det är G. M. Youngs »Victorian England: Portrait of an Age», en essä från 1936 på 200 sidor som utarbetades som en inledning till en samling historiska monografier över skedet. Här finner vi de förut berörda föreställningarna presenterade med en glans, en kvickhet och en ensidighet som är värdiga de stora franska kulturguiderna. Går man kritiskt igenom arbetet, observerar man att Young i likhet med många andra flotta introduktörer egentligen förevisar blott stjärntavlan i museet. I början av den viktorianska tiden var det inte så bra, skriver han, och det meddelas också att en nedgång, ett sönderfall satte in redan på 1850-talet för att omkring 1880 bli alldeles påtaglig. Då Viktoria besteg tronen 1837 och dog 1901, blir det alltså bara en bråkdel av hennes tid som är den s a n n a viktorianismen, egentligen tiden mellan frihandelns införande och Krimkriget, knappa tio år.

Kritikern Humphry House vänder sig i sin postuma essäsamling »All in Due Time» mot både kulten av viktorianismen och de föreställningar om tiden den arbetar med. Bakom kulten finner han en reaktionär tendens till antiintellektualism, hård uppfostran, pryderi och sentimentalitet. Endast några få viktorianer var sådana som de konventionellt framställs, påstår House; som exempel på de få autentiska nämns Trollope, vars under senare tid återvunna, kanske nu än en gång förlorade popularitet är ett tecken på skedets lockelser för vår tid.

»Ju mer jag läser av viktorianerna från den första perioden och mellanperioden (alltså den tid Young finner typisk), desto mer ser jag ängslan och bekymmer som den bästa nyckeln till förståendet av dem», skriver House. »Den viktorianska kompromissen», med lugn och trygghet som avkastning, är en illusion. I religion, politik, ekonomi och mycket annat ställdes viktorianerna inför nya pro-

blem, som de inte kunde klara; de försökte förgäves dra sig fram genom att hålla på oförenliga ting, dogmer och obunden reflexion, odödlighet utan eviga straff, gammalliberalism och människokärlek, äktenskapet och kärlekens rätt. De var olyckliga därför att de märkte att det inte gick bra. Guds successiva avveckling var lika skrämmande som uppfinningen av vätebomben.

Vem har rätt i sin uppfattning om tiden? Den frågan går naturligtvis inte att lösa, även om det kan vara roligt att låta tankarna spela kring den. Så mycket är klart att de tongivande viktorianska författarna och tänkarna just av vår tids nyfikenhet och öppenhet berövats det mesta av sin traditionella, trohjärtade, enkla och trygga apparition. Tennyson står sig kanske på sätt och vis bäst; hos honom har man såvitt bekant ännu inte hittat mera farliga hundar i källaren. Men hans ängslan, och de ur den härflytande komiska och rörande försöken att någorlunda tro på Gud, framsteg och nationernas förbund, är uppenbar. Det kan ifrågasättas om ens Trollope är användbar som representant för viktoriansk soliditet; visserligen finns det något outsägligt naivt över honom, men även hans försök att lappa ihop oförenliga ting — såsom Manchesterliberalism och ursinne över hänsynslösa affärsmän — är patetiska. Dickens har för åtskilliga år sedan förvandlats från en solig familjefar till en ångestfull, lysten och plågad människa; Thackerays sorgmod döljs inte av att han var festlig vid portvinet efter en god middag. Tidens tänkare verkar sannerligen inte tryggare och lyckligare. Mills tragik var djupare än den egna självbiografin vittnade om; Carlyle och Ruskin har av vår tids sexuella intresse avslöjats som mer eller mindre abnorma, som i pina och besatthet pressade fram sina stora fantasier.

Möjligen kan man finna en förändring under de senaste årtiondena i behandlingen av dessa gestalter. Lytton Strachey, som bildade skola, var inriktad på ett slags om också med mildhet och finess utförd debunking. Under hans penna blev viktorianerna litet löjliga, litet overkliga, som små hundar, vilka det är omöjligt att riktigt ta på allvar. Prinsen-gemålens pliktuppfyllelse, Mannings religiösa svårigheter, Florence Nightingales maktglada godhet, Gordons galenskap och kanske förmenta alkoholism — allt blev något lustigt, konstigt och ovidkommande, djur i ett menageri, betraktade av den hjärtlöse. De betydande biografierna från senare

tid är mera medkännande, mera inträngande, men i fråga om karaktärens sprickor, tankens svagheter och känslans komplikationer inte mindre avslöjande. Vi får, det är det väsentliga, gå ned till medelmåttor, som ingen orkat ägna en förstklassig biografi, för att möta »viktorianer» i den hävdvunna och trivsamma meningen. Inte ens statsmännen och generalerna är autentiska längre, och då står det illa till.

Hur är det i Sverige? Att jämföra traditionella och reviderade bilder av den oskariska tiden eller av dess ledande gestalter är här knappast möjligt. Dels finns så relativt få arbeten i ämnet. Dels är reflexioner som inte håller sig tätt till ämnet ovanliga i våra vetenskapliga avhandlingar; att vara generöst allmänintelligent anses oakademiskt och lättsinnigt.

Kanske är dock ett par anmärkningar rimliga. I regel lär orden »oskarisk» och »den oskariska» tiden ha en bismak av förklenande och förlöjligande. I ett fåtal romaner och memoarer av en äldre författargeneration finner vi emellertid, tycks det mig, en outtalad längtan tillbaka till en föreställd stabilitet, trygghet och trosvisshet — hos Gustaf Hellström och Sigfrid Siwertz. I andra fall möter en aggressiv vilja att avslöja under moraliskt fördömande; ett viktigt och värderat drag i Sven Lidmans minnesböcker är att oskariska ministrar besökte bordeller. Något mera medvetet och systematiskt försök att — vare sig i litterär eller vetenskaplig form — ställa den oskariska tiden i motsättning till vår egen finns såvitt jag vet inte.

Den intressantaste svenska boken i detta sammanhang är väl utan tvekan Bertil Malmbergs lysande roliga Bäckströmbiografi. Här tar tecknaren en figur som enligt de fakta man känner till kan betraktas som representativ för sitt skede, eller rättare för gängse föreställningar om detta skede. Genom ett fantasifullt och sinnrikt utnyttjande av de torftiga uppgifterna om mannens levnadslopp och en likartad tolkning av hans litterära verk förvandlas oskarianen till en modern, rent av ultramodern människa. Den blekfete i schaggsoffan med sin punsch, till synes utan passioner eller enligt vår tids måttstock märkliga erfarenheter, växer ut till en brusten och tragisk gestalt, med alla vår tids mest uppskattade egendomligheter — såsom tendenser till incest och homosexualitet, dödsskräck och dödslängtan — i ränseln. Den med vissa konstnär-

liga kapaciteter och ambitioner utrustade, men i övrigt välsinnade och medelmåttige borgaren blir inte, eller inte bara, olycklig och lastbar, han blir en representant för den sönderslitenhet och demoni som är förmer än prestationen och den yttre upplevelsen.

I detta mästerverk får vi klart för oss vad en snillrik författare med anlitande av vår tids alla hjälpmedel kan göra även av skäligen sekundära oskariska gestalter. Och även om bilden i detta fall är felaktig — vilket svårligen kan bedömas — är sannolikt ansatsen, viljan att spåra problematik bakom de glättade fasaderna, fruktbar och väsentlig.

Efterskrift

Ursprunget till denna bok är ett förslag från förlaget att ånyo utgiva ett antal tidigare i böcker och tidningsartiklar publicerade studier över viktorianer och viktorianska episoder. I bokens tredje del finns dessa uppsatser, rubricerade »Gestalter och händelser». Emellertid ansåg jag mig samtidigt böra framlägga några mera vetenskapligt inriktade undersökningar rörande engelsk idéhistoria, författade redan för tjugo år sedan och i huvudsak inte förut utgivna. Dessa redogörelser ingår i arbetets andra del, »Linjer i idédebatten»; jag vill understryka att det här ej är fråga om en systematisk idéhistoria, utan en översikt av vissa inslag i debatten, huvudsakligen inom den liberala idékretsen. Slutligen har jag tillagt två nyskrivna studier över viktorianismens begrepp och drottning Viktorias personlighet, samlade i första delen, »Tiden och Viktoria».

Någon litteraturförteckning bifogar jag ej. Läsning av böcker från Viktorias tid har sedan fyrtio år varit ett av mina huvudintressen; på vissa områden har jag läst systematiskt och ingående, på andra mera tillfälligt och ensidigt; många böcker har påverkat mig, ehuru jag ej läst dem på årtionden och glömt åtskilligt, andra har jag gått igenom under det senaste året, särskilt brev, biografier och specialarbeten, som varit av betydelse för den första delen. Noter har jag i manuskriptet haft blott för den idéhistoriska delen, och de har här ej medtagits.

Vid genomgången av boken i dess helhet har jag så långt möjligt sökt utrota upprepningar. Helt har detta inte skett: det är ibland nödvändigt att upprepa uppgifter och reflexioner, när de inpassas i olika sammanhang. Det förekommer också variationer, som kan te sig som motsägelser — beroende på att skilda syn-

punkter anlagts i olika avsnitt och säkert också på att studierna skrivits vid skilda tider och i skilda stämningar.

För värdefull hjälp med redigeringen tackar jag varmt min vän Jan Olof Olsson.

PERSONREGISTER

Abercorn 359
Aberdeen 92, 93, 98, 99
Adams 266
Albert 54—60, 63, 64, 66—68, 71—73, 78, 81—83, 85—88, 92, 93, 95—99
Alexander 309
Amery 331
Andrén 57
Annan 306, 307
Arabi pascha 310
Arnold, M. 29
Arnold, Th. 37
Ashley, se Shaftesbury
Asquith 22, 204, 272, 332
Attlee 103
Auden 291
Augusta, drottning 67
Austen, B. 239
Austen, J. 73
Austen, S. 239
Austin 310, 358
Azad 347

Baden-Powell 323
Bagehot 19, 89, 152
Balfour 46, 255—257, 267
Banks 35, 36, 41
Barker 279
Barrès 282
Beaconsfield, se Disraeli
Beales 48
Bell 362
Bellman 65
Benson 273, 301
Bentham 113—125, 133—137, 139, 148, 149, 171, 179, 186, 197—199, 201, 234
Bentinck 169, 242
Bergson 256, 276
Berkeley 256
Beveridge 223
Bismarck 95, 109, 228, 246—248, 282
Blackwell 42
Blandford 259
Bodelsen 308
Bolton 239, 240
Bowdler 33, 39
Bower 361
Bradford 243
Bradlaugh 31, 259
Bray 20
Briggs 18
Bright 142—144, 155, 156, 158, 170, 296
Brontë 73
Brougham 128, 131, 148, 165, 170, 194
Brown 65, 77—81, 87
Browning 29
Buckle, G. E. 263, 362
Buckle, H. Th. 16, 95, 162, 228

Buller 311
Burke 130, 198, 212, 234, 278
Butler, J. 86
Butler, S. 30
Bülow 220
Byron 54, 294
Bäckström 368

Cababé 175
Cambridge 308, 311
Campbell-Bannerman 22, 204, 359
Canning 100
Cardigan 334—337
Cardwell 334
Carlyle, J. 277, 281
Carlyle, Th. 11, 19, 21, 24, 30, 46, 145, 206, 241, 276—281, 284, 286, 288, 296, 308, 325, 367
Caroline, drottning 53
Carrington 308
Castlereagh 100, 238, 248
Cecil, se Salisbury
Cetewayo 310
Chamberlain 102, 105, 204, 207, 218, 219, 222, 238, 241, 247, 248, 259, 260, 266, 282, 325, 326, 355, 357—363
Chambers 343
Chatham, se Pitt, W., d.ä.
Chesterfield 243
Chesterton 34, 355
Churchill, R. 96, 236, 238, 256, 258—266, 271
Churchill, W. 236, 256, 258, 264—266, 328
Clarendon 109
Clark 10, 24
Clarke 272, 274
Clive 339, 342
Clough 27, 31
Cobbett 129, 132
Cobden 17, 142, 143, 155—158, 170, 199, 200, 296
Coleridge 272
Colley 311
Combarieu 268
Comte 16, 215, 288
Condorcet 215
Conrad 214
Corelli 269
Coward 324
Coventry 271
Cramb 223
Cromer 208, 218, 241, 325, 328
Cromwell 296
Cronje 322, 328
Curzon 208, 218, 325, 329

Dalhousie 343
Dante 234
Darwin 73, 152, 181, 185, 210—213, 216, 219, 220, 222
Davidson 86—88
Davitt 253
Derby 92—94, 98, 99, 200, 245
de Valera 249
Dicey 125
Dickens 21, 27, 30, 46, 221
Dilke 45, 97, 102, 104, 202, 204, 207, 259
Disraeli 11, 15, 17, 22, 55, 57, 72, 75, 91, 92, 94—99, 101, 103, 143, 145, 170, 199, 202—204, 227—230, 233, 235, 237—246, 258—260, 266, 276, 278, 282, 325
Drysdale 39, 42
Duncan 43
Durham 201
Durkheim 306

Edvard VII 46, 51, 52, 55, 66, 67, 72, 73, 78, 90, 98, 108, 259, 266—275, 359
Edvard VIII 51
Eliot, G. 73
Eliot, T. S. 303, 304
Elisabet I 52
Elizabeth II 52
Elliotson 34, 35
Ellis 298
Elton 319
Engels 161
Ernst av Sachsen-Coburg-Gotha 85
Esher 269, 270

Fichte 308
Fielden 170
Fisher 270
Fitzclarence 324
Forster, E. M. 352
Forster, W. E. 104, 187, 204, 227
Fourier 16
Fox 100
Frans Josef 9, 71, 72
Fredrik II 279
Fredrik III 55, 63, 109
French 331
Freud 227
Froude 31, 38, 202, 207, 310, 325
Fulford 55, 70, 71

Garibaldi 299
Garvin 361
Geddes 43
Georg III 52, 126
Georg IV 53, 65
Georg V 51
Georg VI 52
Gibbon 258
Gladstone 11, 17, 23, 24, 28, 45, 91—99, 101—106, 143—146, 164, 194, 199, 203, 204, 212, 214, 227—236, 238, 244—246, 250—255, 257, 259—262, 264, 265, 276, 292, 293, 296—298, 312, 314, 316, 320, 355
Glover 48
Goethe 220
Gordon, A. 317
Gordon, C. G. 105, 230, 232, 298, 310, 312—320, 326, 367
Gordon-Cumming 271—275
Goschen 106, 263
Gosse 28, 310
Graham 170
Granville 91, 103, 104, 110
Gray 20
Green 164, 187, 190—194
Greville 72, 73
Grey, Ch. 24, 54, 100, 130, 146, 154
Grey, E. 204, 267
Grote 132, 288
Guedalla 103
Gustaf VI Adolf 72

Hagberg 57, 289
Haig 332
Haldane 204
Halévy 214
Hamman 358
Hammond 25
Hamsun 228
Harcourt 257, 359
Hardie 75, 103, 268
Hardinge 268
Hardy 41
Hare, A. 28

Hare, H. 298
Hartington 46, 91, 103, 104, 106
Havelock 349
Hayek 286, 288—290
Hegel 16, 191, 192, 212, 215, 242
Helena 84
Hellström 368
Henley 214
Hilton 338
Hobbes 211, 213
Homeros 231
Hood 18
Houghton 10, 30
House 366
Hughes 37
Hugo 300
Huxley 25, 34, 213
Hägerström 30

Ingli 26

James, H. 68, 303, 310, 313
James, R. R. 258, 264
James, W. 256, 303
Jameson 57, 219, 220, 356—364
Jerman 238
Jevons 171—175
Johnsen 292
Johnston 219, 221, 222
Jowett 29
Joyce 249
Jünger 311

Karl XV 65
Kent 53
Keynes 171, 185
Kidd 205, 207, 214, 305, 325
Kingsley 26, 28, 30
Kipling 24, 28, 37, 41, 49, 207, 214, 220, 296, 302—308, 324—326, 334, 360
Kitchener 309, 320, 321, 325—332
Krapotkin 213
Krüger 322, 323, 354—359, 363

Labouchere 228, 229, 360
Lansdowne 267
Lawrence, D. H. 284, 285
Lawrence, H. 314, 349
Lawrence, J. 339, 350
Lawrence, T. E. 327
Lecky 163
Lee, R. 313
Lee, S. 52, 267, 268, 273
Lenin 325
Leopold I 54, 56—61, 85
Levertin 290
Lewis 240
Lidman 32, 368
Lieven 70
Lincoln 142, 236
Lindman 235
Livingstone 353
Lloyd George 103, 271
Locke 130, 210
Longford, E. 57, 65, 69, 78—81, 87, 361, 363
Longford, F. 361
Loubet 268
Louise 84
Lowe 144
Lucan 334—336
Ludvig XIV 269
Ludvig Filip 269
Lugard, Flora 360, 362
Lugard, Fr. 218, 360
Lundgren 342, 349

Macaulay 16, 18, 128, 131, 137, 146, 147, 165, 169, 194, 200, 288

Macdonald 87
Mac Mahon 333
Magnus 67, 90, 230, 270, 326, 331
Maine 125, 212
de Maistre 280, 307, 318
Malan 322
Malinowski 307
Mallock 24
Malmberg 368
Malthus 20, 156, 159, 166—168, 196
Manchester 46
Mann 244, 279
Manning 367
Marcet 165, 166
Marlborough 258, 259
Marshall 205
Martineau 166, 167, 288
Marx 16, 20, 125, 160, 161, 215, 242
Maurois 228
Maurras 241
Mayhew 47
Mazzini 300
McCulloch 168
Melbourne 54, 55, 57, 71, 81, 91, 98, 130, 154, 170, 200
Merivale 199
Mill, H. 285—291
Mill, J. 123, 135—137, 141, 149, 171, 234
Mill, J. S. 11, 30, 34, 35, 39, 73, 123, 137—141, 144, 149—152, 168, 171, 173, 179, 193, 194, 234, 281, 285, 291
Miller 29
Milner 208, 218, 325
Montesquieu 134
Montgomery 309, 314
Monypenny 228
Morley 103, 152, 194, 228, 257
Myrdal 122

Nana sahib 340, 341, 348, 349
Napier, E. 270, 271, 274
Napier, R. C. 314
Napoleon I 220, 256, 313, 333
Napoleon III 72, 109, 138, 139, 142, 300
Nehru 347
Neill 350, 351
Newman 11, 25, 88
Nichols 43
Nicholson 348, 349, 350
Nicolson 290, 298
Nightingale 34, 333, 334, 367
Nikolaus I 167
Nolan 336, 337
Northcote 259, 262
Noyes 292

O'Brien 250, 252—254
Oliver 222
O'Shea 251—253
Oskar II 71
Owen 20

Pacifico 17
Paderewski 324
Paine 215
Pakenham, se Longford
Palmerston 16—18, 91, 96, 98, 99, 101, 109, 200, 334
Pappe 290, 291
Pareto 306
Parnell 249—254, 259, 261
Pater 41
Pearson, H. 228
Pearson, K. 223
Pedro av Portugal 68
Peel 17, 24, 91, 98, 156, 169—171, 238, 240

Petrie 10
Philippe-Egalité 167
Phipps 92, 101
Pitt, V. 292, 296
Pitt, W., d.ä. 247, 256
Pitt, W., d.y. 100, 126, 154, 248, 256
Place 39, 129, 132
Platon 283
van der Poel 361, 363
Ponsonby, A. 67, 79, 82, 95
Ponsonby, H. 67, 79, 95, 103, 106
Potter, se Webb
Proust 284

Quennell 282, 285

Raglan 335, 336
Reade, Ch. 215
Reade, W. 214—217, 219—222
Reckett 10
Redschid pascha 260
Rhodes 208, 218—222, 303, 325, 354—360, 362, 363
Ricardo 20, 156, 159, 165—167, 185, 196
Richardson 292, 294
Ritchie 212
Roberts 313, 314, 316, 317, 321, 326, 328, 351
Robertson 214
Robinson 356, 361—363
Rogers 199
Roosevelt 220, 303, 304
Rosebery 74, 91, 93, 98, 99, 204, 218, 254—259, 264, 265, 363
Rosmead, se Robinson
Rossetti 300
Rothschild 255
Rousseau 138, 210
Runeberg 337
Ruskin 11, 24, 30, 35, 206, 208, 219, 241, 281—285, 308, 325, 367
Russell, B. 13—15
Russell, Ch. 272
Russell, J. 83, 91, 98—100, 130, 169
Russell, W. H. 333, 342, 346, 349, 351
Rydberg 205

Saint-Simon 16
Salisbury 24, 49, 50, 77, 93, 96—99, 106, 108, 203, 218, 222, 238, 244—248, 252, 255, 261—263, 272, 355, 363
Sand 73
Scott 73
Seeley 202, 207
Seignobos 21
Selborne 208, 218, 359
Sen 343, 344, 347, 352
Senior 168, 196, 197
Sewell 35
Shaftesbury 170, 238
Shakespeare 39, 74
Shanks 304
Shaw, B. 10, 30
Shaw, F., se Lugard, Flora
Shelley 285, 291
Sidgwick 171, 176—180
Siwertz 368
Smith, A. 20, 118, 154, 163, 165, 166, 195, 196, 198, 210
Smith, F. E. 259
Smith, S. 128, 131, 132, 148
Smyth 24
Snyman 322

Spencer 11, 16, 73, 181—183, 185, 186, 212
Spender 291
Stephen 199
Stephen, L. 30, 34
Stevenson 214
Strachey 13, 57, 62, 64, 292, 319, 320, 367
Strauss 214
Strindberg 280
Swinburne 214, 294, 297—301
Sydney 61
Sykes, Chr., d.ä. 271, 273
Sykes, Chr., d.y. 273
Sykes, F. 239, 240
Sykes, H. 239, 240
Symonds, J. A. 38
Symonds, Jul. 280, 309

Taine 306
Tait 97
Taylor, Harriet, se Mill
Taylor, Helen 286, 287, 290
Taylor, J. 286
Tennyson, A. 11, 29, 30, 39, 73, 79, 87, 105, 207, 291—297, 337, 367
Tennyson, E. 294
Tennyson, H. 296
Thackeray 27, 29, 30, 367
Thomas av Aquino 210
Thompson 20
Thomson 43
Tilly 327
Tocqueville 288
Trevelyan 9, 10, 13—15
Trilling 306
Trollope 27, 30, 73, 366, 367
Tyndall 281

Wagner 282
Watts-Dunton 300, 301
Wavell 309
Webb 32, 34, 214
Weber 12, 27, 306
Wellington 100, 129, 293, 309, 314, 335
Wells 214, 222
Welsh, se Carlyle, J.
Viktoria 9, 10, 12—14, 18, 20—23, 25, 27, 32, 39, 49—110, 167, 228, 235, 243, 244, 267, 272, 276, 292, 294, 297, 312, 334
Viktoria av Preussen 55, 56, 59, 61—66, 86, 97
Wilberforce 11, 24, 26
Wilde 10, 30, 41, 238, 243, 252
Vilhelm Erövraren 278
Vilhelm I 95, 211
Vilhelm II 71, 109, 220, 358, 364
Vilhelm IV
Vilhelm, prins, se Fredrik III
Willey 26, 365
Williams 271
Wilson 271, 274, 275
Wolseley, G. 105, 106, 308—314, 316, 317, 328
Wolseley, L. 105
Woodham-Smith 57, 334
Wortham 269

Yeats 249, 254, 355
Young 10, 164, 292, 366

Zola 39

Österling 222

Följande uppsatser har tidigare varit publicerade helt eller delvis i bokform. I några fall har essayer hämtade från olika håll kombinerats till en.

Frihandelsläran i England i Festskrift till Georg Andrén, 1960.
Frihetsbegreppets omvandling och T. H. Green i Intåg i femtiotalet, 1949.
Engelsk kolonialdebatt i Argument, 1948.
Naturen, Darwin och politiken i På marknadstorget, 1958.
Politisk moralist: Gladstone i På marknadstorget och Idéer och genier, 1953.
Konservativ idol: Disraeli i Idéer och genier.
En äkta konservativ i På marknadstorget.
Den okrönte konungens fall i På marknadstorget.
Problemet Edvard VII i Idéer och genier.
Baccaratskandalen i Idéer och genier.
Thomas Carlyles tragik i Idéer och genier.
Viktoriansk profet: John Ruskin i Idéer och genier.
John Stuart Mills kärlekshistoria i Idéer och genier.
»*Den bäste poeten i mina riken*» i Idéer och genier.
Försångaren Kipling i På marknadstorget.
»*En stor kristen soldat*» i På marknadstorget.
Scoutgeneralen vid Mafeking i På marknadstorget
De sexhundrades ritt i På marknadstorget.
Det indiska upproret i På marknadstorget.
Viktorianerna och vi i På marknadstorget.

Övriga uppsatser har tryckts i Dagens Nyheter och Göteborgs Handels och Sjöfartstidning. *Viktorianism, Viktoria* och de avsnitt av *Linjer i idédebatten,* som inte nämnts ovan, har aldrig tidigare offentliggjorts.

ALDUSBÖCKERNA

fackböcker — populärvetenskap

A 1 Eli F. Heckscher *Svenskt arbete och liv* 13 : 75
A 2 Margaret Mead *Kvinnligt, manligt, mänskligt* 9 : 50
A 3 Ivar Strahl *Makt och rätt* 6 : 75
A 4 Ingemar Hedenius *Tro och livsåskådning* 11 : 50
A 5 George Gamow *Universums skapelse* 6 : 75
A 6 E. Kjellberg-G. Säflund *Grekisk och romersk konst* 15 : 50
A 7 Alfred Einstein *Musikens historia* 7 : 50
A 8 Sigmund Freud *Drömtydning* 13 : 50
A 9 Elis Håstad *Sveriges historia under 1900-talet* 8 : 50
A 11 John M. Allegro *Dödahavsrullarna* 6 : 75
A 12 Niels Bohr *Atomfysik och mänskligt vetande* 6 : 75
A 14 Sven Ulric Palme *Kristendomens genombrott i Sverige* 7 : 50
A 16 Gunnar Boalt *Människa · Kontakt · Miljö* 6 : 75
A 17-A 18 Henrik Cornell *Den svenska konstens historia*
Del 1 : Från vikingatiden till 1700-talets slut.
Del 2 : Från nyantiken till Konstnärsförbundet.
10 : —/del
A 19 Eric Lönnroth *Från svensk medeltid* 8 : 50
A 20 Eric B. Strauss *Psykiatri i vår tid* 3 : 75
A 21 Lincoln Barnett *Einstein och universum* 5 : 25
A 23 Gunnar Tideström *Edith Södergran* 8 : 75
A 24 Herbert Tingsten *Demokratiens problem* 7 : —
A 27 Gösta Ehrensvärd *Liv — ursprung och utformning* 6 : 75
A 28 Torsten Gårdlund *Ekonomi och samhälle* 6 : 75
A 30 Georges Lefebvre *1789* 7 : 50
A 31 Patrick Moore *Stjärnhimlen* 8 : 50
A 32 David Riesman *Den ensamma massan* 11 : 50
A 33 Ivar Strahl *Den svenska kriminalpolitiken* 7 : 50
A 34 B. Wallace-T. Dobzhansky *Människan och strålningsriskerna* 7 : 50
A 35 Rolf Söderberg *Den svenska konsten under 1900-talet* 11 : 50
A 37 L. C. Dunn *Människans ärftlighet och utveckling* 6 : 75
A 38 Gösta Ehrensvärd *Expansion — liv i universum* 7 : 50
A 39 Fred Hoyle *Världsalltets byggnad* 6 : 75
A 40 Martin Lamm *August Strindberg* 12 : 50
A 42 Geo Widengren *Kungar, profeter och harlekiner* 6 : 75
A 43 Carl-Johan Clemedson *Människan i rymden* 8 : 50
A 44 Göran Bergman *Fåglarnas liv* 7 : 50
A 45 J. A. V. Butler *Den levande cellen* 7 : 50
A 46 Fredrik Böök *Analys och porträtt* 9 : 50
A 47 Tor Ragnar Gerholm *Fysiken och människan* 9 : 75

A 48 S. I. Hayakawa *Vårt språk och vår värld* 8 : 50
A 49 Jörn Donner *Djävulens ansikte, Ingmar Bergmans filmer* 9 : 50
A 50 Georges Dumézil *De nordiska gudarna* 6 : 25
A 51 George Gamow *Ett två tre . . . oändligheten* 9 : 50
A 52 Igor Stravinskij *Musikalisk poetik* 5 : 25
A 53 Carl Gösta Widstrand *Afrikas folk* 7 : 50
A 54 Erik Blomberg *Naivister och realister* 8 : 50
A 55 Sture Bolin *Ur penningens historia* 7 : 50
A 56 Francis Bull *Världslitteraturens historia* 11 : 50
A 57 G. Th. Guilbaud *Cybernetik* 5 : 75
A 58 Patrick Moore *Planeterna* 9 : 50
A 59 Curt Weibull *Historiska problem och utvecklingslinjer* 7 : 50
A 60 *Aldus Världsatlas* 9 : 50
A 61 Nils Ahnlund *Gustav Adolf den store* 9 : 75
A 62 Sture Bolin *Från Tacitus till Tage Erlander* 8 : 50
A 63 C. M. Fleming *Unga människor* 9 : 50
A 64 Knut Hagberg *Linneansk linje* 6 : 75
A 65 Martin Mann *Atomen i fredens tjänst* 8 : 50
A 66 A. E. E. McKenzie *Vetenskapens stora framsteg* 13 : 75
A 67 J. A. C. Brown *Arbetslivets psykologi* 9 : 75
A 68 Gösta Ehrensvärd *Tanke — liv som medvetande och känslospel* 9 : 50
A 69 Åke Elmér *Från Fattigsverige till välfärdsstaten* 7 : 50
A 70 Olle Holmberg *Skratt och allvar i svensk litteratur* 9 : 75
A 71 Herbert Tingsten *Åsikter och motiv* 8 : 50
A 72 Geo Widengren *Religionens ursprung* 5 : 50
A 73 Rolf Söderberg *Modern Swedish Art* 11 : 50
A 74 *Medicinen av idag* (Red. Peter Heimann) 7 : 50
A 75 Olof Lagercrantz *Agnes von Krusenstjerna* 9 : 75
A 76 Sten Lindroth *Charles Darwin* 6 : 50
A 77 L. Loewenstein-W. Gerhardi *Lär känna dig själv* 7 : 50
A 78 R. Oliver-J. D. Fage *Afrikas historia* 11 : 50
A 79 Rachel Carson *Under havsvinden* 6 : 75
A 80 Calvin S. Hall *Freuds psykologi* 6 : 75
A 81 Thor Heyerdahl *Aku-Aku* 9 : 75
A 82 Björn Kurtén *Människans utveckling* 8 : 50
A 83 Martin P :n Nilsson *Helvetets förhistoria* 6 : 25
A 84 Sigmund Freud *Vardagslivets psykologi* 8 : 50
A 85 Adolf Portmann *Kamouflage i djurvärlden* 7 : 25
A 86 Herbert Tingsten *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen* 13 : 50
A 87 W. A. Wallis-H. V. Roberts *Vad är statistik?* 8 : 50
A 88 Hannes Alfvén *Atomen människan universum* 6 : 50

A 89 Sture Bolin *Världskriget och Versaillesfreden* 8 : 50
A 90 John F. Kennedy *Studier i mod* 9 : 50
A 91 Maurice Sussman *Från cell till organism* 8 : 50
A 92 Sten Carlsson *Grupper och gestalter* 8 : 75
A 93 Arthur W. Galston *De gröna växternas liv* 9 : 25
A 94 Martin Lamm *Det moderna dramat* 12 : 50
A 95 Knut Schmidt-Nielsen *Djurens fysiologi* 7 : 75
A 96 David W. Sciama *Världsalltet som enhet* 9 : 50
A 97 *Tvistefrågor i svensk historia* (Red. Birger Sallnäs) 10 : 50
A 98 Harold C. Bold *Växtvärlden* 9 : 50
A 99 Olle Nyman *Utländska statsskick* 8 : 75
A 100 Bertil Malmberg *Språket och människan* 8 : 75
A 101 Sven Ulric Palme *På Karl Staaffs tid* 12 : 50
A 102 Staffan Ulvönäs *Moderna strömkällor* 10 : 50
A 103 *Synpunkter på Strindberg* (Red. Gunnar Brandell) 9 : 75
A 104 Alfred Einstein *Mozart* 12 : 50
A 105 Joachim Israel *Den vilda strejken* 6 : 25
A 106 Björn Kurtén *Istidens djurvärld* 8 : 50
A 107 John Landquist *Gustaf Fröding* 11 : 50
A 108 Curt Weibull *Källkritik och historia* 9 : 50
A 109 Staffan Björck *Löjliga familjerna* 11 : 50
A 110 Tobias Dantzig *Talen — vetenskapens språk* 12 : 50
A 111 Ingemar Hedenius *Livets mening* 9 : 50
A 112 Ingvar Holm *Harry Martinson* 15 : 50
A 113 Martin Lindauer *Binas språk* 8 : 75
A 114 David Thomson *Världshistoria 1914-1961* 8 : 50
A 115 *Ont uppsåt?* (Red. Hans Villius) 8 : 25
A 116 Jean-Paul Sartre *Existentialismen är en humanism* 5 : 50
A 117 Gunnar Boalt *Masskommunikation* 9 : 25
A 118 L. Furhoff-H. Hederberg *Dagspressen i Sverige* 10 : 50
A 119 Britt Hartmann *Laser — Det nya ljuset* 9 : 50
A 120 Artur Lundkvist *Ikarus'* flykt 7 : 50
A 121 E. Rhenman-B. Stymne *Företagsledning i en föränderlig värld* 9 : 75
A 122 Margit Abenius *Karin Boye* 14 : 75
A 123 V. Dethier-E. Stellar *Djurens beteenden* 10 : 50
A 124 *40-talsförfattare* (Red. L. O. Franzén) 13 : 50
A 125 Finn Friis *Förenta Nationerna* 11 : 50
A 126 George Pendle *Latinamerikas historia* 11 : —
A 127 Herbert Tingsten *Viktoria och viktorianerna* 15 : —

ALDUS AKTUELLT

AK 2 Louis Lomax *Storm över Afrika* 5 : 75
AK 3 John F. Kennedy *Fredens strategi* 7 : 50
AK 4 Frederic Benham *Ekonomisk hjälp till underutvecklade länder* 5 : 75
AK 5 Alfred J. Zaehringer *Sovjet i rymden* 7 : 50
AK 6 C. Eatherly-G. Anders *Samvete förbjudet* 6 : 75
AK 7 S. de Beauvoir-D. Halimi *Djamila Boupacha* 8 : 50
AK 8 Uwe Kitzinger *Spelet kring Europamarknaden* 8 : 50
AK 9 Herman Kahn *Tankar om det otänkbara* 10 : 50
AK 10 Edward Crankshaw *Öst mot öst* 8 : 50
AK 11 Hans Dahlberg *Den nya horisonten* 7 : 50
AK 12 Louis Lomax *Negerrevolten* 10 : 50
AK 13 Herbert Tingsten *Skall kungamakten stärkas?* 5 : 50
AK 14 Peter Heimann *Bättre sjukvård!* 7 : 25
AK 15 Hannah Arendt *Den banala ondskan* 12 : 50
AK 16 Lyndon B. Johnson *Amerika och framtiden* 6 : 75

* STRINDBERG I ALDUS *

4 : 50 per volym

1. *Mäster Olof* och *Gustav Vasa*
2. *Röda rummet*
3. *Giftas I-II*
4. *Svenska öden och äventyr I*
5. *Svenska öden och äventyr II*
6. *Fadren* och *Fröken Julie*
7. *Tjänstekvinnans son I*
8. *Tjänstekvinnans son II*
9. *Hemsöborna*
10. *Skärkarlsliv*
11. *Till Damaskus* och *Ett drömspel*
12. *Dödsdansen* och *Spöksonaten*
13. *Det nya riket*
14. *Inferno*
15. *Svarta fanor*

ALDUS KLASSIKER

I urval av Björn Julén

K 1 *Barocklyrik* 4 : 50
K 2 *Carl Michael Bellman* 4 : 50
K 3 *Åttiotalsnoveller* 4 : 50
K 4 *Nittiotalsnoveller* 4 : 50
K 5 *Carl von Linné* 4 : 50
K 6 *Rokokolyrik* 4 : 50
K 7 *Erik Johan Stagnelius* 4 : 50
K 8 *Carl Jonas Love Almqvist* 4 : 50
K 9 *Johan Henrik Kellgren* 4 : 50
K 10 Viktor Rydberg *Vapensmeden* 4 : 50
K 11 Gunnar Wennerberg *Gluntarne* 7 : 50

Den mest underbara skapelsen på världens yta kallade en samtida engelsk författare det viktorianska imperiet. Han var inte ensam om sin stolthet, runt om i landet hyste man samma uppfattning om det rike som regerades av drottning Viktoria. Den moderna historien hade inte upplevt motstycket till utveckling och expansion. På alla världens hav fladdrade den engelska flaggan, i i alla världens hörn styrde brittiska ämbetsmän. Industrien blomstrade, demokratien gjorde framsteg. Något liknande hade Gud aldrig skapat.

Herbert Tingsten har ägnat decennier av läsning åt den viktorianska världen. I *Viktoria och viktorianerna* har han samlat vad han skrivit om denna lika fascinerande och roande epok, vilket i huvudsak inte tidigare publicerat. I en rad stora, nyskrivna essayer analyserar han begreppet viktorianism och tecknar ett porträtt i helfigur av drottning Viktoria, och han gör även en exposé över bärande idéer i tidens politiska och vetenskapliga diskussion.

Herbert Tingsten gör skisser över en rad betydelsefulla statsmän, filosofer, diktare och krigare. I dem alla demonstrerar han sin överlägsna analytiska förmåga, som gör det möjligt för honom att rycka bort en förklädnad med några raska grepp. *Viktoria och viktorianerna* är en utomordentligt rolig och lärd bok, som har mycket att berätta om det samhälle och de människor som föregick dagens.

Bokförlaget Aldus/Bonniers